

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti
Kutatócsoport

MOSZT Könyvek 22.

Nyomdai munkálatok: Kontraszt Plusz Kft.

ISSN: 1788-4810

ISBN: 978-963-429-963-9

MOSZT Könyvek 22.

„Fejtágító”

**Ünnepi tanulmányok Pásztor
Péter 80. születésnapjára**

Szerkesztette: Seres Attila

**PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport
Pécs, 2022**

Szerkesztőbizottság

Elnök:

Sashalmi Endre

Tagok:

Bárdonicsek Dominika, Bebesi György, Bene Krisztián,
Hornyák Árpád, Katona Csaba, Kolontári Attila, Igor Krjucskov,
Norbert Spannenberger, Végh Ferenc

Tanácsadó testület

Elnök:

Majoros István

Tagok:

Bodnár Erzsébet, Gennagyij Borgyugov, Szergej Filippov,
Halász Iván, Olga Havanova, Székely Gábor, Alekszandr Sztikalin,
Varga Beáta

Szerkesztőség

Sorozatszerkesztő:

Bebesi György

Szerkesztette:

Seres Attila

Társszerkesztő:

Kolontári Attila

Technikai szerkesztők:

Bárdonicsek Dominika, Turnár Erik

Korrektúra:

Seres Attila

Az elő- és hátlapot tervezte:

Lippai Attila

TARTALOMJEGYZÉK

Pásztor Péter köszöntése	7
Visszaemlékezések	10
Deák István: Pásztor Péter 80-ik születésnapjára	11
Történetírás, történeti emlékezet	19
Gyáni Gábor: Hagyomány és megújulás magyar (társadalom)történetben	20
Gerő András: Versus	36
Dénes Iván Zoltán: Az első professzionális magyar történetíró zsidó kötődése	49
Csunderlik Péter: A „vörös gróf” mint bűnbak. Károlyi Mihály képe a Horthy-kori pamflet- és memoáriróadalomban	77
Pritz Pál: II. Rákóczi Ferenc, Szekfű Gyula és Dr. Veessenmayer Ödön igazságai	95
Csepeli György: A gyanú hermeneutikája. Eötvös Károly és Bary József gyanúi a Solymos Eszter 1882. április 1-jén történt eltűnéséről	108
Pók Attila: Értelmezések Magyarország 1989–1990-es sorsfordulójáról	117
Magyar, orosz, szovjet és amerikai történelem	135
Szentpéteri József: Világok vándora. Viking harcosábrázolás a Kárpát-medencéből (Solt-Tételhegy)	136
Angi János: A Krím első orosz annektálása	158
Mazsu János: Egy városfejlődés arcvonásai. „Debrec(z)eniség” vagy „debrec(z)enség”?	171
Bebesi György: Tiszti lázadás a cári autokrácia ellen. A dekabrizmus történeti vázlata	191
Borsi-Kálmán Béla: VAE VICTIS avagy a „húr túlfeszítése”. Magyarok és románok amerikai tükörben (Rendhagyó recenzió Harry Hill Bandholtz: Román megszállás Magyarországon című 1919/1920-as feljegyzéseiről)	206
Bene Krisztián: A vörös terror atyjának testvére, a francia hadsereg tábornoka: Zinovij Alekszejevics Peskov	252
Glant Tibor: A felejtés karanténjában. Amerikai segélyezés az I. világháború után	265
Széchenyi Ágnes: „Független szellem, a diktatúra fegyelme és merevsége ellen foglalt állást”. Schöpflin Aladár és Makszim Gorkij	282

Barta Róbert: Churchill árnyékában. Emery Reves (Révész Imre)	292
Kolontári Attila: Alekszandr Artyemjevics Bekzadjan a Szovjetunió első állandó magyarországi követe	307
Hornyák Árpád: Magyarország kapcsolatai a második világháborúban a megszállt Szerbiával	324
Mátay Mónika: A nyilasok Kőszegen: naplókban, emlékiratokban	336
Frank Tibor: Demokratizálás és modernizálás? A Magyar Tudományos Akadémia a II. világháború után	361
Bárdonicsek Dominika: A Gulág őrei, különös tekintettel a női táborokra 1934–1953	373
Az 1956. évi magyar forradalom története	392
Rainer M. János: Párt és kormány 1956-ban	393
Eörsi László: Király Béla az 1956-os forradalomban	402
Seres Attila: Pánik a magyarországi szovjet csapatok háttérországában 1956 novemberében. Egy talányos dokumentum az Ukrán Biztonsági Szolgálat Szaklevéltárából	415
Pásztor Péter válogatott publikációinak jegyzéke	424
A Pásztor Péter által szerkesztett, Center for Hungarian Studies and Publications sorozatainak kötetei	435
Szerkesztői utószó	439
A kötet szerzői	441
A könyvborítón szereplő illusztrációk jegyzéke	443
A MOSZT Könyvek sorozat korábban megjelent kötetei	444
A MOSZT Füzetek sorozat korábban megjelent kötetei –	
A MOSZT egyedi kiadványai	447

PÁSZTOR PÉTER KÖSZÖNTÉSE

Barátunk, kollégánk, honfitársunk – *Pásztor Péter* 80 éves. Szeretettel köszöntjük ezt a kiváló magyar-amerikai történészt, aki sok évtizede hagyta el hazánkat, de történelmi érdeklődése ma is felöleli a XX. századi magyar történelem meghatározó szakaszait, személyiségeit, fordulópontjait. *Andrea Lauer Rice* és *Pigniczky Réka* összeállította Péter életrajzának meghatározó adatait, köszöntésül először ennek nyomán idézünk néhány fontos részletet.

Péter 1942. március 4-én született Budapesten. Az 1956-os forradalom után hagyta el Magyarországot attól tartva, hogy kicsapják a középiskolából a forradalom során játszott szerepe miatt, mivel részt vett demonstrációkban és egyéb eseményekben. Péter és ikertestvére úgy döntöttek, hogy biztonságuk és jövőjük érdekében családjukkal emigrálnak.

Veszélyes menekülés után Sopronon keresztül jutottak Ausztriába, majd néhány menekülttábori hét után 1957. január elején érkeztek meg Brooklynba. Összesen négy napot töltöttek Camp Kilmerben, mivel édesanyja rokonai szponzorálták őket. A középiskolát már Amerikában fejezte be, majd légkondicionálással foglalkozott egy épületgépészeti vállalkozásnál. Itt és ekkor erősödött meg benne, hogy történelem szeretne lenni.

Péter ma a New Jersey-i Montclair Egyetem nyugalmazott történelem professzora. Diplomáját a New York-i City College of CUNY-n szerezte, majd a New York University-n doktorált. Munkássága során hét kötetet jelentetett meg mint szerző, szerkesztő vagy társszerkesztő. A legutóbbi kötet, amelyet mint társszerkesztő jegyez az *Essays on World War I*, 2012-ben jelent meg. Ezenfelül több mint 40 tudományos cikket írt a magyar–oros (és magyar–szovjet) kapcsolatokról, valamint Magyarország XX. századi történelméről. Ezenfelül a *Center for Hungarian Studies and Publications, Inc.*, elnöke, amely szervezet magyar történészek munkáit adja ki angol nyelven. Gyakran látogat Magyarországra, ahol az egri Eszterházy Károly Egyetem doktori programjának oktatója mint meghívott külföldi oktató. 2003-ban megkapta a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjét a magyar–amerikai kulturális kapcsolatok területén végzett kimagasló munkájáért.

A *Népszava* 2020. június 7-i számában Péter a vele készített interjúban így emlékezett meg érdeklődési területének kialakulásáról: „1964 és 1969 között a New York-i Egyetem (NYU) doktori iskolájának ösztöndíjas hallgatójaként magyar, orosz és szovjet történelemre

*specializálódtam. Ez időtájr esett a bolsevik forradalom, a magyarországi Tanácsköztársaság és a békekonferencia ötvenedik évfordulója, ami egy valóságos tudományos könyvdömpinghez vezetett. Olvasmányaim inspiráltak, hogy az őszirózsás forradalom és a párizsi békekonferencia kapcsolatait tanulmányozzam. Két magyarországi könyv is irányt adott. Az egyik Hajdu Tibor *Az őszirózsás forradalom* című 1963-as könyve volt, amely a New York-i városi könyvtárban került a kezembe, amikor a tanulmányaim mellett katalogizálóként dolgoztam a 42. utcában, a másik pedig L. Nagy Zsuzsa *A párizsi békekonferencia és Magyarország 1918–1919* című, 1965-ös monográfiája. A harmadik és legfontosabb, a Princetoni Egyetem professzorának, Arno J. Mayernek közel 1000 oldalas, 1967-ben *Politics and Diplomacy of Peacemaking* címmel megjelent monográfiája volt. Tézise az volt, hogy a párizsi békekonferencia tevékenységét főként a kommunizmus terjedésének meggátolása határozta meg, egy fejezet „Magyar sokk” címmel a Tanácsköztársaság kikiáltásának okait és hatását tárgyalta. Írása megerősítette elhatározásom, hogy kivizsgáljam, a bolsevizmustól való félelem mennyire volt mérvadó Magyarországon és Magyarországgal szemben 1917 és 1919 között.”*

Egyik legfontosabb kutatási területéről, a Trianonhoz vezető nemzetközi útról Pásztor Péter a következőket vallotta: „*A szibériai konfliktusnak etnikai jellege is volt, a Habsburg Birodalom két nemzete harcolt egymással, így ez a Monarchia polgárháborúja volt a szovjet-orosz polgárháborúban. A cseh és szlovák hadifoglyokból szervezett légió beavatkozását a fehérek oldalán brit és francia intervenció követte azzal a céllal, hogy megbuktassák a bolsevik kormányt, és egy olyan orosz vezetést juttassanak hatalomhoz, amely visszalépteti Oroszországot a világháborúba. Az emigráns csehszlovák politikusok, mint Masaryk és Beneš pedig elérték, hogy az antant szövetségként kezelje a Csehszlovák Légiót, ez megkönnyítette a csehszlovák állam elismerését. Az 1918. novemberi fegyverszünetek aláírása után pedig Románia avatkozott be a szovjet-orosz polgárháborúba a franciák oldalán. Románia és Csehszlovákia tehát a győztes nagyhatalmak kedvezményezettjei lettek a békekonferencián, miközben Magyarország megítélésének nem tett jót, hogy magyar hadifoglyok a bolsevikok oldalán harcoltak a polgárháborúban. Párizsban nem Magyarország határait vonták meg a két területi bizottságban, hanem Csehszlovákiáét és Nagy-Romániáét, a két ország előnyére. Szerbia, a világháború kirobbantója, a román–jugoszláv területi bizottságban szintén előnyös határt kapott Magyarországgal szemben. Ausztria pedig azért kapta meg Nyugat-Magyarországot (Burgenlandot), hogy ezzel kompenzál-*

ják, amiért nem egyesülhetett Németországgal. Magyar területi bizottságot, amely Magyarország területi igényeit is átvizsgálhatta volna, nem állítottak fel. Úgy vélem tehát, hogy nem az 1918–1919-es forradalmak okozták Trianont. A világháború elvesztése, a győztes nagyhatalmak és kis szövetségeseik oroszországi beavatkozása vezetett Trianonhoz.”

Hosszan idézhetnénk még a Péterre jellemző, őt méltató írásokból, de már ennyi is felhívja a születésnapra figyelmet gazdag munkásságára, melynek súlypontja az I. világháború végét követő forradalmak kora. Kívánjuk neki, az Egyesült Államokban élő érdemes magyar történésznek, hogy folytassa jeles szakmai munkáját, jó egészségben és töretlen munkakedvvel. E kötet tanulmányai tisztelettel és szeretettel köszöntik őt 80. születésnapja alkalmából.

Isten áldjon, drága barátunk!

Jó egészséget és alkotóerőt kívánunk neked az elkövetkező év(tized)ekre!

Budapest – Pécs, 2022. június 1.

A szerzők

VISSZAEMLEKEZÉSEK

DEÁK ISTVÁN PÁSZTOR PÉTER 80-IK SZÜLETÉSNAPIJÁRA

Pásztor Peter tizenöt évvel fiatalabb nálam; amikor megismertem, kisfiúnak tűnt, bár egy történészkonferencián találkoztunk. Azután sokszor forgattam Péter írásait, különösen az 1919-es forradalmakról szóló műveit. Mostanában viszont újra elolvastam a Horthy-féle moszkvai magyar követség jelentéseit, amelyeket Péter olyan kiválóan bevezetett és jegyzetelt. Évtizedekkel később rendszeresen ösztöszajtottam vele a Columbia Egyetemen felállt kis magyar körben, amit politikusok, diplomaták, tudósok is látogattak. Sajnos, a 95 évemmel és hanyatló látásommal képtelen lennék egy valamit is érő szakmunkát írni Péter tiszteletére. Remélem, nem bánja, hogy a készülő önéletrajzomból közzéteszek egy-két olyan részt, amely valamennyire emlékeztet az ő életére.

Apám az 1918–1919-és forradalmakat és a fehér ellenforradalmat ritkán említette. Bár a háború előtt egy egyetemi hallgató unokahúgával eljárt a Természettudományi Társaság s a Galilei Kör találkozóira, azokról se jót, se rosszat nem mondott, s a Károlyi-féle forradalmat és köztársaságot, legalább elöttem, egy szóval sem említette. A Tanácsköztársaságról elutasító megjegyzésekkel emlékezett. Utalt az értéktelen Fehér Pénzekre s gúnyosan emlékezett *Kun Béláék* „félnotás” rendeleteire. Ha valami zavaros dolgot állítottam, apám habozás nélkül előhúzta a családi közbeszéd részévé vált „*ből fakad a jólét*”-et, ami az eredeti kommunista plakáton hatalmas betűkkel volt nyomtatva, szemben az első sor apró betűs „Szocialista termelés”-ével. Apám örömmel emlegette a Tanácsköztársaság más hírhedt plakátjait is, mint például azt, amin egy állig felfegyverzett vöröskatona dühösen a nézőre mutat és kiált: „*Te, sötétben bujkáló ellenforradalmár, reszkess!*”. Apám a forradalmakat értelmetlennek találta, s őszintén lelkesedett Ferenc Józsefért és a Békeidőkért. Persze az is lehet, hogy elöttem vigyázott, nehogy eljárjon a szám a cisztercita atyák előtt. Akkoriban minden polgár fegyelmezett volt...

Akármilyen kicsi voltam, tudatosan éltem át a nagy gazdasági válságot a korai 1930-as években. A munkanélküliek a Lorántffy utcai lakóház hátsó lépcsőjén jöttek fel hozzánk. Anyámtól nem csak levest és egy darab kenyeret, de néha főtt ételt is kaptak, de akadtak olyanok, akik jobb és több ételt, sőt pénzt is követeltek. Néhány ház előtt bútorok és ágyak álltak, felstószolva, rajtuk ültek a kilakoltatottak. A híres csólakókkal is találkoztam, akik az utcán heverő víz- vagy gázcsövekben aludtak. Egyszer piacról hazamenet egy fiatalembert láttunk, keresztbe feküdt a járdán. „*Összeesett az éhségtől*” – mondta az akkori

cselédünk, letérdelt melléje és a kosarából kivett kenyérral etette. A főváros utcáin még rossz időben, télen is mezítlábas emberek jártak, akik pedig nem voltak koldusok. A Berliini (ma: Nyugati) téri új, izgalmas Ilkovits büfében, ahol kis ablakokon keresztül tormás virslit, húslevest, kakaót lehetett kapni, egyenként tíz vagy húsz fillérért, rongyos emberek rávetették magukat arra, ami a tányérokra maradt. A villamosmegállóknál hajolgattak a csikkgyűjtők, mások odasúgták, hogy „*Dobja el az átszálló jegyét!*”, amit ők aztán felvettek, és ha ellenőr vagy rendőr nem lépett közbe, a jeggyel hazautaztak.

1944 késő őszén Budapest készült az elkerülhetetlen „Nagy Fordulatra”. Akinek pincerésze volt, mint nekünk is, próbált tüzelőt és élelmi-szert felhalmozni. Brikettért apám és én talicskával mentünk messzire az Üllői úton; ott hallottam először az ágyúk moraját. Novemberre a Vörös Hadsereg elérte Kispestet, de a városban a plakátok a magyar páncélosok és nyilaskeresztes hősök sikereit dicsérték az ördögi, görbe orrú bolsevikokkal szemben. A valóságban a nyilas vezetők elszánt akarral elkerülték a frontot; december elsején a Szálasi-kormány és a hozzá hű politikai és katonai elit elköltözött Sopronba.

Mindez nagyon izgalmas volt és én, őszintén szólva, élveztem a hadiállapotot. Ismerősökkel, barátokkal találkoztam. *Borsiczky Sanyinál* a budai Lövőház utcában különösen otthon éreztem magam, hiszen ő őrizte a bútoraink nagy részét. Sanyi orvosnak készült, de a vendégei általában katonaszökevények vagy bujkáló zsidók voltak. Nála bújt meg a 17 éves, *Csöpinék* nevezett menyasszonya, akibe mindenki szerelmes volt, én különösen. Az egész nagyon romantikusnak tűnt, esetenként táncoltunk is a valahonnan szerzett 33 centiméteres tánclemezekre és titokban az amerikai Armed Forces Radio-t hallgathattuk. A *swing* és a *bebop* lépéseit nem ismertük, de azt hiszem, hogy azért egészen jó formát mutattunk. Persze ott is beütött a tragédia: Csöpi imádott bátyja munkaszolgálatos szökevényként katonaruhában járt, igazoltatták, elvitték, eltűnt örökre. Szegénynek félreérthetetlenül zsidós arcvonásai voltak. A barátja, akivel együtt volt, megúsza, talán a kinézése miatt. Kegyetlen játék volt ez...

Számunkra (KISKA-sok, Kisegítő Karhatalmi Alakulat; félig legális búvóhely katona- és zsidó munkaszolgálatos szökevények) a nagy meglepetés 1945 január negyedikén vagy hatodikán a hajnali órákban következett be (őszintén szólva nem emlékszem a pontos dátumra, s most már nincs is kit megkérdezni), amikor is arra ébredtem, hogy SS-katonák törtek be az óvóhelyre, ahol aludtunk. Minket KISKA-sokat, de nem a civileket, ordítózva az óvóhely egy üres részébe hajtották. Hírek szerint az SS bejelentette, hogy minket pont délben ki fognak végezni. Annak is híre járt, hogy a beérkező SS-ek

hajnalban agyonlőtték a motorján éppen odaérkező *Vargha Károly* századost, akit nagyon kedveltünk.

Én *Borbély Lacival* voltam, *Borbély Andor* volt nyilas újságíró most ellenálló, velem egykorú fiával, és félig tréfálkozva, félig rémülten elhatároztuk, hogy ez velünk nem történhet meg, hiszen „még nem voltunk nővel”, és az egyetemet is előbb el kell végezni. Mindenesetre megettük Laci csokoládéját, ami akkor nagy kincs volt.

Tervezgettem, hogy valahogy megszökünk, de Laci, a szüleire való tekintettel, mindjárt nemet mondott. Egy *Gábor* nevű középkorú, fekete hajú és fekete nagy bajuszú úr, szakasz-bajtárs, meghallotta, hogy miről beszélünk, s ajánlotta nekem, hogy együtt próbálkozzunk. Én már előzőleg beszéltem az SS-őrrel, akiről kiderült, magyar sváb, a helyzet reménytelenségéről. Így aztán amikor Gáborral megjelentünk a kijáratnál, a pisztolyos *Hans* csak intett, hogy menjünk...

Január 14-én megint a kis kertben lófráltam, amikor a szomszéd lakóházban katonákat pillantottam meg, többen közülük honvéd egyenkabátban, de nem magyarul kiabáltak egymásnak, hanem valami szláv nyelven. A munkaszolgálatban tapasztaltam, hogy a kárpátaljai ruszinok a honvédség jelentős részét teszik ki, most is rájuk gondoltam. Akkor azonban a pince bejáratánál megjelent egy magas, jóképű szörkucsmás férfi, zsíros pufajkában (a háború alatt a pufajkáról már sokat hallottunk) és davajgitárral (géppisztollyal) a kezében. Nem volt nehéz kitalálnom, hogy mifajta katonáról van szó. Együtt mentünk le a pincébe és ott a vendég nagy hangon érdeklődött, hogy van-e „nyemec” köztünk. Valaki a pincében azt válaszolta, hogy „nyemec nyet” (német nincs), mire a katona sarkon fordult és elment. Felszabadultunk.

A felszabadulásunk után két nappal, tehát január 14-én elmentem az Abonyi utcába, hogy lássam, mint vannak az ottaniak. Előzőleg sok hó esett, és az utcán hosszú sorban lapátoltak a helyiek, egy szovjet katona felügyelete alatt. Akit elsőnek megláttam, Hans volt, civil nadrágban, de csak ingujjban, zakó és kabát nélkül, az erős hidegben. Amikor meglátott, mélyen elvörösödött, de „jótettért jót várj” alapon szó nélkül elmentem mellette. Talán megúsza hadifogság és börtön nélkül...

1948-ra tudtam, hogy az egyetemi karrierből sem lesz semmi, a tanári karban nagy tisztogatás kezdődött. Egyszerre több olyan diák és tanár akadt, aki marxi-lenini értelemben kívánta művelni a történelmet, engem az legkevésbé sem csábított. Egy napon megjelent egy diák, a könyveket bújta és tőlem azt kérdezte, hogy miért nem látni engem gyűléseken és tüntetéseken. Gyanítottam, hogy ő lehet a párt egyik titkára, de azt válaszoltam, hogy látja, teljes időben dolgozom,

különben sem vagyok tüntető típus. Bánatosan rám nézett és valami olyat mondott, hogy „*Akkor te sohasem leszel történész ebben az országban.*” Hálás vagyok neki, mert szerintem jóindulatúan figyelmeztetett. Ezt több évtizeddel később elmeséltem egy neves történésznek, aki akkoriban párttitkár volt. A nevét nem ismerem, az arcára nem emlékszem, lehet, hogy ő volt, aki engem 1948-ban figyelmeztetett, lehet, hogy más. Mindenesetre 1956-ra a volt párttitkár már lelkes demokrata lett.

Időközben apámtól elvették a Cyklop-garázst, ami nem lett volna baj, hiszen hivatali autók a privát garázst nem használhatták, magánautó pedig gyakorlatilag nem létezett. Nagyobb baj volt, hogy átvétellel fenyegették az Unterreiner-céget, ami báró *Unterreiner Viktor*ból és apámából állt, népművészeti cikkek felvásárlásával és terjesztésével foglalkoztak. Unterreiner Viktor családi barát volt, apámmal már régen együtt dolgoztak, és ő most azzal állt elő, hogy szeretne kiállítani a Marseille-i nemzetközi vásáron, de mert a világháborúban elvesztette a fél lábát, segítségre van szüksége és én lehetnék ez a segítség. Én boldogan beleegyeztem, két-három hónapos kirándulásról volt szó, de titokban éreztük, hogy én nem jövök vissza. Csodák csodájára megkaptam az útlevelet, három hónapra volt érvényes. Aztán kiderült, hogy szegény Unterreinernek elutasították a kérvényét, majd az állam kiállít Marseille-ben, mondták. Karácsonyra Viktor maga is Bécsben volt, illegálisan, féllábon kigyalogolt. Sietnem kellett, nehogy a hatóságok meggondolják magukat, illetve rájőjjenek arra, hogy a mankóhoz nincs hadirokkant. Tehát sürgősen kellett egy francia vízum, amit pedig általában is nehéz volt megkapni. Telefonon megkerestem a nagyon kedves, barátságos *Comte (gróf) Olivier de Sayve*-t, a francia követség első tanácsosát, aki gyakran vásárolt könyvet, metszeteket nálunk. Három nap múlva megérkezett az engedély Párizsból, két havi tartózkodást kaptam.

Többé nem lehetett kifogás, feliratkoztam egy vonatjegyre az 1948 szeptember 28-án induló párizsi gyorsra. Otthon lázasan intéztem a dolgaimat, elbúcsúztam *T. Évától*, a Lantos könyvkereskedés két tulajdonosától, barátaimtól. Budapesten hidegháborús hangulat volt, barátok kértek, hogy Ausztria amerikai zónájába érve, jól nyissam ki a szemem, és ha sok amerikai tankot látok az utakon, küldjek virágnyelven értesítést és ők is indulnak, megkockáztatva az illegális határátlépést. Háború esetén semmiképpen nem kívánnak a szovjet oldalon maradni. Persze amerikai tankoknak nyomuk sem volt a felső-ausztriai utakon.

A vonat talán három kocsiából állt, egy közülük hálókocsi, a saját egyenruhás alkalmazottaival. Gondolom, ott főleg diplomaták utaztak, engem az alkalmazottak a vagon közelébe sem engedtek. A mi másodosztályú fülkénk olyan volt, mint a régi, csak egy kicsit kopottabb. Kelenföldön még felvettek utasokat a nemzetközi utazásra, anyám Kelenföldig elkísért, ott kiszállt, a szép fehér nyári ruhájában. Elegáns volt és szép, integettünk egymásnak, aztán eltűnt előlem, örökre. Később már csak fényképeken láttam őt. Apám Hegyeshalomig jött velem.

A fiatalság lelketlenségével a kelenföldi búcsúzás után alig gondoltam a családra, bezzeg most, hogy egyikük sem él, éjjel-nappal velük gondolok.

Nézegettem az utastársakat a nyolcszemélyes második osztályú kupénkban, harmadik osztály már nem létezett. Szemben velem ült egy breviáriumot olvasó pap és egy késő harmincas éveiben járó szépasszony a kisfiával. Kiderült, hogy magyar származású, az első háború után gyerektranszporttal kivitték felhízalni Belgiumba. Egy vallon családhoz került, a fiuk őt később feleségül vette, most volt otthon, bemutatni a kisfiát a nagyszülőknek. Meghatott az asszony aggodalma, hogy mi lesz velem, egyedül a nagyvilágban, még is meg is beszélünk egy találkozási lehetőséget. *Madame Boudin* volt a neve, később tudtam meg, hogy ez a klasszikusnak tetsző név véreshurkát jelent franciául.

Elsőnek a magyar határon kellett túlesni. Nem úgy, mint később, a teljes pompájában kibontakozó kommunista rendszer alatt, most még csak egy civilbe öltözött, udvarias ember jött a fülkébe. Bekukantott a kofferembe, nehezményezte, hogy magánleveleket viszek ismerősöknek, majd jó utat kívánt. Későbbi magyarországi látogatásaim alkalmával nem ilyen kedélyesen ment a dolog: zöld és kék kalpagos alakok „Kabin kontroll” kijelentéssel betódultak a fülkébe, plusz még egy vasúti munkásnak álcázott katona, akinek revolver kandikált ki a farzsebéből. Mindenhova bevilágított, hogy nem rejtegetünk-e egyegy diverzánst. És akkor még nem említettem a vámosokat és a vagonot körülvevő géppisztolyos katonákat.

Az Ausztria szovjet zónájában működő kalauz egyenruhája viseltesebb volt, mint a magyar kalauzé, bezzeg Ausztria nyugati zónáiban mind a kalauz, mind a hordár tábormokoknak tűntek.

A következő akadály az orosz–amerikai zónahatár volt az Enns folyó közepén. A keleti parton a szovjet és osztrák rendőrök komor arccal végezték a dolgukat, de aztán a vonat rágördült a hídra, érezhetően felgyorsult, a híd közepén fehér sisakos, elegáns amerikai katonai rendőrök, a megfelelő hejhujával felugráltak a már majdnem robogó

vonatra. Szerintem az egész hecc az amerikaiak és az utasok szórákoztatására volt kitalálva. Az egyik katonai rendőr bejött hozzánk, az útleveleszámomat összehasonlította a sisakja belsején őrzött gyanúsítottak listájával, egy szót sem szólt. Az Enns nyugati partjára érve az amerikai katonai rendőrök ugyanazzal az unott mozdulattal, hátrafelé léptek le a mozgó vonatról, mint amit én a budapesti villamosokon sokat gyakoroltam. A fülkénkben hallani lehetett az örömsóhajt; addig hallgattunk, most mindenki csevegni kezdett. Az egyik utas mutatta is, hogy mi tilosat hozott magával. Szabadok voltunk.

Ahogy a szovjet blokk fokozatosan lezárta a magyar határt, úgy lettünk mi a „48-as magyarok” a szabad világban. Érdekes dolog, hogy amint később tapasztaltam, az amerikai magyarok gondosan megkülönböztették a 14-es és a korábbi bevándorlókat, vagyis azokat, akiket az első világháború előtt gazdasági vagy etnikai megfontolások hajtottak az Egyesült Államokba, a későbbi bevándorlótól. A régi-új közöl sokan hazamentek, illetve haza-haza jártak, mások közülük örökre itt maradtak. Egyébként a 14 előtti magyar állampolgár bevándorlók többségükben nem magyar nemzetiségűek voltak, Amerikába érve szlovák, ruszin, német vagy zsidó nemzetiségűnek mondták magukat. Az utóbbiakat az 1919-es fehér ellenforradalom késztette távozásra, rengeteg nagy tehetség volt közöttük. Többek között ők alakították ki Hollywood világszerte ismert és szeretett táncos-zenés, szentimentális arculatát. A 44-esek a német hadsereggel hagyták el az országot és később onnan vándoroltak be az Egyesült Államokba. Mi úgy tekintettünk rájuk, mint nyilasokra, ami azonban nagy általánosítás volt. A 48-asok között sok neves demokratikus politikus szerepelt, akiket a jobboldal zsidónak és zsidóbérencnek tartott. Végül volt a híres 56-os emigráció, akik közül legalább harmincezer érkezett az Egyesült Államokba. Volt közöttük jó néhány hivatásos örömlány, a nép haragja elől menekülő kommunista, a kommunista bosszú elől menekülő forradalmár, első vonalbeli matematikus és fizikus, zseniális üzletember és főleg sok-sok egyetemi hallgató. Én magam is 56-ban vándoroltam be, de ötvenhat szeptemberében, és nem egyenesen Magyarországról, ezért engem senki sem tekintett „ötvenhatosnak.”

Lassanként hazai barátok is érkeztek, hol útlevéllal, hol illegálisan, vonaton, vagy egy nyugati diplomata kocsijában. Jöttek olyanok, főleg a sötét Rákosi időkben, akik leléptek egy sportcsapattól és jöttek olyanok, mint több Ausztráliában letelepedett ismerős, akiket a cionisták segítettek nyugatra, a csehszlovák hatóságok furcsa, ellentmondásos segítségével. A vőlegény csak két éjszakát töltött Szlovákiában, majd a határőrök szeme láttára átgyalogolt Ausztriába. A menyasszonya elindult ugyanazon az úton, de a csehszlovák hatóságok lefogták,

egy hónapra elítélték és lecsukták, azután átengedték Ausztriába. Bécsből együtt utaztak, vasúton, hajón eljutottak Ausztráliába (az út több hónapot vett igénybe), ott szép karriert csináltak, nagy családot alapítottak, az ausztrál közvélemény nyomására angolosították a magyar, de eredetileg német-zsidó nevüket. Boldogan éltek, míg meg nem haltak. Sajnos egy-két kivétellel mindazok, akiket említék vagy akikre gondolok, már nincsenek az élők közt.

Akadtt olyan ismerős, aki átúsztta a Rajnát és előzőleg a mozdony szesnekocsijában rejtőzött, hogy Franciaországba jusson. Volt azonban olyan is, aki az ilyenfajta hőstetteket kitalálta, nem csak a barátok szédítésére, hanem mert ha valaki be tudta bizonyítani vagy elhitték neki, hogy Bécsből Párizsig, kiszállás nélkül, egy mozdony szesnekocsijában rejtőzött, azt elfogadták üldözöttnek, adtak neki tartózkodási és munkaengedélyt (már ha adtak), és előbb-utóbb megkapta a francia állampolgárságot. Lehetett belőle főmérnök, vagy művész, vagy szitakötő (a franciák a magyar szitát nem ismerték), akárki. Általában a történetek valódiságát nehéz volt felmérni, nem is igen kérdeztük egymástól, de annál inkább azt kérdeztük, hogy a mesét „bevétték-e” a prefektúrán, és ha bevétték, akkor azt ingyen, vagy ha nem, akkor mennyiért tette a rendőrtisztviselő. Az Ég és minden Szentek áldják a francia köztisztviselők korrupcióját és süljenek a pokolban a becsületes, törvénytisztelő svájci, német és angol köztisztviselők!

Az illegálisok számára alaptétel volt a határoktól messzire kerülni, mert akit a svájci vagy német határ közelében igazoltattak francia csendőrök és nem volt érvényes vízuma, azt egyszerűen áttoloncolták a határon. A svájci csendőrök pedig a magyar határátlépőket visszaküldték Ausztriába: lássa, mi lesz veled a négy megszálló zóna egyikében, vagy a mind a négy megszálló zónás Bécsben. Tudtommal Magyarországra nem toloncoltak vissza senkit. 1948-ban még nem lehetett a kommunista Jugoszlávián át menekülni, egy évvel később, miután *Sztálin Titót* lefasisztázta, Jugoszlávia az elfogadható menekülési lehetőségek közé tartozott.

Nehéz idők voltak ezek a kelet-közép-európai migránsok számára, akkor még sem az ENSZ, sem az amerikaiak nem törődtek velük; bezzeg a kivándorolni kívánó német állampolgárokat, volt katonákat, tudósokat szívesen fogadták. De ahogy „élesedett” a hidegháború, az ENSZ amerikai segítséggel közbelépett és igyekezett a menekültek helyzetét stabilizálni, elsősorban Franciaországban. A franciák kénytelen-kelletlen befogadó országgá váltak, nem csak átmeneti helyé, nem úgy, mint Nagy-Britannia vagy a skandináv államok, amelyek hallani sem akartak menekültekről. Persze a franciák is asze-

rint méricskéltek a tartózkodási engedélyt, hogy mennyire volt várható a tengeren túli letelepedés. 1948–49-ben az ENSZ szervezeteket alapított, amivel mozgásba hozta a tengődő menekültek helyzetét. Addig, amíg az ENSZ közbe nem lépett, a menekült státusz lejárta után először három napos hosszabbítást kaptam, ami csak elismervény volt a kéréssel kapcsolatban (*recepissé d'une demande de permis de séjour*) - majd egy három hetes engedélyt, a következőkben egy három hónapos „*permis de séjour temporaire*”-t, legeslegvégül egy három éves tartózkodási engedélyt, amelyek egyike sem jogosított fel arra, hogy valahol munkát vállaljak, de lehetővé tett rövid külföldi utazásokat. A tíz éves „*permis de séjour privilégié*” és az állampolgárság az álmok birodalmába tartozott.

Azután, hogy az eredeti vízumom lejárt, a párizsi prefektúra kegyeire voltam bízva. Rövid idővel később én, és minden kelet-európai menekült az ENSZ amerikaiak által pénzelt menekültügyi szervezetének a védőszárnyai alá került, aminek következtében egy szép napon megszűntem „*refugié d'origine hongroise*” lenni és előléptem „*refugié hongrois*”-vá. A különbséget akkor fogtam fel, amikor külföldi konzulátusok egyszerre hajlandók voltak szóba állni velem és így 1951 nyarán hosszú hetekre meglátogathattam Hollandiát és Nagy-Britanniát. Viszont francia munkaengedélyt még mindig nem kaptam, hacsak nem lettem volna hajlandó a St.-Étienne-i szénbányákban dolgozni. Viszont ezzel a lehetőséggel tudtommal egyetlen ismerősöm sem élt.

TÖRTÉNETÍRÁS, TÖRTÉNETI EMLÉKEZET

GYÁNI GÁBOR
HAGYOMÁNY ÉS MEGÚJULÁS A MAGYAR
(TÁRSADALOM)TÖRTÉNETBEN

A magyar történetírásban, különös tekintettel a társadalomtörténet művelésére, a hagyomány és a megújulás kérdése folyton napirenden szerepelt a XX. század során. A Horthy-kor kezdetén a szellemtörténet vindikálta magának az újító szerepét, amit a történeti ártértékelések programba vételével nyomatékosított. A megelőző korszak faktografikus történetírói pozitívizmusát kívánták meghaladni.¹ A harmincas években viszont már a szellemtörténeti historizmus helyenként burkolt, helyenként nyílt bírálata folyt; az előbbit *Hajnal István* történelmszociológiája, az utóbbit a mozgalommá terebélyesedő *Mályusz Elemér*-féle népiségtörténet-írás képviselte.² 1945, pontosabban 1949 után a marxista szemléleti kánon váltotta le a korábbiakat, amely bár struktúratörténet is volt, egyáltalán nem szakított az eseménytörténet-írás hagyományával sem, a kettőt kombinálta egymással. A Kádár-kori marxista mainstream történetírásban, kivált a modern korra nézve, komoly szerep jutott a gazdaságtörténet-írásnak, amely ekkoriban nemzetközi színvonalúvá lett. Ezzel a továbbra is államközpontú, a politikát preferáló történetírói szemlélettel fordult szembe az 1980-as évektől az akkor marginális társadalomtörténet-írás, amely a nem központi kutatóhelyeken dolgozó pályakezdő, legalábbis fiatal kutató nemzedékek ideálját jelentette. A Hajnal István Kör (HIK) 1989-es jogi intézményesülésével, és kivált a rendszerváltást követően a magyarországi társadalomtörténet-írás egyre jelentősebb történetírói törekvéssé nőtte ki magát: ennek égisze alatt egyetemi tanszékek létesültek, helyenként pedig külön egyetemi tantárggyá is vált a modern kori társadalomtörténet, sőt még doktori iskola is létesült az ELTE-n a társadalomtörténet jegyében; továbbá könyvsorozatok láttak napvilágot a társadalomtörténet körében, 1998-ban napvilágot látott az első társadalomtörténeti összefoglaló munka, 2000-től folyamatosan megjelenik a *Korall* című társadalomtörténeti periodika, 2003-ban társadalomtörténeti elméleti-módszertani és historiográfiai kézikönyv születik, és még hosszán lehetne sorolni az idevágó fejleményeket.³

Mennyiben illeszkedik mindez a történetírói hagyományba és mennyi benne az újdonság? A társadalomtörténet-írás annyiban változást hozott, hogy művelői kategorikusan szakítottak a politikátörténeti

¹ SZEKFŰ 1932.

² Ld. GYÁNI 2018, 161–187.

³ GYÁNI 2018, 234–256.; KÖVÉR 2012, 213–219.; CZOCH 2017, 235–237.

mesterelbeszélés addigi kánonjával, amely mindig is uralta a hazai történetírás fő vonalát. Újdonság volt továbbá azért is, mert közvetlenül és vállaltan kapcsolódott a nyugat-európai és az észak-amerikai struktúratörténet második világháború utáni fejleményeihez. Az akkoriban új történetírásnak is nevezett és a francia *Annales* folyóirat körül tömörülő történészek orientációját, valamint az angolszász és a nyugat-német struktúratörténet-írás törekvéseit adaptáló tudományos gyakorlat élesen elvált a korabeli hazai mainstream történetírástól. Tekintve, hogy az ellenkánon szerepében tűnt fel, nem, vagy csak nehezen fogadta be az akkori céhes történetírás, ami érthető, hiszen annak ellenében alakította ki a maga sajátos szellemi világát.

A hazai társadalomtörténet-írás merőben új diszciplína volt tehát,⁴ amely azzal együtt bontakozott ki és ért végül révbé, hogy 1989/1990-ben megdőlt a kommunista politikai berendezkedés és annak eredményeként a marxista tudományos kánon is lehanyaglott. Mindamellet a nemzeti és egyúttal a politikatörténeti tudományos kánon korántsem tűnt el végérvényesen, sőt: a nacionalizmus felélékülésével, még erősödtek is a hadállásai.⁵ Mivel azonban a politikai demokrácia körülményei között semmilyen intézményes gát nem állt többé a tudományos diskurzusok pluralizmusának útjában, a társadalomtörténet-írás tovább építkezhetett és gazdagodhatott a korábban már kiépült intellektuális bázisra támaszkodva. Ez utóbbin az értendő, hogy a Hajnal István Kör alapító magja folyton kiegészült a tudományos utánpótlás tagjaival, s immár velük együtt alkotta ettől fogva a társadalomtörténet-írás hazai művelőinek az egyre táguló körét.

S mi a helye ebben a történetben a hagyományoknak? Korábban említettem, hogy a két háború között uralkodó szellemtörténeti irány mellett, olykor annak ellenében és vele konkurálva is jelentkeztek alternatív történeteszmélétek, bár egyikük sem versenyezhetett a mainstream szellemtörténet-írással. Ezek egyike volt a Hajnal István által kezdeményezett történeti szociológia, amely Hajnal írástörténeti stúdiumai mellett elméleti megfogalmazást is nyert a harmincas években. A *társadalmasodás* hajnali fogalma a modern kori társadalomtörténeti elemzések, a társadalmi struktúrát közvetlenül érintő tanulmányok formájában artikulálódott.⁶ Ehhez képest harcosabban lépett fel az akkori mainstream történetírással szemben Mályusz Elemér, aki

⁴ Nem tagadva meg ezzel a népiségtörténet, a Hajnal-féle történeti-szociológia vagy akár a marxista struktúratörténet-írás valamikori létezését.

⁵ GYÁNI 2007, 285–297.

⁶ HAJNAL é. n., 163–200. Hajnal történeteszméletéről és szociologizálásáról: LAKATOS 1996.; GYÁNI 2019. Különösen 114–116.

a történeti kutatás léptékét a nemzeti makroszintről a mezo- és a mikroszintre szállította le, így eleinte a megye-, később pedig a falutörténet nem konvencionális helytörténeti vizsgálatát tűzte napirendre. Mályusz e mellett egy kifejezetten struktúratörténeti és multidiszciplináris történeti megközelítést is szorgalmazott népiségtörténet címén, amely – szándékai szerint – a történetírást a nyelvtudomány, az etnográfia és etnológia, valamint a szociológia módszertanával és szemléletmódjával ötvözte volna.⁷ A Mályusz által kezdeményezett népiségtörténet-írás, a tanítványok és egyes eszmetársak (mint *Szabó István*) révén külön tudományos iskolává nőtte ki magát idővel. A mondottakon túl Mályusz azáltal is tágitotta (volna) a szokványos történeti szemléletmódot, ahogy azt a középkori egyházi társadalomról 1943–1944-ben írt, akkor még kéziratban maradt monográfiája is példázza, hogy elméleti modellhez kívánta igazítani a történeti elbeszélést. A mű 1971-ben látott végül napvilágot. A munka megkésett kiadásához írt előszóban a szerző megjegyezte: a történeti részletek analitikus tisztázása, az eredmények átfogó szempontok szerinti rendszerezése „közben úgy tűnt fel [neki], mintha a papság élete valamiféle társadalmi képződmény módjára pergett volna le. Mivel akkoriban Max Weber iránti fiatalos lelkesedés fűtött, bizonyára az ő szemlélete befolyásolt.”⁸

Tény, hogy amikor az 1970-es évektől hazánkban is fokozott érdeklődés nyilvánult meg a társadalomtörténet iránt az imént említett fiatal kutatók körében, akkor mind Hajnal, mind pedig Mályusz közvetlen inspiráló erővel hatott az itt érintettekre. Jóllehet, nem csak az ő kezdeményezéseik folytatására, az általuk valamikor felvett, időközben azonban elejtett fonal felvételére került sor ekkor. Hajnal és Mályusz akaratlanul azzal járultak hozzá a társadalom- és struktúratörténet-írás ekkori fellendüléséhez, hogy munkásságukkal megmutatták: lehetséges, sőt szükséges az uralkodó történetírói főárammal szemben egy merőben másféle szemléletmód és megközelítés, valójában tehát egy ellenkánon megteremtése. Ráadásul az időközben immár nemzetközivé tágult struktúratörténet-írás áramkörébe való közvetlen bekapcsolódás lehetősége is felcsillant ez idő tájt.⁹ Nem a pusztán véletlen műve tehát, hogy az 1980-as évek végén lassanként intézményesülő hazai társadalomtörténet-írás Hajnal István nevét felvéve hozta létre a ma is létező, és lankadatlanul működő társadalomtörténeti egyesületet.

⁷ Vö. GYÁNI 2018, 175–187.; MÁLYUSZ 2021, 251–343.

⁸ MÁLYUSZ 1971, 8–9. A munka új, egyben kritikus értékeléséhez: C. TÓTH 2017, 11–34.

⁹ Ez utóbbihoz vö. IGGERS 1997, 51–94.; SEWELL 2005, 25–40.; ELEY 2005, 13–61.

A fennállása 30. évfordulóját nemrég ünneplő Hajnal István Kör által fémjelzett magyarországi társadalomtörténet-írás ugyanakkor maga is jelentős szellemi átalakuláson esett át az 1980-as évektől eltelt időben. Akkoriban még a napjainkban már klasszikus társadalomtörténeti paradigmaként jegyzett szemlélet és módszertan volt az irányadó, amely a történeti struktúrák kutatásának az eseménytörténettel szembeni prioritását, sőt e tudományos megközelítés úgymond magasabbrendűségét hirdette. Ez a meggyőződés rejlett a *Fernand Braudel* által programszerűen meghirdetett történeti krédó mélyén is, amely kerek perec elutasította magától a bevett történetírói hagyományt, azt tehát, amely egyedüli feladatának az esemény történeti elbeszélését tekintette. A hosszú időtartam kérdésének szentelt híres esszéjében Braudel kategorikusan kijelentette: „*él bennünk, néhány történészben, az erős bizalmatlanság a hagyományos, úgynevezett eseménytörténet iránt, melyet nem minden pontatlanság nélkül a politikatörténettel szokás összekeverni...*”.¹⁰ Ezért is sürgette Braudel a szakítást a XIX. századi történetírás hagyományos metódusával, ahol az esemény elbeszélése prioritást élvezett a hosszú időtartamot kifejező struktúrák rekonstruálásával szemben. A struktúratörténet-írás azonban nem csak a vizsgálódásokhoz kiválasztott időtartamok hossza, de a kutatás módszertana tekintetében is markáns különbséget mutat(ott) a konvencionális történetírással szemben: nagy súlyt helyezett ugyanis a mérésre, a kvantifikációra, valamint a modellalkotásra és a fogalmi tisztaságra, eközben pedig elbeszélés helyett az analízis fontosságát emelte ki, mint általa elsősorban követendő gyakorlatot.

S miben hozott újat ezzel mondjuk azzal a gazdaságtörténet-írással szemben, amelyet a marxista történetírások is nagy elánnal kultiváltak idehaza is? Nem önmagában véve a struktúranak, mint kutatási témának a preferálása jelentette ezúttal az újdonságot, hanem főként az, hogy az új, vagyis a társadalomtörténet-írás meg szerette haladni a marxista szemléletmóddal párosuló gazdaságtörténet-írás domináns szemléleti ökonomizmusát: ennek a törekvésnek a jegyében foglalkoztatta az elméket az új történetírás jegyében kielélt társadalomtörténeti paradigma. Jellemző momentum volt e tekintetben, hogy a marxista *Ránki György*, aki *Berend T. Ivánnal* az oldalán a hazai gazdaságtörténet-írás nemzetközi mércével is mérhető művelőjének számított ekkoron, úgy érdeklődött a társadalomtörténet ezen új diskurzusa iránt az 1970-es évek végén, hogy továbbra is ragaszkodott (volna) a gazdaság fogalmi elsőbbségéhez. Mint írta a témának szentelt tanul-

¹⁰ BRAUDEL 2007, 1161.

mányában, joggal beszélhetünk egy külön társadalomtörténeti aldiszciplína tényleges létjogosultságáról, az azonban nem független a gazdaságtörténettől, még ha önálló stúdium is, mivel „*kikutatja és feldolgozza a társadalom bizonyos, a gazdasági fejlődéstől alapjában, de nem kizárólagosan meghatározott folyamatait*”.¹¹ Ránkinak ez az óvatos állásfoglalása nem egészen felelt meg azonban az új történetírást képviselő társadalomtörténészek hitvallásának, és valójában ahhoz a marxista doktrínához állt közel, amelytől nem volt ugyan idegen a struktúratörténet-írás ideálja, amely azonban sok tekintetben mégis csak bennragadt a gazdasági osztályszemlélet marxista fogalomrendszerében. Ezt leginkább és legszínvonalasabban a brit marxista történész, *Eric J. Hobsbawm* történetírói munkássága példázza.¹²

Visszatérve a konvencionális szemlélettől elszakadni kívánó tudományos diskurzushoz, az eleinte szárba szökken hazai társadalomtörténet-írás homlokterében főként a valamikori csoport struktúrák kutatása állt: a történeti demográfia mellett egy ideig ez képezte a tematikát és a módszertant egyaránt. Ennek a szemléleti beállítottságnak a jegyében folytak a kutatások az egyes társadalmi rétegekre fókuszálva, azt a kérdést firtatva, hogy miként váltott struktúrát a magyar társadalom a kora újkor és főként a XIX. századi modernizáció, a polgárosodás során. A jelzett társadalomtörténeti érdeklődésnek kiválóan megfelelt az alapvetően pozitivistá kutatói ethosz, amely ambiciózus anyagfeltárást és rigorózus elemzési módszerek alkalmazását követelte meg a társadalomtörténésztől (is). Jóllehet, a társadalomtörténet egyáltalán nem művelhető bizonyos elméleti előfeltételek és premisszák, döntően a szociológiából átemelt fogalmi rendszer hiányában. Ez így még a zömében leíró jellegű társadalomtörténetet is eleve megkülönbözteti a hagyományos politika- és diplomáciatörténeti elbeszélésektől. Viszont: az e területen folytatott „alapkutatások” addigi szinte teljes hiánya folytán a társadalomtörténet kényszerűen szorgalmazta a tényfeltárást is. Egy ilyen készítésnek felelt meg az is, hogy a HIK 1986-tal meginduló évi konferenciasorozatának a szervezői, a HIK *call for papert* megfogalmazó vezetősége eleinte különösen nagy figyelmet szentelt a forrásoknak és a feldolgozási metodika megtárgyalásának. Ami a sajátosan társadalomtörténeti tudásbázis akkumulálását szolgálta, amely elengedhetetlennek tűnt akkoriban ahhoz, hogy idővel meg lehessen majd alkotni a holisztikus történeti képet is. Ez utóbbinak szintén eljött az ideje, midőn az 1990-es évek végén elkészült az első magyar társadalomtörténeti összefoglaló mű, amely

¹¹ RÁNKI 1977, 778.

¹² Elméleti megfogalmazásához vö. HOBSBAWM 2006, 84–108.

közvetlenül oktatási célokat is szolgált, ezt követően pedig két további, Magyarország modern kori társadalomtörténetét elbeszélő szintézismunka is született.¹³ Végül a szintén a HIK köréhez tartozó történész, *Tomka Béla* (a Kör mostani elnöke) megírta Európa XX. századi társadalomtörténetét is.¹⁴ Az említett munkák idegen, pontosabban világnyelveken is napvilágot láttak külföldön.¹⁵

A szorosan a pozitivista kutatási módszertanhoz kötött társadalomtörténeti paradigmát utóbb komoly szellemi kihívás érte azonban a nyelvi és kulturális fordulat révén. Ennek tovaggyűrűző hatásaként súlyos kétségek merültek fel ugyanis a mereven a struktúrák által determinált történelmi folyamatok fogalmi helyállóságát illetően. S ezzel együtt mind nagyobb figyelmet keltettek a történészek körében a szubjektív nézőpontok, a partikuláris történelmi tapasztalatok, a tisztán tudati mozgatórugók, amilyen, egyebek közt, a mentalitás, az értékrendek, a hitek és az emocionális indítékok. Újfent napirendre került a történetírói objektivitás kérdése is, amely a narrativitás episztemológiai jelentőségét és a történeti nézőpontok sokrétűségét hangsúlyozva kritikai összütznek tette ki a megismerés úgymond naiv realista beállítottságát, a hozzá kötődő tudományos ethosz létjogosultságát.¹⁶ Mindezek az új szellemi fejlemények akkor vetődtek fel idehaza, amikor a társadalomtörténet – újító történetírói áramlatként – mondhatni kétfrontos harcra kényszerült. Egyfelől továbbra is hadakozott a konvencionális történetírással, mintegy védendő a saját tudományos pozícionáltságát. A konvencionális történetírás, amely eredendően nyílt vagy alig leplezett ellenszenvvel viseltetett a társadalomtörténet-írás iránt, a rendszerváltást követő években ráadásul még erősödött is a közvetlen múlthoz képest. Másfelől, ha még oly elszórtan is, de nálunk is hangot kapott a szkeptikus, olykor posztmodernnek nevezett történeti szemléletmód, amely nem kizárólag csupán a történeti megismerés „kötelező” tárgyyszerűségét, de az objektív struktúrák döntő történelemformáló szerepét is erősen vitatta. Ez azzal egyenértékű, hogy egyszeriben felértékelődött a szubjektív cselekvőség, a *social* vagy *historical agency* fogalma, egyúttal pedig némileg leértékelődött vagy csupán némileg háttérbe szorult a struktúrák, mint feltétlen determinánsok erejébe vetett tudományos meggyőződés. A részletekre való tekintettel ezúttal csupán két idevágó elméleti elgondolást idéznék fel, amelyek egyöntetűen a 2000-es évek közepén láttak nap-

¹³ GYÁNI – KÖVÉR 1998.; VALUCH 2001.; VALUCH 2015.

¹⁴ TOMKA 2013.

¹⁵ GYÁNI – KÖVÉR – VALUCH 2004.; TOMKA 2013.; VALUCH 2020.

¹⁶ Mindehhez vö. GYÁNI 2020.

világot. Mindkettőben ott munkál a kétely a történeti valóság önmagában vett objektivitásának a posztulátumával szemben, amely ugyanakkor a kauzális magyarázatot hasznosító történeti érvelés legfőbb elvi kiindulópontja is egyúttal.

A társadalom *postsocial* jelzővel illetni szokott denaturalizált fogalma *Miguel A. Cabrera* jóvoltából cselekvéseméleti keretben új értelmet ad a társadalomtörténetnek. E felfogás szerint az individuum nem holmi természeti adottság, és nem is előre kondicionált (*preconstituted*) racionális szubjektum, ahogy a társadalom maga sem tisztán csak objektív struktúra. Ennélfogva a létét és a működését sem szabhatja meg valamely mechanikus ok-okozatiság, mivel a történelmi cselekvők, az ágensek jelentéssel teli tetteket hajtanak végre, a jelentés pedig tőlük (is) ered. Amennyiben a valóság nem eleve adott és önmagában vett objektív létező, miután egyes-egyedül az artikuláció kölcsönözhet neki valamiféle objektivitást, póre tárgyi létezést, a dolog jelentése sem abból fakad, hogy mi az a kontextus, amely a cselekvés háttérében megbújik, és okként hat közre. Sokkal inkább a diszkurzivitás, a cselekvés terét és tárgyát alkotó összefüggések értelmi feldolgozása, a valóság ekként közvetített képzele mozgatja a cselekvőt – egyenként és társas lényként egyaránt. A történelmi ágens és az őt övező tárgyi világ közti értelmi közvetítés tényében lelhetjük meg tehát a cselekvés közvetlen okát. Ennek megfelelően a jelentéstulajdonítás az, ami átvezet a tettekbe, és ez teremt végül interaktív kapcsolatot a cselekvő ágens és a cselekvéssel, az annak eredményeként objektívalódó valóság között. Ennek az interakciónak a folyamánnyaképpen nem kizárólag csupán az úgynevezett tárgyi („objektív”) valóság tárgyasul, de a cselekvő szubjektivitását is ez a diszkurzív közvetítés hozza létre.¹⁷

Tévedés ne essék: a *postsocial* társadalomtörténet röviden vázolt fogalma kategorikusan nem tagadja, hogy az emberi cselekvésnek ténylegesen létezik anyagi alapja, bár nem tekinti azokat önmagukban vett objektív létezőknek. Tanítása szerint az objektivitás éppúgy, mint a szubjektivitás annak a kölcsönhatásnak az eredménye, amely az értelmi közvetítés, a diszkurzív rezsimek közben jöttével valósul meg. A kauzalitás e szerint nem két különálló dologi létező közötti mechanikus hatás vagy befolyás kérdése, annak megfelelően, ahogy az okozatiság a természeti létezők világában érvényesül. A kontextus itt csupán annak arányában és annak megfelelően hat a cselekvőre, ahogy a cselekvő maga reagál a kontextus impulzusaira; a cselekvő ágens re-

¹⁷ CABRERA 2004.

akcióját pedig közvetlen módon az szabja meg, hogy milyen jelentéssel látja el a kontextus rá gyakorolt hatását. A diszkurzív rezsim e fogalma a világról alkotott képzeteknek és imaginációknak azt a történetileg adott rendjét öleli fel tehát, amely úgyszólván iránytűként szolgál a mindenkori emberi cselekvés menetében. A fő kérdés ezek után úgy szól: milyen konkrét diszkurzív körülmények tehetők felelőssé azért, hogy egy adott társadalmi környezet meghatározott cselekvési módozst vagy módozokat segít életre kelteni.

Cabrera ezt a fentiekben vázolt elképzelést messzemenően *Joan W. Scott* elméleti munkásságából vezeti le, miközben az ez irányban tájékozódó történeti vizsgálódás lehetőségét annak a *William H. Sewell Jr-nek* a konkrét kutatási eredményeivel is igazolni kívánja, aki szintén kidolgozott egy fogalmi rendszert a nem szűken csak strukturális alapokon nyugvó társadalomtörténet konceptualizálása érdekében. Sewell maga is azt vallja, hogy a *társadalmi* nem a valóságosan létezőnek, a tiszta objektivitásnak felel meg, mivel az maga is egy diszkurzív tény. A társadalmi valóság az artikuláció által, az emberi elsajátítás formájában, ez utóbbi eredményeként ölti magára a létező fogalmát, és válik – ennek folytán – valóságos létevé. A szóban forgó artikuláció szemiotikus gyakorlatok formájában zajlik, amelyek egyszerre lehetnek testiek (kinetikusok, kinesztetikusak), vagy szó- és írásbeliek, tehát az emberi nyelvhez kötött entitások. Annak a szerepnek, amit Cabrera a diszkurzív rezsimnek juttat a valóságnak az artikulációval megoldott objektiválása során, Sewell esetében a szemiotikus gyakorlat fogalma felel meg. A szemiotikus gyakorlatok sohasem önmagukban, hanem mindig a mechanikus szabályszerűségekkel karöltve látják el az objektiválás felettebb kényes feladatát. Ez abból is ered, hogy az egyes szemiotikus gyakorlatok ismétlődéseket, vagyis mérhető cselekvéssorokat produkálnak, amelyek szintűgy vizsgálhatók a mechanikus kauzalitás elvei szerint. Ráadásul a nem szándékolt következmények folytán a szemiotikus gyakorlatok történelemformáló hatásai korlátozottak, a csak rájuk figyelő történeti kutatás ezért félrevezető eredményekre is vezethet. A történelmi determinizmus az ember által uralhatatlan, az anonim törvényszerűségek által vezérelt emberi élet képzetét kelti, melyet a szintűgy metaforikus struktúra kifejezéssel szokás kifejezni. Egy másik metafora, a társadalmi konstrukció tudományos terminus *technicusa* pedig arra világít rá, hogy az adottnak tételezett létezők gyakorta olyan történelmi esetlegességek, amelyek magukból az egyedi és összetett emberi cselekedetekből fakadnak. Ezek az időben akkumulálódó társadalmi kényszerek és mechanizmusok ugyanakkor rendszerint meg is haladják a szemioti-

kus gyakorlatok ellenőrző képességét és teremtő erejét, melyek érvényesülését eleve korlátozzák a már készen álló formák. Következésképpen a szemiotikusan generált emberi cselekvések (gyakorlatok) csak az olyan társadalmi közvetítések szabad érvényesülését biztosítják, amelyek beleillenek a már készen álló építmények kereteibe. Nincs terünk itt annak bővebb kifejtésére, hogy miként helyezi be Sewell ebbe a gondolati rendszerbe a történelmi változás tárgyi képességét és lehetőségét, ezt azonban máshol már rekonstruáltam. Bizton állítható azonban, hogy a korábban még struktúrákban gondolkodó társadalomtörténész Sewell, akit idővel a nyelvi és kulturális fordulat szemléletformáló hatása szintén magával ragadott, e két paradigmatis szemléleti iránytű összebékítésére és integrációjára törekszik a fenti elképzelések kidolgozásával.¹⁸

Hozzá hasonlóan szintén a kompromisszumos megoldás megtalálása vezeti *Geoff Eley* és szerzőtársa, a néhai *Keith Nield* (az angol *Social History* folyóirat alapító szerkesztője) kezét is, amikor azt a kérdést tűzik napirendre: használható fogalom-e még vajon – a nyelvi és kulturális fordulat megtörténte után – a társadalmi osztály (marxista) kategóriája.¹⁹ Így adnak hangot ezt illető álláspontjuknak: „*Nem kívánjuk visszacsempészni a régi koncepció csomagját azzal, hogy újra bevezetnénk az elemzés strukturális regiszterét. Továbbra is meg vagyunk azonban győződve a szabályszerűségek koncepcionális jelentőségéről, hiszen ezeken keresztül teremtődnek és bonyolódnak – kapitalista gazdasági feltételek közepette – a pénz, a hatalom és a pozíciók egymással összefüggő egyenlőtlenségei. Nem keressük a strukturális elemzés szuverén helyét, de ahhoz ragaszkodunk, hogy általában véve ne felejtődjenek el vagy ne rendelődjenek alá az egyenlőtlenségi mező elemzése a róla szóló diszkurzív beszámolóknak, bármilyen nagy is ez utóbbiak jelentősége.*”²⁰

A *postsocial* vagy az egyidejűleg hermeneutikai és strukturális társadalomtörténet utóbbi elképzeléseit válaszként fogalmazták meg azon új kihívásokra, amelyek az új kultúratörténet (new cultural history) vagy a kulturális paradigma igényeihez szabott társadalomtörténet-írói áramlatok felől érték a struktúra-orientált társadalomtörténet-írást. Milyen hatással volt, és hatott-e egyáltalán ez a fejlemény a hazai társadalomtörténészekre?

A fent bemutatott szemléleti változások kétségkívül érzékelhető hatást gyakoroltak idehaza is. Ezt szemléltetendő két példával élnek.

¹⁸ SEWELL 2005.

¹⁹ ELEY – NIELD 2007.

²⁰ ELEY – NIELD 2007, 194.

Áttekintve a Hajnal István Kör szokásos évi konferenciáinak a tematikai alakulását, jól nyomon lehet követni a kulturális paradigmának a hazai társadalomtörténészekre kifejtett növekvő vonzerejét. 2000-től kezdődően kerültek előtérbe a következő jellegzetes témák, amilyen a mentalitástörténet, a mikrotörténet, a társadalmi emlékezet, a társadalmi nemek kérdése, az időtudat történeti változásai, a test történetei, a kulturális fordulat a történetírásban, vagy a kommunikáció története. A *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat, amely tematikus módon fókuszálva foglalkozik a társadalomtörténettel, egy-egy adott számában önállóan szentelt eddig teret az időfogalom historiográfiájának, a pszichotörténelemnek, az európai kulturális transferek kérdésének, a történeti antropológiai kérdésfelvetésnek, az olvasástörténetnek, a térhasználat historikumának, a nacionalizmus és a nemzetépítés összefüggésének, a női életvilágok problémájának, a szexuális másságok kérdésének, a felejtés különféle mintázatainak vagy a hatalmi kontroll problematikájának (a társadalom megfigyelése ügynökök beszerzése révén). Mindez csak a tematikai orientációra utal ugyan, de bizonyon állítható, hogy tartalmi téren, a szemléletmódban is gyakran észlelhető volt az utóbbi időben a téma által megkövetelt szemléletváltás feszítő igénye.

A társadalomtörténet-írás gondolati megújulásának jelzett kihívására elsőként a HIK 2006. évi konferenciája rezonált (*Kulturális fordulat a történetírásban*), ahol az előadók két elméleti előadásban is explicit módon foglalkoztak a paradigmaváltás kérdésével. *Kövér Györgyöt az a Patrick Joyce*, angol posztmodern társadalomtörténész inspirálta mondandója megfogalmazása során, aki az 1990-es évek derekán bejelentette a társadalomtörténet végét. Joyce azért gondolta ezt így, mert a társadalomtörténet-írás egyre kevésbé látszik érdeklődni a társadalmi csoportok, a közösségek, és a kollektívák historikuma iránt, és e helyett az egyes egyént tünteti ki a figyelmével. Sőt: már nem is az aktorok maguk, hanem azok egyes teremtményei, főként a diskurzusok, a reprezentációk vagy a szövegszerűen olvasható banális tettek (a mindennapi életgyakorlatok, a rítusok, és egyéb performatív megnyilatkozások) képezik a történész érdeklődésének kitüntetett tárgyát. Kövér feltette a kérdést, szükség van-e még egyáltalán az alak, a figura szerepeltetésére egy történelmi rekonstrukcióban vagy könnyűszerrel behelyettesíthetjük azt az alakzat, valamint a tetteket megjelenítő retorikai megnyilatkozások rekonstruálásával és értelmezésével. Ahogy egyébként a diszkurzív irányba tartó társadalom- és kultúra történet is teszi szerte a nagyvilágban. Hazai történetírói anyagon elvégzett historiográfiai áttekintése végén a szerző mégsem jut végül dülőre a kérdés tekintetében, mivel – eddigi tapasztalatai szerint – a

„megoldási kísérletek vagy az egyik, vagy a másik oldalra billentik a mérleget”.²¹ Ez a dilemma, mint korábban is szó volt már róla, többeket is foglalkoztat az elméletalkotásra kész társadalomtörténészek közül. Az alternatív szemléletmódok közti vita aligha csendesíthető el, még ha végső megoldás nem is adódik ebben a kérdésben, különösen úgy nem, hogy kizárólagossági igényt támasszon valaki magának.

A HIK történészei által írt reprezentatív *Bevezetés a társadalomtörténetbe* című gyűjteményes munka szintén amellett tanúskodik, hogy a honi historikusok már közel két évtizeddel ezelőtt is nagy figyelemmel kísérték a nem kifejezetten strukturális orientációjú társadalomtörténeti diskurzusokat is. A kötet *Új irányzatok* címet viselő főfejezete külön alfejezetekben veszi számba a történetírás „nyelvi fordulatát”, a történeti antropológiát, a mentalitástörténetet, a mikrotörténelmet, a társadalmi nemek és a nők történetét vagy a pszichohistóriát.²² Sőt, magyar történész tollából már hosszabb elméleti-historiográfiai áttekintés is született a mikrotörténelemről, mint afféle nemzetközi történetírói törekvésről.²³ Ráadásul ez a könyv (szerzőtárs közreműködésével) Angliában angolul is napvilágot látott. S mind e mellett már jó ideje zajlik – elméleti szinten – a narrativitás-elmélet és a poétikus történetírás hazai befogadása, amiből a társadalomtörténetírás is jócskán kivette a maga részét.²⁴

S rejlik-e valami más is, valami többlet a kétségtelen elméleti recepció mellett (mögött)? Ennek a meglétére is mutatnak jelek szórva nyosan a hazai társadalomtörténet-írás újabb korszakában. Két apró momentumra utalok ennek kapcsán, bizonyíték gyanánt.

Majtényi György könyve a második világháború utáni magyarországi társadalmi mobilitás kérdését vizsgálja úgy, hogy a szerző egyrészt rekonstruálja (és kontextusba helyezi) a korabeli mobilitáskutatás szociológiai diskurzusát, másrészt önállóan is megvizsgálja – egy esettanulmány keretében – a mobilitás akkori tapasztalati világát. A (nyugat)német *Alltagsgeschichte* és az amerikai *New Cultural History* szemléleti hozadékát kamatoztatva Majtényi ezúttal arra konkludál, hogy a társadalmi mobilitás történelmi, tehát az átélt élménye és az oral history során előadott tapasztalata, másként vall a társadalmi mobilitás tényéről, mint ahogy azt az úgymond tudományos, főként a szociológiai diskurzus konceptualizálni szokta. Kutatásai eredményeit így foglalta össze a szerző. „Egyetlen élettörténet elemzése bizonyította számunkra, hogy az egyéni életút, mely társadalomtörténeti

²¹ KÖVÉR 2014.

²² BÓDY – Ö. KOVÁCS 2003.

²³ SZIJÁRTÓ 2014.

²⁴ GYÁNI 2000.; KISANTAL 2017.; GYÁNI 2020.; GÁBOR 2021.

szempontból értelmezhető különböző életpályamodellek és szociológiai megfigyelések alapján, másfajta jelentéseket hordoz(ott) a cselekvő egyének számára. E sajátos jelentések, tehát a kortársak motivációinak, céljainak ismerete nélkül nem érthetők meg az egyéni cselekedetek, melyek a 'nagy' történelmi eseményeket, jelenségeket formálták, alakították.”²⁵ Majd pedig hozzátézi: „*Nyilvánvaló, hogy kölcsönösséget kell feltételeznünk az egyének életvilágában érzékelhető jelenségek és az azokon túl zajló, de általuk is alakított folyamatok között. A mobilitási tapasztalat több külső körülmény függvénye is, mint ahogy a mobilitás sem értelmezhető a maga teljességében az egyéni élmények, tapasztalatok ismerete nélkül.*”²⁶

Ez a felvetés némi társadalomtörténeti kritikát is kiváltott azonban: ennek a hangoztatói kifogásolták, hogy a hátratekintő történeti szemléletről való illetén lemondással a történeti fogalomalkotásnak a pusztá lehetőségét is könnyen elveszíthetjük. Az egykor élt emberek önértelmezéseinek, valamint a korabeli valóságképző diskurzusoknak a vizsgálata, szól ez utóbbi gondolatmenet, nem több, hanem egyike csupán a történeti múlt lehetséges ábrázolásának: „*így nem kizárólag az elmúlt tapasztalatok feltárása lehet a történész egyetlen vagy legfontosabb célja; a mából a múlthoz visszafordulva kidolgozhatunk álláspontokat az egykori emberi tapasztalatokkal, életvilággal, de a cselekedetekkel, az úgynevezett makroszintű folyamatokkal kapcsolatban is. [...] A diskurzuselemzés ebben az esetben egy lehetséges eszköz csupán, nem pedig a meghatározó ismeretelméleti paradigma.*”²⁷ A most csak futólag jelzett véleménykülönbség valójában a strukturális valóság és e valóság átélésének (tapasztalatának, a neki szóló jelentéstulajdonításnak) a relevanciáját, a kettő egymáshoz mért súlyának a mérlegelését illeti, amiről esett már szó a kulturális fordulatnak a társadalomtörténetre gyakorolt hatása kapcsán.

Egy percig sem vitatható ugyanakkor, hogy a korabeli diskurzusok társadalomformáló hatása fontos és mellőzhetetlen eleme a társadalomtörténet „tényszerűségének”. Előfordultak időnként a múltban olyan átmeneti történelmi korszakok, amikor – határozott intézményes formában – még nem (kellően) kristályosodtak ki az egyes társadalmi csoportformák, következésképpen különösen nyilvánvaló a különféle nyilvános diskurzusok csoportképző befolyása. Ez jellemezte a második világháborút követő, a kommunista hatalmi berendezkedést megelőző rövid időszakot is. Nem csoda tehát, ha ebben az időben kevésbé

²⁵ MAJTÉNYI 2005, 216–217.

²⁶ MAJTÉNYI 2005, 217.

²⁷ BÓDY 2006, 279.

a megszokott értékelési kritériumok (foglalkozás, jövedelem, vagyoni helyzet, öröklött presztízs) jelentették az egyes csoportreferenciák fogalmi alapját, mint inkább a közvetlenül politikai fogantatású minősítések (besorolások), amilyen a „reakciós”, a „spekuláns”, a „kétkezi munkás”, a „kövér ember”, a „kispolgár”, valamivel később, az ötvenes években pedig a kulák megnevezés. Ezek voltak akkoron azok a hívószavak, melyek keretében a hatalom és a társadalom egyaránt osztályozni tudta és osztályozni akarta a társadalom egyes csoportjait.²⁸ Valójában mindig van (vagy volt) szerepe a diskurzusok által teremtett csoportfogalmaknak, akkor sem tekinthetünk el tőlük, amikor pedig a makrocsoportok már kellő intézményesültsége, akár még a kortársak számára is lehetővé teszi, a társadalmi tagoltság tudatosítását, az osztályozás racionális megoldását. Jó példája ennek a dzsentri közkeletű társadalomtörténeti képlete, amelynek aligha feleltethetjük meg valamely statisztikailag kimódolt csoportalakzatot, dacára annak, hogy mind a múltbeli, mind pedig a jelenkori (az immár történeti) tudatban egyaránt határozott fogalmat szokás alkotni erről a középosztályiként vélelmezett társadalmi formáról. Holott többnyire csak a korabeli diskurzus kezeskedik a dzsentri, mint ténylegesen szociológiai valóság valamikori létezéséért.²⁹

A társadalomtörténet-írás napjainkban egyre gyakrabban vallja, hogy a társadalmi makrocsoportok eddig szilárdnak tetsző gondolati építményét alaposan át kell gondolni. Hiszen empirikus bizonyítékok is igazolják, hogy a társadalmi csoportok léte, részben vagy egészében, a diskurzusok tudatformáló hatásából (is) fakadt. Így és ezúton cserélődik fel, egyebek közt, az angol ipari forradalom korának ipari proletariátusa a diskurzus nyomán artikulálódó „nép” fogalmával;³⁰ és ennek a szemléletnek az eredményeként állítják egyes kutatók, hogy a kortársak – kifejezetten politikai célból – már akkor is éltek a polgárság (a burzsoázia) fogalom használatával, amikor az –szocio-ökonómiai entitásként – még egyáltalán nem is létezett.³¹

A nemzetközi és a hazai társadalomtörténet-írás egymással párhuzamba állítható, és egymásra is ható szemléleti törekvéseit regisztrálva megállapíthatjuk tehát: ez a tudományos diszciplína mára igen csak messze távolodott az őt az 1960-as, az 1970-es és az 1980-as években jellemző tudományos beállítottságtól.

²⁸ STANDEISKY 1995.; BOLGÁR 2008.; SZOKOL 2011.; APOR 2021.

²⁹ KÖVÉR 2006.; SZÓCS 2011.

³⁰ JOYCE 1991.; és már korábban: STEDMAN–JONES 1983.

³¹ WAHRMANN 1995.; MAZA 2003.

Felhasznált irodalom

APOR 2021 = APOR Péter: *Forradalom a hátsó udvarban. Tömeg-erőszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946.* Jaffa, Budapest, 2021.

BÓDY 2006 = BÓDY Zsombor; MAJTÉNYI György: A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után. (Recenzió). *BUKSZ*, 18. évf. Ősz, 277–280.

BÓDY – Ö. KOVÁCS 2003 = BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris, Budapest, 2003.

BOLGÁR 2008 = BOLGÁR Dániel: A kulák érthető arca. Fogalomtörténeti vázlat. In: Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008. 50–93.

BRAUDEL 2007 = BRAUDEL, Fernand: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam (1958). In: Benda Gyula – Szekeres András (szerk.): *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata.* L’Harmattan – Atelier, Budapest, 2007. 163–192.

CABRERA 2004 = CABRERA, Miguel A.: *Postsocial History. An Introduction.* Trans. by Marie McMahon. Lexington Books, Lanham, 2004.

CZOCH 2017 = CZOCH Gábor: Rendi társadalom – polgári társadalom. A Hajnal István Kör könyvsorozata. *BUKSZ*, 2017, Ősz-Tél, 235–237.

C. TÓTH 2017 = C. TÓTH Norbert: A „mályuszi modell” érvényesége: vissza az alapokhoz? In: Varga Szabolcs – Vértesi Lázár (szerk.): *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században.* Pécs, 2017. 11–34.

ELEY 2005 = ELEY, Geoff: *A Crooked Line. From Cultural History to the History of Society.* University of Michigan Press, Ann Arbor, 2005.

ELEY – NIELD 2007 = ELEY, Geoff – NIELD, Keith: *The Future of Class in History. What’s Left of the Social?* University of Michigan Press, Ann Arbor, 2007.

GÁBOR 2021 = GÁBOR György: *A történelem tekintete. Emlékezet és tanúság.* Typotex, Budapest, 2021.

GYÁNI 2000 = GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Napvilág, Budapest, 2000.

GYÁNI 2007 = GYÁNI Gábor: *Relatív történelem.* Typotex, Budapest, 2007.

GYÁNI 2018 = GYÁNI Gábor: *Nemzeti vagy transznacionális történelem.* Kalligram, Budapest, 2018.

GYÁNI 2019 = GYÁNI Gábor: Ki mindenki adós (és mivel) Simmelnek? *Replika*, 2019. 112, 3.

GYÁNI 2020 = GYÁNI Gábor: *A történeti tudás.* Osiris, Budapest, 2020.

GYÁNI – KÖVÉR 1998 = GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 1998.

HAJNAL é. n. = HAJNAL István: Az osztálytársadalom. In: Dománovszky Sándor (szerk.): *Magyar művelődéstörténet 5. Az új Magyarország*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, é. n. 163–200.

HOBBSAWM 2006 = HOBBSAWM, Eric: A társadalomtörténettől a társadalom történetéig (1972). In: Hobsbawm, Eric: *A történelemről, a történetírásról*. Napvilág, Budapest, 2006. 84–108.

IGGERS 1997 = IGGERS, Georg G.: *Historiography in the Twentieth Century. From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge*. Wesleyan University Press, Hanover, 1997.

JOYCE 1991 = JOYCE, Patrick: *Visions of the People: Industrial England and the Question of Class 1848–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.

KISANTAL 2017 = KISANTAL Tamás: *Az élet tanítómesterei. Írások a történelem ábrázolásáról*. Kronosz, Pécs, 2017.

KÖVÉR 2006 = KÖVÉR György: A magyar középosztály-teremtés programjai és kudarcai. Fogalomtörténeti áttekintés a reformkor végétől a nagy válság kezdetéig. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmány*. Századvég, Budapest, 2006. 77–160.

KÖVÉR 2014 = KÖVÉR György: A társadalomtörténet „refigurációja”, avagy eltűnt főszereplők nyomában. In: Kövér György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris, Budapest, 2014. 65–96.

KÖVÉR 2012 = KÖVÉR György: Volt egyszer egy társadalomtörténet... *BUKSZ*, 2012. Ősz-Tél, 213–219.

LAKATOS 1996 = LAKATOS László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája. Új Mandátum*, Budapest, 1996.

MAJTÉNYI 2005 = MAJTÉNYI György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

MAZA 2003 = MAZA, Sarah: *The Myth of the French Bourgeoisie. An Essay on the Social Imaginary 1750–1850*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2003.

MÁLYUSZ 1971 = MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Akadémiai, Budapest, 1971.

MÁLYUSZ 2021 = MÁLYUSZ Elemér: *Visszaemlékezések*. Szerk.: Soós István. BTK TTI, Budapest, 2021.

RÁNKI 1977 = RÁNKI György: Jegyzetek a társadalomtörténetről. *Századok*, 1977. 111. évf. 4, 775–799.

- SEWELL JR. 2005 = SEWELL JR., William H.: *Logics of History. Social Theory and Social Transformation*. University of Chicago Press, Chicago, 2005.
- STANDEISKY 1995 = STANDEISKY Éva: A kommunista polgárel- lenesség. *Budapesti Negyed*, 1995. III. évf. 2. sz. 209–222.
- STEDMAN-JONES 1983 = STEDMAN-JONES, Gareth: *Languages of Class: Studies in English Working Class History, 1832–1982*. Cambridge University Press, Cambridge, 1983.
- SZEKFŰ 1932 = SZEKFŰ Gyula: Politikai történetírás. In: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*. Magyar Szemle, Társaság, Budapest, 1931. 395–444.
- SZIJÁRTÓ 2014 = SZIJÁRTÓ M. István: *A történész mikroszkópja. A mikro történelem elmélete és gyakorlata*. L’ Harmattan, Budapest, 2014.
- SZOKOL 2011 = SZOKOL Réka: Kispolgárok. Fogalomtörténeti vázlat. *Múltunk*, 2011. LVI. évf. 2. sz. 104–128.
- SZŐCS 2011 = SZŐCS Máté: Párhuzamos történetek. A dzsentrik a szép- és a szakirodalomban. *Múltunk*, LVI. évf. 2. sz. 20–33.
- TOMKA 2009 = TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest, 2009.
- TOMKA 2013 = TOMKA, Béla: *A Social History of Twentieth-Century Europe*. Routledge, London, 2013.
- VALUCH 2001 = VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris, Budapest, 2001.
- VALUCH 2015 = VALUCH Tibor: *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris, Budapest, 2015.
- VALUCH 2020 = VALUCH, Tibor: *Die Ungarische Gesellschaft im Wandel. Soziale Veränderungen in Ungarn 1989–2019*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 2020.
- WAHRMANN 1995 = WAHRMANN, Dror: *Imagining the Middle Class. The Political Representation of Class in Britain, c. 1780–1840*. Cambridge University Press, Cambridge, 1995.

GERŐ ANDRÁS VERSUS

Magyarország az 1980-as évek végétől, az 1990 évek elejétől a Pax Americana rendszerének részévé vált. A Pax Americana – legalábbis magyar szempontból – leváltotta a Pax Sovieticát. A Pax Americana egyszerre világrend, intézményes rend és persze értékrend is. Ahogy a Pax Sovietica minden szinten, de nem egyenlő mértékben jelen volt Magyarországon, úgy másként, más hangsúlyokkal ez a helyzet a Pax Americanával is.

Számomra most nem a politikai vonatkozások, még csak nem is az intézményes vetületek a fontosak, hanem a kulturális értelmezhető dimenziók; azok, amelyek az Egyesült Államokból áramlanak szét, és előbb-utóbb ilyen-olyan mértékben megjelenhetnek azokban az országokban is, amelyek a Pax Americana részesei. A lehetséges megjelenés mértéke alternatív, hiszen az USA nem olyan jellegű birodalom, mint amilyen a szovjet volt, de a Pax Americana részesei bizonyosan nem vonhatják ki teljesen magukat azok alól a normák alól, amelyek Amerikában eluralkodnak.

Négy olyan vetületet kívánok szóba hozni, amely bizonyos értelemben új, és ellentmond annak, ami eddig a Pax Americana szerves és szétáramló része volt, valamint megegyezett az európai felvilágosodásból eredeztethető értékvilággal.¹

Akadémiai szabadság versus az emberi érzékenység tisztelete

Az akadémiai szabadság a nyugati kultúra egyik kiküzdött alapértéke. Eredendően nem jellemezte a nyugati világot, de később fundamentális jelentőségre tett szert. Magyarországon *Eötvös József báró* miniszterként képviselte ezt igen következetesen, noha ő a tanszabadság kifejezést használta, ami azzal függött össze, hogy a felsőoktatás területén a tanszabadság és az akadémiai szabadság egyenértékű fogalmak.

A tanszabadság valójában és leegyszerűsítve annyit tesz, hogy meghatározott szakmai feltételek között mind a tanítás, mind a tanulás szabad; az akadémiai szabadság pedig azt jelenti, hogy a tudományos viták meghatározott szabályok szerint szabadon follyanak. Az „academic freedom” fogalma az Egyesült Államokban összefoglalóan jelzi azt, amit Európában a tanszabadság és az akadémiai szabadság együttese jelent.

¹ Ennek a szövegnek egy rövidebb változata megjelent *A Pax Americana új normái* címmel a Mandiner.hu portálon 2021. február 5-én: https://mandiner.hu/cikk/20210205_a_pax_american_a_uj_normai

A klasszikus liberalizmus a tanszabadság, illetve az akadémiai szabadság tételét azért gondolta fontosnak, mert a tudomány fejlődését így látta leginkább biztosítva. A tudomány fejlődése pedig alapétele volt egy olyan világnak, amelyik hitt az ész mindenhatóságában. A tanszabadság, illetve az akadémiai szabadság tételéből következett az észérvekkel alátámasztott szakmai vita lehetősége, hiszen a tudomány fejlődése, a tudományos nézetek alakulása csak érvekkel alátámasztott álláspontok nyilvános és szabályozott ütközése mentén valósulhat meg. Ehhez pedig kell az a légkör, amelyet az oktatás, a kutatás és az ezek alapjául szolgáló szabad szakmai vita jelent. Ez lett a norma, és ha a norma sérült – és bizony sokszor sérült –, akkor ez jelentette azt a kritikai alapot, amelynek mentén a sérüléseket meg lehetett állapítani, és egyben lehetőség szerint orvosolni őket.

A tanszabadság, illetve akadémiai szabadság normája a nyugati kultúrában fokozatosan nyert teret, de amikor teret nyert, akkor olyan normaként működött, amely beszívárgott a nem nyugati kultúrák világába is.

Az utóbbi évtizedben – különösen az Egyesült Államokban – a tanszabadság, illetve akadémiai szabadság normáját erőteljesen megkérdőjelezte az, hogy bizonyos tudástartalmak közlése sérti a hallgatók érzékenységét, és az érzékenység sérelme felülírja a tanszabadság érvényesülését.

Igen sok dokumentált példája volt ennek az amerikai egyetemi gyakorlatban, de engedtessek meg hogy én most két olyan példával éljek, ami velem esett meg.

Az egyik eset 2014-ben egy floridai konferencián történt, amelynek tárgya a magyar holokauszt volt. Én itt a magyar holokauszt-reprezentációkról tartottam vetített előadást. Az előadásom része volt az, hogy megmutattam azt a két képet – képpárt –, ami az auschwitz-i magyar kiállítás végén található. A képpár egyik fele békebeli fotó egy hölgyről, a másik fele ugyanezt a hölgyet ábrázolja akkor, amikor a koncentrációs tábor felszabadulása után lefotózták. Lényegében a képpár azt dokumentálja, hogy miként tesz tönkre egy embert az az életeseemény, amit az ő esetében a holokauszt jelentett. Amint megjelent a vetítőlapon a képpár, indulatos közbeszólást kaptam, hogy azonnal kapcsoljam ki a vetítőt, mert a beszélő illetőt ez zavarja, érzelmi egyensúlyát felborítja. Én természetesen megkérdeztem a felhívott személytől, hogy szerinte ő most hol van? Azt válaszolta, hogy egy holokauszt-konferencián, amire én azt mondtam, hogy az ilyen tárgyú rendezvényeken ne lépődjön meg ezeken a képeken, és ha cukiságokat akar látni, akkor inkább a helyi állatkertbe menjen. A terem-

ben néma csend volt. A konferencia szervezői utána ugyan egyetértetek velem, de azt mondták, hogy nem kellett volna ezt a képpárt megmutatni, mert tisztelni kell mindenki érzékenységét, és ebből nekem csak azért nem lesz problémám, mert külföldi vagyok. Gyakorlatilag arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a tanszabadság, illetve az akadémiai szabadság tételét felül kell írni, és egyfajta öncenzúrával meg kell előzni az ilyenfajta konfliktusokat.

A másik eset nagyjából ugyanebben az időszakban a CEU-n történt meg velem. A kurzusom részét képezte az az előadás, amely a Monarchia gyűlöletkultúrájáról szólt, és ennek egyik elemeként szót ejtettem *Otto Weininger* nőgyűlölő nézeteiről. A kurzus menete és tartalma már a félév elején minden résztvevő számára közismert volt. Mégis az egyik résztvevő – aki másokhoz hasonlóan önként vette fel a kurzust – a tanszékvezetőhöz fordult, mondván, hogy őt érzelmileg irritálta és egyensúlyából kibillentette az, hogy én beszéltem Weininger nőgyűlölő téziseiről. A munkahelyi vezető felszólított arra, hogy vegyem figyelembe az ilyenféle érzékenységeket, amit megígértem, de amivel őszintén szólva nem tudtam mit kezdeni, hiszen csak azt lehetett volna tenni, hogy nem beszélek Weininger nőellenes eszméiről. Jószerivel öncenzúrára akart rávenni, aminek én nem tettem eleget, de ezt követően minden esetben egy héttel az előadás előtt kiadtam egy úgynevezett „trigger warning”-ot (suta magyar fordításban: „kiváltó figyelemztetés”), ami arról szólt, hogy akit ez a mondandó zavar, az ne legyen részt az órán.

Mindezekkel a példákkal azt kívánom demonstrálni, hogy a tanszabadság kiharcolt normája erőteljesen megkérdőjeleződött. Az Egyesült Államokban is számtalan publikált eset tanúskodik a megkérdőjeleződés tényéről, és úgy tűnik, hogy a személyes érzékenység tisztelete felülírja a tanszabadságot. Pedig az Egyesült Államok jó néhány egyeteme azért került a világelsők közé, mert következetesen érvényesítette a tanszabadság, illetve akadémiai szabadság elvét. Ez a kiválóság szükséges, de persze nem elégséges feltétele.

Ezzel nem azt állítom, hogy a személyes érzékenység elhanyagolható, hanem azt, hogy ha az akadémiai szabadságot, illetve a tanszabadságot nem hagyjuk érvényesülni, akkor sem a tudomány, sem a tudomány oktatása nem lesz szabad. Gondoljuk el, ha pandémiás időszakban valaki a pandémiát okozó vírus veszélyeiről akar előadást tartani. Egy vírustagadó ül a teremben, akinek érzelmi egyensúlyát veszélyeztetni – és ezt szóvá is teszi –, hogy az általa vallott ideákat kétségbe vonja az előadó. Kinek kell engedni: a vírus veszélyességéről előadó oktatonak vagy a vírustagadó érzékenységének?

Én természetesen a klasszikus liberalizmus szellemében a tanszabadság, az akadémiai szabadság hívének tartom magam, és úgy gondolom, hogy ennek elsőbbsége van az egyes embert érintő érzékenységgel szemben. De lehet, hogy ez ma már korszerűtlen nézet, mert az érzékenység szabadsága felülírja a tudásátadás és racionális érvelés szabadságát. Az biztos, hogy a két elv ütközik, és manapság nem a tanszabadság áll nyerésre.

Meritokratikus elv versus reprezentációs elv

A meritokratikus elv annyit tesz, hogy az egyén társadalmi pozíciója nem származásától, társadalmi eredetétől, hanem tehetségétől, tudásától, szorgalmától, teljesítményétől, egyszóval érdemeitől függ. (A szó eredete is ezt tükrözi, a latin „meritum” tettet, teljesítményt, a görög „kratosz” uralmat vagy erőt jelent.)

A meritokratikus elv is kiküzdött elv, és éppúgy normatív tartalommal bír, mint a tanszabadság, illetve akadémiai szabadság. Adott esetben tudjuk, hogy mitől térünk el. Ahogy *Margaret Thatcher* egykori brit miniszterelnök megfogalmazta: egy jó pozíció betöltéséhez már nem az számít, hogy kit ismersz, hanem hogy mit tudsz. Ez természetesen egy ideáltipikus állapot, de erős számonkérési felületet jelent a nepotizmust és rokonértelmű működési elveket illetően.

Napóleontól tudjuk, hogy minden katona a tarsolyában viseli a marsallbotot. A polgári értékrend – legalábbis elvileg és sokszor a gyakorlatban is – támogatta a tehetségalapú kiválasztódást. Amerika egyenesen identitást képezett abból, hogy tehetséggel, szorgalommal mindent elérhetsz. Ennek ma is létező lenyomatai vannak. Például egy alsó-középosztálybeli, a szó szoros értelmében vett afrikai (kenyai apa) amerikai feketebőrű ember a XXI. század első évtizedének vége felé az Egyesült Államok elnöke lett. De ugyanilyen teljesítményelvű sikertörténet *Steve Jobs*nak, az Apple alapítójának életútja, vagy *Soros György* története. A szocialista rendszer is elvileg felkarolta a meritokratikus elvet. Azt állította, hogy a társadalmi mobilitás soha nem volt akkora, mint őalatta; a tehetség útját és a kiemelkedés lehetőségét maximálisan biztosítja. Ez persze nem volt teljesen igaz, de az kétségtelenül tény, hogy egyesek elnyomásával mások előnyös helyzetbe jutottak; a régi elitet szétzúzták, ellehetlenítették, és új elitet hoztak létre.

Mindenesetre a meritokratikus elv jelen volt, jelen lett és mérceként szolgált, szolgál.

De úgy tűnik, hogy ez megváltozott. A meritokratikus elvet kezdte felülírni a reprezentativitás elve. Ez annyit tesz, hogy nem a

kiválóság emel fel, hanem egy olyan politikailag indokolt reprezentativitási igény, amely más tényezőknek ad elsőbbséget a kiválósággal szemben. Tudatosan és felvállaltan ebből *Justin Trudeau* kanadai miniszterelnök teremtett normát. 2015-ös kormányalakításakor bevallottan odafigyelt arra, hogy mekkora a nők aránya, milyen etnikumok vannak a kormányban, kinek mi a szexuális orientáltsága és arra is, hogy legyen mozgásszerűlt a kiválasztottak között.

A 2021-ben létrejött Biden-kormányzat is követi ezeket az elveket. Kormányában vannak fehérek, feketék, latinók, sőt őslakos is. A kormánynévsor tartalmaz heterókat, homoszexuálist, transzneműt. A kulcsszó ebben az esetben a méltányosság, jogosság, igazságosság (equity), amit úgy jelenít meg, hogy minden önmagát artikuláló kisebbségi csoportnak akar adni valamit, függetlenül attól, hogy a csoport képviselője a legalkalmasabb-e arra a pozícióra, amit betölt. Az equity esetében nem a kisebbségi csoporthoz tartozók lehetőségének egyenlősége, hanem az eredmények egyenlősége számít.

Tisztában vagyok azzal, hogy a meritokratikus elv soha nem érvényesült kizárólagosan és tisztán. Mindazonáltal híve vagyok, mert az egyetlen olyan elvnek tartom, ami tökéletesen igazolható és védhető. Minden más logikában több méltánytalanságot érzek, hiszen a szocialista világ osztályalapon juttatott előnyhöz és hátrányhoz embereket, a kisebbségi csoportok tekintetében gyakorolt kiválasztási elv pedig azzal jár, hogy szinte bizonyosan nem feltétlenül alkalmas emberek kerülnek pozícióba. Arról már nem is beszélek, hogy a párthovatartozás mentén történő kiválasztási mechanizmus milyen bődületes balfogásokhoz vezethet.

Világunk persze mindig tartalmazta a meritokratikus elvvel szemben hatékonyan működő logikákat, de azért az nagy változás, ha valaki tudatosan felvállalja, hogy inkább mellőzi a meritokratikus elvet más elvekkel szemben.

A felsorolt meritokratikus elvvel szembeni működések esetében leginkább indokoltnak a méltányossági logikát gondolom. Ezt más kifejezéssel hívhatnám pozitív diszkriminációnak, amelynek létező irányelvei, törvényben biztosított gyakorlata jellemzi az Egyesült Államokat és az Európai Uniót is. A pozitív diszkrimináció mellett racionális, megfontolásra érdemes érveket lehet felhozni. Meghatározott esetekben (például mozgássérültek, látássérültek stb.) úgy gondolom, hogy a pozitív diszkrimináció kifejezetten elengedhetetlen. Megítésem szerint azonban, még ha utat is engedünk a méltányossági elvnek, ezt a meritokratikus elv elsődlegességével kell tenni, és nem fordítva. Ha megfordul a logika, és a méltányossági elv írja felül a meritokrati-

kus princípiumot, akkor a teljesítménnyel párosult tehetség leértékelődik, hiszen bármely kisebbségi csoport melletti érv nagyobb súllyal esik latba, mint az egyén személyes teljesítménye.

Az biztos, hogy a két elv ütközik, és úgy tűnik, hogy nem a meritokrácia áll nyerésre.

Megint csak nem a korszerűség oldalán állok.

Az emberek minőségi egyenlősége versus „faji igazságosság”

Szoros összefüggésben az előzőekben tárgyaltakkal az USA szellemi és politikai életében újabb tendenciaként feltűnik az, amit ők „racial justice”-nak neveznek. Ez szó szerinti fordításban annyit tesz, mint „faji igazságosság”.

A „faji igazságosság” fogalmát azzal indokolják, hogy az adott társadalomban létezik a rendszerszintű rasszizmus („systematic racism”), és ezzel szemben van szükség a „faji igazságosságra”, ami azt jelenti, hogy az ember megítélésének legfőbb alapja a bőre színe. A „faji igazságosság”, illetve a „rendszerszintű rasszizmus” szóhasználat jellemzi a mai amerikai elnököt is, így aztán a „főáramlat” részének tartom.

Természetesen könnyű lenne azt mondani, hogy ez a fajta antirasszizmus lényegében átfordítható egy kisebbségi csoportokat előnyben részesítő gyakorlatba és normavilágba, amely eredményében éppoly rasszista töltetű lehet, mint az, ami ellen harcol.

Persze két fontos megjegyzés ide kívánkozik.

Az Egyesült Államok története egyfelől az emberek minőségi egyenlőségének históriája, másfelől egy nagyon karakteresen rasszista történelem, kezdve a rabszolgaságtól egészen a feketék társadalmi és polgárjogi megkülönböztetéséig. Tehát az amerikai társadalom története a rasszizmus és az ellene való harc történeteként is értelmezhető – miközben Amerika az önérvényesítés szinte korlátlan lehetőségét teremtette meg állampolgárai egyre nagyobb csoportjai számára. A rasszizmus által stigmatizáltak az idők során egyre sikeresebb harcot vívtak a megkülönböztetés ellen, amelynek eredménye kulminált abban, hogy 2009 és 2017 között feketebőrű elnöke lett az Egyesült Államoknak. (Előtte már volt feketebőrű külügyminiszter, feketebőrű vezérkari főnök és más magas beosztású feketebőrű ember is.)

A másik fontos megjegyzés, hogy eddig a nagyon sokféleképpen értett „társadalmi igazságosság” fogalma dominált, ami alsó hangon annyit tett, hogy az alkotmány áldásaiból mindenkinek, különbség nélkül részesülnie kell. A felső regiszterében pedig annyit jelentett, hogy az államnak lehetőségeket kell biztosítani az állampolgárok számára ahhoz, hogy hozzájussanak az őket megillető egészségügyi és oktatási szolgáltatásokhoz. (Itt most nem említem az USA-tól egyébként

rendkívül idegen kommunista értelmezést, amely a teljes vagyoni egyenlőséget is célul tűzi ki.)

Most a „társadalmi igazságosság” kulcsfogalma mellé társították a „faji igazságosságot” is.

A „faji igazságosság” fogalmának megerősödése felvet olyan kérdéseket is, amelyek némileg túlmutatnak jelenlegi okfejtésemem. Nevezetesen arról van szó, hogy egykoron ténylegesen és tényszerűen, különféle módokon, intézményesen és társadalmilag elnyomott faji kisebbségek jelenbeli tagjai úgy gondolják, hogy ha ősök, elődeik áldozatok voltak, akkor nekik a jelenben is joguk van az áldozati státuszra.

A tényleges áldozatiság nélküli áldozati státusz számtalan előnnyel jár. Morális felsőbbrendűséget biztosít, politikai tőkévé tehető, és előnyöket biztosít annak, aki ezt a státuszt magához tudja zárkóztatni. Persze az áldozat valakinek az áldozata, így mód van arra, hogy az elnyomó helyzetét is történetileg meghosszabbítsa. Ha a fehérek a rabszolgasággal és a rabszolgaság megszüntetése után más intézményes módokon áldozattá tették a feketéket – mert kétségkívül ez történt –, akkor a folyamatos áldozatiság jegyében a feketék most is áldozatok, és a fehérek most is elnyomják őket. Ebből a nézőpontból érdektelen az, hogy megszűnt a rabszolgaság, a polgárjogi mozgalmak győztek, napjainkban az Egyesült Államok elnökéig bezáróan a feketebőrű emberek egészen nagyívű mobilitási pályákat futhatnak be. Ez a nézőpont azt mondja, hogy ha egyszer áldozati csoporthoz tartoztál, akkor örökre áldozat vagy. Ha egyszer az elnyomókhoz tartoztál, akkor örökre elnyomó vagy. Így aztán a „fehérség” (whiteness) ebből a folytonossá tett áldozati nézőpontból örök stigma marad. Méltán lehet arra számitani, hogy a „fehérség” képviselői – a fehérek – közül jó néhány embert lelkifurdalás gyötör, hiszen magáévá tette azt a nézetet, hogy nemcsak elődei lehettek elnyomók, hanem ő is az, mert megörökölte az elnyomó szerepét. Tehát kompenzálni fog, és utat enged az áldozatiság folyamatossága kultuszának, a „faji igazságosság” fogalmának. Sőt, felvállalja képviselőit is. Ez meg is történik.

Európában a II. világháború után zsidó részről nyilvánult meg a teljes alappal bíró áldozati státusz állítása, és az is, hogy ez bizonyos emberek gondolkodásában folytonossá vált. Azaz származási alapon ma is sokan úgy gondolják – noha nem voltak elszenvedői az intézményes elnyomásnak és a holokausztnak –, hogy ők folyamatosan igényt tarthatnak az áldozati státuszra, annak minden előnyével a hátrányok nélkül. Bízhatnak abban, hogy a folyamatos áldozati státusz fenntartása kiváltja a holokausztban részt vett államok a holokausztban már szintén nem érintett közvéleményének folyamatos lelkifurdalását.

Kifejezetten fontosnak és hasznosnak tartom, ha egy üldözött csoport ápolja az egykor volt áldozatiság tudatát és emlékét. A baj az – és ez nagyon furcsa következményekhez vezet –, ha egy áldozati csoport a jelenben is úgy gondolja, hogy ugyanazt szenvedti el, amiért egykor ténylegesen és bizonyíthatóan megkülönböztetett volt. Tehát nem az áldozatiság, hanem a folyamatosan fenntartott, az egykori jogfosztással ma már nem terhelt, de a jelenben is az egykorvolttal bizonygató, állandónak és változatlanak vélelmezett áldozati státusz a probléma.

Az áldozati státusz nagyon sok ember érzékenységét érinti, és igencsak bonyolult probléma. De ettől még létezik a folyamatosságban elgondolt áldozatiság kultusza, és – bármennyire is szenzitív területről van szó – érdemes lenne racionális vizsgálat tárgyává tenni.

Visszakanyarodva eredeti mondandóhoz: miközben történetileg érthetőnek tartom a nem teljesen előtörténet nélküli „faji igazságosság” fogalomhasználatot, idegenkedem tőle.

Én azon európai eszmék nyomán, amelyek az amerikai alkotmányt is ihlették, elkötelezetten hiszek az emberek minőségi egyenlőségében; abban, hogy minden emberi lény egyenlőnek született, és mindenki megérdemli azt, hogy képességei alkata mentén kiteljesítse önmagát. (Ahogy klasszikusan ezt megfogalmazták: mindenkinek egyenlő joga van a boldogságra.) Ez megint csak egy normatív megközelítés, és alkalmat ad arra, hogy egy-egy adott gyakorlatot ennek alapján ítéljen meg az ember.

Bármennyire is érthető ez az amerikai történelem és társadalom ismeretében, de a faji logika szókészlete az európai história szörnyű következményekkel járó nyelvét idézi fel. A nyelv felidézése egy gondolkodás felidézése is, amely nagyon távol áll tőlem. Személy szerint egyetlen egy olyan megközelítés sem elfogadható számomra, amely bármely értelemben is a fajelméletet idézi vagy közel áll hozzá. Érteni vélem, hogy a „faji igazságosság” elvileg a fajelmélet ellen szól, de gyakorlatában látjuk, hogy sok esetben azt igazolja vissza: a származásod, a bőrdöd színe, és nem Te magad számítász. (Mint erre utaltam ez a meritokratikus elvet is megkérdőjelezi.)

Ha ennek alapján egy elképzelt magyar forгатókönyvben gondolkodom, akkor radikálisabb nézeteket valló cigány emberek előbbutóbb fel fogják vetni a faji igazságosság fogalmának kérdését Magyarországon is, és úgy gondolják, a magyar társadalom részéről megnyilvánuló rendszerszintű rasszizmus indokoltta teheti, hogy származási, és nem állampolgári alapon több részt követeljenek a közhatalomból, a gazdaságból és a kultúrából. Ez egyébként nem lenne ellenemre, de nem a faji igazságosság, hanem az állampolgári és emberi jogok nevében érezném indokoltnak.

Úgy látom tehát, hogy az állampolgári jog- és esélyegyenlőség és a „faji igazságosság” képes ütközni, és a gyakorlatban ütközik is. Én az állampolgári jog- és esélyegyenlőség oldalán állok, ami – a jelek szerint – nyelvileg is vesztesre áll.

Eltérő nemi szerepek versus gendersemlegesség

Nem újkeletű, de mostanság igen erőteljesen megnyilvánuló jelenség, hogy egyre többen értelmelik a világot egyfajta genderszemlélettel. A magam részéről ennek nagy részét helyeslem, hiszen az emberi egyenlőségek rendszere jobban és szélesebb mezőben tudatosítható és leírható a gender szempontok figyelembevételével. Ez a szemléletmód nem szegényíti, hanem gazdagítja értelmezéseinket és reflexióra, illetve önreflexióra készítet minket; ha változni és változtatni akarunk, akkor a genderszemlélet nem akadályozó, hanem segítő tényező.

Van azonban egy vetület, amely számomra nagyon problematikus. Én magam azt vallom, hogy léteznek eltérő nemi szerepek, és ezeket egyenjogúan és egyenrangúként lehet és kell kezelni. Tehát az eltérések egyenjogúsága és egyenrangúsága az én alapelvem. Ahogy *József Attila* írta 1937. január elején *Thomas Mann üdvözlése* című versében:

*„Arról van szó, ha te szólsz, ne lohadjunk,
de mi férfiak férfiak maradjunk
és nők a nők - szabadok, kedvesek
- s mind ember, mert az egyre kevesebb...”*

Noha a költő nem részletezi az eltérő nemi szerepeket, de hitet tesz mellettük, és feloldja őket közös emberi minőségünkben.

Ezzel szemben egyre inkább teret nyer a gendersemlegesség fogalma. A kifejezés egyik vetülete azt jelenti, hogy személyes viselkedésünkben lehetőleg ne férfiként vagy nőként nyilvánuljunk meg; semmilyen módon, semmilyen gesztussal ne üzenjünk a másiknak saját nemi hovatartozásunkat illetően.

A gendersemlegesség másik vetülete, hogy nyelvi világunkban se utaljunk nemi különbségekre.

A gendersemlegesség egyik vetülete főként azért állt elő, mert sok nő úgy gondolta: a férfiak adott esetben burkolt vagy nyílt szexuális üzenetként is lefordítható viselkedése számára zaklatást jelent. A kulcsszó tehát a *harassment*, azaz zaklatás. Ennek legrövidebb definíciója: nem kívánt szexuális előnyszerzés. A meghatározás tovább finomítható, hiszen a nem kívánt szexuális előnyszerzés módja lehet

például az ún. offenzív nyelv és az érintés is. Természetesen ez különbözik az agresszív, esetlegesen szexuális célú bántalmazástól és a nemi erőszaktól is. A zaklatás egy olyan viselkedésmód, amelyet valaki gyakorol, és a címzettől függ, hogy miként fordítja le, zaklatásnak tartja-e. Ha szexuális célúnak látja, ezt megteheti, és közli, hogy ő ezt nem akarta, tehát általa nem kívánt. Igen ám, de honnan tudja meg egy férfi, hogy a nő nem kívánja a neki címzett bókot? Előbb ugyanis mondani kell, és csak utólag derül ki, hogy az illető elutasítóan, avagy elfogadóan viszonyul-e hozzá.

Miután férfiak és nők sok munkahelyen együtt dolgoznak, ezért egy idő után számtalan panasz érkezett a zaklató viselkedésről, zaklatásról. Ezeknek a panaszoknak egyre inkább és sok esetben következményei lettek, a zaklatással vádolt egyént kirúgták, ellehetetlenítették, sőt nem egyszer bíróság elé citálták.

Teljesen logikus, hogy ennek lettek folyományai, amely a gendersemlegesség értelmezésében öltött testet. Ha minden gesztus felfogható nem kívánt szexuális előnyszerzéseként, akkor a legegyszerűbb, ha nem teszünk semmilyen gesztust. Ennek az a következménye, hogy ha például egy amerikai egyetemen beszállnak a liftbe egymást nem ismerő nők és férfiak, általában ezt lesütött szemmel teszik – senki nem néz senkire. Ugyanez vonatkozik egy New York-i metrótúrazásra is – életerős férfiak és nők nagy valószínűséggel nem néznek egymásra. Jószerivel megszűnt a férfiak és nők közti „szemezés”.

Nekem az USA-ban egyetlen egy ilyen személyes tapasztalatom volt, ám ez nem bírt szexuális jelleggel, de mégis a gendersemlegesség elemét tartalmazta. A Columbia Egyetemen egyszerre értem a bejárat-hoz egy hölgyel, és jeleztem neki, hogy fáradjon be, előre engedem. Dühösen rámszólt, hogy én csak azért engedem őt előre, mert ő nő, és az én viselkedésem diszkriminatív; őt, mint nőt megkülönböztetem. Kétségtelenül igaz, hogy ez pozitív diszkrimináció, de ő ezt sem tolerálja.

Igaza volt; bementem előtte.

Elképzelem, hogy a Pax Americana új normája beszivárog Magyarországra is, és nem lehet azt mondani egy nőnek, hogy milyen jól áll neki ez a ruha; milyen jó a frizurája, milyen kedvesen viselkedik velem stb. Ez ugyanis mind lefordítható úgy, hogy nem kívánt szexuális előnyszerzés történik, azaz a zaklatás esete áll fenn. Kis esélyét látom, de azért, mert a történelemben valami még nem esett meg, attól még megtörténhet.

Mindenesetre úgy vélem, hogy ha követjük a mentális gendersemlegesség normáit, akkor a fél világirodalom értelmét veszti, idézőjelbe

kerül. (A másik fél egyik fele a faji igazságosság, másik fele a rasszizmus nevében kerülhet kukába.) De ennél sokkal nagyobb probléma az, hogy elveszítjük a férfi-nő játék egyik legfontosabb összetevőjét; azt, hogy saját nemi szerepünkben nyilvánuljunk meg, ennek minden izgalmával és feszültségével.

A gendersemlegesség másik vetülete a nyelvi világot érinti. Ennek értelmében kerülni kell az eltérő nemi jelleget kifejező szavakat.

Én ezt a jelenséget már a szocializmusban megéltem. Az egyetemen az egyik szakom a szociológia volt, de a magyar szociológiában a szocialista kor társadalmára vonatkozóan nem volt használatos a „szegénység” kifejezés. Helyette a „hátrányos helyzet” fogalmat kellett használni, de ha nagyon szegényekről volt szó, akkor ezt fokozni is lehetett: „többszörösen hátrányos helyzet”. Mindenki tudta, hogy ezek a kódszavak mit jelentenek, de maga a „szegénység” szó tabu volt. Ki gondolta volna, hogy a szocialista kor szórendőrsége után a szabadság világában is felbuzog a szabályozásvágya?

Egy az USA-ból Európába átszivárgó 2021. márciusi példát idéznék.² A manchesteri egyetem körlevelet intézett az ott dolgozókhoz, hogy gendersemlegesen fogalmazzanak, és „gender-neutral” terminológiát használjanak. Nem tiltják a hagyományos nyelvi fordulatokat, de előnyben részesítik az általuk javasolt kifejezéseket. Szerintük a férfi és a nő kifejezés helyett az ember, a személy vagy az egyén szót kell használni. Nyilvános szereplésnél a hölgyeim és uraim megszólítás helyett a mindenki vagy kollégák terminus a kívánatos. A férj és feleség helyett a társ, illetve a partner szót javasolják. Ugyanígy szerintük nem fivért és nővért kell mondani, hanem testvért. S végezetül helytelenítik az apa és anya szóhasználatot, s helyette a szülő, illetve kísérő vagy gyám kifejezést ajánlják.

Az egyetem körlevelében más példák is vannak, de azok az angol nyelv sajátosságaival függnek össze, így nem idézem őket. A lényeg, hogy a férfi-nő dichotómiától akarják megfosztani a nyelvet. Ennek vélhetően az az egyik oka, hogy úgy vélik: a nyelvi kifejezésmód társadalmi alá-fölévetettségi viszonyokat rögzít, és ezért nem helyes a nemi dimenziókat beemelni.

Persze el lehetne azon is gondolkozni, hogy a nyelv valami olyat fejez ki, ami létezik, nevezetesen: vannak férfiak és vannak nők. Ezek változó szerepbe kerülhetnek. Lehet belőlük apa, fivér, báty, öcs, férj vagy éppen anya, nővér, húg, feleség.

² University of Manchester advises against using 'mother' and 'father', BBC 2021. március 12. <https://www.bbc.com/news/uk-england-manchester-56372118>

Egy ilyen „politikailag korrekt” megközelítés úgy gondolja, hogy ami eddig létezett, azt nyelvi fordulatokkal eltörli, és helyette olyan kategóriákat vezet be, amelyek semmilyen nemi jellegre nem utalnak. Ezen felfogás szerint a nyelvnek nem szabad kifejeznie azt, ami létezik, hanem a létezését meg kell fosztania létező alapminőségektől. Ha következetesen végiggondoljuk ezt, akkor persze nehezzé válik a kommunikáció is, hiszen ha én rákérdezek arra, hogy mi édesanyád családi neve, akkor már használnom kell az anya szót. Ráadásul például az apa és az anya esetében ezek nem egyszerűen tényleges helyzetet kifejező kategóriák, hanem az egyes ember esetében sokszor érzelmi, lelki töltettel telített szavak. (A pszichológiában is ez fontos szerepet játszik, ugyanis az apa- vagy anyakomplexus helyett nem mondhatom azt, hogy szülőkomplexusa van valakinek, mivel meg kell neveznem az elemzett jelenség eredőjét.)

Egy ilyen mesterséges nyelvi változtatás motívuma lehet az is, hogy ne legyen megkülönböztethető a hagyományos férfi, női szerep a homoszexuális, illetve lesbikus minőségtől, s a transzgender személy is illeszkedjen egy neutralizált nyelvi kultúrába. Ennek persze ellentmond az, hogy a transzgender egyén is tökéletesen tisztában van a nemi szerepek eltérő jellegével, hiszen tudatosan akar az egyikemből átlépni a másikba. Ugyanígy, aki homoszexuális vagy lesbikus, tökéletesen tisztában van azzal, hogy inkább a saját, mint a másik nem iránt vonzódik; pontosan tudja, hogy kit akar és kit nem akar.

Úgy gondolom tehát, hogy a nemi szerepek nyelvi elmosása ellentmond annak, miszerint a nyelv fejezze ki azt, ami van. Az már egy más kérdés, hogy értékítéletben kell-e hierarchizálni, azaz magasabb vagy alacsonyabb rendűnek tekinteni a férfit vagy a nőt, a heteroszexuálist, mint a homoszexuálist, a transzneműt vagy a nem transzneműt. Szerintem itt semmilyen hierarchia nem indokolt, egyik ember nem lehet magasabb rendű, mint a másik.

A nemi szerepek eltérő mivolta és ennek mentális és nyelvi vetülete ellentétben áll a gendersemlegesség által előírt normákkal. A magam részéről vallom a nyelv tényleges minőségeket kifejező erejét, hiszek az eltérések egyenjogúságában és egyenrangúságában, és férfiként úgy vélem, hogy egy felnőtt nőnek van módja kifejezni azt, ha számára egy bók vagy egy gesztus nem kívánatos. Ezzel a meggyőződéssel némileg korszerűtlen vagyok, hiszen az új norma szerint nincs hímnem, nincs nőnem, csak semleges nem. A gendersemlegesség elve ütközik az én felfogásommal.

Zárszó

Néhány megjegyzés még feltétlenül ide kíváncsozik.

Ha valaki végigolvasa ezt az eszmefuttatást, és híve az emberi érzékenység mindent felülíró tiszteletének, a reprezentációs elv mindenhatóságának, a faji igazságosság kizárólagosságának és a gendersemlegességnek, akkor mondandómat nagyon egyszerűen lesöpörheti. Csak azt kell mondania, hogy ez egy fehér férfi siránkozása az elvesztett privilégiumok miatt. A *woke*, azaz az ébredés, felébredés kultúrája tartalmazza mindazt, amit felsoroltam, és persze azt is, amivel megmagyarázza az én fenntartásaimat, ellentétes értékállításaimat.

Aki így gondolja, azt nem akarom meggyőzni. Ha valaki csak megbélyegezni akar és hisz a maga kulturális elhivatottságában, az nem a racionális diskurzus híve. Aki nem látja, hogy az új amerikai normák tényleges szellemi és politikai kihívást jelentenek, és választ igényelnek, azzal intellektuálisan nincs mit kezdeni.

Én több évet ott élve alappal állítom: az USA egy nagyszerű ország. Több értelemben nagyszerű. Területileg is nagy, a sarkvidékitől a trópusi éghajlatot is átfogó állam; társadalmi hihetetlen teljesítményekre képes; a szabadság és a vállalkozás együttese páratlan eredményekre ösztönöz; a személyes teljesítménynek és a társadalmi emelkedésnek kiváló lehetőségeket biztosít.

S ami nagyon fontos egy ország, egy társadalom esetében: az USA képes önkorrekcióra. A XX. században majd' 14 évig betiltották az alkoholt. Ennek egyetlen igazi tartós eredménye lett: a maffia amerikai jelenléte, amely eredetileg az alkoholcsempészetre szerveződött rá. Korrigáltak, és 1933 decemberétől az USA egy legális alkoholparadicsom – persze törvényesen csak azok számára, akik elmúltak 21 évesek.

Mindazok az elvek, amiket magaménak vallok részben az általam megismert amerikai életformában, alkotmányos, klasszikus liberális normavilágban gyökereznek. Most azt érzékelem, hogy ezek a normák visszaszorulóban vannak, és helyettük új normák lépnek életbe. De bízom az amerikaiak pragmatizmusában, önkorrekcióra való képességében, klasszikus liberális elvekhez való ragaszkodásában, tehát mindabban, ami Amerikát – minden ellentmondása dacára – a világtörténelem egyik legsikeresebb társadalmává és államává tette. Nem szeretném, ha igaza lenne annak a kiváló jogtudósnak, aki azt mondta: érdekes lesz látni miként roppan össze a nyugati kultúra a nyugati kultúra súlya alatt.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

AZ ELSŐ PROFESSZIONÁLIS MAGYAR TÖRTÉNETÍRÓ ZSIDÓ KÖTŐDÉSE

1.

Marczali Henrik magyar történetíró, egyetemi tanár, a professzionális történetkutatás, történetírás és történészképzés megalapítója magyar-zsidó volt. Mit jelentett ez az ő számára? Mit értsünk azon, hogy zsidó volt? Annak érdekében, hogy a kérdésre válaszolhassak, először tisztába kell jönnöm azzal, hogy milyen diskurzus keretében teszem fel a kérdést (2). Az ugyanis mást és mást jelent aszerint, hogy az *asszimilációs*, a *soá*-, a *cionista*- vagy az *identitásdiskurzust* választom értelmezési keretül. Ennek tisztázása után számba veszem, hogy Marczali Henrik kiknek a zsidó szellemi örökségét vitte magával, miben állt az, hogyan értelmezte át és mire alkalmazta (3). Akkor, amikor a zsidó rítusközösség szigorú életvezetési szabályai helyett az őt környező világhoz idomult napi munkája során, családjá és társasága közegében (4). Majd rekonstruálom zsidó tárgyú írásainak gondolatmenetét, kiinduló- és végpontját és érvelését (5–7). Annak érdekében, hogy lássam, milyen fogalmakat, milyen értelemben és milyen kontextusban használt (8–9). Ezek alapján, úgy hiszem, megalapozottan válaszolhatok a kérdésre (8–10).

2.

Azt, hogy zsidónak lenni sokszor és sok helyen megbélyegzettséggel járt és jár, tudjuk. Azt is, hogy a megbélyegzettség kényszerpályákat és kényszerszerepeket teremt: akit zsidóként támadnak, az zsidóként védekezik. A leggyakoribb kényszerszerepek: a *pária*, a *parvenü*, az *áldozat*, az *elkövető* (illetve az azzal azonosuló áldozat) és a *megmentő* szerepei.¹

Mit találunk e kényszerszerepeken túl/kívül?

Azok a zsidók, akik istenfélők, zárt rítusközösségben élnek, a *há-láchá* előírásait követik, és az isteni gondviselésben bíznak? Vagy inkább azok, akiket a soá traumája határoz meg, és a túlélők sokadik

¹ WEBER 1986, 1–281. <http://zwen.org/nid/20011440732>, (Letöltés: 2021. 07. 04.); ARENDT 1978, 55–279., 252–286.; BERLIN 1981, 252–286.; KARPMAN 1968. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf> (Letöltés: 2021. 07. 04.); KARPMAN 1972. <https://karpmandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf> (Letöltés: 2021. 07. 04.)

emlékmécsees nemzedékeként gyászolják elveszett vagy/és traumatisztált felmenőiket, maguk is belső sebeket hordoznak, és mindenekelőtt emlékezeti és gyászközösséget alkotnak? Vagy sokkal inkább azok, akik szolidárisak Izraellel és pozitív zsidó jövőképük van? Netán azok, akik kulturális kötődésében erőteljes a zsidó témák iránti érdeklődés? Vagy mindezek együtt? Ki-ki maga dönti el, hogy az önmeghatározások mintáiból mit vagy miket választ? Ezekre a kérdésekre a különböző diskurzusokban, így az *asszimilációs*, a *soa-*, a *cionista* és az *identitásdiskurzusokban* különböző válaszokat találunk.

Arthur Koestler 1950 májusában az elé az alternatíva elé állította a zsidókat, hogy vagy teljesen asszimilálódjanak és adják fel zsidóságukat, vagy vándoroljanak ki Izraelbe.² *Isaiah Berlin* oxfordi eszmétörténész viszont vitatta ezt. Úgy látta, hogy Izrael megalakulása előtt egyetlen zsidónak sem volt lehetősége arra, hogy tisztán zsidó életet élhessen, amely mentes a nem zsidók nyomásától, megtorlásától és kontrolljától. Izrael megalakulása a szabadság győzelme volt, hiszen túl azon, hogy helyreállította a zsidók egyéni, személyes méltóságát, azt, hogy emberi lények, lehetővé tette azt is, hogy joguk legyen megválasztani, hogy milyen életet akarnak élni. De ez nem jelenti azt, hogy ahhoz, hogy egy zsidó szabad életet élhessen, Izraelbe kell mennie. Szerinte Izrael megalakulása megoldotta azt a politikai kérdést, hogy a zsidóknak legyen saját állama. Ám nem oldotta meg, nem is oldhatta meg az egyes zsidók személyes dilemmáit. Ezek a mai napig fennállnak.

Berlin elutasította Koestler szemléletét („vagy-vagy”), az *asszimiláció* és a *kivándorlás* (alija) kizárólagos alternatívájának kényszerét. Berlin cionizmusa Izrael védelmét jelentette. Ez alatt viszont nem a zsidó közösséghez tartozás elengedhetetlen feltételét értette, hanem a zsidók szabadságának a politikai feltételét. Elutasította azt a vélekedést, hogy a zsidó életnek csak egy módja lehet. A vallásos zsidók úgy vélik, hogy a zsidó vallásnak minden mást fel kell áldozni, míg az elvilágiasodott zsidók ugyanezt hiszik a zsidó értékek megőrzéséről. Mások viszont joggal tehetik fel a kérdést, hogy maga a tény, hogy a judaizmus túlélte az ezredfordulót, igazolhatja-e az azt kísérő mérhetetlen vér- és könnytengert. Bár Berlin sohasem hitt a teljes beolvadás lehetőségében, mégis kérdés volt a számára, hogy hogyan tudhatják a zsidók, hogy a teljes asszimiláció nem lett volna számukra jobb lehetőség, mint hogy megmaradjanak zsidónak a felbecsülhetetlen szenvedés árán. A zsidó szenvedést ugyanis Berlin egyáltalán nem tartotta

² KOESTLER 1950, 1955, 2011.; KOESTLER 1955, 106–142.; KOESTLER 2011.

áldásnak, sokkal inkább átoknak. Nehéz megszabadulni attól a benyomástól, hogy úgy érezte: lehet, hogy jobb lett volna beolvadni és elűnni, mint megmaradni és szenvedni.³

Nem állhatott távol Isaiiah Berlin állásfoglalásától az az álláspont, amit *Bibó István* másfél évvel korábban fejtett ki. Eszerint az asszimiláció (ma inkább integrációt mondanánk), a kisebbségi zsidó öntudat és a cionizmus mindegyike egyenlő és önkéntes választási lehetőség kell, hogy legyen az egyén számára, amelyek közül egyik sem értékeesebb a másiknál.⁴

Úgy hiszem, nem lenne méltányos visszavetítenünk sem a hagyományos elnyomott vagy az abból kitörést feltűnésre törekvő, olykor sznob zsidó szerepeket, sem a vészidőszak és a cionizmus diskurzusainak kérdésfeltevéseit, érveit és válaszait sem. A *pária* és a *parveniü*, valamint az *áldozat*, az *elkövető* és a *megmentő* traumatizált szerepeibe besorolás kényszere helyett érdemes és jóval termékenyebb, ha tettei alapján keresünk választ arra, hogy mit jelentett számára, hogy magyar-zsidó volt. Minthogy könyvei, tanulmányai, előadásai és szemináriumai elsősorban szövegek, narratívák voltak, mentorai örökségének áttekintése után zsidó tárgyú írásai számbavételével értelmezem zsidó kötődését.

3.

„Amennyire istenhívő, jó zsidó volt, annyira gyűlölte, sőt utálta a külső, lelketlen, magát formulákban, szertartásokban, betűimadásban kimerítő vallásosságot, mint minden erkölcsnek és műveltségnek megölőjét. Eljárásukat istencsalásnak szokta minősíteni. Felfogása az volt, hogy a régieknek sok mindenféle korlátot kellett felállítaniok a babonás tömeg fékezésére, de hogy ezekre jólelkű, művelt és felvilágosodott embereknek nincs szüksége (...) Viszont a szombat tisztelést... megkövetelte... Bárkinek volt baja, gondja, hozzá fordulhatott; tudta, hogy jobb és önzetlenebb tanácsot sehol sem kap.”⁵ – írta édesapjáról memoárjában.

De nemcsak hetvenhárom esztendősen, 1929-ben publikált visszaemlékezéseiben idézte édesapját. Egy évvel később, 1930-ban a zsidók magyarországi történetéről tartott előadásában ő is megkülönböztette

³ BERLIN 1951.; BERLIN 1981, 213–251., 252–286.; BERLIN 2009, 763–767.

⁴ BIBÓ 1948.

⁵ MARCZALI 2000, 26.

egymástól a középkori babonába és fanatizmusba süllyedt zsidókat azoktól a zsidóktól, akik elsajátították az európai műveltséget.⁶

Kisgyerekként nagyon vallásos volt, s bár a szertartásokkal nem kellett sokat törődnie, a szombatot családja szigorúan megtartotta. Hit-tanra az utolsó gimnáziumi évben azonban már egyáltalán nem járt: „*meguntam az álszenteskedést.*”⁷

Marczali Henrik így idézte fel gyakorló iskolai mentora, Kármán Mór hatását: „*egyénisége teljesen elbűvölt. Atyám után ő volt az első, aki nekem valóban imponált, az, kinek atyám után legtöbbet köszönök. Hamar tisztába jött velem, tudta, kivel van dolga, és igen szigorúan, sőt keményen bánt velem, nem nézve el a legkisebb hibát vagy hanyagságot sem. Első próbaelőadásom után annyira szidott, hogy ott a konferencián sírtam. Másrészt azonban senkivel sem foglalkozott annyit, mint velem, kijelölte, mit olvassak, figyelmeztetett a fő szempontok, különösen az erkölcsi igazságok kiemelésének szükségességére, és ami a legjobban hatott rám, teljes bizalmával tisztelt meg. Magyarország Szókratésze akkor ifjú erejének teljében állott, és lelke gazdag kincséből senki sem merithetett szabadabban nálam. Különb tanítványa lehetett, de hálásabb nem.*”⁸

Kozma Sándorra (a főügyészre, akit Marczali még gyerekkorából ismert) pedig így hatott Kármán Mór: „*Már házasságkoromban történt, hogy Kozma Sándorral a Hatvány utcán sétálva találkoztunk egy egyszerű, sűrű köpönyegbe burkolt emberrel, és köszöntünk egymásnak. »Ki ez?« – kérdezi Kozma. »A legkülönb ember Magyarországon.« »Komolyan?« »Legkomolyabban.« »Hogy van, hogy én nem ismerem?« »Abban ő hibás, de Méltóságod is.« »Megismerkedhetném-e vele?« »Nem szokott társaságba járni, de azt hiszem, ha hívom, és tudja, hogy Kozmával találkozhatik, eljö.« (...) Eljöttek, pontosan fél háromkor. Előbb mindenféléről beszélgettek. A hatáskörét illető kérdésre Kármán azt felelte, hogy ő mindent csinálhat, csak nem szabad tudni, hogy ő csinálja. Aztán a büntetőjog került szóba és eldisputáltak este kilencig. Szerdán ismét találkoztam a főügyésszel. »Ez nem az élcelődő zsidó, nem is a szépirodalmi zsidó, hanem igazi bölcs a javából, amilyenhez még nem volt szerencsém.«”⁹*

A Marczalinál hat évvel idősebb iszlamista, Goldziher Ignác naplójában nagyon szigorú véleményt formált kortársairól. A világhírű

⁶ MARCZALI 1930, 9–35., kül. 25. <http://real-j.mtak.hu/7876/1/imit1930.pdf>. (Letöltés: 2021. 07. 20.).

⁷ MARCZALI 2000, 46. Vö. MARCZALI P. 1973, 31., 32., MARCZALI 1930, 25. <http://real-j.mtak.hu/7876/1/imit1930.pdf>. (Letöltés: 2021. 07. 20.).

⁸ MARCZALI 2000, 59–60.

⁹ MARCZALI 2000, 60.

iszlámkutató nagyon ritkán írt valakiről elismeréssel, Kármán Mórról azonban fenntartás nélküli azonosulással nyilatkozott. Bejegyzéseiből és 1876-ban Lipcsében megjelent könyve, a *Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwicklung* ajánlásából egyértelműen kiderül, hogy Kármán Mór 1869-ben Lipcsében Goldziher filozófiai tanulmányaiban meghatározó szerepet játszott. Annyira, hogy Kármán általános ítéleteit Goldziher kutatásai során általános elveként alkalmazta. „*ifjú doktorként jött Pestre, hogy a Kereskedelmi Akadémia és néhány gimnázium zsidó diákjait hittanra tanítsa. Ezenfelül rábízták a zsidó haladó párt hivatalos lapjának (»Izraelita Közlöny«) szerkesztését. (...) Löw Lipót kedvelt tanítványa volt, ő indította el a zsidó teológiai pályán, és a legnagyobb reményeket fűzte hozzá. A jelentékeny ifjú tudós már első látogatásomkor /1868-ban/ megragadott magasrendű erkölcsi komolyságával, szavaiból kicsendülő erkölcsi szilárdságával, előkelő gondolkodásmódjával, szinte bámulatos sokoldalúságával a szellemtudományok terén. (...) világosan láttam, hogy vele való megismerkedésem szellemem számára gondviselés adta találkozás (...) most először ismertem meg olyan embert, kinek lelkében a felismert igazság volt az úr: felvilágosult, harmonikus jellemet, nemeset és fennköltet, akinek életszemlélete mély gondolkodás és tudatos érdeklődés eredménye. Semmi lelki konfliktus, semminemű ellentmondás szavai és élete között (...). Munkásságomhoz (...) nagy lendületet adott átfogó szelleme. K. nélkül sohasem tudtam volna saját ismereteimet formába önteni.*”¹⁰

Komlós Aladár költő, író és irodalomtörténész a magyar-zsidó irodalom értelmezése során úgy látta, hogy a „*zsidó etika és a magyar nemzeti gondolat legtudatosabb és leghatalmasabb szintézise valósul meg (...) egyéniségében és tanításában (...) Elnyomott népek mindig hajlamosak a moralizálásra; fegyver és vigasz számukra az erkölcs. A régi zsidó, akit sorsán kívül még hagyományos kultúrája is erre nevelt, éppenséggel szerette az erkölcs szempontjából megítélni a világot. Kármán (...) a Morális Zsidó egyik legjellegzetesebb magyar példája. (...) A felfogás, hogy a tudomány öncél, Kármán szerint a tudós önzés tetszetős alakja, s leálcázását oly üdvös dolognak tartaná, mintha egy élettelen bálvány imádásától szabadíthatna meg. A tudománynak nem szabad elveszítene kapcsolatát a konkrét élettellel, s ezt legjobban a nemzeti közösség körében találja meg: a helyes nevelés is cselekedeteket vesz célba, tettek adják meg próbáját. Kármán elsősorban embernevelő. Embert nevelni pedig szerinte annyi, mint nemzete kultúrá-*

¹⁰ GOLDZIHÉR 1984, 55–58.

jának részesévé lenni. (...) A nemzet pedig nem valami történelmi körülmények folytán letelepedett nép, »a nép csak akkor lesz nemzetté, mikor az emberiség nagy feladatainak valamelyikét sajátos módon, külön felfogással tüzi ki magának célul«. A nemzeti tudat tartalmát ezért nem annyira a múlt emlékei, mint inkább a jövő feladatai alkotják. Az ily nemzetbe minden osztály és felekezet belefér, mely a közös feladatot vállalja. Teljesen szellemi nemzetfogalom ez, s hiányzik belőle minden kirekesztő és agresszív elem.»¹¹

Kármán Mór pedagógiai nézeteinek forrásai *Johann Friedrich Herbart* és *Hermann Lotze* nézetei voltak. Azokat értelmezte és fejlesztette tovább. Kármán Mór a zsidó univerzalizmus és partikularizmus, a vallási progresszió és a vallási konzervativizmus máig zajló vitájában a zsidóságot nem rítus- és életközösségnek, nem is népnek, nemzetnek, hanem erkölcsi küldetésnek, a prófétai örökség továbbvitelének, életfeladatnak látta. Ezzel az univerzalizmus, a progresszió mellett foglalt állást a partikularizmus és a konzervativizmus ellenében. Az álláspont konzervatív ellenfelei viszont a neológián belül is, újra és újra feltették azt a kérdést, hogy a progresszió jegyében feladott tradíció útján vajon mi fékezi meg a rohamos asszimilációt. Azt, amit a progresszívek kívánatosnak, a konzervatívok pedig a zsidóság feladásának tartottak.¹²

Kármán „1898-ig tanít. Ezalatt több mint ezer tanárt képzett, az egyetemen pedig húszezer hallgatót oktatott. De Bartal György nyugodalomba menése után a gyakorlógimnáziumot, az ő iskoláját, nem órá bízják, az Eötvös Kollégium tervét vele dolgoztatják ki, de ezt sem adják az ő vezetésére, még Kolozsvár sem hívja meg a pedagógia tanárává. Idegenszere felörlődik a túlfeszített munkában (...)».¹³

Goldziher alábbi bejegyzése Kármán temetése kapcsán született. Amikor róla írt, nyilván magára is gondolt: „Ma reggel Kármán Mórt kísértem utolsó útjára, ifjúkorom legjobb barátját. Vele együtt sírba szállt életem csaknem félszázados szakasza. Viszonyomat hozzá rövid szavakkal jellemzi »Mythos«-om dedikációs lapja. Az általa alapított Mintagimnázium előcsarnokában a kollégák hosszan beszéltek alkotó érdemeiről oktatásügyünk újjászervezése és nemzetivé formálása terén. Mennyit kínozták ezt az embert, hányszor mellőzték, szándékosan félreismerték. A halott, akinek dicsőségéről most oly sokat tudtak mondani, mártírként élt, és úgy is halt meg. Lelkileg meggyötörték, anyagilag tönkretették, annyi megélhetést sem biztosítottak számára,

¹¹ KOMLÓS 2008, 173–175.

¹² Vö. TURÁN 2020.

¹³ KOMLÓS 2008, 176.

amennyi most legalább családjának javára lehetne. Így halnak meg nálunk jeles és elévülhetetlen érdemű emberek, és élnek pompásan a napi divatot szolgálók és a divathoz alkalmazkodó üresfejűek. De mi ebben a baj? Vezetők ridegsége okozta szenvedés, kínos élet végén pompás és ragyogó temetést rendeznek, koszorúkkal, nekrológokkal és üres gyászbeszédekkel. Úgy vélik, ezzel ellensúlyozhatják az élő ellen elkövetett gonoszát.”¹⁴

Kármán Mór *„egyik legfontosabb láncszeme annak a fejlődésnek, amely a magyar zsidóság felszabadulásától napjainkig vezet. Az ő személyénél láthatjuk legjobban a nemzedékek egymásba kapcsolódását: Chorin Aron mestere Löw Lipótnak, Löw Kármáné, Kármán mindnyájunké.”*¹⁵

A mester-elődök *Chorin Áron* (1766–1844) aradi, *Löw Lipót* (1811–1875) nagykanizsai, pápai, majd szegedi haladó, magyarosodáspárti rabbik voltak.

Morgenstern/Marczali Mihály és Kármán Mór progresszív zsidó öröksége, magyar-zsidó mászkil programja Marczali Henrik számára minta volt. Olyan, amelyet életművében váltott valóra.

4.

Marczali Henriket a progresszív álláspont a rítusközösség, a hagyományos zsidó életmód kereteitől az asszimilált életformához vezette, amely meghatározta életmódját és értékválasztását.

Marczali Henrik és *Schmidl Laura* 1883. december 15-én Budapesten *Weinmann Fülöp* közjegyző által megfogalmazott és hitelesített házassági szerződést kötöttek. Tudtommal nem volt zsinagógai esküvőjük.¹⁶ Marczali nyilván a polgári házasság híve volt, aki elvhű emberként magánéletében is követte, amit helyesnek tartott.

Ami viszont korántsem jelentette azt, hogy kilenc évvel később, 1892-ben a kötelező polgári házasságot a recepció részeként az országgyűlés elébe terjesztendőnek is tartotta. Nem, mert mint a recepció mozgalom memorandumának elkészítésével megbízott előadó, meg volt győződve arról, hogy a recepció csomagon belül a polgári házasság kötelezővé tétele még túl korai javaslat ahhoz, hogy azt el is fogadják, ezért előterjesztésével a recepció egészét veszélyeztetik: *„A zsidó recepció ügyében engem szemeltek ki előadónak, el is készítet-*

¹⁴ GOLDZIHÉR 1984, 339. Vö. GOLDZIHÉR 1876, V. (Ajánlás).

¹⁵ KOMLÓS 2008, 178.

¹⁶ Budapest Főváros Levéltára (BFL), VII.184.a - 1883 – 1303.

tem a referátumot lehetőleg gondosan, hogy azt mint folyamodást benyújtsák az országgyűlésnek. Az ülésen Mezei Mór elnökölt, ott volt a tudós Blau Lajos, és bemutatott egy fiatalember, dr. Vázsonyi Vilmost. A polgári házasságról azt írtam: nagy ugrás egyszerre. Történetünk azt bizonyítja, ha egyszerre nagy lépéssel törtünk előre, bizonyára nemsokára tízszer annyit teszünk hátra. A gyors haladás, akár joggal, akár nem, megfelelő ellenhatást kelt. Munkálatomat egyhangúlag elfogadták – csak a polgári házasság szakaszánál mondott Vázsonyi szép beszédet a kötelező mellett. Tüntetően elfogadták, én pedig táskámat fogtam, és elsiettem.”¹⁷

Marczali Erzsébet 1910-ben feleségül ment a már korábban katolikus hitre tért May Frigyeshez. Esküvőjüket a Jézus szíve templomban tartották, s a cisztercita rend főnöke adta őket össze.¹⁸ Két gyermekük, Marczali Henrik két unokája, May István János és Szarvas Pálné, May Erzsébet, katolikus volt.¹⁹

Marczali Henrik még házassága előtt egy fontos téma feldolgozását tudatos önkorlátozásból utasította el. 1878. november 24-én Szilágyi Dezső és Pulszky Ágost felkérte, hogy írjon „egy könyvet, mely kimutatja, hogy a papi birtok eredetétől fogva állami vagyon volt, és az is maradt. Első meglepetésemben nagyon tetszett a dolog. (...) Egy pillanat múlva eszembe jutott Széchenyi mondása, hogy zsidó ne foglalkozék az egyházi vagyon kérdésével. Ezt azonban nem mondtam meg, csak annyit, hogy nagyba veszem megtisztelő felszólításukat, a tételt be is lehet tudományosan bizonyítani, de a könyvet nem írom meg. Írja más.”²⁰ „(...) apám (...) azt is megengedhette magának, hogy a kötelező tanterv ellenére megtiltta, hogy a zsidó hittanórán héberül tanuljunk.”²¹

A Miatyánkot tartotta a legszebb zsidó imának.²² Ugyanakkor családi körben a kikeresztelkedést szigorúan elítélte – jegyezte fel édesapjáról nővére és saját bakfiskori emlékeivel kapcsolatban Marczali Póli 1973-ban.²³

Marczali Henrikné Schmidl Laura halotti anyakönyvi bejegyzésében a vallás rovatban „római katolikus” szerepel. Amennyiben ez az adat nem elírás, és nagyon valószínű, hogy nem az, úgy Marczali Hen-

¹⁷ MARCZALI 2000, 220. Vö. SZABOLCSI 1993, 53–73, különösen 59.

¹⁸ SCHÖNFELD 1927, 55. https://mtdportal.extra.hu/books/schonfeld_jozsef_harcban_a_zsidóságert.pdf. (Letöltés: 2021. 07. 20.)

¹⁹ FAMILYSEARCH <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-6LN9-16X?i=58> (Letöltés: 2020. 08. 27.)

²⁰ MARCZALI 2000, 113.

²¹ MARCZALI 2000, 34.

²² MARCZALI 2000, 31.

²³ MARCZALI 2000, 30–32.

rikné Schmidl Laura kitért. Ami kellő magyarázatot ad arra, hogy miért nem zsidó temetőbe, hanem a Fiumei úti temetőbe, *König Gyula*, Marczali Henrik kitért unokatestvére sírja mellé temették.²⁴ Schmidl Laura kitérésének sem idejét, sem motívumait mostanáig nem sikerült felderítenem.

Marczali Henrikné, Schmidl Laura és May Frigyesné, Marczali Erzsébet katolikusként halt meg. Marczali Henrik unokái, May István János és Szarvas Pálné, May Erzsébet katolikusok voltak.²⁵ Marczali Póli, aki előbb a hadiárva családokat segítő, majd a fogházprogramban vett részt, unitárius lett.

Azt, hogy Póli kitért, édesapja feltehetően ugyanúgy tudta, mint Bözse kitérését. Póli viszont nem házastársai miatt tette, hiszen mind a két férje, *Gál Sándor*, majd *Ernst Ottó* zsidó volt. Inkább azért tette, mivel keresztyén karitatív szervezet keretében dolgozott.

Marczali Henrik nyilván magától értetődően elfogadta, hogy leányai szabadon választottak társat. Ám azt, hogy idősebb lánya ötvenkét évesen meghalt, katolikus szertartás szerint temették el és misét mondtak érte, az akkor nyolcvanegy éves édesapa feltehetően nem tudta. „*Papa elől titkoljuk!*” – olvashatjuk (feltehetően) Póli kézírását a gyászjelentésen.²⁶

Marczali mindvégig tartotta a kapcsolatot saját és felesége rokonaival és Marcali zsidó közösségével. Nővére, *Berger Miksáné, Morgenstern/Marczali Johanna* unokáit pedig szinte pótnagyapaként rendszeresen látogatta.²⁷

Marczali Henrik igazságkeresése, prófétai hevülete mindvégig megmaradt. Igaz, a nemzethez tartozás (szerinte is, ahogy a magyar-zsidó mintaadók legtöbbjénél) felülírta a felekezethez tartozást. A zsidó vallást erkölcsi elhivatottságnak tartotta. A nemzetre rávetítette a mászkil programot, önmagára pedig a prófétai elkötelezettséget. Ennek a helyettesítésnek az eredményeként a magyar nemzet került Izrael, Isten választott népe helyébe, az igazságkereső tudós tanár pedig a próféta szerepébe, míg a rituális közösség nemzetvallási életvezetési szabályait az igazságkeresés napi rendszeres munkája váltotta fel. 1898-ban így írt a héber bibliáról, a *Tanachról*: „*A történelmi kritika*

²⁴FAMILYSEARCH <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D47S-6N9?i=462> (Letöltés: 2020. 08. 27.)

²⁵SCHÖNFELD 1927, 55. https://mtdportal.extra.hu/books/schonfeld_jozsef_harcban_a_zsidóságert.pdf (Letöltés: 2021. 07. 20.); <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D47S-6N9?i=462> (Letöltés: 2021. 07. 20.); <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-6LN9-16X?i=58> (Letöltés: 2020. 08. 27.)

²⁶MTAKIK Kt Ms 661/74.

²⁷Huszár Mihály (Marcali Múzeum) szóbeli közlése Dr. Dénes Veronika nyomán.

szétszedte, különböző korokban létesült alkotórészeire bontotta azt a könyvet, melynek minden betűjét szent igazság szerint tiszteli a népek nagy része: a bibliát. De mi benne igazán történeti, a prófétai lélek ihletése, az egy-isten uralom megalapítása a földön, az igaz és szilárd marad, mint a kőszikla.”²⁸

5.

Mindegyik monográfiájában és szintézisében tárgyalta, II. Józsefről és koráról írott monográfiájában külön részletesen feldolgozta a zsidók magyarországi helyzetét, amit külön cikkben is megjelentett a *Magyar Zsidó Szemlében*.²⁹

II. József rendelete és az 1790/91-országgyűlés vitái kapcsán nyilvánvalóvá tette, hogy az elnyomás felszámolását alapvető emberi követelménynek tartja.

A magyar nemzet története VIII. (XVIII. századi) kötetében így mutatta be II. József zsidókkal kapcsolatos álláspontját: „Minden elnyomott felekezett és faj emberi jogainak érvényesítőjét tiszteli II. Józsefben, de különös hála és tisztelet övezi nevét a zsidóknál. A többinek csak történeti jogokat adott vissza; reájok nézve a középkori rabszolgaság igáját kezdte enyhíteni. Amott a humanitás szempontja mellett előtérbe lép a politikai számítás is; emitt majdnem kizárólag az első vezeteli.

A zsidóknak nem adott jogot a törvény, de bizonyos évi taksák fejében királyi és földesúri védelemben részesültek. A fővárosokon kívül, koronának vagy valamely főúrnak oltalma alatt vannak fötelepeik. Ilyen Pozsony mellett Váralja, Buda-Pest mellett Ó-Buda, Dunántúl Rohonc. Az Esterházyaknak számos községük élvezte pártfogását. Mária Terézia e fegyvertelen felekezettel szemben igen erősen érvényesíti a katolikus álláspontot. Megtérítésükre megengedettnek látszott minden eszköz.

E korban még semmi sem hidalja át hazánkban a zsidók és keresztények közötti űrt. Igaz, hogy a zsidó lealázó jelvényt nem visel ruháján, mint Ausztriában. De sem politikában, sem műveltségben nem vesz részt, egész szellemi életét lefoglalják hitének sajátos institutiói és községi élete. A legtöbb nyomorult, szegény, mint házaló és csapláros tengeti életét.”

²⁸ MARCZALI 1898a. <https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r00f02.htm>. (Letöltés: 2021. 07. 20.)

²⁹ MARCZALI 1884.; MARCZALI 1885.

József mindjárt trónra lépésekor elhatározta, hogy ezen süllyedt népet, emberi bánásmód által, az állam hasznos lakosává teszi. Különbséget tesz a régi előítéleteken csüngő „*zsidó koldusnép*” és a műveltebb rész közt. Lehetővé akarta tenni az utóbbinak a tiszteltebb társadalmi állás kivívását. 1781 május 13-ikán kelt rendeletében céljaul azt tüzi ki, hogy a „*számos zsidó nemzet nagyobb hasznára váljék az országnak, mint eddig vált, korlátolt kereskedése és felvilágosodása miatt. Meg kell szünni nemzeti nyelvük használatának, kivéve az isteni tiszteletet. Minden irományuk az ország nyelvén írandó. Fő zsinagógáik mellett iskolákat állítsanak fel állami felügyelet alatt. Megengedi azonkívül, hogy a fennálló nyilvános iskolákat látogassák.*”

Hogy végre szaporított és szélesített jövedelmi források által elvonassanak az uzorától és csalástól, megengedendő nekik: 1. A földművelés gyakorlása. Árendát birhatnak húsz évre, ha a földet csak zsidók által műveltetik. Ha áttérnek, földbirtokot szerezhettek. 2. A fuvarozás. 3. Szabó, varga, kőműves, ácsmesterség, az építésnél is, ha matematikát tanultak. 4. A műasztalosság, festészet, szobrászat. 5. A gyáripár, „mint-hogy találékonyak”. 6. A szövés és más ilyennemű kézipár.”

Később a kancellária jelentései alapján a császár még pontosabban meghatározza célját. Nem akarja e kedvezések által a zsidóságot, minő akkor volt, szaporítani. Előtte mindig e faj művelése és felvilágosítása lebeg. „*A szélesebb körű kereset, karjaik hasznosítása, a gyűlöletes korlátozó törvények és megvetést keltő jelvények eltörlése, a jobb tanítással és nyelvük megszűnésével együtt elő fogja segíteni sajátos előítéleteik kiirtását, ez által keresztényekké teszi őket, vagy pedig javítja erkölcsüket, úgy, hogy az állam hasznos polgáraivá lesznek, mi legalább a jövő nemzedéknél biztosan el lesz érve.*”

A császár ez emberséges gondolkodásának eleinte inkább csak a prágai és bécsi zsidóság látta hasznát: a magyar még nagyon szegény és műveletlen volt ahhoz. De itt is előfordul már 1781-ben, hogy egy zsidó ifjú tudományos pályára lép. Egyebekben a helytartótanács megengedhetőnek tartja, hogy béreljenek, szabadon kereskedjenek és fuvarozzanak, s keresztény legényeket tartsanak. Még a fegyverforgatást is ajánlja, hogy testileg erősödjenek, az előkelőbb zsidóknak pedig még a kardviselést is megengedné. Saját nyelvük helyett két év alatt a magyarra akarja őket szorítani. Később, 1787-ben, a császár német családnévek felvételére készíti őket. Abban túlló a célon, hogy a külső különbség megszüntetésére el akarja tiltani a zsidóknak a szakállviselést, úgy, mint Nagy Péter az oroszoknak. Ez ellen az összes zsidóság siralmasan folyamodik a császárhoz, ki kegyesen enged is kérésüknek.

A zsidóknak adott új jogok, a városokban való meglepedés, szabad kereskedés és iparüzés ellen csak a városi polgárság szólal fel,

*különösen a pozsonyi, nagyszombati, budai. De a császár nem engedi, hogy szándékát kijátsszák, és a kancellária legtöbb esetben a zsidók mellett nyilatkozik, mint akik a forgalom fenntartása által nagy hasznára vannak az országnak. Általában el volt terjedve az a vélemény, hogy József polgárjogot adott ez elnyomott fajnak. Ez betű szerint nem áll. Többet tett annál. Megnyitotta előttük a sorompót, hogy anyagi és szellemi tehetségeik kifejtése által azt több nemzedék munkája által megszerezzék.*³⁰

Az 1790/1791. évi országgyűlés vonatkozó tanácskozását és határozatát pedig így summázta: *„Mint minden rangnak és rendnek, úgy a zsidóságnak kérdése is tárgyalás alá jutott ebben a mozgalmas esztendőben. Az irodalomban többen szólaltak fel érdekükben, különösen Nagyváthy János, a híres gazda, és Szirmay Antal, és az országgyűlésen is foglalkoztak sorsukkal. A gyakorlati kérdés az volt: érvényben maradjanak-e rájuk nézve II. József kedvező intézkedései. A német lakosságú városok és különösen Nagy-Szombat ki akarták őket zárni körükből, a megyei követek egy része ellenben fel akarta őket menteni a törvénytelen tolerancia-taksa alól. Az országgyűlés egyelőre is, addig míg az országos bizottság munkálata nem tárgyalatik, azt határozta felőlük, hogy mindenütt, kivéve a bányavárosokat, megmaradjanak azon állapotban, a melyben 1790 január 1-én voltak. (XXXVIII. t.-cz.) József rendelkezései tehát, legalább egy időre, törvényes erőre emeltettek.*³¹

6.

Schönfeld József 1910-ben a cionista havilapban, a *Zsidó Szemlében* elmarasztalta Marczalit. Kritikája Marczalinak, mint a zsidó elit egyik nagyhatású (az antiszemita támadással szemben a zsidók által megvédett) mintaadójának szólt, amelyben Marczali Erzsébet (már említett) kikeresztelkedését és Marczali Henrik cionizmustól elhatárolódását rótta fel. *„Mint a napilapokból értesültünk, Marczali Henrik egyetemi tanár úrnak bájos leánya a Jézus szent szíve templomában esküdött örök hűséget élete új párjának. Az esketési szertartást a cisztercita rend főnöke végezte. Ebből a híradásból nem nehéz azt a következtetést levonni, hogy Marczali tanár úr leánya »kilépett az izraelita egyház kebeléből«. Szegény Alkotmány! Ha egy fél évvel ezelőtt ezt tudta volna, dehogy is rendezte volna a nevezetes Singer-Marczali botrányt.*

³⁰MARCZALI 1898b. III/II. <https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> (Letöltés: 2021. 07. 20.)

³¹MARCZALI 1898b. IV/II. Az 1790/91-diki országgyűlés. <https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> (Letöltés: 2021. 07. 20.)

És szegény zsidó egyetemi hallgatók! Dehogy tették volna meg Marczalit a zsidóság mártírjává és dehogy is üttették volna be a fejüket a Szent Imre Egyesület tagjaitól. És szegény, százszorosan szegény Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete! Dehogy is tartatta volna az elmúlt chanukka alkalmából Marczali tanár úrral a Makkabi serleggel a kezében az ünnepi beszédet. Mi, akik hallottuk azt a »lelkesítő« Makkabeus beszédet, melyben minden zsidó szervezkedést helytelenített, el voltunk készülve a bekövetkezettekre. Kíváncsian várjuk, hogy melyik zsidó „nagyág” fogja az idei Makkabi serleg beszédet tartani a Magyar Zsidó Ifjagnál, jobban mondva, melyik zsidó nagyág leánya fog jövőre kikeresztelkedni (...).³²

Grünwald Fülöp az Ararátban mást és másként hangsúlyozott, mint Schönfeld József. *„Marczali ellen a néppárt kezd hajszát. Ami nem sikerült 1910-ben, azt elérik egy évtizeddel később, a kurzus napjaiban. Marczalit eltávolítják az egyetemről.”³³*

Mi hangzott el Marczali Henrik Makkabi-beszédében a Magyar Zsidó Ifjak Egyesülete hanukai ünnepségén? *„Marczali Henrik dr.” (...)* *„Azzal kezdte, hogy ő, kit szokimondónak ismernek, most is őszintén fog nyilatkozni. Egy bizonyára nem kellemes kijelentést tesz. Azt, hogy ellensége minden olyan társulásnak, mely bár nem vallásos célt követ, felekezeti alapon jön létre. Tudja azonban, hogy a zsidó hitűeket a viszonyok kényszere hajtotta bele ily különállásba.”*

Elmondja, hogy mikor az egyetemen először alakult felekezeti alapon álló, nem vallásos célokat szolgáló egyesület, boldogult mestere és később kollégája, Gyulai Pál azzal rontott be hozzá, hogy íme mire jutottak: *„az egyetemi ifjúság felekezetek szerint tagolódik szét. Reználtan mondta a szólo akkor: lesz ez még rosszabbul is, mert kényszerűségből más felekezetű tanulók is külön fognak csoportosulni.*

Ünnepi témájára, a makkabeusokra térve, azokat úgy állította be, mint akiket egy ideál vezetett. Egyszerű vidéki parasztemberek, akiket hitüktől megfosztani és azt tőlük elrabolni akarták, hőstetteket vittek véghez hitük becsületéért és megvetették alapját az egész későbbi fényes makkabeus korszaknak.

Ideáljuk a hit ideálja volt, mely még ma is lelkesít, fönntart és erőt ad. A hit erősségeit, az igazi hitvallókat ünnepelte azután azokkal szemben, akik akkor Jeruzsálemben Antiochia felé pislogattak, azt lesték, mi tetszik ottan, nem rontja-e el maguktartásuk a jeruzsálemi árfolyamokat és nem maradnak-e el az antiochiai kegyek? A mai helyzet

³²Vö. SCHÖNFELD 1927. Vö. KOMORÓCZY 2012. II, 275–276., 289–295.

³³GRÜNWALD 1940, 138. Vö. MARCZALI 1930, 9–35. <http://real-j.mtak.hu/7876/1/imit1930.pdf> (Letöltés: 2021. 07. 20.)

méltatása közben azt fejtette ki, hogy sok panaszunk oka önmagunkban keresendő. Nem történeti szemmel nézzük a körülöttünk történeteket. Elfeledjük, amire a tapasztalat tanít. Azt, hogy a törvények nem akkor elevenednek meg, amikor meghozatnak, hanem akkor, amikor a nép vérébe, gondolkodásába már átmentek. A protestánsok már 1605-ben elérték egyenjogúságuk kimondását, de igazán egyenjogúakká csak 200 évvel később lettek.

Ne siránkozzunk, de tudjunk várni és tudjunk küzdeni. Mert azt csak konstatálhatjuk, hogy az az idő, amikor küzdenünk szabad, már elérkezett. De amikor elismertetésünkért, jogainkért küzdünk – és a zsidót minden más felekezet fölé ez helyezze – ne másoktól sajátítsuk el a küzdés módját és eszközeit, hanem küzdjünk mindig tisztességes, tiszta fegyverekkel, a törvények keretein belül s az ideálokhoz, miket megvédeni akarunk, méltóan, szem előtt tartva mindig azt, hogy elválaszthatatlanul vérévé és húsává váltunk ennek a nemzetnek és hogy mint ilyenek, mint integer részei a magyarnak, akarjuk megőrizni, megtartani, megszentelni hitünket és tradícióinkat.”³⁴

Marczali Henrik Makkabi-beszéde 1909. december 11-én hangzott el, egy hónappal a Marczali Henrik elleni antiszemita hecckampány kirobbanása előtt. Kétségtelen, hogy nagyszerű előadása nem a cionista, hanem az asszimilációs diskurzusba illeszkedett. De azon belül korántsem az önfeladó változatokat gyarapította. Ahogy az sem, hogy Marczali Henrik nevét az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Magyar Zsidó Múzeum létesítésére vonatkozó felhívásának aláírói és bizottsági tagjai között találjuk.³⁵

Az 1909-es hanukai beszédtől nem állt távol a recepció huszadik évfordulóján tett nyilatkozata: „Csak két évtized óta vagyunk egyenlők. Kis idő a szenvedések évezredeihez, a küzdelmek századaihoz képest. És mégis korszakot alkotó. A joggal együtt jár a kötelesség. Különben nincs erkölcsi alapja semminek. Ha a joghoz legutoljára jutotunk is, a kötelesség teljesítésében nem szabad, nem lehet elmaradnunk senki mögött”.³⁶

1909-es Hanuka-beszéde után tizenkét évvel, 1921. december 24-én az Egyenlőségben *Hellenizmus, zsidóság és Róma* címmel a zsidó

³⁴MARCZALI 1909. <https://www.nli.org.il/en/newspapers/egy/1909/12/19/01/article/9/?srpos=3&e=-----en-20-egy-1--img-txIN%7ctxTI-Marczali+Henrik+1909--> (Letöltés: 2021. 01. 26.)

³⁵FELHÍVÁS 1910.

³⁶MARCZALI 1915.

és az egyetemes történet összefüggésében helyezte el és értelmezte a Hanuka jelentőségét.³⁷

Ebben a *Makkabeusok I. könyvét*, mint katonai és politikai forrást ismertette és megállapította, hogy a Makkabeusok felkelése egy évszázadig biztosítani tudta Simon számára a vallási és a politikai függetlenséget, majd egy évszázadig a Hasmoneusok uralkodását.³⁸

A *Makkabeusok II. könyve* hetedik fejezetében *Antiochus Epiphanes* egy asszonyt és hét fiát kínhalállal fenyegette, ha nem esznek sertéshúst, nem tagadják meg hitüket. Ám ők kitartottak hitük mellett és valamennyien az önfeláldozást választották. Marczali ehhez a mártír-történethez kapcsolta a Hanuka jelentőségét a zsidó és az egyetemes történelemben.

„Először a történelemben itt áll szembe az örök élet a mulandóval. Hol ilyen eszme és ilyen meggyőződés uralkodik, lehet szó kiirtásról, de meghajlásról nem. A mártírok szelleme, mely azóta annyiszor tartotta ébren a zsidóságot a legszörnyebb üldözések közt, itt nyilatkozott meg először. Ennek a szellemnek áldozunk; előtte hajlunk meg Chanuka napjaiban. De a szellemnek földi hüvely is kell. Ezt a felújuló zsidó állam adta meg. Ennek létrejötté pedig nemcsak Makkabeus Júdás, testvérei és társai hősiességének volt köszönhető, hanem a hatalmak általános konstellációjának is. Régi időkben a kis Palesztina nagy birodalmak, mint Egyiptom, AsszírIA, Babilónia közé ékelve, mintegy »puffer«-állam szerepét töltötte be és mint ilyen pusztult el. Most akadt pártfogója. Állítólag már Júdás lépett érintkezésbe a római szenátussal. Bizonyos, hogy Simon barátságát és szövetségét elfogadta a római, máris világbíró tanács. (...) Ezzel a hatalommal, ennek árnyékában sikerül csak egy századig nyugalmat, biztonságot, fejlődési lehetőséget biztosítani annak a kis törzsnek Júdeában és Galileában. Fejlődési képességet, hogy fölvegye magába azokat az eszméket is, melyeket a görög bölcsészet nyújtott termékenyítésére. Egymást váltják fel gyors egymásutánban a királyságok és fejedelemségek Elő-Azsiában. Mily keveset számít köztük az olyan csekély területű és népességű föld, minő Zsidó ország. De gondolja csak meg mindenki: minő más leendett volna az egyetemes történelem lefolyása, ha sikerül

³⁷MARCZALI 1921, 2–3. <https://www.nli.org.il/en/newspapers/egy/1921/12/24/01/article/4/?e=-----en-20--1--img-txIN%7ctxTI+Egyenl%c5%91s%c3%a9g%2c+1921+december+24,+-----1> (Letöltés: 2021. 07. 20.)

³⁸MARCZALI 1921, 2–3. <https://www.nli.org.il/en/newspapers/egy/1921/12/24/01/article/4/?e=-----en-20--1--img-txIN%7ctxTI+Egyenl%c5%91s%c3%a9g%2c+1921+december+24,+-----1> (Letöltés: 2021. 07. 20.) Vö. MAKKABEUSOK I. KÖNYVE. <https://mek.oszk.hu/00100/00176/html/1mak.htm> (Letöltés: 2021. 07. 20.)

a bálványoknak 167-ben Kr. e. elfojtani az Egy Isten tiszteletét, ha annyi hőstett után nem gyullad ki később a Chanuka lángja.”³⁹

Marczali Henrik hanukai beszédei a jó magyar és a jó ember jogkövető határozmányainak követelményeit kapcsolták hozzá a jó zsidó bálványimádással és a túlélés érdekében megalkuvó magatartással szembeni önfeláldozásával, egy isten hitével. A legutolsó előadásba akár cionista álláspontot is beleláthatunk.

7.

Marczali Henrik az 1890-es évek óta részt vett a magyar-zsidó neológ közéletben, a húszas évektől pedig a Pesti Izraelita Hitközség egyik vezető szellemi tekintélye, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) igazgatósági tagja, a Társulat Oklevélbizottságának elnöke, s a Társulatnak a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagja volt.⁴⁰ A szegedi zsidók történetéről cédulaanyaga maradt fenn a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában. Az *Egyenlőségben* számos írása és több, vele készített interjú jelent meg.

A föld az ember címmel a zsidók magyarországi történetéről 1930. április 30-án előadást tartott az IMIT-ben, az 1849. július 29-i szegedi emancipációs törvényről pedig 1933. március 29-én. Az előadások szövegét az IMIT- évkönyvek közölték.

Marczali Henrik 1930-ben tartott IMIT-előadásában áttekintette a zsidók történetét Magyarországon a honfoglalástól a XIX. század második feléig. Arra kereste a választ, „*hogyan annyi válságos és sok százados szorongatásokon át mennyi jutott ebből az áldott földből eleinknek.*”⁴¹

Úgy látta, hogy a honfoglalás első századában a Magyarországon élő csekély számú zsidó minden akadály nélkül szerezhetett földet, hiszen földbőség volt és a fő foglalkozások, a pásztorkodás, a halászat és a vadászat mellett a földművelésnek alig volt értéke.

A XI–XII. század fordulóján az első zsidó földtörvény a „törzsökös, bennlakó zsidók törvénye” volt, amely megtiltotta, hogy zsidók keresztény rabszolgákat tarthassanak, előírta, hogy földet csak pogány

³⁹MARCZALI 1921, 3. <https://www.nli.org.il/en/newspapers/egy/1921/12/24/01/article/4/?e=-----en-20--1--img-txIN%7ctxTI-+Egyenl%5c%91s%3%aa9g%2c+1921+dec-ember+24.+-----1>. (Letöltés: 2021. 07. 20.); MAKKABEUSOK II. KÖNYVE. 7.1–7.41. <https://mek.oszk.hu/00100/00176/html/2mak.htm>. (Letöltés: 2021. 07. 20.) Vö. DÁNIEL 12. *HÉBER BIBLIA*. II. KÉSEI PRÓFÉTÁK, 1139–1140.

⁴⁰MARCZALI 1930a, 339. Vö. KOMORÓCZY 2012, II. 347–354.

⁴¹MARCZALI 1930a, 9.

rabszolgákkal műveltethettek, megengedte, hogy birtokot vásárolhas-
sanak, de csak püspöki székhelyen lakhattak és ezért nyilván hely-
pénzt, egyenes adót és ajándékot kellett fizetniük. A németországi zsi-
dóüldözések elől menekülőket Kálmán befogadta, de az új jövevé-
nyekről szóló törvénye nem szól földművelésről, csak keresztény és
zsidó közötti vásárlásról és zálogról. *II. András és IV. Béla hivatalos
pénzhamisításához zsidókat is használt. „Az ilyen tőzsérek, akár zsi-
dók, akár nem, vak és szerencsétlen eszközök voltak, arravalók, hogy
a nép dühe ellenök és ne a fejedelem ellen forduljon. Szerencsés Imre,
Süss Oppenheimer Württembergában és Efraim zsidó, ki Nagy Fri-
driknek volt hivatalos pénzhamisítója, e rendhez tartoztak és a zsidó-
ságnak nincs oka velök büszkélkedni.”*⁴²

Nagy Lajos uralkodásáig, az egyház kánonjai ellenére, a zsidók
Magyarországon nem voltak elnyomottak, házuk, telkük, szőlőjük
volt és egyforma szabadságot élveztek a keresztényekkel. Ám
Marczali szerint 1360-ban (*Komoróczy Géza* szerint az 1341/1342-es
pestisjárvány után) Nagy Lajos kiűzte a zsidókat, ingatlanait lefog-
lalta és eladományozta. Akik közülük évek múlva visszatértek, ingat-
lanait mások tulajdonában találták.⁴³

A zsidók Magyarországon a XV. századtól (német példára) a ki-
rályi kamara szolgálói voltak, „a királyok a magok érdekében tartják
őket, hisz a zsidó szivacsnak szolgál, akit kifacsarhatnak, mikor tet-
szik. Ezért nemcsak az uralkodó, hanem egyes főurak is (...) felhasz-
nálják őket arra, hogy pénzt szerezhessenek, míg ezt el nem veszik tőlük.
A zsidó tehát hasznos háziállat – míg van pénze.”⁴⁴ Ám a király-
nál, a főuraknál és a papságnál jóval ádázabb, igazi ellenségük, az el-
lenük irányuló gyűlölet szítója a városi polgárság volt.

A XVI. században, Mohács után a magyar nemzeti nagyságának
gyásztemetőjét, a zsidó „a teljes, reménytelen függést, a ghejtóba zá-
ratást, a világgal érintkezésről lemondást” siratta. „Áldva legyen em-
léke őseinknek, kik vallásban, családban, jótékonyásban nehéz,
gyakran gyümölcstelen munkában találtak vigasztalást. Miből tenget-
ték mégis életüket, ha ez ugyan életnek mondható? Házalással, tót,
rusznyák földön kocsmázással, pálinkaégetéssel, bérléssel. A módo-
sabbak ezüstpézt váltásával a lengyel határon, ha ugyan el nem csíp-
ték őket. A városokból ki voltak zárva (...) A török háborúban szállí-
tással, kémkedéssel is foglalkoztak. (...) Mária Terézia 1746-ban a
rendes kontribúción felül még tolerancia-taksát is varrt a nyakukba.

⁴² MARCZALI 1930a, 9–12. Idézet: 12.

⁴³ MARCZALI 1930a, 13. Vö. KOMORÓCZY 2012. I, 258–262.

⁴⁴ MARCZALI 1930a, 13.

*Világos, hogy háromszáz éven át zsidó nem lehetett földbirtokos; nem nőhetett össze az anyafölddel. Minden mástól eltekintve, lehetetlenné tette ezt a kizárólagos nemzeti jog.*⁴⁵

*„Amint Magyarország erősödik, a zsidóknak is jobb a dolguk. Házalás, kiskereskedés volt főfoglalkozásuk. De Mária Terézia háborúiban már részt vesznek szállításokban a hadsereg részére. A nagyobb városokban ipart is űznek. A zsidók és keresztyének közti űrt abban az időben nem hidalja át semmi. Igaz, hogy lealázó jelet nem viselnek, mit Ausztriában. De politikából, műveltségéből csak vajmi kevés jut nekik. Egész szellemi életüket lefoglalják hitük sajátos intézményei és községi rendszerük. Még a kereskedésben és bérlésben is másodrendű szerepre szorulnak. Számuk hivatalosan 1786-ban 46166-ra rüg. Mi legfájdalmasabb volt reájuk nézve, gyermekeiket meg szokták csellel, erőszakkal keresztelni és azt visszacsinálni nem lehetett, mihelyt befejezett tényről volt szó.*⁴⁶

II. József toleranciapátense a középkori rabság súlyát enyhítette: *„(...) a császár elhatározta e csüggedt népnek emberi bánásmód által hasznos polgárokká nevelését. Különbséget tesz a régi előítéleteken csüngő »koldusnép« és a műveltebb rész közt. Az utóbbi részére lehetővé akarta tenni magasabb és tiszteltebb társadalmi állás kivívását (...). Célja az, »hogya a számos zsidó nemzet nagyobb hasznára váljék ezentúl az országnak, kereskedése és felvilágosodása korlátozásának megszűnése miatt.«*⁴⁷

Bár a zsidók szakállát le akarta vágatni, de elállt ettől. A kereseti lehetőségek és a pályák megnyitása, a korlátozások és a terhek nagy részének lebontása nem jelentett ugyan polgárjogot, mégis felkeltette a városi polgárság féltékenységét, mindenekelőtt Pozsonyban, Budán és Pesten. A bevándorló zsidók egy része letelepedhetett, földművelő lehetett, birtokot szerezhetett. A városokat is megnyitotta: immár zsidók nagykereskedők lehettek. *„nagyreszt ennek köszönheti Budapest kereskedelmi felvirágoztatását.*⁴⁸

*„József uralma emelte a zsidóság önérzetét, mert megnyitotta előtte a szabad pályákat is. Az volt a kérdés, nem borul-e fel minden abban a nagy zűrzavarban, melyet halála idézett elő (...) Az akkor erősen fellángoló közvélemény (...) nagyreszt József befolyása alatt maradt.*⁴⁹

⁴⁵ MARCZALI 1930a, 14–15.

⁴⁶ MARCZALI 1930a, 16.

⁴⁷ MARCZALI 1930a, 17.

⁴⁸ MARCZALI 1930a, 22–23.

⁴⁹ MARCZALI 1930a, 23.

Az 1790/1791-es országgyűlés megerősítette József zsidókra vonatkozó rendelkezéseit, részletes tárgyalásra regnikoláris bizottságot küldött ki, amelynek operátumait a francia háborúk után, tehát egy nemzedékkel később tárgyalták, amikor a morva és galíciai bevándorlás megváltoztatta a közvélemény beállítottságát.

„Az operátumok intézkedést sürgetnek a betóduló zsidók ellen. Megkövetelik papjaik tudományos nevelését, hogy rendesen vezethessék az anyakönyvet. Megengedik a zsidó gyermekek keresztyén iskolába járását, kereskedés és ipar üzését, földművelésre pedig szigorúan utasítják őket. Szabad bárhol az országban lakniok, kivéve a bányavárosokat.”⁵⁰

„E javaslatok egyrészt kétségtelenül emelni akarták a nagyobbra középkori babonába és fanatizmusba süllyedt zsidóságot, de nem elégíthették ki azok igényét, kik már elsajátították az európai műveltséget. E tekintetben, úgy magyarosodás dolgában is a pesti, aradi, szegedi, pápai községek jártak elől. Az értelmiség körében – ősi hagyomány – különösen mint orvosok tűntek ki és megkedveltették magokat előkelő dámákkal is. De mihelyt általánosabbá vált Széchenyi nyomain az a meggyőződés, hogy az ipar és kereskedés minő fontos az ország haladására nézve, meg kellett változnia a közvéleménynek. A zsidók máris vetekedtek a görög és örmény üzletemberekkel. A hangulat teljesen megváltozott a liberális iránynak túlsúlyra jutásával. A konzervatívok is belátták polgári helyzetük javításának szükségességét.”⁵¹

Az 1839/1840-es diétán Eötvös József a teljes emancipációt ajánlotta és Dessewffy Aurél is pártolta a zsidók ügyét. Am a főrendek ellenzése miatt a végleges rendezést a következő országgyűlésre halasztották.

Az 1843/1844-es országgyűlésen e tekintetben a tét az volt, hogy a zsidók a nem-nemesekkel azonos jogúakká válhassanak. A zsidók jogainak kiterjesztését pártolta az alsótáblai liberális megyei követek többsége, míg a városi követek elleneztek, a többség pedig végül leszavazta. Marczali előadásában sorra vette az alsótáblai felszólalók állásfoglalását, tételeit és érveit, amelyet érdemes összevetni Kecskeméti Károly monográfiájával.

„Végre is csak azt lehetett elérni, hogy mindenütt az országban lakhassanak, a bányavárosokban is (...) A törvényjavaslat 37 szavazattal 12 ellen megbukott. Háromszoros retortán ment át: kerületi, összes és vegyes gyűlésen. Amit nyertek a vámon, elveszett a réven. A

⁵⁰ MARCZALI 1930a, 25.

⁵¹ MARCZALI 1930a, 25–26.

nyárspolgárok azon voltak, hogy tovább is jogtalanok maradjanak a zsidók."⁵²

Marczali Henrik előadásában részletes áttekintést adott a zsidó-emancipáció kezdeményezéséről és megghiúsulásáról az 1847/1848-as országgyűlésen.

„A városi polgárság, mely Pozsonyban, Pesten, Fejérváron támadta őket, elérte célját. Midőn az országot a szabadság, egyenlőség, testvériség alapján akarták szervezni, a zsidók, kiknek túlnyomó része szóval, tettekkel csatlakoztak az új eszmékhez, polgárjogot most sem nyertek. (...) Csak a szabadságharc legvégső szakában, közvetlen a katasztrófa előtt vált törvénné az emancipáció.”

Szemere Bertalan miniszterelnök törvényjavaslatának indokolásában *„igen virágos jelszavak is foglaltanak. Adjuk meg a zsidó népnek a szabadságot, vegyük le róla a megvetetést, ékesítsük fel az emberi méltóság és polgári önérték nyilvános tudatával, nyújtsunk neki alkalmat ősi hajlékát vizsgálat és javítás alá vehetni és örömet, boldogságot éppen magoknak a zsidóknak szerzünk, akik polgári életükben épp azon óság és romlott állapot miatt szenvednek, melyet magok túrték legnyugtalanabbul. Érintve van már a zsidóság keblében elhatalmasodó szakadás is. A zsidóság kebelében az orthodoxok és reformhajtók felekezete naponként mérgesb gyűlöletté fajul.”*

Marczali Henrik néhány megjegyzést fűzött a törvényhez: *„még két emberöltő után ott látják őket, hová József császár helyezte: a földművelésében látva anyagi és lelki boldogulásukat. (...) a reform épp úgy hatott a zsidókra, mint minden más nemzetre. (...) Szép gesztus, de megkésétt.”*

Az olmtüzi oktrojált alkotmány, az álkormányosság elvben kimondta ugyan a jogegyenlőséget, de korlátozta a birtokszerzést és a honosságot. *„Magyarországon pedig már törvényesen be voltak fogadva a zsidók. Éltek is e joggal, 1849-től 1851-ig szerezhettek földbirtokot. Mikor az álkormányosság megszűnt, 1851 végén, e jogtól elestek, de a birtokban megmaradtak. A »kis szabadság« idején (1861) ezt a jogot visszanyerték és azóta éltek is vele.”*⁵³

*„Midőn, 1861-ben, Magyarország törvényhozása újra felemelhetette szavát, nem feledkezett meg határozatba iktatni a középkori hűbéres rendszer nyomainak eltörlése mellett a zsidók törvényes egyenjogúságát.”*⁵⁴

⁵² MARCZALI 1930a, 31. Vö. KOMORÓCZY 2012. I, 865–1098.

⁵³ MARCZALI 1930a, 32–35.

⁵⁴ MARCZALI 1930b.

Marczali Henrik *A föld az ember* című előadásában a zsidók magyarországi földbirtoklása kapcsán a zsidók magyarországi történetét, helyzetük korlátait és lehetőségeit és az emancipáció előzményeit követte nyomon magyar és egyetemes történeti forráskutatásai, honfoglalás kori, Árpád kori, XVIII. és XIX. századi forrásfeltárásai és feldolgozásai alapján.

8.

Marczali Henrik nyugdíjazása, a magyar tudományos intézményekből kiszorítása (1919–1924) után a Pesti Izraelita Hitközség szellemi és erkölcsi tekintélyeként közösségi értékelési és magatartásmintát nyújtott. Nyolcvanadik születésnapján az *Egyenlőség* újságírója vele készített interjút közölt.⁵⁵

Simon Dubnov a zsidók történetét írta meg, Marczali Henrik viszont azok közé tartozott, akik – mesteréhez, Kármán Mórhoz hasonlóan – az egykori *mászkil* programot értelmiségi szereppé tudták formálni. Hasonlóképpen, ahogy *David Émile Durkheim* tette, aki francia zsidó rabbi nemzedékek leszármazottja volt és a szociológia és a kulturális antropológia tudományának megalapítója lett.⁵⁶

Marczali Henrik magyar és egyetemes történelmet írt, de azon belül képet alkotott a zsidók történetéről is.⁵⁷ Professzionális értelmiségi, szellemi és erkölcsi mintaadó, magyar hazafi volt, aki vállalta zsidó gyökereit. Azok közé tartozott, akik hittek a szellemi és erkölcsi nevelés erejében.

„*Hazafiság és egyistenhit*” – formulázta 1927-ben meggyőződését.⁵⁸ 1936-ban, nyolcvanadik születésnapján az antiszemitizmus és a zsidók gyávasága és hitehagyása ellenében így fogalmazott: „*A zsidóság arra való, hogy a tüzet őrizze örök időken át, a szellem és a hit tüzeit. (...) A zsidóság léte, gerince, törzse erős. Semmi értelme, hogy fáradtan, haldokolva lehulljanak róla a levelek.*”⁵⁹

Grünwald Fülöp így összegezte egykori mestere zsidó kötődését: „*Marczali, kivel papok nemzetségének sora szakadt meg, gyermekkorában a Somogy megyei faluban, melynek nevét felvette, már Berzsenyi »Fohászzkodás«-ával imádkozott. Mint fiatal tanár nem enged fő-*

⁵⁵ MARCZALI P. 1973, 72–73.; EGYENLŐSÉG 1936, 11.

⁵⁶ Vö. TAYLOR 2020. <https://doi.org/10.1007/s1186-020-09396-z> (Letöltés: 2021. 09. 14.)
Köszönöm Balog Ivánnak, hogy elküldte a tanulmányt.

⁵⁷ Vö. FRIEDMAN 1930, 125–149.

⁵⁸ EGYENLŐSÉG 1927.

⁵⁹ EGYENLŐSÉG 1936.

*papi pártfogói térítési hadjáratának, akik egyetemi tanárság ígéretével próbálják hitének elhagyására bírni. (...) De évtizedeken át nem tartott fenn kapcsolatot a zsidóság kultúrtörökvéseivel. 1884-85-ben találkozunk még egy-egy közleményével a Magyar-Zsidó Szemlében, de csak 1910-ben jelenik meg újra cikke az IMIT Évkönyvében. Acsády halála után átveszi az Oklevélbizottság elnökségét. 1920 után kezd többet szerepelni a zsidó közéletben.*⁶⁰

Marczali Henriknek nyugdíjazása óta – miniszteri segélyezése ellenére - megélhetési gondjai voltak. 1930-ban ugyan még József körúti nagy, személyzetet foglalkoztató lakásában lakott, ám azt már nem tudta fenntartani, el kellett onnan költöznie. Utolsó lakása az Arany János utca 16. számú ház harmadik emeletén volt. Póli lánya szerint édesapja utolsó éveiben súlyos beteg volt, de belső nyugalom töltötte el.⁶¹

Marczali Henrik életének utolsó évében lánya külföldön volt. *„Harminckilenc nyarán Angliában jártam, akkor épp tizenharmadszor egy írországi barátnőmnél. Napokig nem olvastunk újságot. Mire megtudtam, hogy kitört a háború, végleg kintrekedtem. Így nem voltam itthon, amikor apám meghalt. Nem voltam hozzá elég jó. Most utólag megpróbálok.*”⁶²

Marczali Henrik nyolcvannégy éves korában, 1940. július 21-én végelgyengülésben és prosztata túltengésben halt meg a Szeretet Kórházban.⁶³ Két nappal később temették a Kozma utcai temetőben.⁶⁴ Sírjára három évvel később helyeztek sírkövet.

Marczali Henrik magyar történetíró, egyetemi tanár zsidó volt, amit nyíltan vállalt. Szüleire és őseire büszke volt. Magyar-zsidó volt, aki magyar nemzethez tartozásának rendelte alá – az egyébként is ál-

⁶⁰GRÜNWARD 1940, 138–139. Vö. MARCZALI 1930a. <http://real-j.mtak.hu/7876/1/imit1930.pdf>.

⁶¹MARCZALI P. 1973, 72–73.

⁶²FEDOR 1972. Az utalás: MARCZALI P. 1973.

⁶³BFL XXIII. 1a. 112, 661. Az anyakönyvi bejegyzés: „Az elhalálozás ideje: 1940. júl. 21. d.u. ½ 5 óra, az elhalt családi és utóneve, állása (foglalkozása), lakhelye: Dr. Marczali Henrik nyugalmazott egyetemi tanár, Budapest V. Arany János utca 16., valása: izr., házastársának családi és utóneve: néhai Schmidl Laura, szüleinek családi és utóneve: néhai Marczali Mihály, néhai Freyer Rozália, az elhalálozás helye, ha az elhalálozás nem az elhalt lakásán történt: Budapest, XIV. Amerikai út 57., a halál oka: végelgyengülés, dülmirigy túltengés.” Az adatokat Gelei Juditnak köszönöm, aki a Magyar Családtörténet-kutatók Egyesületének adatbázisából rendelkezésemre bocsátotta.

⁶⁴Kozma utcai temetői karton, amelyet Lédermann Zita (Budapesti Zsidó Hitközség Szertartási Osztály) közvetítésével Karika Judit (Kozma utcai temető) segítségével révén ismertem meg. A sír topográfiai helye: 5B-10-1.

talában keresztény minták alapján értelmezett – zsidó felekezeti hovatartozást. Olyannak, mintha a zsidó vallás ugyanúgy vallásfelekezet volna, mint amilyen a református vagy az evangélikus.

A zsidó rituális közösség több évezredes, különféle hagyományok által értelmezett és megszentelt életvezetési szabályai és Marczali Henrik mindennapi munkája és kapcsolatrendszere nehezen lett volna összeegyeztethető egymással. A kettő közül ő munkája erkölcsi kötelezettségként teljesítését választotta, ami meghatározta életformáját.

Professzionális értelmiségi tevékenységéhez adaptálta, abba transzformálta az igazságkeresés és az erkölcsi elkötelezettség édesapjától és Kármán Mórtól tanult zsidó mintáit, szerepfelfogássá és önképpé alakította a prófétai örökséget, a magyar nemzet fejlődésének normájává tette Izrael, Isten választott népe küldetését, a világ megjavítása, a cserépdarabokra szétesett egész összerakása, a *Tikkun Olam* feladatát.

A mászkil-program valóra váltásában, az értelmiségi szerep kialakításában édesapja, majd Kármán Mór szerepfelfogását és értékelési mintáját követte, értelmezte át és alkalmazta. Hagyomány *vagy* korszerűség, partikularitás *vagy* egyetemesség vitájában a korszerűséget és az egyetemességet választotta. A haladó/neológ magyar-zsidó identitásminták közül azokat fogadta el, amelyek határozottan szembenálltak az asszimilációtól elhatárolódó, azt zsidó önfeladásnak bélyegző ortodoxiától, ultraortodoxiakól és haszidizmustól. Azokat ő is, mint a neológok túlnyomó többsége, az elmaradottsággal és a műveletlenséggel azonosította. Úgy, mintha az egy másik, immár anakronisztikus, babonává csontosodott zsidó vallás lenne. Nem azonosult a *Jisuv*, a zsidó otthon, és az európai antiszemitizmussal szemben *Erec Jisráel*, Izrael földje, az ország, a zsidó honfoglalás és nemzeté válás cionista programjával és megvalósításával. Nem zsidó, hanem magyar patrióta és nacionalista volt. Olyan, aki erkölcsi küldetesként fogta fel hivatását.

„*Ha a zsidók polgári jogainak elismerése feltételezi azt a kötelezettséget, hogy lemondjunk a judaizmus (a zsidó vallás) törvényeiről, inkább lemondunk a polgári jogokról*” – foglalt állást a *háskálá*, a zsidó felvilágosodás alapító atyja, *Moses Mendelssohn* a XVIII. század végén korszerűség és tradíció, emancipáció és zsidó identitás viszonyával kapcsolatban.⁶⁵ Ennek ellenére leszármazottai kitértek.

⁶⁵ Magyarul idézte: KOMORÓCZY 2012. II, 879. Az eredeti szöveg: MENDELSSOHN 1983, 200., fordítása: MENDELSSOHN 2011, 252–350.

Marczali Henrik felesége, Marczali Henrikné Schmidl Laura és két lánya, May Frigyesné Marczali Erzsébet és Marczali Paulina kitért, két unokáját, Szarvas Pálné May Erzsébetet és May István Jánost megkeresztelték, valamennyiőjük holttestét keresztény temetőbe temették. Utódai a szó szoros értelmében tehát már nem voltak zsidók.

Ő nem tért ki, nem tagadta meg ősei hitét, 1910-ben antiszemita hecckampány célpontjává vált, és egész felnőtt életében a magyar-zsidók, a kongresszusi/neológ/haladó hitközség szellemi tekintélye és büszkesége volt.

A marcali zsidó hitközséggel mindvégig kapcsolatban maradt, a pesti hitközséghez fűződő kapcsolata pedig felerősödött, miután kiszorították az egyetemről. A Pesti Izraelita Hitközség fórumot, erkölcsi megbecsülést nyújtott számára, ő pedig a hitközségnek, mint az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat és a Zsidó Szabadegyetem rendszeres előadója, a Magyar Zsidó Múzeum Egyesület és az Oklevélbizottság tisztségviselője a haladó magyar zsidóság büszkesége, szellemi és erkölcsi tekintélye volt és maradt. Korábban is, de akkor, amikor egyéb lehetőségei beszűkültek, még inkább. Az *Egyenlőség*, a haladó/neológ felekezeti újság gyakran idézte és időről-időre interjúkat készített vele. Élete utolsó évében, 1939-1940-ben, amikor immár szükségessé vált, a Szeretkórházban ápolták. Ott halt meg nyolcvan-négy évesen, s a Kozma utcai temetőben helyezték végső nyugalomra.

9.

Marczali Henrik, aki életében magyar történelmet tanított és egyetemes és magyar történelmet írt, halálában identitásának mindkét elemét megjeleníti.⁶⁶ Sírján, az egyik oldalon, Telcs Ede reliefjén Marczali Henrik neve fölött világító olajlámpás, föliánsok, homokóra, egy nyitott könyv és egy olajág jelképezi a történetírói szerepét, neve alatt pedig hivatása, az „*egyetemi tanár, történetíró*”, az alatt pedig születésének és halálának éve „1856–1940”. Tavaly óta halálának héber dátuma, feleségének neve, születésének és halálának éve is olvasható rajta. A sírkő másik oldalán a héber neve, Cvi ben Szará előtti – a tanult, de nem rabbi zsidókra utaló – rövidített formula מורה nem pusztán formalitás volt. Nagy tanító, מרנו הרב *morénu háráv* volt.⁶⁷

⁶⁶ A nemzethez tartozás felülírja a felekezethez tartozást – írta több helyen. A sírkő magyar felirata és a relief, valamint a héber felirat megjeleníti a magyar és a zsidó, a nemzet és a felekezet arányát identitásában.

⁶⁷ Marczali Henrik síremléke. Kozma utcai temető, 5B-10-1.

10.

Marczali Henrik igazságkereső, prófétai elhivatottságú történetíró és tanár volt. Választott nemzete a magyar nemzet, prófétai elhivatottsága zsidó gyökerű, életműve, értékelési és magatartásmintája tanítványai és olvasói számára példa és viszonyítási alap volt.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

BFL VII.184.a - 1883–1303. = Budapest Főváros Levéltára. Marczali Henrik és Schmidl Laura házassági szerződése. Budapest, december 15. BFL XXIII.1a. 1940. = Budapest Főváros Levéltára. Polgári anyakönyv másodpéldányainak gyűjteménye, Halotti anyakönyvek. Budapest, XIV. kerület, halotti anyakönyv.

MTAKIK Kt Ms 661/74. = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Ms 661/74. Gyászjelentés. Budapest, 1937. március 1.

Szakirodalom

ARENDR 1978 = ARENDR, Hannah: *The Jew as Pariah. Jewish Identity in the Modern Age*. Intr. ed. by Ron. H. Feldman. Grove Press, New York, 1978.

BERLIN 1951 = BERLIN, Isaiah: Jewish Slavery and Emancipation. *Jewish Chronicle*, 9/5. 1951.

BERLIN 1981 = BERLIN, Isaiah: *Against the Current. Essays in the History of Ideas*. Ed. and with bibliography by Henry Hardy. Oxford University Press, Oxford, 1981.

BERLIN 2009 = BERLIN, Isaiah: *Enlightening. Letters 1946–1960*. Ed. by Henry Hardy and Jennifer Holmes. Chatto & Windus, London, 2009.

BIBÓ 1948 = BIBÓ, István: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után. *Válasz*, 1948/10–11. 778–877.

EGYENLŐSÉG 1927 = Két széderestén... Politikus, tudós és művész zsidó hitvallása a pesti hitközség széderjén. *Egyenlőség*, 1927. április 30. 7.

EGYENLŐSÉG 1936 = Marczali nyolcvanéves. A világhírű mester hitvallása a magyar zsidóságról. *Egyenlőség*, 1936. március 26. 11.

FEDOR 1972 = FEDOR: A történész leánya emlékezik. *Magyar Nemzet*, 1972. július 25. 6. (Interjú Marczali Pólivál.)

FELHÍVÁS 1910 = Felhívás Magyarország zsidó hitközségeihez, chevraíhoz és felekezeti testületeihez. Felhívás Magyarország zsidó hitű polgáraihoz. *Egyenlőség*, 1910. július 10. 3–4.

FRIEDMAN 1930 = Friedman, Dénes: A zsidó történetírás irányelvei. *IMIT Évkönyv*, 1930. 125–149.

GOLDZIER 1876 = GOLDZIER, Ignaz: *Der Mythos bei den Hebräern und seine Geschichtliche Entwicklung. Unterzuhungen zur Mythologie und Religionwissenschaften*. Brockhaus, Leipzig, 1876.

GOLDZIER 1984 = GOLDZIER, Ignác: *Napló*. Vál, s.a.r, előszó, jegyzetek: Scheiber Sándor. Ford. Scheiber Sándorné Bernáth Livia. Magvető, Budapest, 1984.

GRÜNWALD 1940 = GRÜNWALD, Fülöp: A magyar történelem zsidó művelői. *Ararát*, 1940. 135–140.

KARPMAN 1968 = KARPMAN, Stephen B.: *Fairy Tales and Script Drama Analysis. Transactional Analysis Bulletin*, 1968. 26/7, 39–43.

<https://www.karpmamdramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf>

(Letöltés: 2021. 07. 04.)

KARPMAN 1972 = KARPMAN, Stephen B.: *Eric Berne Memorial Scientific Award Lecture*. <https://karpmamdramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf>

(Letöltés: 2021. 07. 04.)

KOESTLER 1950 = KOESTLER, Arthur: Interview, *Jewish Chronicle*, 5 May 1950.

KOESTLER 1955 = KOESTLER, Arthur: *The Trail of the Dinosaur and Other Essays*. Macmillan, New York, 1955. 106–142.

KOESTLER 2011 = KOESTLER, Arthur: *Ígéret és beteljesedés. A zsidó állam születésének története*. Ford. Makovecz Benjámin. Nopran Libro, Budapest, 2011.

KOMLÓS 2008 = KOMLÓS Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. Múlt és Jövő, Budapest–Jeruzsálem, 2008.

KOMORÓCZY 2012 = KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Kalligram, Pozsony, 2012.

MARCZALI 1884 = MARCZALI Henrik: A magyarországi zsidók II. József korában. *Magyar Zsidó Szemle*, 1884. 1. sz. 353–363.

MARCZALI 1885 = MARCZALI Henrik: Egy emlékirat II. József korából. *Magyar Zsidó Szemle*, 1885. 2. sz. 406–410.

MARCZALI 1898a. = MARCZALI Henrik: Előszó a Világtörténethez. In: *Nagy képes világtörténet I–XII*. I. Franklin, Budapest, 1898. <https://mek.oszk.hu/01200/01267/html/01kotet/01r00f02.htm>.

(Letöltés: 2021. 07. 20.)

MARCZALI 1898b. = MARCZALI Henrik: *Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig 1711–1815*. Athenaeum, Budapest, 1898. A magyar nemzet története. Szerk. Szilágyi Sándor.

Athenaeum, Budapest. I–X. VIII. III/II. Reformok az egyház terén.
<https://mek.oszk.hu/00800/00893/html/> (Letöltés: 2021. 07. 20.)

MARCZALI 1909 = MARCZALI Henrik felköszöntője. *Egyenlőség*, 1909. december 19. 7–8.

<https://www.nli.org.il/en/newspapers/egy/1909/12/19/01/article/9/?srpos=3&e=-----en-20-egy-1--img-txIN%7ctxTI-Marczali+Henrik+1909--> (Letöltés: 2021. 01. 26.)

MARCZALI 1915 = MARCZALI Henrik: A jövő küzdelmei felé. *Egyenlőség*, 1915. október 31. 14.

MARCZALI 1921 = MARCZALI Henrik: Hellenizmus, zsidóság és Róma. *Egyenlőség*, 1921. december 24. 2–3.

<https://www.nli.org.il/en/newspapers/egy/1921/12/24/01/article/4/?e=-----en-20--1--img-txIN%7ctxTI-+Egyenl%5c%91s%5c%3a9g%2c+1921+december+24.+-----1>
 (Letöltés: 2021. 07. 20.)

MARCZALI 1930a. = MARCZALI Henrik: A föld az ember. *Évkönyv*. Magyar Izraelita Irodalmi Társulat, Budapest, 1930. 9–35.
<http://real-j.mtak.hu/7876/1/imit1930.pdf> (Letöltés: 2021. 07. 20.)

MARCZALI 1930b. = MARCZALI Henrik: Recepció. *Egyenlőség*, 1930. február 7.

MARCZALI 2000 = MARCZALI Henrik: *Emlékeim*. S.a.r, utószó: Gunst Péter. Múlt és Jövő, Budapest, 2000.

MARCZALI P. 1973 = MARCZALI Póli: *Apám pályája, barátai. Emlékek Marczali Henrikről*. Auróra Kiskönyvek, München, 1973.

MENDELSSOHN 1983 = MENDELSSOHN, Moses: *Jerusalem oder über religiöse Macht und Judentum. Gesammelte Schriften. Jubiläumsausgabe*, Band 8. *Schriften zum Judentum*, II. Hrg. Von Alexander Altmann. Frommann-Holzboog, Stuttgart, 1983.

MENDELSSOHN 2011 = MENDELSSOHN, Moses: *Jeruzsálem: írások zsidóságról, kereszténységről, és vallási türelemről*. Ford. Kisbali László. Atlantisz, Budapest, 2011.

SCHÖNFELD 1927 = SCHÖNFELD József: *Harcban a zsidóságért. Összegyűjtött írásai 1908–1927*. Általános Nyomda, Könyv- és Lapkiadó Rt, Budapest, é. n. https://mtdaportal.extra.hu/books/schonfeld_jozsef_harcban_a_zsidóságert.pdf. (Letöltés: 2021. 07. 20.)

SZABOLCSI 1993 = SZABOLCSI Lajos: *Két emberöltő. Az Egyenlőség évtizedei (1881–1931). Emlékezések, dokumentumok*. Szabolcsi Miklós előszavával. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 1993.

TAYLOR 2020 = TAYLOR, Paige Winfield: Rereading Durkheim in light of Jewish law: a traditional rabbinic thought-model shapes high scholarship. *Theory and Society* 49, 2020. 563–595
<https://doi.org/10.1007/s1186-020-09396-z> (Letöltés: 2021. 09. 14.)

TURÁN 2020 = TURÁN Tamás: *Richtmann Mózes vitája Kecskeméti Lipóttal a zsidóság útjáról*. In: *Magyar-zsidó identitásminták II. Egyéni és kollektív önmeghatározások*. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Ráció, Budapest, 2020. 160–177.

WEBER 1986 = WEBER, Max: *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* 3. Mohr (Siebeck), Tübingen, 1986.

CSUNDERLIK PÉTER
A „VÖRÖS GRÓF” MINT BŰNBAK
KÁROLYI MIHÁLY KÉPE A HORTHY-KORI PAMFLET-
ÉS MEMOÁIRODALOMBAN¹

Napjaink Magyarországon kevés annyira negatív megítélésű eseménye van a magyar történelemnek, mint az 1918. októberi őszirozsás forradalom, melynek vezetőit ma leginkább hazaárulóknak, Trianon legfőbb okozóinak tartják. *Károlyi Mihály* szobrának a Kossuth térről történő eltávolítása (és a nevét viselő belvárosi utca átnevezése „Károlyi utcává”) jelzi, hogy az őszirozsás forradalomnak hol a helye Nemzeti Együttműködés Rendszerének emlékezetpolitikájában 2010 óta.

Ha volt igazi „együttműködés” a magyar történelemben, akkor az a forradalmat követő néhány hétben volt. A Károlyi-kormány példátlan támogatottsággal látott munkához, hogy realizálja a forradalom jelszavait, a „békét”, a „földet”, a „szabadságot” és a „függetlenséget”. 1918 novemberében Magyarországon aligha volt népszerűbb ember Károlyi Mihálynál, az 1916 óta békepolitikát hirdető és antantkapcsolataival büszkélkedő pacifista grófnál.² A várakozások óriásiak voltak, ezt talán az mutatja meg legplastikusabban, hogy még az addig csak túlfutott erotikus lírájáról ismert költőnő, *Erdős Renée* is politikai verset írt a belgrádi katonai konvenciót megkötő, és a „rossz magyarok bűnét magára vevő”, afféle „magyar Krisztusként” bemutatott Károlyi Mihályhoz, ezt a verset pedig *Tisza István* korábbi lapja, *Az Ujság* közölte.³

De a „konzervatív” *Légrédy Imre* kiadásában megjelent *A diadalmas forradalom könyve* című kiadványban⁴ sem csak baloldali írók tettek hitet a polgári demokratikus forradalom mellett, két héttel az események után, hanem például *Herczeg Ferenc* is. Ám ahogy a Károlyi-kormány nem tudott úrrá lenni a problémákon, úgy csökkent a támogatottsága. Míg végül a polgári demokratikus kísérlet alig több mint négy és fél hónap után megbukott:⁵ a szociáldemokraták a komunisták népszerűségétől való félelmükben a köztársasági elnök háta

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² Károlyi Mihály életéről és politikai pályájáról ld. HAJDU 1978. Illetve: HAJDU 2012.

³ HATOS 2018, 274. – Hatos munkájának bírálatát ld. CSUNDERLIK 2019.

⁴ Ld. GELLÉRT 1918.

⁵ Ld. HAJDU 1968., illetve BORSÁNYI 1988.

mögött kiegészítettek a börtönben ülő *Kun Bélával*, és kikiáltották a proletárdiktatúrát.⁶ Hiába tisztázta azonban már az 1919. március 21-i nap történetét a magyar történettudomány, kiirthatatlanul tartja magát a tévhit, hogy Károlyi Mihály adta át a hatalmat Kun Bélának. Ezt a tévhitet *Tormay Cécile* örökítette meg legnagyobb hatással az 1920–1921-ben megjelent expresszionista horrorregényében – mert hiteles naplónak nem nevezhetjük –, a *Bujdosó könyvben*.⁷

A Károlyi-kultusz krisztusi alakját Károlyi Mihálynak a Krisztust (mármint Magyarországot) eláruló Júdásként történő ábrázolása váltotta fel. Károlyi Mihály pacifista politikáját tették meg „Trianon” legfőbb okozójának, és a korábbi „diadalmas forradalom” „patkányházadás” lett a Horthy-kori nyilvánosságban. Az 1918–1919-es forradalmakat kritizáló és rágalmozó pamflet-, memoár- és regényirodalom és a perek (a Tisza-per, továbbá a Károlyi-per és a népbiztosok pere) mind azt célozták, hogy a baloldali politikusokra ne politikai alternatívaként, hanem köztörvényes bűnözők gyülekezeteként tekintsenek. A „forradalmak korának”⁸ jobboldali nagyelbeszélésében⁹ személy szerint Károlyi Mihályt és az ő pacifista politikáját – tették felelőssé az 1918. őszi összeomlásért – pedig az ellenzék vezető Károlyi Mihályt eleve csak az összeomlás miatt kerülhetett hatalomra –, a proletárdiktatúráért és Trianonért, noha ahogy azt a legkiválóbb magyar diplomáciatörténészek, *L. Nagy Zsuzsa*, *Ormos Mária* és *Peter Pastor* bemutatták, az 1918–1919-es magyarországi forradalmak a Burgenland-kérdést kivéve nem befolyásolták a trianoni határok meghúzását.¹⁰

Az 1919 utáni Tanácsköztársaság-ellenes irodalom¹¹ Károlyi Mihálynak olyan ellenkultuszát építette föl a Horthy-korszakban, amely csak a „magyar Júdás”, *Görgy Artúr* elleni 1849 utáni indulatokra emlékeztethet minket.¹² A társadalmi osztályát és politizáló rokonságát megtagadó külön Károlyi Mihályt ellen különös szenvedéllyel keltek ki az 1918 előtti elithez tartozó arisztokraták, politikusok és – a meggyilkolt Tisza István egykori köréhez tartozó – értelmiségiek. Károlyi Mihályt előszeretettel illették „degenerált” jelzővel a jobbol-

⁶ A proletárdiktatúra előzményeit és kikiáltásának okait ismerteti: HAJDU 1979.

⁷ Tormay Károlyi-képének elemzését ld. CSUNDERLIK 2013.

⁸ A kifejezéshez ld. GRATZ 1935.

⁹ Az 1918–1919-es forradalmakat értelmező bal-, illetve jobboldali nagyelbeszélések legfőbb jellemzőinek bemutatását ld. ROMSICS 2004, 61–97.

¹⁰ Ld. ORMOS 1983., illetve PASTOR 1976. Továbbá a Peter Pastorról készült interjúm: CSUNDERLIK 2020.

¹¹ Áttekintését ld. CSUNDERLIK 2019. A művet Peter Pastor is ismertette: PASTOR 2020.

¹² Görgyről, mint a „magyar Júdásról” ld. GERŐ 2004. Illetve arról, hogy a „realitás” képviselete miként lesz „árulás” a „magyar nemzetvallás” mitológiájában: GERŐ 2006, 43.

dali szerzők, ésmint majd később, a népbiztosok leírásainak bemutatásainál látni fogjuk, Károlyi mellett *Lukács György* érdemelte ki legtöbbször ezt a megbélyegző jelzőt a visszaemlékezésekben. Ennek oka az lehet, hogy Károlyi és Lukács voltak azok, akik arisztokrata, illetve nagypolgári családi háttérrel és egzisztenciával váltak „forradalmárokká”. Márpedig ez a normaszegés a gyűlölet ideális tárgyává tette őket.¹³

Ebből következően nem túl meglepő, hogy *Esterházy Miklós* az 1920-ban kiadott *Emléklapok 1918. november 1-től 1919. augusztus 2-ig terjedő időkből* című – először német nyelven – megjelent művében Károlyi Mihály felelősségét hangsúlyozta a proletárdiktatúra létrejöttében. A magyar arisztokráciának – az Esterházyaknak, az Andrássyaknak, a Pallavicinieknek, de még a Károlyi család nagy részének is – a külön „vörös gróffal”, Károlyi Mihállyal szembeni gyűlölete nyilvánult meg abban, hogy Esterházy Miklós a saját politikustársait is kijátszó árulóként jelenítette meg Károlyit, aki 1919. március 21-én Magyarországot „zsidó hóhérok kezére szolgáltatta”.¹⁴ Ugyanez a fokozott Károlyi-ellenesség érhető tetten *Windischgraetz Lajos herceg Küzdelmeim* című visszaemlékezésében, amely szerint Károlyi Mihály és Kun Béla „zártkörű érdekszövetkezetet” alkottak.¹⁵

A parlament felsőházának korábbi elnöke, *Szász Károly* az *Emlékezés a vörös uralomra* című, szintén 1920-as memoárjának sorait is áthatotta a régi elitnek a renegáttá vált Károlyi Mihály iránt érzett gyűlölete: „*utált nevét méltán taposhattuk sárba ott a fogházban valamenynyien, hiszen a legszorosabb összeköttetésben volt az mindazzal a romlással és iszonyattal, mely azóta reánk szakadt [...]*”¹⁶ Bár hozzátette, hogy az „ösbűnt” IV. Károly követte el, amikor 1917 tavaszán elbocsátotta Tisza István miniszterelnököt, mert ezzel kezdődött meg a „talaj előkészítése” Károlyi Mihály miniszterelnöki kinevezése számára. Tisza István meggyilkolását ahhoz hasonlította Szász, mint „*amikor erőszakosan átvágják a rohanó, piszkos áradat gátját*”, és ezért 1918–1919 fordulóján már kínzó pesszimizmus gyötörte Szászt a bolsevikok népszerűségének növekedése miatt.

¹³ Ahogy René Girard *The Scapegoat* című 1986-os könyve nyomán Pók Attila megfogalmazta: a bűnbak szerepére „*a különböző okokból kisebbségi helyzetbe szorultaknak van a legnagyobb esélyük, hiszen a legtöbb társadalomban a domináns normáktól való bármilyen irányú eltérés eleve agressziót vált ki, diszkriminációhoz vezet*”. Ld. PÓK 2010, 18–19.

¹⁴ ESTERHÁZY 1920, 71.

¹⁵ Ld. WINDISCHGRAETZ 1920, 3.

¹⁶ SZÁSZ 1922, 53.

Szász a „hatalomátadás” ismert toposzával ismertette az 1919. március 21-i eseményeket, és azzal a képpel élt, hogy „*egy elszánt guerrilla-csapat, árulás nyomán, meglepetésszerűleg benyomul[t] a kimerült polgárság által rosszul őrzött fellegrádba*”. Ehhez a puccshoz azonban Károlyi Mihály „hazaárulása” mellett szükség volt a szociáldemokraták támogatására is, mint ahogy a proletárdiktatúrát is csak a „szocialistából nyomban kommunistává vedletteknek” tömegével lehetett fenntartani – érvelt. Szász a szociáldemokrata politikusok átváltozását nem tartotta akkora meglepetésnek, mivel a szociáldemokraták szerinte ugyanoda akartak eljutni, ahová a kommunisták, csak lassabb ütemben.¹⁷

Érdekes viszont, hogy Légrády Imre *A kommün fogságában* című, 1919 novemberében papírra vetett, először a *Társaság* című hetilap cikksorozatában publikáltvisszaemlékezése – amely egyébként jeleskedik Károlyi Mihály és a felesége, *Andrássy Katinka* orgiavádaktól sem mentes rágalmozásában¹⁸ – sem belső, sem külső okait nem részletezte a proletárdiktatúra kikiáltásának. Az csak megtörténik Légrády elbeszélésében, miután március 21-én „*a szocialisták és a csöcselék Kun Bélát és társait a gyűjtőfogházból kiszabadították*” az örök lefegyverzése után.¹⁹ Légrády visszaemlékezésének célja szintén az önigazolás volt: a kommün bukása után Légrády újraindította volna a *Pesti Hírlapot* – amelynek kiadását 1919 májusában papírhiányra hivatkozva felfüggesztették –, de ehhez igazolnia kellett, hogy a „nemzeti eszmét hirdeti”, amelyet a proletárdiktatúra alatt sem tagadott meg, és hogy maga idős, vak emberként fogházba hurcolva miként szenvedett a Tanácsköztársaság alatt.²⁰

Szintén konzervatív szerző, az 1918 előtti kormánypárti humor jeles alakja volt az *Ágai Adolf* halála után a *Borsszem Jankó* szerkesztését is átvevő, zsidó származású ismert hírlapíró, *Molnár Jenő* (1880–1933), aki a Tanácsköztársaság történetének szinte minden részletére kiterjedő emlékiratot jelentetett meg *A 133 napos rémuralom* címmel 1919-ben. Molnár Jenő egyértelműen hangsúlyozta Károlyi Mihály bűnösségét Kun Béla és társai hatalomra kerülésében: ugyan a „bolsevizmus magyarországi szállítója” Kun Béla, de értelmezésében „szálláscsinálója” a hatalmat átadó Károlyi Mihály volt. Károlyi Mihály mellett elsősorban a puhaságuk miatt vádolt szociáldemokratákat

¹⁷ SZÁSZ 1922, 4., 98.

¹⁸ Az orgiavádak kultúrtörténetéhez: KLANICZAY 1990.

¹⁹ LÉGRÁDY 1919, 33. Mint tudjuk, nem volt szükség az örök lefegyverzésére. Ld. HAJDU 1969, 30–37.

²⁰ LÉGRÁDY 1919, 3–4.

tette felelőssé, akik 1919 februárjáig nem léptek föl keményen a bolsevista törekvések ellen, holott maguk az adott helyzetben keresztülvihetetlennek tartották a proletárdiktatúrát, és leszögezték, hogy „*aki a mai kül- és belpolitikai viszonyok között bolsevik forradalmat akar csinálni, ellensége a munkásságnak*”. Ehhez az állásponthoz 1919 márciusában azonban már csak *Garami Ernő* maradt hű, aki Molnár szerint az egyetlen szociáldemokrata politikus volt, aki a nyugati „*szocialista államférfiak magasabb színvonalára tudott emelkedni*”.²¹

A dualizmus kori agrárszocialista mozgalmak egyik legjelentősebb vezetője, az Országos 48-as Szocialista Párt korábbi elnöke, *Mezőfi Vilmos* 1920-ban viszont azt írta az *Emlékeim a Kommün idejéből* című visszaemlékezésében, hogy a hanyatlás már az 1918. október 31-i forradalommal kezdetét vette, az ekkor meginduló „bomlást” *Linder Béla* hadügyminiszter emlékezetes mondatával illusztrálta, vagyis ez esetben egy alapvetően baloldali – bár a kommün alatt „jobboldalisága” miatt meghurcolt – visszaemlékező aktivizálta a nemzetellenes baloldali erők tudatos „nemzetzülesztésének” toposzát.²² Mezőfi elsődleges céljának az tűnik, hogy saját pártját és az általa „nemzeti szocializmusnak” nevezett, a földműves népet képviselő irányzatát elhárolja a forradalmi időszak internacionalista szociáldemokratáitól. A kommunisták hatalomra kerüléséért egyértelműen Károlyi Mihályt tette felelőssé, aki 1919. március 21-én lemondott és átadta a hatalmat nekik. A szociáldemokraták és a kommunisták egyesülésére az „összeölekezés” kifejezést használta.²³

Bár az 1918 novemberében megjelent *A diadalmas forradalom könyve* című, a rövid életű Károlyi-kultusz építésében jelentékeny szerepet játszó – és egyébként Légrády Imre által kiadott – reprezentatív kiadványban támogatásáról biztosította a forradalmat,²⁴ Herczeg Ferenc 1919 után már élen járt annak diszkreditálásában és Károlyi Mi-

²¹ MOLNÁR 1919, 15., 46., 30., 22–23.

²² A magyar hadsereg felbomlásáért bűnbakká tett Linder Béla szerepével legrészletesebben a katonatisztek foglalkoztak az 1918–1919-es eseményekre visszaemlékezők közül. A Rubint Dezső könyvéhez előszót író Belitska Sándor hadügyminiszter szerint Linder Béla miniszteri bemutatkozásakor elhangzott, elhíresült 1918. november 3-i, szerencsétlen mondatai után már nem volt megállás a „bolsevizmus” felé vezető úton: „*Amint (...) az Országház épülete előtt 1918. november legelső napjainak egyikén elhangzott Linder Bélának az a hihetetlen kijelentése, hogy »nem akarok katonát látni!« – azonnal megkezdődött a hadseregnek, majd az egész társadalmi berendezkedésünknek rémítő züllése és rohanva rohantunk a bolsevizmus karjaiba. Szinte természetes, hogy a prédára leselkedő szomszédállamok rávetették magukat ezer esztendő szép hazánk véres és vonagló testére s azt tökéletesen szétmarcangolták.*” Ld. RUBINT 1922, 7.

²³ MEZŐFI 1920, 6.

²⁴ Ld. GELLÉRT 1918, 60.

hály bűnbakképzésében. Herczeg a Tisza István köré csoportosult értelmiségi kör vezető alakjából, a konzervatív-liberális „ellen-Husza-dik Század”, a *Magyar Figyelő* szerkesztőjéből lett a keresztény-nemzeti Horthy-korszak írófejedelme, a Magyar Revíziós Liga elnöke.²⁵ A Tanácsköztársaság emlékezetének szempontjából Tisza István egykori értelmiségi körére hangsúlyosan jellemző volt, hogy Magyarország általuk kizárólag magyar belpolitikai okokkal magyarozott összeomlásáért és az annak egyenes következményeként betudott trianoni békeszerződésért elsősorban Tisza egykori politikai ellenfelét, Károlyi Mihályt, valamint a Károlyit befolyásoló, *Jászi Oszkár* vezette baloldali radikális értelmiséget tette felelőssé – amellyel 1911 és 1918 között elszánt szellemi harcot vívott a *Magyar Figyelő* szerkesztősége. Emiatt Kun Béla és a Tanácsköztársaság kevésbé hangsúlyosan szerepeltek az elsősorban az őszirózsás forradalomra és a Károlyi-rendszerre összpontosító, az 1918–1919-es eseményekről referáló írásaikban.²⁶ Így Herczeg Ferenc a *Két arckép* című, Tisza Istvánról és Károlyi Mihályról 1920-ban megjelentetett „párhuzamos életrajzaiban” szintén Károlyi Mihályt és tanácsadóit, a radikális elméleti elgondolásaik megvalósításának következményeivel nem számoló baloldali radikális értelmiséget hibáztatta a Magyarországot ért „kiszámíthatatlan károkért”.²⁷ Íróként az *Északi fény* című 1930-as regényében fogalmazta meg ezt a nézetét.²⁸ Csak míg az *Északi fény* egy középserű tézisregény, addig – ebben egyetérthetünk a *Világ* recenziójával – a *Két arckép* címet viselő műve „tehetségéhez legméltatlanabb alkotása volt”.²⁹

A *Két arckép*szerint tehát a tetteinek következményeivel nem számoló, baloldali radikális, szabadgondolkodó értelmiség – amelynek a „fajmagyar” Tiszával ellentétben nem volt viszonya a nemzethez gyökértelensége miatt – romboló tevékenysége vezetett el a proletárdiktatúrához. Herczeg elbeszélésében a *Husza-dik Század* folyóirat köréhez tartozó értelmiségiek, például Jászi Oszkár, hiába voltak „analitikus elmék, mozgékonyak és olykor szikrázó”, de „steril” gondolko-

²⁵ A *Magyar Figyelő*ről: TÖKÉCZKI 1994.; a Magyar Revíziós Ligáról: ZEIDLER 2001.

²⁶ Ld. például Gratz Gusztáv összefoglalásának hangsúlyait: GRATZ 1935.

²⁷ HERCZEG 1920, 32.

²⁸ Ld. különösen a főleg Kéri Pálról, Jászi Oszkáról, valamint Lukács Györgyről és Linder Béláról mintázott negatív főszereplők, Pálfi, Ács és Jovánovics leírásait: HERCZEG 2009, 27–41.

²⁹ PETROVICS 1947. A polgári radikális Supka Géza egykorúan „irtózatossá vádiratnak” nevezte Herczeg művét az I. világháború és az őszirózsás forradalom történetét áttekintő – betiltott – összefoglalásában, és megállapította róla, hogy „mindnyájunknak szívébe markolt”. Ld. SUPKA 1924, 156.

dás jellemezte őket. Ezért „*az államot mint az emberi közösség legmagasabb formáját, csak boncolni és bírálni*” tudták, de alkotó módon elképzelni és építeni nem.³⁰ Magyarozatként azt az antiszemita toposzt aktivizálta, amely szerint a zsidók – márpedig különböző történeti-szociokulturális okokból a *Huszádik Század* körének jelentős hányada zsidó származással és családi háttérrel rendelkezett³¹ – képtelenek az állami létre az „átöröklött pszichikai fogyatkozás” következtében. Herczeg a „lehullott falevelekhez” hasonlította az 1918–1919-es forradalmak „katasztrófájáért” felelőssé tett baloldali radikális értelmiségét: „*A lelkiileg hontalanok, a nemzeti szolidaritáson kívül rekedt nomádok, olyanok, mint a lehullott falevelek: nem tartanak már közösséget semmiféle fával és ezért az egész erdő világpolgárjainak vallják magukat. [...] Az állami fegyvelemből csak az elnyomatást érzik ki és ebből az érzésükből sarjadt ki ellenszenvük az államalkotó magyarsággal szemben.*”³²

A konzervatív-liberális író azonban hangsúlyozta, hogy a polgári radikális szellemi hátországgal rendelkező Magyar Nemzeti Tanács csak „obszkúrus magánvállalkozás” maradt volna, ha nincs a világháborús összeomlás, és „*a harcterekről hazaözönlő katonák zavaros hulláma föl nem emeli*” az ország élére. És mivel a felbomlást csak Tisza István tudta volna megakadályozni, a vesztes világháború következményeit csak ő tudta volna feltartóztatni, ezért az ő 1918. október 31-i meggyilkolása jelentette a döntő és visszafordíthatatlan lépést a proletárdiktatúra felé. Ezután ugyanis – ellensúly nélkül – elkerülhetetlenül sodródni kezdett az ország az ideáit valóra váltani akaró baloldali radikális értelmiség és a hatalmát végül Kun Bélának átadó Károlyi Mihály vezetésével.

Herczeg Ferenc *Két arckép* című munkájának értelmezése szerint az 1918–1919-es forradalmakhoz vezető „eredendő bünt” akkor követte el a magyarság, amikor engedte, hogy a „nagy viharokat” előre látó és ezért a parlamenti obstrukció és a munkásmozgalmi tüntetők ellen erőszakkal fellépő Tisza Istvánra 1912. június 7-én a képviselőházban rálövő Kovács Gyula képviselőt „szabadsághősként” kezdje ünnepelni a közvélemény, ezzel ugyanis a magyarok „a vörös terror lába elé szórták virágukat”.³³ Ennek volt köszönhető, hogy 1918. október 31-én Tisza gyilkosai már a megtorlástól való félelem nélkül végezhettek a politi-

³⁰ HERCZEG 1920, 11.

³¹ Ld. PÓK 1990, 16.

³² HERCZEG 1920, 11.

³³ HERCZEG 1920, 12., 7–8.

kussal. Ezzel a vizsgált memoár- és pamfletirodalomban egyedülálló értelmezéssel Kovács Gyula merényletkísérletét és a vörösterroret kötötte össze a Horthy-korszak ünnepeit írófejedelme.

Zsedényi Aladár író is Károlyi Mihályt vádolta Tisza meggyilkolásával a Bethlen-kultusz jegyében fogant *Vörös cserepek* című 1927-es művében, és hasonlóképp azt gondolta, hogy a proletárdiktatúra az őszirózsás forradalomban fogant, miután „jóformán minden termelő munkálkodás megszűnt”, és ezzel a Károlyi-rendszer „a naplopók és betörők iskolája” lett. A *Vörös cserepek* szerzőjének olvasata szerint a munkások és a „zsidók” hatalomátvételi törekvése addig nem érhetett célt, amíg a jól szervezett hadsereg a tradicionális magyar elit mellett állt, ezért mindenekelőtt a hadsereget kellett felbomlasztani. A hadsereg felbomlasztásában *Pogány József* szerepét emelte ki, aki „becsempészte a laktanyába a bizalmi rendszert, hogy a katonákban a feljebbvalók iránt érzett bizalmat kiirtsa”, Pogány munkáját pedig az „izgató” *Vörös Újság*ot megalapító kommunisták fejezték be.³⁴ Azonban Zsedényi nem mentette fel teljesen a tradicionális magyar elitet, mivel a „felforgatók” sikerességéhez kellett „a háborút évekig elhúzó” „kegyetlenül rossz politika”.³⁵

Herczeg Ferenc portréjához fogható torz jellemrajzot csak *Orbók Attila* függetlenségi párti újságíró adott a „vörös grófról” 1919-ben a *Ki árulta el Magyarországot?* című röpiratában. Utóbb, 1946-ban – vélhetően az akkor éppen a Független Kisgazdapártnak dolgozó Orbók kompromittálási szándékától nem függetlenül – „az első Károlyi Mihályt piszkoló röpiratnak” nevezték Orbók füzetét,³⁶ amely az őszirózsás forradalmat követő koalíciós kormányzással kompromittálódott magyar függetlenségi politika megtisztítása érdekében írt kiadvány volt. Megjelenésekor a *Budapesti Hírlap* azzal ajánlotta az olvasók figyelmébe, hogy a szerzője sokáig hű követője volt Károlyi politikájának, és ezért sok bennfentes információt tud „a Károlyi-féle politikai boszorkánykonyháról”.³⁷ Orbók a munkájában máshol nem olvasható személyes anekdoták felidézésével jelentős erőfeszítéseket tett annak bebizonyítására, hogy a vágyott „új Rákócziból” „új Károlyi Sándorra” lett Károlyi Mihály árulta el Magyarországot, ugyanakkor pedig saját magát éppen az árulás vádja alól akarta tisztázni, amely

³⁴ Az 1918–1919-es időszak katonapolitikájáról – és azokat ért hagyományos jobboldali vádak cáfolatáról – ld. RÉVÉSZ 2019.

³⁵ ZSEDÉNYI 1927, 14., 28–29., 34., 22.

³⁶ ANTAL 1946.

³⁷ N. N. 1919.

szerint még Károlyi alkalmazottjaként segédkezett Windischgraetz Lajos herceg Károlyit támadó 1918-as rágalomhadjárataiban.³⁸

Orbók Károlyi Mihály szerencsejátékos természetével, kalandor voltával és hiúságával magyarázta a történeteket. A függetlenségi párti újságíró tudomása szerint Károlyit a családja csak azért küldte a politika világába, mert remélték, hogy a politizálás talán eltávolítja addigi szerencsejátékos életmódjától a grófot, de nem így történt: „*A könynyelmű kártyás tovább kártyázott és a végső nagy játszmában elvesztette az országot*” – szövelt Orbók Attila művének tételmondata. A minden bajt és felelősséget Károlyi Mihályra terhelő perszonalifikációban odáig ment a *Ki árulta el Magyarországot?* szerzője, hogy Károlyi 1914 nyarán elkövetett „lovagiatlan” cselekedetének tulajdonította, hogy később miniszterelnökként nem állt szóba kormányával az antant. A világháború kitörésekor Franciaországban internált Károlyit ugyanis csak azzal a kikötéssel engedték szabadon, ha hazatérve „*az entente ellen ellenséges cselekményt nem fog elkövetni*”. *Ám Károlyi 1915 mégis a frontra vonult önkéntesként. Orbók ennek a szöszegésnek tulajdonította, hogy a francia diplomácia semmibe vette Károlyit, akit ez annyira zavart, hogy „sértett hiúságból elkötelezte az országot a bolsevizmusnak”.*

A Károlyira ható rossz szellemeket a baloldali – zsidó származású – újságírókban azonosította. Szerinte a tehetségtelen Károlyi azért került előbb baráti viszonyba az újságírókkal, majd később a befolyásuk alá, mivel magától képtelen volt egy-egy kerek mondatban kifejezni a gondolatait. Orbók nem volt mentes az antiszemitizmustól, mivel a Károlyi köréhez tartozó újságírókat olyan szavakkal jellemezte, mint *Kéri Pál* esetében a „jasszeleganciájú szalonbetyár” vagy *Magyar Lajosnál* a „szenvető képű levita”. A Károlyit irányítók közül legbefolyásosabbnak *Simonyi Henriket* nevezte meg. A „vörös gróf” titkárát egyenesen a „*Magyarország kulisszamögötti diktátora*” jellemzéssel illette.³⁹ Ezek az újságírók vezették Károlyit a proletárdiktatúrához vezető úton:

„Ezeknek az elszánt strébereknek – el kell ismerni – a végső, a legnagyobb gazsáig, a proletárdiktatúráig minden sikerült. Sikerült félrevezetni az ország közvéleményét, sikerült az egyébként nacionalista érzésű dilettáns grófot az internacionalizmus végzetes útjára terelni, amiből aztán minden ellenségünknek hasznunk volt, minden más

³⁸ Hajdu Tibor Károlyi-életrajza szerint Orbók egy zsarolásnak engedve valóban részt vett az akcióban. Ld. HAJDU 1978, 257.

³⁹ ORBÓK 1919, 24., 19., 40., 12., 20., 25.

*állam nacionalizmusát erősítette és mi magunk az emberiséget megváltó frázisok közepette tönkrementünk.*⁴⁰

Orbók a több évszázados osztrák elnyomást tette felelőssé azért, hogy a magyar közvélemény annyira elbutult és korrumpálódott, hogy bevette Jászi, Kunfi és Károlyi „politikai kotyvalékát”, mint például a hadsereg leszerelését.⁴¹ Orbók Attila szerint a Károlyi-kormány nem szolgált egyebet a „kommunizmus tudatos előkészítésénél”.⁴²

A már 1918–1919 fordulójától a Károlyi-kormány ellen mozgó első ellenforradalmi szervezkedések szintén kitüntetett figyelmet szenteltek a Károlyi-kormány bírálatainak. *Gömbös Gyula* a két forradalmat folyamatosnak látta az 1920-ban publikált *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló felfegyvezési a forradalomról és ellenforradalomról* című füzetében, szerinte az öszirózsás forradalommal a „trikolórba bújtatott bolsevizmus” jutott hatalomra. Károlyitól nem vitatta el, hogy pislálkolt benne a nemzeti érzés, amíg Jászi Oszkár és *Diner-Dénes József* el nem altatták „a tökéletlen agyú, degenerált grófort”.⁴³ Gömbös értelmezésében a proletárdiktatúra kikiáltása nem jelentett minőségi, csak mennyiségi változást a „lármás, részeges, züllött utca” népe uralta Budapesten: a Tanácsköztársaság vezetői csak még kevésbé voltak hazafiak.

Az „Egy Ellenforradalmár” álnéven író ügyvéd és korábbi függetlenségi párti politikus, *Wagner Károly* is az 1918 őszén hatalomra került „magyartalan” erőket tette felelőssé 1920-ban, amelyeknek kez-

⁴⁰ ORBÓK 1919, 20–21.

⁴¹ Orbók szerint a magyar haderő „Károlyi parancsára” „bomlott fel” és „züllött szét”. (Ld. ORBÓK 1919, 29.) De ahogy Révész Tamás idézett munkája meggyőzően bizonyítja: a hadsereget 1918 novemberében már nem kellett „bomlasztani”. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének magukat megszervező dezertőrjeire, akiknek a száma egyre nőtt a világháború végéig, és egyre több helyet tartottak ellenőrzésük alatt a periferián (pl. erdős hegyvidékeken) már 1917 nyarán alkalmazták a „zöld káder” kifejezést. Ld. BENEŠ 2020.

⁴² (ORBÓK 1919, 21–22. Ugyanezt az értelmezést ld. NÁNÁSSY 1919, 15–16.) Károlyi „árulásának” bizonyítékát azon információban látta Nánássy, amely szerint Károlyi tizenegymillió koronányi pénzmennyiséggel távozott külföldre „a kommunista uralom alatt”, amely összeget „nyilvánvalóan” csak fizetségként kaphatta. Károlyi teletömött kofferekkel menekülése egy olyan toposz, amely több kiadványban is felbukkan (és akár a „zsebeit teletömő” Kun Béla elmenekülésével kapcsolatos tévhitek előképének tekinthetjük).

⁴³ (GÖMBÖS 1920, 23., 25.) Gömbös idézte egy 1919-ben, a *Bécsi Magyar Futárban* megjelentetett cikkét is, amelyben kifejtette, hogy mind a Károlyi-rendszer, mind a Tanácsköztársaság csak „gaz politikájuk cégéréként” használta a hazafias szimbolikát és retorikát. Ld. GÖMBÖS 1920, 36.

detben nem ismerte fel igazi arcát. A *Forradalomtól az ellenforradalomig* – *Ki vezette az ellenforradalmat?* című visszaemlékezés⁴⁴ Friedrich István tevékenységének apoteózisát adta, miközben a „magyar faj” legyűrhetetlen „öserejét” is bizonyítani akarta, és nyíltan vitába szállt több ellenforradalmi kiadvánnyal is, amelyek szerinte nem ismerték el eléggé Friedrich érdemeit. A Friedrich-kultusz jegyében született visszaemlékezés szerzőjének „függetlenségi” perspektívájából adódik, hogy szemben az előzőleg bemutatott ellenforradalmi memoárokkal, a *Forradalomtól ellenforradalomig* nem ítélte el teljes egészében az őszirózsás forradalmat, mivel az megvalósította az évszázadok óta hiába óhajtott független Magyarországot, amely azonban csakhamar a „zsidók” irányítása alá került, miután „megbolondították” Károlyi Mihályt.

Wagner a forradalom első napjait a függetlenségi törekvések sikerre vívőjének tartotta, azonban hamar kiderült számára, hogy a Károlyi Mihályt övező vakító ragyogás csak „mesterséges fény” volt, „mellyel az üzletes, magyartalan sajtó bevonta Károlyi és társai alakját”. A kijózanodás hamar bekövetkezett: Wagner attól kezdve tekintette magát ellenforradalmárnak, hogy – és itt két történetet is felidézett – a belgrádi fegyverszüneti tárgyaláson a Munkástanácsot képviselő *Bokányi Dezső* elárulta a szerzőnek, hogy nem baj, ha „*Kis Magyarország (sic) lesz, nem lesznek hegyei sem*”, mivel a nemzeti érzésnek nincs jelentősége.⁴⁵ A „hegyek hiányának” megfogalmazása nyilvánvalóan az országrész-elcsatolások utólagos tudásának visszavetítése.⁴⁶ A másik felháborító – és szintén elég valószínűleg – esetnek *Hatvany Lajos* lakásán volt tanúja, amikor *Molnár Ferenc*, *Bródy Sándor* és *Szomory Dezső* (nem véletlen, hogy az antiszemita Wagner az újkonzervatív *Magyar Kultúra* köre⁴⁷ által „dekadensnek” és „nemzetellenesnek” tartott, zsidó származású szerzőket szerepeltette a történetben) csak öblösen röhögtek, mikor elmesélték nekik, hogy *Louis Franchet d’Espèrey* miként alázta meg a magyar küldöttséget. Erre Wagner távozott Hatvany lakásáról, ahol „kikacagják egy ezeréves

⁴⁴ (EGY ELLENFORRADALMÁR 1920.) Wagner 1919 tavaszán Friedrich kémeként működött, és az ő megbízásából „*álnéven utazgatott a vörös Magyarországon, hogy az ország hangulatáról tájékoztassa a budapesti polgári, politikai köröket*”. Ld. UJLAKI 1921, 83.

⁴⁵ EGY ELLENFORRADALMÁR 1920, 12., 6.

⁴⁶ Az 1920 előtti magyar „kanonikus nemzeti mitológia” nemzeti tér fogalmába ugyanis nem tartoztak bele a hegyek, nem tulajdonítottak azoknak jelentőséget, ellentétben az Alfölddel. Csak aztán tettek szert jelentőségre, hogy a trianoni béke után hiányként azonosították az elszakított Kárpátokat. (Melynek emblematisz megfogalmazását Wass Albert adta az „Adjátok vissza a hegyeimet!” kifakadásával.) Ld. GYANI 2010, 252–258.

⁴⁷ A *Magyar Kultúráról* ld. SZABÓ 2003, 259–260.

nemzet tragédiáját”, és követte a Függetlenségi Párton belüli ellenzéki tevékenységbe kezdő *Friedrich Istvánt*, aki szembeszállt a „mindjobban mozgolódó szemitákkal”. A Függetlenségi Párt kettészakadása végül csak 1919. január 25-én következett be, amikor Friedrich István, *P. Ábrahám Dezső* és *Lovászy Márton* nem akarták követni a *Kunfi Zsigmond* és Jászi Oszkár hatása alá kerülő Károlyit.

Míg az elbeszélésben Friedrich a tenni akaró aktív hős – Wagner neki tulajdonította a Székely Hadosztály megszervezését –, Károlyi a passzív antihős, akit „megbolondítanak és tönkretesznek” a „zsidók”. Wagner fel is idézte azt a jelenetet, amikor Friedrich és Károlyi a legélesebb ellentétbe kerültek egymással a határok védelmének vitájában. Míg Károlyi kijelentette, hogy „ő pacifista, nem akarja fegyverrel megvédeni az országot”, addig Friedrich elszánt volt, hogy a Károlyi-kormány tudta és beleegyezése nélkül is létrehozza a nemzeti hadsereget.⁴⁸ A függetlenségi és antiszemita elbeszélésben Károlyi Mihály az őse, *Károlyi Sándor* hazaárulását ismételte meg, amikor március 21-én „átadta” a hatalmát: „*A végzetet feltartóztatni már nem lehetett. Március 19-én megállnak a nyomdák, felsír a lelkünkben a csalhatatlan megérzés: most. Károlyi hamis ürüggyel átjátssza a hatalmat Kun Béla és gaz társai kezére. Hajlott orrú katonák és matrózok ölelkeznek az utcán s mint a halálharang sikít bele az éjszakába: »Éljen a proletárdiktatúra.« Sikerült. A második Károlyi is elárulta a hazáját.*”⁴⁹

Míg Wagner Károly szerint az 1918. őszi forradalom – már csak Friedrich István szerepvállalása miatt is – igazi volt, csak rossz irányba terelődött, *Fehérvári István* volt honvédőrmester számára kétség sem fért ahhoz, hogy a „fronttól húzódozók”, az „országmetégek”, a „nemzet idegenjei”, „a nemzet patkányai” álltak az 1918–1919-es események mögött. *A Mi történt Magyarországon 1919. október 31. óta* című 1919-es műve szerint az őszirózsás forradalom csak „álforradalom” volt, amelyet a harcot megúszók, a „pufók” ábrázatú felmentettek, a hátszágban jól élő árdragítók robbantottak ki, hogy elkerüljék a hazatérő, az áruló „Hinterlandra” haragvó katonák bosszúját.⁵⁰

A „korlátolt eszű” és „öntelt pojácaként” bemutatott Károlyi Mihályt a különböző „idegen” érdekcsoportok által rángatott tehetetlen

⁴⁸ EGY ELLENFORRADALMÁR 1920, 7., 34., 14., 8., 11., 8.

⁴⁹ EGY ELLENFORRADALMÁR 1920, 17.

⁵⁰ (FEHÉRVÁRI 1919, 4., 6.) Az őszirózsás forradalom ezen értelmezése bukkan fel *A zsidó mint ezeréves Magyarország sírásója* című szélsőségesen antiszemita kiadványban is, amely szerint a hátszágai „zsidók” az elégedetlen magyar katonák nemzeti forradalmát megelőzendő robbantották ki az 1918. októberi forradalmat, hogy annak irányát ők szabhassák meg. Ld. DUNÁNTÚLI 1919, 22–23.

bábként írta le, akit félredobtak, mikor már nem kellett.⁵¹ Fehérvári elbeszélésében 1918 kora telén már tervszerű munka folyt Károlyi félreállítására és a szélsőbaloldali erők nyílt hatalomátvételére, amellyel az „álforradalom” megmutatta igazi arcát. A szélsőbaloldali erők vezetőiként az Oroszországból hazaért „kalandorokat”, Kun Bélát és *Szamuely Tibort* jelölte meg, akik elterjesztették Magyarországon a „vörös nátha” „bacilusát”, és munkájukat a szociáldemokraták segítették.

A kommunista vezetők 1919. február végi letartóztatása ezen elbeszélés szerint csak színjáték volt. Fehérvári egy fenyegetés állítólagos elhangzásának felidézésével bizonyította, hogy Károlyi már 1919 februárjában nyíltan hangoztatta: „*Olyan bolsevizmust csinállok, hogy Európa arról koldul!*” Ám az egészen eddig „tehetetlen bábként” szerepeltetett Károlyi Mihály „tudatos gonosztevéként” történő váratlan előbukásának ellentmondását nem oldotta fel, és a következő sorban már ismét „féleszűként” mutatta be a köztársasági elnököt, akit ahhoz a gyerekekhez hasonlított, „aki apját megfenyegeti, hogy beleugrik a kútba – csak a különbség az, hogy Károlyi Mihály nem maga ugrott a kútba, hanem a hazáját taszította bele”. A „pütkösi királyság”⁵² azzal ért véget, hogy Károlyi Mihály és a szociáldemokrata politikusok egymással teljes egyetértésben adták át a hatalmat a kommunistáknak. Hogy a magyar nép ne szerezzen tudomást az ellene készülő árulásról, a már a március 21-i hatalomátvétel előtt is „úr” bolsevikok „*a nyomdászszakszervezet megkerülésével beszüntették a lapok megjelenését*”. A *Mi történt Magyarországon 1918. okt. 31. óta* határozottan állította, hogy a hatalomátadást lebonyolítókat csak eme összeesküvés leplezésére találták ki az ország megcsonkításával fenyegető Vix-jegyűk „meséjét”.⁵³

A Tanácsköztársaság előzményeit ismertetve más visszaemlékezésekben és pamfletekben nem szereplő, a honvédelmi minisztériumból származó információkra is építő *Szabó László A bolsevizmus Magyarországon* című 1919-es összegzésében a bolsevizmus hatalomra jutásában hatalmas felelősséget juttatott Károlyi Mihálynak, aki hazárdörként játszott vele. Például a belgrádi fegyverszüneti egyezményről írva felidézte, hogy előtte Károlyi állítólag számos tanú előtt

⁵¹ Fehérvári nem takarékoskodott a jelzőkkel, amikor a belgrádi küldöttség leírásánál Károlyi Mihályt és körét jellemezte: „*Károlyi Mihály térdharisnyában, turistasapkában, veszedelmesen zsidós ábrázattal, mellette a négerzsidó arcú Hatvany Deutsch Lajos báró továbbá a kikeresztelkedett zsidó Jászi Oszkár*” stb. (FEHÉRVÁRI 1919, 13.) Vö. Kun Béla „vadságra” utaló „afrikai” vonásainak kiemeléséhez és értelmezéséhez l. ECO 2007.

⁵² A „pütkösi királyság”, illetve a „farsang” metaforák értelmezéséhez Mihail Bahtyin kamevál-elmélete alapján l. CSUNDERLIK 2019, 316–320.

⁵³ FEHÉRVÁRI 1919, 15., 17., 19., 20–21.

kijelentette, hogy feltétel nélkül békét köt, „mert »egy kis bolsevizmussal« úgyis szabadulni lehet a feltételek teljesítésétől”. Károlyi ugyanis a külpolitikáját arra építette Szabó szerint, hogy hamarosan kitör a világorradalom, ezért választotta külügyi államtitkárának *Diner-Dénes Józsefet*, aki „Marx könyvéből magyarázta, hogy proletárdiktatúrának kell következnie az egész világon”.

A bolsevikok népszerűsége valóban rohamosan növekedett 1918 novemberétől. Szabó a Károlyi-kormányzat gyanútlanágát kárhoztatta a bekövetkező eseményekben, hogy még akkor se vették komolyan a bolsevik veszedelmet, amikor a *Vörös Újságban* megjelent, hogy „minden jó kommunistának minden nap agyon kell ütnie egy burzsoát”, hanem a sajtószabadság jegyében továbbra is engedték a megjelenését. Bár hozzátette, hogy Károlyiék nem egyedül voltak a bolsevikok jelentette fenyegetés lebecsülésében, ugyanis Budapesten „senki nem tartotta komoly újságnak” a *Vörös Újságot*.

A *bolsevizmus Magyarországon* cselekményesítésében a „végső csapást” a „kommunisták érdekében cselekvő” Pogány József mérte a magyar államra azzal, hogy február 22-én elrendelte, hogy a legénység maga válassza a tisztjeit. Ezzel megsemmisítette a fegyelem utolsó maradványait. Szabó szerint a legénység nagy része ekkor már „vörös szalaggal” járt, az altiszti kardbojtra is „vörös szalagot” akasztottak, a sapkákra pedig „halálfejes” jelvényeket tűztek, mivel a kormány nem védte a „nemzeti jelvényeket”. A *bolsevizmus Magyarországon* állítása szerint 1919 februárjának végén már mindenki látta, hogy „a burzsoá megsemmisítése és a proletárdiktatúra közeleg”. A Tanácsköztársaság kikiáltása csak azért okozhatott meglepetést, mert az a tervezettnél hamarabb következett be. Szabó információi szerint a bolsevikok ugyanis eredetileg májusra tervezték a „kommunista forradalom” kirobbantását.⁵⁴

A Vix-jegyzék átadása azonban meggyorsította a folyamatokat. Szabó írásának katonapolitikai nézőpontjából adódott, hogy egyedül ebben merült föl a magyar vezérkari tisztek felelőssége a vizsgált művek között. Értelmezésében ugyanis a „döntő lökést a rendszerváltáshoz” nem *Fernand Vix* jegyzéke, hanem *Stromfeld Aurél* és *Tombor Jenő* téves jelentései adták meg.⁵⁵ Stromfeld és Tombor ugyanis

⁵⁴ SZABÓ 1919, 31., 8–9., 15., 22–23., 21.

⁵⁵ Berinkegy Dénes egykori miniszterelnök a népbiztosperben tett tanúvallomása szerint nem tudott Stromfeld és Tombor memorandumáról, Szabó László munkájáról pedig azt mondta, hogy abban szerinte „sok tendenciózus beállítás van”. Ld. N. N. 1920. A népbiztosperben tett tanúvallomásokat ugyanakkor alapos kritika alá kell vetni. Ld. CSUN-DERLIK 2019, 236–237.

úgy ítélték meg 1919. március közepén, hogy az „orosz seregek magyar határ felé való közeledése” és „a bolsevizmusnak egész Közép-Európában való győzelme” nem csak igen valószínű, de szinte bizonyos. Ezen elbeszélésben tehát a Vix-jegyzék nem ok, hanem csak ürügy volt a „bolsevizmus érvényesítésére”.⁵⁶

Hosszasan lehetne még sorolni és ismertetni az 1919-es Tanácsköztársaságért, és a proletárdiktatúra következményeként felfogott Trianonért tévesen és igaztalanul Károlyi Mihályt felelőssé tevő Horthy-kori szerzőket, akik napjainkban reneszánszukat élik. A különöck ideális bűnbakok, ma pedig aligha lehetne bárki nagyobb különöck annál a „vörös grófnál”, aki az ország vezetőjeként nem saját magára, hanem maga ellen íratott törvényeket.

Felhasznált irodalom

- ANTAL 1946 = ANTAL Gábor: Ennyit tud az ifjúság Károlyiról. *Haladás*, 1946. május 9., 6.
- BENEŠ 2020 = BENEŠ, Jakub S.: A „zöld káderek” és Ausztria-Magyarország 1918-ban. *Pontes* 3. 2020. 13–46.
- BORSÁNYI 1988 = BORSÁNYI György: *Októbertől márciusig*. Kossuth, Budapest, 1988.
- CSUNDERLIK 2013 = CSUNDERLIK Péter: Ördögök – Károlyi Mihály és a galileisták képe Tormay Cécile Bujdosó könyvében. In: *Tormay Cécile-émlékkonferencia. A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei* 4. Szerk.: Kollarits Krisztina. MMA, Budapest, 2013. 119–146.
- CSUNDERLIK 2019 = CSUNDERLIK Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Napvilág, Budapest, 2019.
- CSUNDERLIK 2020 = CSUNDERLIK Péter: „Szibériában dőlt el Magyarország sorsa – Peter Pastor történész Trianonról”. *Népszava (Szép Szó-melléklet)*. 2020. június 6., 4–5.
- DUNÁNTÚLI 2019 = DUNÁNTÚLI [Bachó László]: *A zsidó mint az ezeréves Magyarország sírásója. Az ezer csatában vérzett magyar földművelő nép számára*. [h. n.], 1919.
- ECO 2007 = ECO, Umberto (szerk.): *A rótság története*. Szerk.: Umberto Eco. Európa, Budapest, 2007.
- EGY ELLENFORRADALMÁR 1920 = EGY ELLENFORRADALMÁR [Wagner Károly]: *Forradalomtól az ellenforradalomig. Ki vezette az ellenforradalmat? Visszaemlékezések*. Budapest, [1920].
- ESTERHÁZY 1920 = Gróf Esterházy Miklós: *Emléklapok 1918. november 1-től 1919. augusztus 2-ig terjedő időkből*. Budapest, 1920.

⁵⁶ SZABÓ 2019, 26–30.

FEHÉRVÁRI 1919 = FEHÉRVÁRI István: *Mi történt Magyarországon 1918. okt. 31. óta. Olasz hadifogságból visszatért bajtársainak elmondja: Fehérvári István volt honvédőrmester.* Hunnia Nyomda, Budapest, 1919.

GELLÉRT 1918 = GELLÉRT Oszkár (szerk.): *A diadalmas forradalom könyve. A népkormány tagjainak, a forradalom szereplőinek és 75 magyar írónak önvallomása. A forradalmi napok hiteles krónikája.* Légrády Testvérek, Budapest, 1918.

GERŐ 2004 = Gerő András: *Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történelméből.* PolgART, Budapest, 2004.

GERŐ 2006 = GERŐ András: *Magyar illuzionizmus.* ÚMK, Budapest, 2006.

GÖMBÖS 1920 = GÖMBÖS Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról.* Budapest, 1920.

GRATZ 1935 = GRATZ Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története, 1918–1920.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935.

GYÁNI 2010 = GYÁNI Gábor: *A tér nemzetesítése: elsajátítás és ki-sajátítás.* In: Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010. 237–265.

HAJDU 1968 = HAJDU Tibor: *Az 1918-as polgári demokratikus forradalom.* Kossuth, Budapest, 1968.

HAJDU 1969 = HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság,* Kossuth, Budapest, 1969.

HAJDU 1978 = HAJDU Tibor: *Károlyi Mihály. Politikai életrajz.* Kossuth, Budapest, 1978.

HAJDU 1979 = HAJDU Tibor: *Március huszonegyediké.* Kossuth, Budapest, 1979.

HAJDU 2012 = HAJDU Tibor: *Ki volt Károlyi Mihály?* Napvilág, Budapest, 2012.

HATOS 2018 = HATOS Pál: *Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* Jaffa, Budapest, 2018.

HERCZEG 1920 = HERCZEG Ferenc: *Két arckép. Tisza István – Károlyi Mihály.* Singer és Wolfner, Budapest, 1920.

HERCZEG 2009 = HERCZEG Ferenc: *Északi fény.* Kráter, Pomáz, 2009.

KLANICZAY 1990 = KLANICZAY Gábor: *Az orgiavádak nyomában.* In: Uő: *A civilizáció peremén. Kultúrtörténeti tanulmányok.* Magvető, Budapest, 1990. 194–208.

LÉGRÁDY 1919 = LÉGRÁDY Imre: *A kommün fogságában. 1919. április 16. – május 2.* Légrády Testvérek, Budapest, 1919.

- MEZŐFI 1920 = MEZŐFI Vilmos: *Emlékeim a Kommün idejéből*. Budapest, 1920.
- MOLNÁR 1919 = MOLNÁR Jenő: *A 133 napos rémuralom*. Budapest, 1919.
- NÁNÁSSY 1919 = NÁNÁSSY György: *Károlyi Mihály bűnei*. Wigand K. F. Grafikai Műintézete, Pozsony, 1919.
- N. N. 1919 = N. N.: Ki árulta el a hazát? *Budapesti Hírlap*, 1919. november 5., 7.
- N. N. 1920 = N. N.: A népbiztosok ügyének tárgyalása. A tárgyalás tizennyolcadik napja. *Népszava*, 1920. július 29., 2.
- ORBÓK 1919 = ORBÓK Attila: *Ki árulta el Magyarországot? Egy politikai riporter vallomásai*. Világirodalom Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1919.
- ORMOS 1983 = ORMOS Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Kossuth, Budapest, 1983.
- PASTOR 1976 = PASTOR, Peter: *Hungary between Wilson and Lenin. The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three*. East European Quarterly, Boulder, 1976.
- PASTOR 2020 = PASTOR, Peter: Péter Csunderlik, 2019. A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában. *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics* (Volume 14., July 2020, 111–116.)
- PETROVICS 1947 = PETROVICS Béla: Herczeg Ferenc és kora. *Világ*, 1947. szeptember 21., 2.
- PÓK 1990 = PÓK Attila: *A magyarországi radikális demokrata ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990.
- PÓK 2010 = PÓK Attila: *A haladás hitele. Progresszió, bűnbakok, összeesküvők*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010.
- RÉVÉSZ 2019 = RÉVÉSZ Tamás: *Nem akartak katonát látni? A magyar állam és hadserege 1918–1919-ben*. MTA BTK TTI, Budapest, 2019.
- ROMSICS 2004 = ROMSICS Gergely: *Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. L' Harmattan Kiadó, Budapest, 2004.
- RUBINT 1922 = RUBINT Dezső: *Az összeomlás. 1918. 63 melléklet (40 okmánymásolat és 23 vázlat)*. Globus Nyomdai Műintézet Rt., Budapest, 1922.
- SUPKA 1924 = SUPKA Géza: *A nagy dráma*. Ludvig és Szelényi Könyvnyomda R.-T., Miskolc, Klein, 1924.
- SZABÓ 1919 = SZABÓ László: *A bolsevizmus Magyarországon. A proletárdiktatúra okirataiból*. Atheneum, Budapest, 1919.

SZABÓ 2003 = SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867-1918)*. Új Mandátum, Budapest, 2003.

SZÁSZ 1922 = SZÁSZ Károly: *Emlékezés a vörös uralomra*. Franklin Társulat, Budapest, 1922.

TÖKÉCZKI 1994 = TÖKÉCZKI László: A Magyar Figyelő eszméi (1911–1918). *Történelmi Szemle*, 1994/3. 239–289.

UJLAKI 1921 = UJLAKI Antal: *Szeged a forradalomban és a nemzeti föltámadásban. Krónikás adatok*. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged, 1921.

WINDISCHGRAETZ 1920 = WINDISCHGRAETZ Lajos: *Küzdelmeim. Windischgraetz Lajos herceg naplójegyzetei*. a szerző kiadása, Budapest, 1920.

ZEIDLER 2001 = ZEIDLER Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris, Budapest, 2001.

ZSEDÉNYI 1927 = ZSEDÉNYI Aladár: *Vörös cserepek. Károlytól Bethlenig. Korrajz*. Budapest, 1927.

PRITZ PÁL
II. RÁKÓCZI FERENC, SZEKFŰ GYULA ÉS
DR. VEESENMAYER ÖDÖN IGAZSÁGAI

Jelen tanulmány szerzője 2003-ban – egy *Romsics Ignác* által Bloomingtonban szervezett konferencia keretében – került személyes ismeretségbe az ünnepelttel. Világlátásunk, történelemszemléletünk sok mindenben közös. Generációs összetartozásunk is erős kapocs.

Ha az ember bő félszáz esztendeje búvárolja a XX. századot, szokásos témáinál többre vágjuk. A szakszerűség követelménye természetesen kötőfék. A hangsúly változatlanul a XX. századon van, a szemhatár ellenben bő három évszázad.

A XVIII. század elején modern magyar nemzet még nem létezett. A *nemzeti versus szupranacionális* akkor is lényeges osztóvonal volt. A későbbi századokban is az maradt. Napjainkban sincs másként. Következőleg – szerencsésebb nemzetektől kedvezőtlenül különbözően – nálunk (is) a nemzeti sors alakítóinak küzdelmei jelentős részt belső csatározásokra pazarlódtak, pazarlódnak...

Az 1711. április 29-én Szatmárban aláírt *békességgel* is így vagyunk. Nagyon jó, kedvező csillagállás alatti megállapodás született. Kimondottan kompromisszumos jelleget mutat. *Görgei Artúr* mit meg nem tett volna, ha neki is hasonló adatik meg Világosnál. Mert a *pacificatio* aláírása másnapján a nagymajtényi síkra vezényelt kuruc hadak katonái véráztatta zászlóiktól megválva, kézi fegyvereiket – ha nem is példátlanul – megtartva vonulhattak el. Különben még legalább kétszer annyi kuruc volt fegyverben. Részben várakban, valamint szerte az országban bolyongva. Néhány hónap múltán ők is otthonaikba tértek. És visszatért a zöme azoknak is, akik a fejedelem környezetében voltak „lengyelben”. Ám annyian – erőben, felszereltségben, jó hátországgal – bizonyosan nem voltak, hogy a hadi szerencsét megfordíthatták volna.

Hiába volt jó e lezárás. A kuruc gondolkodás vezérelte honi többség számtalanszor elátkozta a kezet, amely aláírta. Számtalanszor mondták árulónak a kezet mozgató fejet. A nótát – még aláírása előtt tíz nappal, az úgynevezett kukizói kiáltványában, április 18-án – maga a vezénylő fejedelem kezdte,¹ magas rangú hívei fűjték tovább. A távolban. *Rákóczi Ferenc* két hónappal előtte, február 21-én hagyta el a hont. Lengyelországból ostromolta a lehetetlent. Mert lehetetlenség volt abban bizakodni, hogy a cár atyuska katonai erejével, valamint a

¹ KÖPECZI 1991, 58.

spanyol örökösödési háborút *majdan* lezáró nemzetközi szerződés hatalmai révén Bécsset a szatmárinál is jobb, az erdélyi fejedelemséget elismerő *pacificatoria* lehet szorítani. Éppen a parafálás előtti napon adódott Rákóczi számára lehetőség, hogy találkozzék I. Péter czárral, aki világosan az „Ausztriai Házzal” való megegyezést ajánlotta.² Az orosz támogatásba vetett remény tehát szertefoszlott. A stigmát *Károlyi Sándorról* mégsem vette le. (Az európai békétlenkedésnek – több szerződéssel – csak 1713–1714-ben lett vége. Mázsányi súlyuk fényében teljesen értelmetlen további kutatásoktól érdemlegesen újat remélni. Ám a történeti tények óriási – számos ízben történészek által sem pontosan mért – súlykülönbségei teljesen kizárják, hogy új tények és összefüggések *majdan* megkérdőjelezzék mai ismereteinket. Az is eredmény volt, hogy a fejedelem személyi biztonságát orosz fegyveres erők vigyázták. Mert a másik oldal – jól ismerve Rákóczi erős elszántságát – többször kísérelte meg elrablását, elpusztítását.)

Tehát Károlyi „áruló” lett, pedig nem volt az. De hatáskörét – tudniillik azt, amire a fejedelem felhatalmazta –, valóban túllépte. Mert a történelem kegyetlen természete legtöbbször csak a kisebbik rossz választására kínál utat.

Viszonzásul grófi rangot, tetemes birtokot kapott. De sokkal fontosabb, hogy pálfordulásával – amely mögött egyébként ott volt az itthon maradt szenátorok igenje – nyolc esztendeje húzódó, egyre kilátástalanabb háborúnak lett vége. Hiszen a döntő jelentőségű, 1708-ban Trencsén mellett elvesztett csata óta folyton tovább rosszabbodott a helyzet. Elvesztett a Dunántúl, az Alföld nagyobbik része. Már Erdélyben is a király emberei rendelkeztek. Amikor *Pálffy János* feladata végrehajtásába fogott, a kuruc állam területe a kezdeti időket idézte. A bajokat súlyosan tetézte, hogy 1709-ben pestis tizedelte az egyébként is gyér lakosságot. A megegyezés révén ellenben végre hozzá lehetett fogni az újjáépítő alkotómunkához.³

*

Szatmár óta súlyos évszázadok tűntek tova. A kedélyek természetesen nyugodtabbak lettek. Míg a „nemzeti”-ben a vezérlő fejedelem törvényes megítélése alapvetően megfordult, a népi emlékezet kedvező volt és az is maradt. Hiszen „lent” számos gesztusból és intézkedésből mindig tudták, Rákóczi olyan országot akart, amelyben ők is könnyebben, jobban, emberségesebben érezhetik majd magukat. Nép és

² GEBEI 2017, 138.

³ Kalmár János nagyszerűen, biztos szakirodalmi erudíció birtokában részletezi a témát. KALMÁR 2012.

nemzet eltéréseit e különbözés is jól mutatja. A nemzet 1715-ben törvényben bélyegezte árulónak fegyvert ragadott/felkelt nemzetársai választott fejedelmét, majd 1906-ban másik törvényben ellenkezőre váltott. Rodostóból az időközben elporladt földi maradványokat vasúton a Keleti pályaudvarra érkezették, onnan illő pompával a Keresztesnek nevezett, azóta Rákóczinak mondott úton az alig néhány esztendeje elkészült, a brit világbirodalom hasonló épületénél illő szerezéssel 16 centiméterrel kisebbre szabott Parlamentbe vitték. Végső nyughelyül Kassa, az ottani szépséges neogótikus dóm jelöltette ki. Ám alig bő évtizeddel később a várost és széles vidékét a csehszlováknak mondott nemzet erői vehették birtokba. A nagy csonkítást kimondó békeszerződést a nemzet akkori urai 1920 derekán írták alá, majd törvénybe foglalták. 1993-ra ugyan végleg bebizonyosodott, hogy Csehszlovákia történelmi mércén mérve fikció, a szlovák nemzet ellenben a csehekkel jól állja a versenyt. Egyáltalán nincsenek elragadtatva, hogy második legnagyobb városuk a magyar függetlenségi gondolat porló csontokban megtestesült valóságának színhelye. Bár születtek szlovák gesztusok, vélhetően nem akadékoskodnának a hamvak hazahozása körül.

Mivel bennünket már annyiszor kényszerítettek Trianon végleges voltának elismerésére, ezért ilyen lépésre aligha kerül sor. A probléma betokosodott. Sokat javított helyzetünkön közben a különben sok bajjal megvert Európai Unió, 2004-ben elnyert tagságunkból számos előnyünk keletkezett. Amiben sokfajta, az Uniónak is előnyös kapcsolódás mind erősebb szövedeke is benne van. Mint ahogy az ország biztonságát garantáló NATO-tagság is jelentős érték. Közben a lehetséges mértékig csorbítatlan nemzeti függetlenségünk. Teljes függetlenség csak a mesékben és a politikusok ünnepi beszédeiben létezik. A fejlődés olyan hatalmas motorjai, mint a szabad tőke- és árumozgás, a kulturális és szellemi élet mind-mind a nemzeti keretek felett élnek elevenen. A társadalomban a függetlenségi gondolat sajátos történelmi rekvizitumként létezik. Míg az ország mintegy 3200 településén a megérkező vándor szinte bizonyosan mindenütt sétálhat Rákócziról és Kossuthról elnevezett utcában vagy téren, helyenként mindkettőben, addig az „áruló” Károlyi Sándor *arányos* megbecsüléséről ma sincs szó. Egyik, szintén Sándor keresztnevű kései leszármazottja emlékének indokolt ápolása nem vezethet félre. Ő a hazai szövetkezeti gondolat és mozgalom szárba szökkentője.

*

A kurucok ellen küzdő császári hadseregben már hosszabb ideje szolgáló Pálffy János horvát bán 1710. november elején azzal a megbízással vette át a főparancsnokságot, hogy mielőbb eredményre jusson. Nemzetközi háttere volt az erős bécsi intenciónak. Az angolok azt sürgették, hogy Bécs nagyobb erőket küldjön a XIV. Lajos elleni háborúba. E küzdelem 1701 óta a spanyol trón betöltése körül dúlt. Az ambiciózus új főparancsnok már november 14-én Károlyi Sándorhoz fordult. Mert a kuruc vezérkarban leginkább őt tartotta – helyesen – megegyezésre hajlónak. A fejedelem felhatalmazza Károlyit a tárgyalásra. Iránytűként az *Egy igaz magyarnak hazája dolgai felől való elmélkedése* címet viselő dokumentumában fogalmazta meg generálisa számára a gondolatait. Isteni gondviselést látott abban, hogy az udvar Pálffy személyében magyar emberre bízta a tárgyalásokat. A felkelés jogosságát hangsúlyozta, továbbra is ragaszkodott Erdély különállásához, külső hatalmak kezességéhez. Az írást megismerő, a bécsi koordinátát tudó Pálffy erősen idegenkedett. A megegyezést kegyelem alapján, Erdély és a külső hatalmak kikapcsolásával tartotta elérhetőnek.

Károlyi lényegében Pálffy álláspontjára helyezkedett. Ismerve urának mély vallásosságát, nem habozott nyíltan leírni, hogy „alázta meg” magát. És azután ismét az alázat szükségességét hangsúlyozza. *„Ha követhető, kövessük, ha nem, mutassuk meg, hogy nemcsak pompához tudunk, hanem az alázatosságot is megismertük és véghezvittük. Ha most nem boldogulunk is, per humilitatem sub onere crescit palma [szabad fordításban: a csekély eredménnyel beérve – P. P.] a jó véget várhatjuk.”* A *pompa* szó itt a méltóság megőrzésének igényét jelenti, vagyis e szó hangsúlyozásával is az alázat követelményét sulykolja.⁴

Am ahogy a *pompa* szónak más és más értelme volt, az alázat és a vallásosság összekapcsolása sem merült ki a meghajlás követelményében. Az alázat adott esetben éppen nem meghajlást, hanem konok állhatatosságot is sugallhatott. Ha azt az Úr akarta. Károlyi egyfelől jól kombinált, amikor – ismételjük – ura mély vallásosságára apellált. Annak *Vallomásai* tanúsítják, hogy mily’ természetes volt számára a megalázkodás. Amikor – például – véget vet annak a szerelmi viszonyának, amely őt, a házast, de asszonyától kényszerűen különélésre szorított férfit a palatinához, *Elzbieta Sieniawskához* hosszú esztendőkön át fűzte, akkor így ír: *„Ennek az útnak az első haszna az volt számomra, hogy teljesen véget vetettem annak a megrögzött szerelmi viszonynak, amelyben oly sok éven át fetrengtem, mint a szennyben.”*⁵

⁴ KÖPECZI 1991, 49–50.

⁵ KÖPECZI 1991, 147.

Szóval a megalázkodás ment volna, de az Úr akaratával a küldetésstudattal felruházott nem fordulhatott szembe. Arra nem volt szabad akarata. A Habsburgokhoz és más dinasztiaikhoz önmagát hasonlóknak, másként szólva egyenrangúnak tartotta. Ismerte Bécs hozzánk való viszonyát, azt az akaratot, amely az örökös tartományok, a *Landok* közé akarta illeszteni *Hungáriát*. Erre figyelmeztethette a szatmári megalapodás *jellege* is. Mert az bizony nem *pax*, hanem csak *pacificatio* volt. (Történetpolitikai gondolkodásunk szomorú láttelepe, hogy e különbség nemhogy a szélesebb közgondolkodásban nem vert gyökeret, még a szakirodalomban is keservesen rögzül.) A fejedelem aligha feledhette a bécsújhelyi várbörtönben, a halál árnyékában eltöltött hónapjait. Celláját, amelyből 1671. április 30-án nagyapját, *Zrinyi Pétert* vezették a hóhér pallosa alá. Transzcendens gondolataiból aligha fakult ki jezsuita gyóntatójának az emléke, tanító szavai. Aki feleségével és a várbörtön porosz származású parancsnokával szövetkezve az egyetlen biztonságos helyre menekítette. „Lengyelbe”.

Szóval elméjében történelmi ismeretei személyes emlékeivel ötvöződtek. Tudván tudta, hogy közel kétszáz éven keresztül Erdély a töröknek adózva is bástyája volt a magyar függetlenségi gondolatnak.

Nem egészen 18 esztendősen, 1694. június 3-án az alábbi szavakat hallhatta Sáros vármegye főispáni tisztségébe történő beiktatása során *Usz Gábor* megyei főjegyző szájából: „*Elhisszük, méltóságos fejedelem, hogy nagyságod, mint oly méltóságos személy, az kiben az fejedelmi vér és méltóság nem ma vett eredetet, hanem tartományokat igazgató dicsőséges praedecessoraitúl [elődeitől – P.P.] – kik is az Sacri Romani Imperii Principatust még ennekelőtt in Anno 1645. az felséges ausztriai háznak kegyelmes collatiójából [adományából – P.P.] dicsőségesen obtineálták [megnyerték – P.P.] – származik le és vele született.*”⁶ Rákóczi címei tarka, a korszak kutatóinak is nem kis fejtörés okozó világából itt csupán az erdélyi fejedelemség hovatarozására kell figyelnünk. Mert az volt a lényeg, abban volt az áthidalhatatlan ellentét. Mert Erdély archimédeszi pont volt. Bécs soha nem tudhatta, mikor indul megint háború ellene, ha Erdélyt nem birtokolja. Rákóczi elődeinek az Ausztriai Ház ismerte el e méltóságát, ám abban a küldetéses ember az Úr akaratának megtestesülését látta. A főjegyző nem beszélhetett másként, ám amit ő az Ausztriai Ház kegyelmes adományának mondja, azt a történelem másként szabta ki. Rákóczi dédapja, *I. Rákóczi György* 1630-ban lett Erdély választott fejedelme. Az említett esztendőben, 1645-ben Rimaszombatban szerződés kötött, melynek értelmében a fejedelem az életére szólóan szokásosan átadott

⁶ Idézi GEBEI 2007, 88.

hét vármegye közül Szabolcsot és Szatmárt fiaira is átörökíthetően kapta meg. Az e világi és az Istentől eredő elképzelt együttesét az 1707. szeptember 3-i erdélyi *Edictum* és *Regulamentum* is pontosan megfogalmazza: „*Mi Második Rákóczi Ferencz Isten kegyelméből a Római Szentséges Birodalomnak, és Erdély Országának Fejedelme Magyar Ország részének Ura Székelyek Fő Ispánnya a Szabadságért öszve szövetkezett Magyar Országának vezérlő Fejedelme. Munkácsi és Makoviczai Herczeg, Sáros vármegye Örökös Fő Ispánnya és Sárospataknak, Tokajnak, Regécznek, Ecsednek, Somlyónak, Ledniczének, Szerencsnek, Onodnak Örökös Ura.*”⁷

*

Szekfű Gyulának harminc esztendősen, 1913-ban sikerült az, amire történészek hada egész életútja során sem képes. *A száműzött Rákóczi* című munkájával országos hírre tett szert. A sikernek fontos összetevője volt a fiatal historikus utánozhatatlan tehetsége, szépírói vénája, ám súlyosabban nyomott a latban az, hogy igen jó időpontban tette közzé könyvét a hazai romantikus történelemszemlélet egyik legérzékenyebb témájában, ezen érzékenységet erősen megsértve. Jó volt az időpont, hiszen egészen frissek voltak a Kerepesi úti vonulásnak, a parlamenti ünnepségeknek, a kassai dómban való újratemetésnek az emlékképei. Szóval leginkább azért csattant nagyot Szekfű mondanivalója, mert a romantikus történelemszemléletet nem sokkal az után támadta meg, hogy az állami politika azt törvénnyel, hatalmi súlyával támasztotta alá.

Ilyesmi kell az országos hírnévhez és nem a minden szempontból pedáns történetírói teljesítmény. A száműzött élete részletes feltárása terén 1913 előtt jóval születtek már *Szalai László*, *Márki Sándor* tollán nagyobb szakmai súlyú teljesítmények. Megsüvegeltek, ám szélesebb visszhangjuk nem keletkezett. Szekfű Gyula könyvével érdemben segítette a hiteles történetírást, amennyiben a Rákóczi-képről romantikus túlzásokat hántott le. Főleg *Thaly Kálmán*, de a nála körültekintőbb Márki Sándor munkáján is akadt e téren mit javítani.

A szekfűi életmű egésze – s annak az 1913-ban megjelent *A száműzött Rákóczi* című könyv az első darabja – bizonyítja, hogy a történészek azon kis táborához tartozott, tartozik ő, annak talán a leghatékonyabb hazai művelője, akik úgy törekedtek, törekszenek a szakmai hitelességre, hogy közben a mának és a jövőnek akarnak messze hangzóan szólni. Liberalizmusellenes, konzervatív történészként fokozott

⁷ GEBEI 2007, 94.

averzióval figyelte a Duna parti gótikus palotában zajló végeláthatatlan, meddő szócséplést, az obstrukciót. Ennek a valóban kártékony vitának a tüzét a függetlenségi párti ellenzék szította. Ők voltak a hajdani kurucok mentalitásának folytatói. Mint ahogy az sem volt véletlenül, hogy a Rákóczi-hagyomány ápolásának első számú képviselője, Thaly Kálmán hosszú éveken át függetlenségi párti honatya is egyben. *A száműzött Rákóczi* olvasói jó nyomon jártak, ha a fejedelem politikájának bírálata közben az motoszkált a fejükben, a kritika éle itt *Kossuth Lajost*, az ő politikáját is éri. Az pedig a Rákóczi-kultusz bolygatásánál is érzékenyebb terület volt.

A fiatal történész nem számított arra, hogy ily’ fulmináns indulatok korbácsol fel. Vagyis országos ismertségéért olyan hatalmas árat fizetett, amit –reakciói alapján mondhatjuk – esze ágában nem jutott megfizetni. *Mit vétettem én?* – kérdi a támadásokra írt válaszainak egyikében. Álnaivnak tűnik. Hiszen az indulatokat nem csupán állításai súlyának, hanem iróniájának, szuggesztív erejű képeinek is köszönhette. Nem a sokat felhánytorgatott játékbárlang históriát hozzuk fel példának. Hanem a szintén ismert lengyelországi csilingelő szánkázást. *„Mikor a felkelés ügye végét járta, szétszórt kurucoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kuruc és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiék vig szánkócsilingeléssel sikamlottak a lengyel határ haván, szép lengyel asszonyok társaságában.”*⁸

Amint cseppben meg lehet a tengert mutatni, hasonlóan – könnyen belátható – e néhány sorban nem csupán Szekffünek a magyar függetlenségi hagyományhoz való viszonyát, hanem abból következően a szakszerűség rovására tett engedményeit is megragadhatjuk.

A *felkelés* szóval kezdjük. 1703-ban Rákóczi valóban egy népi, kisenemesi indulat kirobbantotta felkelés élére állt. Ám mikor az ügy a *végét járta*, akkor a naptár már közel nyolc esztendővel későbbi időpontot jelzett. Közben az ország nemességének, felső köreinek jelentős része is hozzá csatlakozott. Erdély fejedelmévé választották, államot épített ki, volt, amikor a hadainak száma – ha nem is a Thaly állította nyolcvan, de – hetvenezer körül mozgott. Állama szegényes volt, diplomatáinak létszáma és nem ritkán képzettsége elmaradt más, sokkal gazdagabb, komoly múltú udvarok adottságaihoz képest –, mégis amit tett, azzal az európai politika színpadának komoly szereplője lett.

A dolgoknak színük mellett visszajuk is van. A szatmári megbérelés mind a mai napig nem került a hazai történetpolitikai gondolkodásban a helyére. Ám e tény nem takarhatja el szemünk elől a másikat. Nevezetesen az Ausztriai Házat nem a szentlélek szállta meg, amikor

⁸ SZEKFŰ 1993, 30.

a megegyezést nem csupán az aláírás előtt elszólított *I. József*, hanem utóda, *III. Károly* is elfogadta. Szóval nem egy személy téves döntéséről, hanem a *Ház* jól felfogott helyes akaratáról, a szabadságharc teljesítményének saját érdekek diktálta akceptálásáról volt szó. Olyan engedményeket tartalmazott, amelyek láttán – mint a mondás tartja – *I. Lipót* foroghatott a sírjában. Tehát a felkelés *szabadságharccá* nemesedett. Históriainkban a leghosszabb ilyené. Kossuth Lajos és nemzete ereje 1848–49-ben hónapok alatt összeomlott az akkor a magyar ügygel szemben sokkal előnytelenebb európai konstellációban, 1956-ban pedig kéthetes tündöklés után szakadt ránk a végzet. Rákóczi Ferenc szabadságharcát a sokkal kedvezőbb, de a győzelemhez kedvezőtlen európai helyzet, s egyben a *hungarus* nemzet teljesítménye tette lehetővé. Hogy így legyen, abban Rákóczi Ferenc államférfiúi nagyságának a szerepe tárgyilagosan vitathatatlan.

Azért lett államférfiú, mert (hasztalan sugallja a nemzete jósorsát birodalmi beilleszkedéstől váró historikus) nemhogy elidegenedett népétől és nemzetétől, hanem azzal – a lehetséges mértékig – eggyé vált. Szekfű Gyulánál jóval kisebb történészek számára sem kétséges a háborúk természete. Természetesen neki is megvolt ehhez minden tudása. „Csupán” ezen összefüggésben a tényeket történetietlenül csoportosította. Annak érdekében, hogy *történeti*, tehát nem *történelmi* érvekkel küzdjön egy vélt jobb jövőért. Tehát itt „csupán” azt a történelmiényt kendőzte el történelmietlenül, amit magától értetődően egyébként oly jól ismert. Nevezetesen azt, hogy a háborúk terhei leginkább a népet sújtották, sújtják. Konkrétan itt a jobbágyparasztságot sújtották.

Szekfű briliáns stílusban ír, tehát csak a *szétszórt* kurucok fedél nélküliségével szegezi szembe a két vezér csilingelő szánkázását. Ám mégis azt a benyomást kelti, hogy a sugallt (a *kiélte* és a *sikamlottak* kifejezésekkel is nyomatékosított) örömködéshöz képest megengedhetetlenül sokan voltak a fedél nélküliek. Mintha azok akkortájt lettek volna azzá. Mintha erdei menedékük korábban fedelet is jelentett volna. A várakat védő kuruc estelente most is fedél alatt hajthatta álomra a fejét. A jaraszlói birtokon élő három-négyezer, ha szűkösen is, de szintén bizonyosan nem fedél nélkül remélte a reménytelen.

Szekfűnek azt is tudnia kellett, hogy Rákóczi és *Bercsényi Miklós* viszonya messze nem volt az ábrázoltnak megfelelően oly végtelenül derűs. A fejedelem tájékozott volt a körülötte lévők vitáiról, emlékiratából is tudhatta, hogy Bercsényi képességeitől egyáltalán nem volt elragadtatva. Bercsényi volt az, aki az orosz variánsnak a valónál sokkal nagyobb esélyt adott és sugallt. Ismét utalunk a Nagy Péterrel történt

április 28-i találkozóra, amely szertefoszlatta a generális sulykolta jövőképet. Ha Bercsényin múltott volna, akkor a fejedelem Károlyi Sándort letartóztatja. Mint másnak, neki sem adott a kérdésben igazat.

A hallatlan munkabírású jeles történész figyelmét aligha kerülte el a fejedelem és a palatina közötti nyolc esztendőös viszony összetettsége. Tudhatta, hogy az messze nem támasztotta alá a csilingelő szánkozás felhőtlen derűjét. A szövegeket röntgenszem-élességgel olvasó historikus aligha értetlenkedett a *Vallomások* következő passzusán: „[1711-ben – P. P.] *a nyilvános botrány elől ugyan elrejtve, de folytattam a házasságtörést, és evilági szerelmemet, nem annyira a gyarlóságtól vagy a természetes hajlamtól vezetve, mint inkább abból a rangom szabta szükségéből [kiemelés tőlem–P.P.] és meggondolásból, mely sem a köz-, sem a magánügyek tekintetében nem tanácsolta, vagy inkább nem engedte meg, hogy megszakítsak egy olyan kapcsolatot, amelyet már nyolc éve folytattam.*”⁹

Szóval míg gyarlóságának megvallása csupán annak beismerése, hogy a feleségétől többnyire kényszerűen elszakított, élete virágjában lévő férfiú, ha tehette – és miért ne tehette volna – természetes hajlamai szerint élt, addig az általunk kiemelt *rangom szabta szükség* szövegrész arra a korban elterjedt, a fejedelem életét is erősen befolyásoló helyzetre utal, melyben a szerelem nem maradhatott magánügy.¹⁰ Annak számos szálon erős kapcsolódása volt a politikához, közlélethez. Ez történt a jaraszlói uradalom körül is.

Az akkori magyar–lengyel határhoz közeli jaroslawi (magyarul jaraszlói) uradalom a Napkirály, *XIV. Lajos* akarata nyomán került Rákóczihoz, lett a kurucok fontos bázisa. Az uralkodó 1705-ben jutott arra az elhatározásra, hogy szükség esetén Rákóczinak biztos menedéke legyen Lengyelországban. Így történt, hogy 1707 márciusában francia pénzből megvették a jaroslawi uradalmat. Mivel a fejedelem indigenátusa, vagyis lengyel honossági joga nem ismertetett el, jöllehet ősei már annak birtokában voltak, ezért keresni kellett a formai tulajdonosságra egy megbízható személyt. Így került az uradalom *névéleg* a palatina tulajdonába.

Szekfű Gyulának az emigrációk meddőségéről szóló állítását koncepciója éltette. Azt a szakmai kritika számos ízben tűzte tollhegyre. Itt még két – szintén erős – képénél időzünk el a lehetséges mértékig. Az egyik ismét Rákóczinak az erdélyi fejedelemségbe való reménytelen kapaszkodását érinti, a másik pedig a könyv befejező mondata.

⁹ KÖPECZI 1991, 139.; GEBEI 2017, 141.

¹⁰ Ld. részletesebben: GEBEI 2017, 141.

Amikor azt írja, hogy Rákóczinak „*mennie kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármi kis reménye tűnt fel a láthatáron, s ez most török háborún, tatár hordák pusztításán át, felégetett magyar falvak füstjéből látszott feléje integetni*”,¹¹ akkor sem a vallásos érzület szolidaritásának hullámhosszán, hanem a rögeszméjébe kapaszkodó, a valósággal mindenféle kapcsolatot elvesztett ember képét felidézve, s persze az olvasó érzékenyítésének ismert eszközével operálva idézi fel a reálpolitikától valóban távol eső történetet. Magunk ellenben ezt a történetet is abba képletbe helyezve tartjuk hitelesen történetinek, ahogy most ismét a dolgok visszaját megmutatva Szekfű igazságának valóságára és egyben annak korlátaira figyelmeztetünk.

Nevezetesen arról beszélünk, hogy minden igazságnak a történelemben a történeti ad értelmet, illetve jelzi annak a túlfeszítettségét, vagyis történetietlenségét. A teóriák világában ugyan el lehet révedezni azon, hogy jobban járt volna a magyar nemzet, ha a csehek példáját követve már a XVII. század elején felhagy a Habsburg-ellenes függetlenségi harcaival, s *Landként* betagozódik a birodalomba. A lipóti abszolutizmus, benne akár a II. Rákóczi Ferenc elleni felségsértési per históriája ugyanúgy, mint ahogy a Martinovics Ignác vezetete mozgalom szó szerint is megtörtént lefejezése, majd I. Ferenc országlásának históriája azt mutatja, hogy a nemzeti függetlenségi nekifeszülések nélkül a magyarság csonkulása nélkül abból nem lehetett volna kikeveredni. A tatár hordák pusztításaival magyar ember természetesen nem azonosulhat. Ám az attól való elhatárolódás sem vezethet oda, hogy bűvkörébe kerüljünk Szekfű érzékenyítésének. Itt megint nem tehet más a történész, mint a história kegyetlen természetére, illetve szerencsétlenségünkre utal. Hiszen valóban szerencsétlenség volt, hogy Rákóczi e kérdésben az ismert módon járt el. Ám a historikus – véljük – mégsem helyesen cselekszik, ha Rákóczi szerencsétlen politikájában az érzékenyítés eszközüéhez nyúl, ahelyett, hogy Istenbe vetett mély hite konzekvenciáját látná.

Szekfű Gyulának és más „labancok”-nak természetesen igazuk volt abban, amikor a szócséplő függetlenségi retorikával szemben védték a dualista berendezkedést. Ám e berendezkedést sem a császári kegynek, hanem az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc bukásában is megmutatkozott erejének, valamint oldalunkról Deák Ferenc és társai bölcsességének köszönhette a nemzet.

Mindebből következően Szekfű Gyula 1913-as könyve utolsó mondata („*pályafutása a hullámé, mely kicsapván, télen tespedéssel*

¹¹ SZEKFŰ 1993, 68.

feneklik meg a parton, míg társai elemi közönnyel sietnek tovább dolgozra a soha ki nem apadó, örök mederben.”) mélyen történetietlen. Rákóczi államférfiúi teljesítménye nélkül Károlyi Sándor minden hajlékonysága fabatkát sem ért volna, emigrációja pedig az adott korlátokon belül értéke a magyar függetlenségi gondolatnak.

*

Erőltetettnek tűnhet, ám bizonyosan a helyén van írásunk végén a rossz emlékü *Edmund Veesenmayer* 1943. decemberi jelentése. Hiszen bármit is mondott a fejedelemről Szekfű Gyula, az a történet a történelmi Magyarország históriája. 1945 ellenben – miközben társadalmi értelemben nagyszerűen zár le egyetemes dimenzióban ezeresztendő korszakot – itthon tudatilag is a zöm számára világossá teszi: a Szent István-i Magyarország már csupán a múltba hullott emlék. Veesenmayer jelentése ezen a mezsgyén vált jelentőségteljessé. Komoly befolyást gyakorolt a megszállás német oldalról legelőnyösebb variánsa megtalálásában. (Vagyis ez lett az ő döntő – ellenünk diadalmaskodó – igazsága.) Közben előadásában, érvelésében a derék férfiú szinte az egész magyar históriát latra tette. Keresztnevét a címben magyarítva írtuk, hogy zömmel elfeledett, ám fontos dologra utaljunk.

Magyarországon (is) a nemzeti ébredés korában természetesen űzött gyakorlattá vált a külföld nagyságai keresztnevének magyarártása. William Shakespeare-ből Shakespeare Vilmos, Johann Sebastian Bach-ból Patak János Sebestyén, Jules Verne-ből Verne Gyula. Az ártatlannak tűnő gyakorlat szerves része volt annak a deformált világlátásnak, amely az Osztrák–Magyar Monarchia kettős szerkezetét aközben tartotta felszámolandónak, hogy közben az ország birodalmi méretét és helyét megváltoztathatatlan állandóságnak hitte. A zöm az összeomlás valós okairól ma sem akar tudomást venni. Képtelen tudomásul venni, hogy a háborút a Tisza István-i Magyarország vesztette el, az ódiумot ma is a rá következő forradalmak nyakába varrja. Következőleg, ha könyv kerül – mint ahogy 2018 őszén került – a boltokba, akkor annak minőségétől függetlenül a siker biztos záloga a cím: *elátkozott* köztársaság.

Veesenmayer jelentése harci eszköznek készült. A már a pusztulás kapujában lévő birodalom elszánt híve azért dolgozott, hogy a bukást a magyar tartalékok maximális kiaknázásával (is) elodázzák. Az általa rajzolt magyarságkép torz, de vannak reális, valamelyest igaz vonásai. Ezekkel szembe kell/kellene néznünk. Megszívvelve Esterházy Péter bírálatát – mely szerint hazánkban a *„nincsenek állnak össze valamikké, a volnákat pedig a sirdogáló emlékezet vanná kovácsolja.”*

Veesenmayer a maga pökhendi stílusában valótlannal állítja, hogy az ország 20 éven keresztül „alázatosan várta területének megnövekedését”. Differenciálatlanul ír arról, hogy amikor „*eljött az alkalom [...] több mint enyhe nyomásra volt szükség, hogy Magyarországot szerencséjéhez*” segítsék.”¹² Ilyen alkalom – fájdalom – soha nem érkezett el. *Alkalmon* Veesenmayer a hitleri Németország Magyarországot jelentős területi gyarapodáshoz segítő akarátát érti. Ebbe az „alkalom”-ba az ország 1945-re sokkal inkább belerokkant, mint ahogy a Szent István-i Magyarország pusztulását meghozó 1918 őszi összeomlásakor volt.

E szomorú tényen mit sem változtat, hogy a magyar közvélemény túlnyomó hányada a mai napig nem látja az 1938–1941 közötti, nagyon is csak átmenetileg előnyös területi változások és az 1945-ös szörnyű vég közötti eltéphetetlen kapcsolatot. A Horthy-rendszer jellege, a kormányzó megítélése, a magyarországi zsidóság pusztulásában vitt szerep mérlegelése körüli végeláthatatlan vita meddő. Mert a süketek párbeszéde.

Súlya okán ismételjük: e változások döntő mértékben minden esetben Németország akaratára, akkori ereje révén következtek be. És ebből következőn a magyar sors a birodalmi német sorshoz varratott eltéphetetlenül. A Kállay-kormány ezért volt végig kilátástalan helyzetben. Hiszen míg 1918-ban „csupán” a történelmi Magyarország végleges pusztulásával kellett (volna) szembenézni, addig a második világháború erősen ideológiai jellege, valamint a szövetséges hatalmak közötti erőviszonyok okán – vagyis, hogy a térséget a Szovjetunió fogja a hitleri birodalom ígája alól felszabadítani, s azzal együtt megszállni – számolni kellett (volna) azzal a ténnyel is, hogy a Szovjetunió a maga társadalmi rendjét is (előbb-utóbb) ezekre az országokra kényszeríti.

Arról, hogy mi is a történelmi helye és súlya az 1944–1945 utáni közel félszáz esztendőnek, szintén a süketek párbeszéde zajlik.

Itt tartunk.

Felhasznált irodalom

GEBEI 2007 = GEBEI Sándor: II. Rákóczi Ferenc titulusai: princeps, dux. In: Muzsnay Árpád (szerk.): *Évfordulós tanácskozások. „Az élő Rákóczi” (X.) – 300 esztendeje foglalta el Erdély fejedelmi székét II. Rákóczi Ferenc.* Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Partiumi Alelnöksége-Szatmárnémeti Kölcsey Kör, Szatmárnémeti, 2007. 88–96.

¹² WILHELMSTRASSE 1968, 743.

GEBEI 2017 = GEBEI Sándor: II. Rákóczi Ferenc és lengyel „Asszonya”. *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* Tomus XXI, Fasc. 2 (2017). 138–154.

KALMÁR 2012 = KALMÁR János: Károlyi Sándor „árulása”. A bűnbakkeresés összefüggései. In: Czigány István, Kincses Katalin Mária (szerk.): *Az újrakezdés esélye. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc befejezésének 300. évfordulója alkalmából*. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2012. 101–115.

KÖPECZI 1991. = KÖPECZI Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991.

SZEKFŰ 1993 = SZEKFŰ Gyula: *A száműzött Rákóczi*. (Az 1913-as kiadás reprintje.) Holnap Kiadó Kft., Budapest, 1993.

WILHELMSTRASSE 1968 = *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944*. Összeállították és sajtó alá rendezték, a bevezető tanulmányt írták: Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt, Juhász Gyula. Kossuth, Budapest, 1968.

CSEPELI GYÖRGY
A GYANÚ HERMENEUTIKÁJA
EÖTVÖS KÁROLY ÉS BARY JÓZSEF GYANÚI A SOLYMOS
ESZTER 1882. ÁPRILUS 1-JÉN TÖRTÉNT ELTŰNÉSÉRŐL

Az emberi tudás sosem lehet teljes. A nyelv által teremtett világ a végtelenbe nyit, ahol minden megtörténhet. A gyanú a múltban megtörtént és a jövőben megtörténhető eseményekre vonatkozó nem teljes tudás kiteljesítésének eszköze. Gyanú akkor merül fel, ha valami szokatlan, rendellenes, a normálisan elvárhatóhoz képest abnormális esemény történik, melyre az adott pillanatban nincs magyarázat. A gyanú a szokatlan történet magyarázatára és megértésére hív fel, ami elindítja a megismerést, annak érdekében, hogy helyreálljon a kikökkent rend, ismertté váljon az ismeretlen.

A gyanú azonban nemcsak a racionális megismerés eszköze, ahol a tények, az okok és az okozatok, a bizonyítékok számítanak, s a végső következtetés megnyugtatóan tisztázza a kérdést, hogy „mi történt?” A gyanú erő, mely az időbe hasítva a jövőből várja a „mi történt?” kérdésre a feleletet, mely maga is gyanúval terhes, mivel a múltat nem lehet a maga teljességében visszahozni, a magyarázattal szemben mindig felhozható a kétely, a bizonyosságra árnyékot vet a bizonytalanság. A gyanú a bizonyosság bizonytalansága, amit Macbeth egészen pontosan érez, amikor bűnökkel kikövezett jövőbeli királyságáról azt mondja, hogy „*előtte semmi sincs, csak ami nincs*”. (Macbeth. I. felvonás 3.szín)

A gyanút a tényekre támaszkodó tapasztalat és a tényeket kontextualizáló, értelmező, magyarázó képzelet egyszerre táplálja. A gyanú kettős természetére példa a féltékenység, melyet a tényszerű bizonyítékok éppen úgy éltethetnek, mint a képzelet kényszerei. A képzelet sokszor mint előre hozott valóság működik, önmagát beteljesítő jóslatként létehozza azt, amitől a gyanakvó retteg.

A személyközi gyanú forgatókönyve jól azonosítható szereplőket, helyzeteket, képzelt vagy valóságos tényeken alapuló sejtéseket indít működésbe, ami a gyanakvó személyiségjegyei által meghatározottan éppúgy végződhet bizonyossággal, mint önemésztő bizonytalansággal. A gyanú kóros formája a paranoia, mely a személy társas környezetének közeli és távol tagjait egyaránt üldözőnek látta.

A csoportközi gyanú evolúciós eredetű. Az Földön egykor megjelent emberek kisebb csoportokba szerveződve küzdöttek meg a természettel a túlélésért, melynek biztosítéka a kommunikáció és a kooperáció volt. A *homo sapiens* versenylőnye a nálánál okosabb és

erősebb neandervölgyi emberrel szemben a közösségszervezésre való alkalmasság volt.¹

A „másik elme” megértésének azonban korlátai voltak. A kooperáció csak azokra terjedt ki, akik a csoporton belül voltak, akiknek közősek voltak a szokásaik, szavaik, értékeik és normáik. A közösen létrehozott és nemzedékről nemzedékre átörökített társadalmi valóságon túl a fenyegető idegenség, az érthetetlen és zavaró másság sejtett fel. A kiinduló csoportközi helyzetet jól példázza a róka és a gólya meséje. A ravasz róka meghívja a gólyát vacsorára, kedvenc ételét, a békát szervírozza, de a lapos tányér lehetetlenné teszi a gólya számára, hogy elfogyassa a vacsorát. A viszonzás nem sokáig várat magára. A gólya visszahívja a rókát, aki ugyancsak éhkoppon marad, mert nem tudja a falatokat kihúzni a hosszúnyakú üvegből, amibe a gólya tette az ételt. Mindkét állat a maga számára magától értetődő edényben szervírozta a vacsorát, ami kölcsönösen frusztrációt szült.

A kezdeti csoportok etnocentrikusan szerkesztett valóságai a méssével megegyezően kölcsönösen félreértéseket szültek az egymással kapcsolatba került csoportok tagjaiban, ami eleve kódolta a konfliktust az ismétlődő csoportközi találkozásokat követően. A félreértés nem kíváncsiságot, hanem felháborodást váltott ki. Etnocentrikus látószögéből nézve csak az normális, amit a saját csoport annak minősíti, s amit a másik, idegen csoport tagjai tesznek, gondolnak, az abnormális, sértő. A csoportközi félreértés, ha egyszer létrejött, működésbe hozza az idegenséggel szembeni gyanakvás algoritmusát.

Az idő múlásával a csoportok száma jelentősen bővült, kezdetben pár tucatra rúgó taglétszámuk százezres, milliós nagyságrendet ért el, de az eredeti etnocentrikus minta ugyanaz maradt, csak a kategória változott. A csoportok megismerését lehetővé tevő kategóriákat a nevek keltik élete, melyeket a nyelv alakít ki. A nyelv, mint *Martin Heidegger* mondja, „*a lét háza*”. Nyelvből azonban sokféle van, melyek mindegyike a maga módján építi fel a hajlékot, ahol az ember lakik. A csoportok nevei teszik lehetővé a saját csoport és a másik csoport megkülönböztetését, melynek révén az egyes csoportok tagjai átélik az ismerőség és az idegenség érzéseit a nyelvük által épített hajlékban. Az embereket egyesítő és elválasztó csoportközi térben kezdetből fogva a vallási és az etnikai nevek bizonyultak a leghatékonyabbnak a „*Ki vagyok én?*” kérdésének megválaszolására, melynek révén a kérdező megszabadulhatott a transzcendentális hajléktalanság okozta háborzongató idegenségtől. A vallási, etnikai, nemzeti csoportok ráadásul intergenerációsan teremtik meg a biztonságot, létrehozva az egyén

¹ BREGMAN 2021.

múló idején túli időt, mely öröklétet ígér a csoportnak, melynek az egyén tagja születésétől haláláig. A kollektív idő őrzi a csoport valóságának elemeit, a normákat, a szokásokat, az értékeket, és nem utolsósorban a sebeket, melyeket a más csoportokkal való korábbi találkozások ütöttek a csoport identitásán.

Egy Tisza parti faluban, Tiszaeszláron 1882. április 1-én délelőtt hiába várta vissza gazdaasszonya cselédjét, *Solymosi Esztert*, akit délelőtt festékért küldött a falu egy távoli pontján lévő boltba. A cseléd-lány megvette a festéket, de utána nyomtalanul eltűnt. A 14 éves lány utoljára a több kisebb településrészből álló falu középpontjában álló zsinagóga közelében látták élve déltájt.

Tiszaeszláron 1880-ban 2175-en éltek. A lakók 6%-a tartozott az izraelita felekezethez, a többi 94% valamely keresztény egyház tagja volt. Ezek a számok két év múlva sem lehettek nagyon mások.² Az ortodox zsidó vallás szokásait követő, öltözkéiben és nyelvében különböző kisebbség térben is elkülönült a keresztény többségtől, ami által létrejött a falu társadalmát kölcsönösen a „mi” és az „ők” etnocentrikus logikája szerint tagoló klasszikus csoportközi helyzet. Az eltérő vallási előírások miatt ütköző magától értetődőségek példája a hetente megismétlődő szombati nap, mely a zsidók hite szerint az Úr. Szombaton a zsidók nem dolgozhatnak, s a tárgyi világban zajló leg-egyszerűbb cselekvések elvégzésére is a vallás szabályai szerint csak nem zsidókat lehet megkérni. Így történt ez 1882. április 1-jén is, amikor a zsinagóga mellett lakó *Scharf József* templomszolga állítólag behívta Esztert a házába, hogy vegye le az asztalról és tegye fel a sifonra a gyertyatartókat, mivel ő maga zsidóként ezt nem tehetné volna meg.

Az április 1-jei nap ráadásul a keresztények által ünnepelt húsvét-hoz közel, a virágvasárnapot megelőző szombatra esett. Virágvasárnap érkezett meg Jézus számárháton Jeruzsálembé, ahol a rákövetkező héten, pénteken elítélték és megfeszítették. Az elítélés és megfeszítés története a keresztények számára elmondhatatlan a zsidók hibáztatása nélkül. A keresztény hívőket húsvét közeledtével papjaik minden évben emlékeztették arra, hogy amikor *Pontius Pilatus*, a római kormányzó megkérdezte, *Jézust* vagy *Barabbást* végeztesse ki, a jelenlévő zsidók és főpapjaik egyhangúlag Jézus nevét kiáltották.

A húsvét (*pészah*) a zsidók számára is nagy, nem zsidók számára különösnek tetszően hosszan, nyolc napon át tartó ünnep, melynek első napja az Egyiptomból való kivonulásra, utolsó napja pedig a ten-

² KÖVER 2011, 25.

geren való átkelésre emlékezteti az ünneplőket. A keresztény szempontból sok érthetetlen rituális mozzanat mellett különös jelentősége van az ünnep idején előírásosan fogyasztandó kovásztalan kenyérnek. Ennek neve a *pászka* (*macesz*), mely a szegények és rabszolgák étele volt. A pászka elfogyasztásával a zsidók az egyiptomi fogságból való szabadulásra emlékeznek a maguk húsvéti ünnepei alkalmából.

A Tóra előírásairól mit sem tudó nem keresztények fantáziáját a pászka mindig is izgatta, csodaszernek hitték, melynek hatékonyságát elképzelésük szerint a kovásztalan masszába kevert, lehetőleg gyermekek testéből kinyert keresztény vér fokozza. Ezt a képtelen és kegyetlen feltevést a pápák ugyan többször cáfolták, de a középkorban és az újkorban újra meg újra makacsul visszatért, nem kevés szenvedést zúdítva a meggyanúsítottakra

Solymosi Eszter eltűnésének idejében a keresztények zsidókra összpontosuló figyelmét nemcsak a szombat, a közelgő keresztény húsvét, hanem egy aktuális esemény is fokozta. A helybeli zsidó közösség metszője, *Taub Emmánuel* Polgárra távozott, s helyébe hárman jelentkeztek. A választást a közösség tagjai egy próbakönyörgés után akarták megejteni, melyre éppen Eszter eltűnésének órájában került sor a zsinagógában.

A keresztények számára nem magától értetődő, hogy a zsidók nem ehetnek bármilyen állat húsából, s amiből ehetnek, azt sem ehetik meg, hacsak nem vágja le az állatot a Tóra előírásainak megfelelően egy szakképzett metsző. A rituális vágás éles késsel történik az állat nyakán, a gége és a tápcső elvágásával. Az elvérzés után a metsző megvizsgálja, hogy a levágott és kivéreztetett állat ehető-e vagy nem, nem volt-e az állatnak valamilyen baja, ami miatt a húst hithű izraelita nem fogyaszthatja el. A rituális vágást minden feddhetetlen életű izraelita elvégezheti, de a zsidó közösségek, mint a tisztaeszlári közösség esetében is történt, rendszerint alkalmaztak egy képesített metszőt.

A keresztény Európában együttélő zsidók és a keresztények közötti félrértéseket fokozhatta a körülmételés gyakorlata. A körülmételés a férfi test legérzékenyebb pontján történő beavatkozás, melynek során a fiúgyermek megszületését követő nyolcadik napon a *mohél* eltávolítja a nemi szerv végén lévő makkot védő előbőrt. Mohél bárki, a kis műtét elvégzésében járatos zsidó férfi lehet. A minimális mértékű vérzéssel járó eljárás pár másodpercet vesz igénybe.

A vér az emberi test egészében keringő folyadék, megléte az élet, kiontása a halál jele. A vér mind a zsidó, mind a nyomában keletkezett keresztény vallás tanítása szerint misztikus folyékony anyag, mely a testben kering, de a lélekhez visz. „*A vér az a lélek*”, írja a Biblia (*Mózes*, V. 12–13). János apostol szerint Krisztus azt mondta kételkedő

követőinek, hogy „*ha nem eszitek az Emberfia testét, és nem isszátok az ő véréét, nem lesz élet bennetek*”. (János 6. 53).

Nem véletlen, hogy a vér a keresztények zsidókkal kapcsolatos fantáziáinak középpontjába került, hiszen a Jézus által az utolsó vacsorán megalapított Eucharisztia minden misén újra meg újra felidézi Jézus véráldozatát, elhitetve a hívekkel, hogy az áldozatot bemutató pap az egyébként kovásztalan kenyeret ténylegesen Jézus testévé, a bort pedig Jézus vérévé változtatja.

Tiszaeszlár keresztény társadalmában Solymosi Eszter eltűnésekor készen állt a vérvád gyanújának forgatókönyvéhez szükséges csoportközi tudáskészlet, melynek ébrentartásáról a gyermekkori keresztény szocializáció rítusai, a heti misék és a helyi társadalom vélemény-irányítói gondoskodtak.

A vérvád gyanúja azonban aligha kelt volna lábra a faluban, ha április 1-jén estefelé, Eszter kereséséről hazatérőben Eszter anyja, *Solymosi Jánosné* és testvére nem találkozott volna a Scharf házaspárral, akik az elkeseredett asszonyokat vigasztalni igyekeztek. Scharfné azt mondta, hogy a lány biztosan lefeküdt valahol a határban, hogy ne fázzon. Férje közbeszólt, mondván, hogy gyermekkorában hallott egy történetet egy Nánáson elveszett gyerekről, akinek elűnését ott is a zsidókra fogták.³ Scharf József megjegyzése azonnal aktiválta a vérvád századokon át begyakorolt forgatókönyvét Solymosinében, aki április 3-án a falu bírójánál bejelentette lánya eltűnését, nem titkolva a zsidókra irányuló gyanúját. A szolgabíró másnap reggel elrendelte a lány körözését, de a körözés eredménytelen maradt. Nyomozás akkor nem indult. A nyomozás elmaradása miatt elégedetlen anya panasszal élt a nyíregyházi törvényszéken, melyet elutasítottak. Április folyamán azonban a templomszolga ötödik életévében járó gyermeke, Samu több alkalommal is elmondta, hogy „*atyus [Scharf József – Cs. Gy.] behívta a »magyar lányt« az útról, megkötözte, majd a »metsző bácsi« [Schwartz Salamon – Cs. Gy.] egy hosszú késsel megvágta a lány nyakát.*”⁴ A különféle változatokban elmondott történet futótűzként terjedt a falu Eszter eltűnése miatt felizgatott társadalmában. Solymosiné május 4-én újra felkereste a szolgabírót, s a kisfiú beszédére hivatkozva vizsgálatot követelt. A kihallgatások meg is kezdődtek, és jegyzőkönyvbe került azok vallomása, akik hallották Samu kijelentéseit. A szolgabíró a jegyzőkönyveket felküldte a nyíregyházi törvényszéknek, ahol az ügyész javasolta a büntetőeljárás megindítását. A törvényszék tanácsa elrendelte az előnyomozást. A törvényszék

³ BLUTMAN 2017, 19.

⁴ BLUTMAN 2017, 19.

elnöke *Bary József* törvényszéki aljegyzőt küldte ki az eljárás vezetésére.

Bary 1882. május 19-én kezdte a vizsgálatot Tiszaeszláron. Vizsgálatát fáradhatatlanul folytatta egészen a vádirat elkészítéséig, melynek alapján 1883-ban Nyíregyházán június 19. és augusztus 3. között megtörtént a felmentő ítélettel végződő tárgyalás. Bary tudatában metaszinten minden készen állt ahhoz, hogy gyanúja a tiszaeszlári zsidók ellen felébredjen. Faktuális gyanúja a kis Samu áprilisi közléseire támaszkodott. Máiig nem világos, hogy mi váltotta ki Samu fecsegését, mely elindította a lavinát. A vizsgálóbíró komolyan vette Samu beszédét, s elkezdte a helybeliek kihallgatását, akik április 1-jén Solymosi Eszter eltűnésének vélt helyszínén tartózkodtak. Vizsgálatának első napján kihallgatta Scharf Józsefet, feleségét és Samut. Másnap folytatta a meghallgatásokat, melyek végeztével megalapozottnak tartotta Scharf József, fia, a 14 éves *Scharf Móric*, *Schwarz Salamon*, *Braun (Brenner) Ábrahám* örizetbe vételét, akik következetesen tagadtak. Május 21-én a holttestet keresve átkotortatta a Tisza medrét Tiszaeszlár alatt, de semmit sem talált.

A fordulópont május 21-e éjszakáján következett be. A tényekre kíváncsi, kielégítetlen Bary Scharf Móricot elkülönítette a vallani vonakodó többi örizetestől, és útnak indította Nyíregyházára, ahova azonban Móric aznap nem érkezett meg. Helyette a fiú Recsky csendbiztos és Péczely írnok kíséretében Recsky nagyfalusi házában landolt, ahol éjszaka váratlanul terhelő vallomást tett *Lusztig Sámuelre*, *Braun Ábrahámra*, *Weiszstein Lázárra* és *Junger Ábrahámra*, akiket állítólag a zsinagóga kapujának kulcslyukán keresztül látott, amikor április 1-jén délelőtt ott voltak a pitvarban, ahol Schwartz Salamon metsző megmetszette Solymosi Eszter nyakát. Apját kivette a történetből, szerinte apja csak tudott az eseményről, de nem vett részt benne.

A fiútól kinyert vallomásról Baryt még aznap éjjel értesítették, aki az ügyész kíséretében rögvest Eszlárról Nagyfalura kocsizott, majd a fiút visszavitte Eszlárra, hogy a másnapi szembesítésekkel lehetővé váljon a vallomásában gyanúsított személyek előzetes letartóztatása.

Miként nem lehet tudni, hogy az ötéves Samu honnan szerezte információit, azt sem lehet tudni, hogy a 14 éves Móric honnan vette a Péczely által lejegyzett rémtörténetet, melyet utóbb a végtárgyaláson változatlanul megismételt. A letartóztatott zsidók elleni vád faktuális alapja ezen a vallomáson nyugodott, melyhez Bary szorgosan gyűjtötte a további terhelő vallomásokat, de tárgyi bizonyítékai nem voltak. Esztert se élve, se halva nem találták meg, vérnyomokat sehol nem találtak.

Az ügy június 18-án újabb fordulatot vett, amikor Tiszadadánál a Tiszában felbukkan egy holttest, melyen Solymosi Eszter ruhái voltak, s csuklójához illesztve ott volt a festék, amiért gazdasszonya április 1-jén elküldte. A holttesten nem voltak külsérelmi nyomok, semmi jel nem utalt arra, hogy a testhez, míg élt, bárki hozzányúlt volna. Azt gondolhatnánk, hogy az ügy a holttest megjelenésével eldőlt. Solymosi Eszter vízbe fulladt, a meggyanúsított zsidók semmiképpen sem gyilkolhatták meg.

Bary József azonban nem hitte el, hogy a holttest Solymosi Eszteré. A vízből kihúzott, s eltemetett, majd kiásott holttestet két orvos még éjjel megvizsgálta, s jegyzőkönyvbe véve megállapították, hogy *„a holttest hossza körülbelül 140 cm. középszerűen kifejtett, 14 körülinek látszó nő hullája. A hajzat egészen hiányzik, a fogak teljesen épek, s köztük egy sem hiányzik. Lábak, alszárak, combok épek. A bal kézben, sárga papírban, képfesték volt található”*.⁵

A holttestet a szemle után újra eltemették, majd a következő napon kiásták, s hivatalos szemlére Eszlárra szállították, ahol Eszter rokonai és ismerősei nyilatkoztak, felismerik-e Esztert vagy sem. Bary a holttestet nem felöltözve, ahogyan megtalálták, és az éjjeli jegyzőkönyben leírták, hanem lemeztelenítve mutatta meg a tanúknak, akik többsége nem ismerte fel Esztert.

Bary tudta, hogy ha a holttest Eszteré, akkor nincs vád, nincs per, gyanúja tévedés volt, szabadon kell engednie a letartóztatottakat, Móric és Samu vallomása kitaláció. Barynak nem volt más választása, mint az, hogy bebizonyítsa, a holttest nem Solymos Eszteré, a test nem magától került a Tiszába, hanem tutajon oda szállították, és mielőtt rátaláltak volna, idegen kezek Solymosi Eszter ruháiba öltöztették.

A holttest megtalálását követően a vizsgálat a hullacsempészet nehezen követhető rémtörténetére koncentrált, melynek kulcsszereplői hol bevalották, hogy részt vettek a megtévesztésben, hol visszavonták vallomásukat. Senki nem vonta kétségbe, hogy a ruha, melyet a tiszadadai holttesten megtaláltak, valóban Solymosi Eszteré volt. Arra a kérdésre azonban a vád nem tudott választ adni, hogy ha a ruha valódi, s a test nem az, akkor hol van annak a személynek a teste, akin a ruhát látták, míg az illető élt.

Időközben a tiszaezslári büntetőeljárás óriási országos, majd nemzetközi figyelmet generált. Az újságcikkekben, parlamenti beszédekben a tényszerű részletek elsikkadtak. Solymos Eszter eltűnése, majd az eltűnést követő büntetőeljárás eseményei antiszemita morális pánikot gerjesztettek Magyarországon.

⁵ BARY 1944, 225.

A per két főszereplője Bary József és *Eötvös Károly* volt. A pert követően évtizedekkel később mindketten könyvet írtak. Bary József 1911-ben fejezte be könyvét, de a könyv megjelenését már nem élte meg. A család adta ki 1933-ban, mely több kiadást is megérve, az 1944-es év könyvsikere lett. Eötvös Károly műve 1904-ben jelent meg, alaposan felbőszítve a hamis vádban hívó antiszemita közönséget.

Mindkét szerző feltételezi, hogy a per eseményeit egy „titkos tanács” irányította. Bary szerint Eötvöst a hazai és nemzetközi zsidóság prominenseiből álló titkos tanács mozgatta. Eötvös szerint Bary lépéseit a tiszaezlári zsidók ellen összeesküdött helyi és országos hírnevű magyar politikusok szabták meg.

Bary zsidókra, Eötvös magyarokra gyanakodott. A két főszereplő kölcsönösen kíméletlenül támadta egymást. A per Eötvös pürrhoszi győzelmével fejeződött be. Bary gyanúja faktuálisan nem igazolódott be, Eötvös vaslogikája szétzúzta Bary gondosan felépített koncepcióját. Barynak nem sikerült bebizonyítania, hogy Solymosi Esztert a zsinagógában a vádlottak meggyilkolták. A vizsgálóbíró nagyobb sikerrel járt a tiszadadai füzesben megtalált, a sorozatos el- és kihantolásokkal teljesen azonosíthatatlanná tett holttesttel, melyről a Kúria kimondta, hogy nem Solymosi Eszteré. A Kúria álláspontja azonban nem perdöntő, mert ha a holttest nem Solymosi Eszteré, abból semmilyen következtetés nem vonható le arra nézve, hogy mi történt az élő Solymosi Eszterrel 1882. április 1-jén.

Az indulatok a per végétével sem csitulnak el. *Istóczy Győző* 1883. november 23-án az Országgyűlésben arról beszélt, hogy „*a zsidóktól nincs biztonságban a keresztények élete sem...egy keresztény szülő sem lehet biztonságban aziránt, hogy hirtelen eltűnhető gyermeke pár nap múlva nem esik-e áldozatául a kannibálokra is túlhevő fanatikus zsidók rituális örvényének.*” Az elnök rendreutasítása ellenére még hozzátette, hogy „*Dacára minden fölmentő ítéletnek, mindenki lelke mélyén meg van győződve arról, hogy a boldogtalan Solymosi Eszter ott, a zsinagógában lelte gyászos végét.*”⁶

Solymosi Esztert az antiszemita panteon halhatatlanjává tette *Erdeyi József*, aki 1939-ben *Solymosi Eszter vére* címmel verset írt.⁷ A megjelenésekor nagyhatású vers az antiszemita vérfantáziák klinikai pontosságú összegzése.

⁶ Idézi: SÁNDOR 2015, 93.

⁷ UNGVÁRI 2000.

„Minden kiontott ártatlan vér, minden magyar vér, ami folyt,
párolgott és virult belőle idegen trón, élősdiektől,
minden kiontott ártatlan vér, harctéren ontott hősi vér,
és munkában csorgott verejték, és megrabolt bér és babér,
az én vérem is, az Anyámé, a régi libapásztoré,
az Ő vére s a legyalázott szegény Solymosi Eszteré”

Ami a tiszadai füzesben megtalált, többszörösen el- és kihatolt, feldarabolt holttestből maradt, azt elvitte a nagy tiszai áradás. Solymosi Eszter sírja azonban ma is ott van a tiszaezlári temetőben. A sírt koszorúk, nemzeti színű szalagok, hervadt valódi, és sosem hervadó művirágok borítják.

Felhasznált irodalom

- BARY 1944 = BARY József: *A tiszaezlári bűnper. Bary József vizsgálóbíró iratai*. Magyar Élet, Budapest, 1944.
- BLUTMAN 2017 = BLUTMAN László: *A rejtélyes tiszaezlári per*. Osiris, Budapest, 2017.
- BREGMAN 2020 = BREGMAN, Rutger: *Humankind. A Hopeful History*. Bloomsbury Publishing, London, 2020.
- CSEPELI 2016 = CSEPELI György: *A meg nem gondolt gondolat*. Kossuth, Budapest, 2016.
- EÖTVÖS 2010 = EÖTVÖS Károly: *A nagy per mely ezer éve folyik s még sincs vége*. Mérték, Budapest, 2010.
- HEIDEGGER 2003 = HEIDEGGER, Martin: Levél a humanizmusról. In: *Újtelzők*. Osiris, Budapest, 2003. /Sapientia humana/ 293–334.
- KÖVÉR 2011 = KÖVÉR György: *A tiszaezlári dráma*. Osiris, Budapest, 2011.
- SÁNDOR 2015 = SÁNDOR Iván: *A tiszaezlári per és 2015*. L' Harmattan, Budapest, 2015.
- UNGVÁRI 2000 = UNGVÁRI Tamás: Élmény, tapasztalat, ideológia. Hétköznapi és tudatos antiszemitizmus. *Mozgó Világ*, 2000. 26. évf. 7. sz. 8–15.

PÓK ATTILA
ÉRTELMEZÉSEK MAGYARORSZÁG
1989–1990-ES SORSFORDULÓJÁRÓL

Pastor Péter, bár az Egyesült Államokban teljesítette ki karrierjét, ott dolgozott, ott ment nyugdíjba, egész élete során szülőhazája sorsáért is felelősséget érző magyar értelmiségi volt és ma is az. Több mint három évtizeddel a csodásnak látszó évek után sok más történészhez hasonlóan számára sem lehet könnyű 1989–1990 hazai eseményeinek értelmezése.

A múlt eseményeinek értelmezése messze nem csak a történészek kiváltsága. Politikusok, kiemelkedő és nem túl neves gondolkodók, befolyásos írók, művészek, oktatók, a közéleti értelmiség különböző csoportjai sokféle módon élnek és élnek vissza a múltbeli események magyarázatával. Az idő múlásával a múlt feneketlen mélységeinek feltárása során újabb és újabb témák és szempontok kerülnek előtérbe: a politikai fejlemények, a környezetvédelmi kérdések, a nagy kulturális eredmények egyaránt jelentős fordulópontokat jelenthetnek a globális, regionális, nemzeti, helyi múlt elbeszéléseiben. A múlt eseményei számos formában alakíthatóak történeti elbeszélésekké. A történészek céhének megvannak a maga szabályai, a politikusok teljesítményét a múlt kezelésében a hatalomért folytatott harcukban elnyert támogatás alapján ítélik meg. Időnként egy műalkotás, tudományos áttörés vagy természeti katasztrófa fontosabb mérőföldkövet jelenthet az emberiség evolúciós folyamatában, mint egy nagyobb háború vagy bármilyen politikailag fontos tett.

Mi történt a világban, Európában, a szovjet blokk országaiban, Magyarországon három évtizeddel ezelőtt? Mikor kezdődik az a folyamat, amely a bipoláris világ megszűnéséhez, az európai kommunista rezsimek bukásához, az erőviszonyok átrendeződéséhez vezetett? Hogyan kapcsolódnak ezek a globális jelenségek a sorsfordító évek, 1989–1990 közép-kelet-európai regionális és lokális eseményeihez? Hogyan határozhatjuk meg a változásokat kiváltó okokat és mit tartunk a legfontosabb hosszú távú (harminc év) következményeknek? Egyáltalán lehetséges-e szétválasztani a politikai, gazdasági, kulturális tényezőket és következményeket, milyen mélyre menően van esély elemezni a személyes és intézményi hálózatok összetettségét? A történeti kutatásoknak mindig tisztában kell lenniük értelmezéseik, elemző képességük korlátaival, hol a források szűkössége, hol bőségük jelöli ki a határokat. Mégis, ha szakmánk nagy személyiségeinek

példáit próbáljuk követni, nem szabad megriadni attól, hogy a legújabb fejleményeket hosszabb távú folyamatokba ágyazzuk. Ebben a rövid dolgozatban megpróbálok tömör összefoglalást adni a kelet- és közép-európai átmenet folyamatának néhány nemzetközi és magyar értelmezéséről, és egyúttal kísérletet teszek arra, hogy rámutassak az értelmezések hatására magára a folyamatra.

Amikor ezt az esszét 2021 bizonytalanságokkal teljes őszén, a COVID negyedik hullámának terjeszkedése idején írom, mindenképpen el kell gondolkodnunk a modern kori egyetemes és magyar történelem fő fordulópontjait meghatározó politikai és nem politikai kérdések viszonyán. Ez a járvány megmutatta, hogy a társadalomtudósok és a természettudósok együttműködésre vannak ítélve, ha az összetett helyzetek átfogó magyarázatára van szükség. Ugyanis a vírusoknak saját törvényeik vannak a felbukkanáshoz és terjedéshez, de a „támadásaikra” adott politikai és társadalmi reakciók nagyon eltérőek lehetnek. Ezt szem előtt kell tartanunk akkor is, amikor a szovjet blokk összeomlásával és az új világrend 1989–1990-es kialakulásával kapcsolatos értékelések sokféleségére gondolunk. Nevezetesen, tekintettel a COVID 19 világra gyakorolt hatására, újra kell gondolnunk a természeti környezet és az emberi történelem kölcsönös függőségét. Az 1989–1990-es évek jelentőségét gyakran hasonlították össze az 1789-es, 1848-as, 1945-ös vagy 1968-as évek jelentőségével. Nem alábecsülve ezeknek az éveknek a jelentőségét az emberiség sorsának alakításában, immár a COVID-19 hatása alatt, amikor egyre többen tartanak a járványtól és sokan közülünk egyre kevesebbet járnak embeerek közé, kapcsolataikat online tartják, ki kell terjesztenünk történelmi látókörünket a járványok, árvizek és mindenféle más természeti katasztrófák történetére¹ is, amikor a politikai eseményeket szélesebb összefüggésekbe helyezzük². Ez 1989–90 kapcsán szerintem még nem történt, történik meg az események jelentőségével arányos mértékben, ezért egyelőre a történelemtudomány és a politológia néhány kiválasztott megközelítésére kell korlátoznunk áttekintésünket.

Hosszabb távú történelmi kontextus

A nemzetközi szakirodalom legismertebb kísérletei az 1989–90-es események tágabb kontextusba helyezésére a politikatudományból származnak, de mielőtt összefoglalnám e tudományág azon nézeteit, amelyek véleményem szerint hatással voltak a magyar értelmezésekre

¹ BROOKS 2021. <https://iask.hu/en/the-threat-within-the-threat-global-climate-change-and-emerging-disease-by-dan-brooks/> (Letöltve: 2021. 05. 20.)

² Az 1986-s csernobili katasztrófa egyszerre volt természettörténelmi, technikatörténelmi és politikatörténelmi fordulópont.

is, azoknak a történészeknek a munkájára utalok, akik – amennyire megítélhetem – a legtöbbet tették az átmenet politikai és gazdasági kontextusának széles látókörű bemutatására! A politikai kontextust illetően *Mark Kramer* rendelkezik a legjobb áttekintéssel az Oroszország és a volt szovjet blokk országainak levéltáraiban elérhető anyagokról³. Munkássága és magyar kollégái, így *Borhi László*⁴ és *Békés Csaba*⁵ publikációi is alátámasztják azt a nézetet, hogy az átmenet folyamatának módja ellentétes volt a nagyhatalmak szándékával és ez jól kiegészíti *Stephen Kotkin* álláspontját.⁶ Kotkin szerint ugyanis nem a szovjet tömb külső erők generálta „széteséséről” (explosion), hanem a belső válság okozta összeroppanásról (implosion) volt szó. Gazdaságtörténeti szempontból *Berend T. Iván* munkái a szovjet blokk összeomlásának gyökereit 1973-ig vezeti vissza. Egy egész könyv⁷ által alátámasztott álláspontja az, hogy az 1989–90-es események megértéséhez ki kell bontanunk a történelem szövetének azt a sok szálát, amelyeket az 1973-as olajválság okozta világgazdasági sokk által megindított gazdasági folyamatok formáltak. Berend érvelése szerint az államszocializmus gazdasági bázisa porladni kezdett a hetvenes évektől és ez a rendszer összeomlásához vezetett. Ennek a folyamatnak a teljes megértéséhez fontos, hogy viszonylag részletes magyarázatot adjunk a nemzetközi gazdasági helyzet változásairól, a helyzetre reagáló nyugati válaszokról és a szovjet blokk országainak képtelenségéről az alkalmazkodásra. Ezek a fejlemények nemcsak a szocializmus összeomlásának fő tényezői, hanem a posztkommunista átalakulás feltételrendszerét és tendenciáit is megmagyarázzák. Ez tehát a megfelelő kiindulópont a századforduló körüli két döntően fontos évtized elemzéséhez. 1973 tehát Berend szerint az európai gazdaságtörténet egy új fejezetének kezdete, a közép- és kelet-európai államszocialista rendszerek összeomlásának nyitóéve.

Véleményem szerint az 1989-es események általános európai jelentőségéről az egyik legszélesebb horizontú értelmezést, az egyik legeredetibb, a témakörrel foglalkozó szakemberek számára az egyik legnagyobb kihívást jelentő történelmi elbeszélést *Philipp Ther* vállalta fel. Vonatkozó könyvében⁸ részletesen leírja a posztkommunista

³ KRAMER 2021. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/final-years-ussr-research-opportunities-and-obstacles-moscow-archives> (Letöltve: 2021. 01. 05.)

⁴ BORHI 2016.

⁵ BÉKÉS 2019.

⁶ KOTKIN 2010.

⁷ BEREND T. 2009.

⁸ THER 2016.

Kelet-Európában alkalmazott neoliberais reformokhoz kapcsolódó illúziókat. A kilencvenes évek elején ugyanis széles körben feltételezték, hogy a piacgazdaság és a demokrácia összefügg. Ther azzal érvel, hogy a neoliberais reformokat és a sokkterápiát csak azért lehetett megvalósítani, mert ezekben az országokban nem jött létre teljes értékű demokrácia. Az 1990-es évek elejének közép-kelet-európai tapasztalatait összekapcsolja a 2008 utáni válsághelyzettel Délkelet-Európában. Mindezek az események alapvetően meghatározták Európa 1990 utáni történelmét, Ther szemszögéből nézve 1989–90 nem egyszerűen azt jelenti, hogy a Kelet megpróbálta utolérni a Nyugatot, hanem erőteljes kölcsönhatás időszakát nyitotta meg a kontinens keleti és nyugati részei között.

Az átmenetről és a visegrádi országok azutáni történetének jelentős politikai, gazdasági és társadalmi fejleményeiről 2017-ig *Jan Kren* összehasonlító módszerű, szintetikus összefoglalója egyelőre csak cseh nyelven érhető el.⁹

A legitimitás és az eseményeket hajtó erők problémái

A politológiai értelmezések között a legkreatívabb és legnagyobb hatású a *Timothy Garton Ash* által bevezetett refolúció (refolution) fogalom,¹⁰ az erre alapozott koncepció nagy karriert futott be, utat talált a magyar átmenet számos értelmezéséhez is. A magyar átmenetről szóló első átfogó szintetikus művek egyikét *Tőkés Rudolf* publikálta, aki Ashra való utalás nélkül, de hasonló szellemben „tárgyalásos forradalomként” mutatta be az átmenetet.¹¹ Értelmezése szerint az alkupartnerek közé tartoztak a Magyar Szocialista Munkáspárt prominens személyiségei és a társadalmi, kulturális és politikai ellenzék három fő csoportja: a populista-nacionalista írócsoport, a városi (leginkább budapesti) liberális akadémiai értelmiségiek „demokratikus” ellenzéke és a marxista, később posztmarxista reformszocialista értelmiségiek. Az összes rendelkezésre álló írott forrás és sok személyes interjú alapján Tőkés azzal érvel, hogy az alku eredménye íratlan megállapodás volt a régi és az új elit között. Formája, egy üzleti fogalmat használva, nagyrészt tőkeáttételes kivásárlás (leveraged buyout, LBO). Tőkeáttételes kivásárlás esetén ugyanis egy vállalat úgy vásárol meg egy másik nyilvános társaságot és teszi privát céggé, hogy a célpont hiteleinek arányát magas szintre növeli. A kivásárló saját tőkeigénye a jelentős

⁹ KREN 2019.

¹⁰ ASH 1990.

¹¹ TÖKÉS 1996, 395–396.

tőkeáttétel következtében relatív alacsony, hiszen az akvizíciót elsősorban hitelből vagy kötvénykibocsátásból fedezi. Az új elit a régi rendszer kivásárlásról szavazó „részvényeseinek” szabadságot, demokráciát és társadalmi igazságosságot ígért. Az első kettő elvben bárki számára elérhető volt, de a harmadik főként azok számára, akik „konvertibilis” személyiségekként műveltek, egészségesek voltak, szakterületükön magas szintű tudással rendelkeztek és így a tranzakció kezdeményezői számára hasznosítható „tőkét” képviseltek. Ebben a könyvben és számos más cikkben Tőkés rámutatott a nem értelmiségi támogatás hiányára Magyarországon a változást szorgalmazó értelmiségi csoportok különböző csoportjai számára. Ennek szerinte az volt a következménye, hogy az 1990. március-áprilisi, valóban demokratikus választások után hatalomra kerülő régi és új elemeket egyesítő politikai elit közös érdekei ellenére az új rendszer törekeny lett. Egy újabb könyvében¹² Tőkés különösen kritizálta az Alkotmánybíróságot, mivel véleménye szerint ez az intézmény jelentősen korlátozta az új parlament és kormány cselekvési lehetőségeit. Tőkés értelmezése szerint 1989–1990 Magyarországon sokkal inkább a nagyhatalmak közötti változó kapcsolatok, a Szovjetunió hanyatlásának és bukásának eredménye volt, mint a helyi ellenzékek tevékenységének eredménye. Ezért az átalakításnak (a lengyel helyzettel ellentétben) nem volt belső legitimitációja, hiányzott a nép támogatása, és mindez rugalmatlan alkotmányos rendszert eredményezett. Tőkés szerint hosszabb távon a posztkommunista átalakulások egyik legrosszabb következménye a nagyarányú elvándorlás volt, 5 millió ember Romániából, a lakosság fele Lettországból, mintegy 600 000 ember Magyarországról.¹³

Bába Iván, aki a disszidens mozgalmak aktív szereplője volt, két látszólag ellentmondó elemet próbál összekapcsolni a rendszerváltás leírásában.¹⁴ Egyrészt hangsúlyozza, hogy a magyarországi szocializmus nem egyetlen repedéssel omlott össze, hanem az összeomlás több tízezer ember több évtizedes munkájának eredménye. Másrészt osztja Tőkés nézetét a tárgyalásos forradalomról, és hozzáteszi, hogy ez a forradalom jogfolytonosságot teremtett a szocialista rendszerrel. Széles körű további kutatásoknak kell megerősíteniük vagy cáfolniuk az első pon-

¹² TÖKÉS 2014.

¹³ Kivándorlás – KSH Népeségstudományi Kutatóintézet <https://www.demografia.hu/hu/tu-dastar/fogalomtar/9-kivandorlas>; BEKE 2018. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20180727/ebbe-belerokkanhat-magyarorszag-tobb-szazezres-kivandorlasi-hullam-fenyeget-293014> (Letöltve: 2020. 05. 21.)

¹⁴ BÁBA 2015.

tot, megvizsgálja a kritikus nézetek és cselekvések mértékét a szocialista rendszerrel szemben a magyar társadalom különböző rétegeiben. A második tézist sok bizonyíték támasztja alá Bába könyvében is.

Bozóki András nemrég megjelent könyve¹⁵ a „gördülő rendszerváltásról” nagyban hozzájárul a rendszerváltás magyarországi ágenseiről folytatott vitához. Bozóki tág horizontú történelmi perspektívát alkalmazva tekinti át a rendszerváltoztatás folyamatát a korai előzményektől a változások utóhatásáig, megkülönböztetve a disszidens szellemi tevékenység öt 1977 és 1994 közötti időszakát: 1) rendszerkritikus vélemények kifejtése (1977–1987), 2) nyílt hálózatépítés (1988), 3) kerekasztal-tárgyalások (1989), 4) parlamenti politika (1990) és 5) új demokráciapárti kezdeményezések (1991–1994). Ezen időszakok mindegyikét sajátos belpolitikai környezet, nemzetközi politikai légkör és másként gondolkodó szellemi tevékenység jellemzi. Bozóki könyvének fő tézise az, hogy e közel két évtized során körülbelül 2000 személyiség vett részt a folyamatban, de az élmezőny összetétele folyamatosan változott, és a vezető, hangadó személyiségek összetételében több megszakítást, mint folytonosságot lehet megfigyelni. Maga az eredmény forradalmi jellegű volt, de az átalakulás módja nem nevezhető forradalminak. Véleményem szerint ez a könyv eddig a legárnyaltabb megközelítés a magyarországi átmenet vezető személyiségeivel és módszereivel kapcsolatban, de a vonatkozó viták minden bizonnyal folytatódnak.

Az 1989–1990 utáni időszak vitás kérdései között a folyamatokat vezető, formáló személyiségek, a fő hajtóerők mellett az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy az egyes volt közép-kelet-európai szocialista országokban milyen mértékben változtak meg a társadalmi viszonyok és hatalmi struktúrák az első szabad választások után. *Kis János*, a magyar liberális párt, a Szabad Demokraták Szövetsége talán legrangosabb vezetője, 1991 eleji véleménye szerint a hatalom középső szintjein a választások után alig történt változás. A kommunista elitnek ezen a szintjén (állami vállalatok igazgatói, szövetkezetek elnökei, párttitkárok és hasonló pozíciójú személyiségek kissé először kissé elbizonytalanodtak, de meglehetősen gyorsan stabilizálták helyzetüket. Bár jelentős változások történtek a piramis tetején, de maga a piramis lényegében változatlan maradt.¹⁶

¹⁵ BOZÓKI 2019.

¹⁶ KIS 1991.

Siker vagy kudarc, vagy mindkettő?

A helyzet az elmúlt harminc év során folyamatosan változóban volt, de az 1989–90 előtti szellemi elit számos tagjának hosszú távú „túlélése” a kulturális és tudományos intézményekben továbbra is a politikai eszmecserek gyakori kérdése. Kormányképviselők és kormánytámogatók sokszor használt érve, hogy az ehhez az elitcsoporthoz tartozók közül jó néhányan széleskörű kapcsolatrendszerükkel akadályozzák a magyar nemzeti érdekek nemzetközi védelmét. A miniszterelnök egyik legbefolyásosabb tanácsadója, *Teller Gyula* szerint az elmúlt (2010-es) évtized közepére „a rendszerváltás rendszere” győzelmet aratott a régi rendszerhez kapcsolódó örökölt posztkommunista erők felett, utat tört a „nemzeti rendszernek”.¹⁷ Ez a rendszer biztosítja, hogy a külföldi „BEFEKTETŐ” ne nyerjen aránytalan hasznot az országra „kivetett” külföldi hitelekből. Egy fiatalabb társadalomtudós, *Békés Márton* azzal érvel, hogy a 2010-es „szavazóurnák forradalma”, amely a jelenlegi uralkodó pártot, a FIDESZ-t hozta hatalomra, lehetőséget nyújtott arra, hogy a rendszerváltást egy új konzervatív kor kezdetévé változtassák. Békés azt sugallja, hogy erre szükség volt, mivel a rendszerváltás 20 évig (1990-től 2010-ig) liberális irányba tolódott, és ezt korrigálni kellett, kell.¹⁸

A politikusként és politikai elemzőként is ismert magyar társadalomtudósok közül *Stumpf István* tette fel azt a kérdést, hogy a rendszerváltás jól képzett szakmai elit által készített forgatókönyve jó megoldás volt-e 1989–1990-ben. A XXI. század első évtizedének közepén írva azon töprengett, vajon egy alkotmányozó gyűlés nagyobb legitimitációt adhatott volna-e az új politikai rendszernek.¹⁹

Francis Fukuyama híres 1992-es tézise a történelem végéről, a nyugati liberális demokrácia egyetemessé válásáról jól ismert volt és ismert Magyarországon, de a könyv²⁰ érvelése ideológiai - politikai retorika, amit empirikus kutatás nem támogatott. Figyelemre méltó azonban, hogy Fukuyama 2018-as álláspontja a liberalizmus globális állapotáról teljesen összhangban van a mai hivatalos magyar politikai ideológiával. Egy 2018-as interjújában ugyanis Fukuyama, amikor a formálódó „Illiberális Internacionáléről” (Oroszország, Törökország, Lengyelország, Magyarország) kérdezték, újraértelmezte saját 1992-

¹⁷ KÖRÖSÉNYI 2015, 29.

¹⁸ BÉKÉS 2021 https://latoszogblog.hu/blog/az_elso_tiz_ev_ertekei (Letöltve: 2021. 07. 23.)

¹⁹ STUMPF 2005. <https://web.archive.org/web/20070704213213/http://www.mindentudas.hu/magazin2/20050709apolitika.html> (Letöltve: 2021. 06. 20.)

²⁰ FUKUYAMA 2014.

es álláspontját. 2018-as érvelése²¹ szerint 1992-ben úgy gondolta, hogy a béke és az emberek szabad választásán alapuló, egyéni elvárásai szerint értelmezett jóllét megvalósítására keretet biztosító modern demokráciánál nem létezhet jobb rendszer. Az emberek azonban ennél többet akarnak, a liberális demokráciák túlzottan magukra hagyják polgáraikat, aki így céltalanul, elidegenedve léteznek. Az illiberális identitás csoportokhoz való csatlakozás viszont némi közösségérzetet nyújthat nekik. Ugyanebben az interjúban Fukuyama arról is beszélt, hogy bár nem szívesen vallja be, de álláspontja szerint *Orbán Viktor* magyar miniszterelnöknek valójában igaza volt abban, hogy megerősítette országa határellenőrzését a 2015-ös migránsválság idején.²² A schengeni övezet nem tartható fenn a migráció elleni védelmet nem biztosító határokkal és a tapasztalat azt mutatja, hogy az illiberális rendszerek erősebbnek bizonyulnak, mint a liberálisok!

Érdekes, hogy *Robert Kagan* 2007-es, a történelem visszatéréséről szóló könyve²³ kisebb hatással volt Magyarországon, mint Fukuyama könyve a történelem végéről. Kevesebb mint két évtizeddel az új világrend kialakulása után Kagan azzal érvelt, hogy addigra a liberális demokráciák elvének világméretű megvalósításán alapuló harmonikus globális helyzet helyett a nemzetállam és a nacionalista ambíciók és szenvedélyek megőrizték erejüket és véleménye szerint a történelmet továbbra is leginkább a nemzetek közötti verseny alakítja a legnagyobb mértékben. Kagan egy 2015-ös cikkére²⁴ azonban felfigyelt a magyar miniszterelnök és egyik beszédében a Brookings Intézet szakértőjeként idézte. Azt a gondolatát emelte ki, amely szerint amennyiben van energia a nemzetközi rendszerben, az a nagyhatalmi autokráciákból, Kínából és Oroszországból, valamint a leendő teokráciáktól származik, azoktól, akik az új kalifátusról álmodnak a Közel-Keleten. Sok problémájuk és gyengeségük ellenére még mindig ezek az önkényuralmi rendszerek és a feltörekvő vallásalapú totalitárius mozgalmak mutatnak dinamizmust, miközben a demokráciák visszahúzódnak, az autokraták fokozódó intenzitással cselekszenek, miközben a demokráciák inkább csak reagálnak, és egyre jobban korlátozzák saját mozgásterüket. Orbán kevésbé figyelt a cikk általános következtetésére, amely szerint a demokratikus rendszerek sokkal jobban tudtak működni az egy demokratikus szuperhatalom és demokratikus

²¹ FUKUYAMA 2018/2. <https://www.newstatesman.com/culture/observations/2018/10/francisc-fukuyama-interview-socialism-ought-come-back> (Letöltve: 2021. 06. 21.)

²² FUKUYAMA 2018/1. <https://thehungaryjournal.com/2018/05/17/fukuyama-orban-right-about-border-control> (Letöltve: 2021. 06. 21.)

²³ KAGAN 2008.

²⁴ KAGAN 2015.

nagy hatalmak által dominált liberális világrend védelme alatt. A demokrácia, érvelt Kagan 2018-ban, mindig törekény virág, amely folyamatos támogatást, folyamatos gondozást, gyomlálást, a külső és belső veszélyek elleni hatékony fellépést igényel. Ilyen erőfeszítések hiányában a rendezett kert helyett dzsungel alakul ki, a gyomok újra és újra visszatérhetnek, hogy visszaszerezzék a földet. A történelem visszatérése úgy értelmezhető, mint a rend visszatérése. A rend jelenthet káosz utáni sikeres demokratikus konszolidációt, de jelentheti a változtatási kísérlet kudarcát, a régi rend visszatérését vagy egy nem kívánt új rend létrejöttét is. A rend értelmezése tehát kritikus pont az 1989–90-es évek eseményeinek értelmezésében. Robert Kagan elemzésének következtetése nagy mértékben vonatkozik a közelmúlt magyarországi helyzetére. A tekintélyes amerikai neokonzervatív elemző szerint a demokrácia világszerte veszített vonzerejéből, egyre többen utasítják el azt a gondolatot, hogy ez a legjobb kormányzati forma. Az emberek végül is nem csak szabadságra, autonómiára, egyéniségük szabad kibontakoztatására és elismerésre vágnak. Különösen válságos időkben legalább ugyanannyira vagy még inkább fontos számukra a kényelem, a biztonság, a rend és mindenekelőtt a valami náluk nagyobb dologhoz való tartozás érzése. Mindezt néha az autokrácia vagy az illiberális demokrácia nyújthatja, vagy legalábbis úgy tűnik, jobban, hatékonyabban nyújtja, mint a liberális demokráciák.

Szabadság

Az 1989–90 utáni, a rendszerváltoztatáshoz vezető utat elemző tudományos értelmezések és politikai viták egyik kulcskérdése a szabadság értelmezése. Mind a kormányzó jobboldal, mind a töredezett baloldal egyetért abban, hogy az 1989–90-es átmenet szabadságot hozott a volt szovjet blokk országai számára. Ennek ellenére a szabadság tartalmának bal- és jobboldali értelmezése nagyban különbözik. A jobboldal szabadságának magától értetődő kerete a szuverén nemzeti állam. Ennek az értelmezésnek megfelelően Magyarország annyival vagy még nagyobb mértékben járul hozzá a közös európai érdekek képviseléséhez, mint amennyi támogatást kap az Európai Uniótól. A baloldal többsége számára a nemzetek feletti, föderális intézmények kínálják az optimális garanciákat a szabadság megvalósításához. A kormányzó jobboldal mértékadó véleményformálói szerint a szabadság védelmének hosszabb távú stabilitását biztosító intézményrendszer csak 2010 után jöhetett létre Magyarországon, az előző két évtized túlságosan kaotikus volt. Csak a 2010-es „urnaforradalom”, a FIDESZ, a jelenlegi vezető kormánypárt negyedik (1998, 2010, 2014,

2018) lenyűgöző választási győzelme garantálta minden magyar kollektív és egyéni érdekeinek védelmét. A baloldal az általános emberi jogok védelmén alapuló nemzetközi megállapodások által garantált egyéni szabadságokra helyezi a hangsúlyt.

A befolyásos nemzetközi értelmezések többsége természetesnek is tartotta, hogy 1989–90 a szabadság, a nyitott társadalom győzelmét jelezte a kommunizmus felett. A nyitottság azt jelentette, hogy az új rendszerek nyitottnak tűntek a demokrácia, a pluralizmus és a civil társadalom bevezetésére. *Timothy Garton Ash*, *Ralf Dahrendorf* vagy *Jürgen Habermas* egyetértett abban, hogy a kelet- és közép-európai országok nem tudnak eredeti ötletekkel előállni a politika, a gazdaság, a nemzetközi jog vagy a nemzetközi kapcsolatok területén. Habermas ezt a megközelítést foglalta össze a „nachholende Revolution” (felzárkózó forradalom) koncepciójában. Dahrendorf árnyaltabb volt, amikor azzal értelt, hogy a volt szovjet blokk országaiban 1990 után az alkotmányos reform mindössze hat hónapig tarthat, a gazdasági reform hat évig, de hatvan év is alig elegendő a szükséges társadalmi alapok lerakásához, a mentalitások megváltozásához.²⁵ Hozzátette később azt is, hogy a történelmi tapasztalatok szerint a forradalmak legalább annyi problémát okoztak, amennyit megoldottak, ha nem többet.²⁶

Az 1989–90-es kelet-közép-európai események beiktatása a szabadság megszerzésének teleológiai folyamatába minden bizonnyal vitatható. Erre az értelmezésre nagyon globális kontextusban jó példát kínál *Christoph Boyer*, a Salzburgi Egyetem munkatársa. Azzal érvel,²⁷ hogy ha megnézzük a globális gazdasági rendszer átalakulását a XX. és XXI. század fordulóján, a kérdés az is lehet, hogy 1989–1990 eseményei mennyiben járultak hozzá a társadalmilag felelőtlen neoliberális globális kapitalizmus ideológiája és gyakorlata térnyerésének agresszív felgyorsulásához.

Ezt a megközelítést jól fogadják magyarországi tudósok is. Hadd említsek csak két példát, az elsőt *Miszlivetz Ferenctől*, aki szerint a gazdaságilag jól integrált neoliberális világrend gondosan karbantartott, széttagolt nemzetállami politikai rendszere kizárólagosságra törekedve váltotta fel a 80-as évek alternatív felfogásait.²⁸ *Jody Jensen* pedig *Immanuel Wallerstein* világrendszer – elméletét idézi,²⁹ amely szerint a világ az az egyensúlytalanság állapotába került, és átmeneti

²⁵ DAHRENDORF 1990, 1. <https://www.nytimes.com/1990/10/21/books/what-s-ahead-for-europe.html> (Letöltve: 2021. 06. 22.)

²⁶ DAHRENDORF 1997.

²⁷ BOYER 2015.

²⁸ MISZLIVETZ 2020.

²⁹ JENSEN 2020.

időszakba léptünk, az egyik világrendszerből a másikba lépés átmeneti időszakát éljük. Utal *Zygmunt Baumann*ra is, aki ezt nevezte az „interregnum” időszakának, amelyet a bizonytalanság, az instabilitás és a volatilitás jellemez. A „Chaordic Age” kifejezést, amely ötvözi a káosz és a rend fogalmát, fejezi ki *Jody Jensen* szerint korunk jellegét. Tudjuk, kutatások és tapasztalataink bizonyítják, hogy a régi rendszert valami új váltja fel, de még nem tudjuk, milyen lesz.

Magyarországon is visszhangzott *Samuel P. Huntington* 1993-as figyelmeztetése³⁰ a civilizációk közötti esetleges közelgő konfliktusokról, Magyarország keleti határa Huntington szerint a nyugati katolicizmus és a keleti ortodox kereszténység közötti fő törésvonal. A magyar politikai gondolkodás több mint négy évszázada a magyar nemzeti identitás keleti és nyugati elemeinek megvitatására összpontosított, és a probléma továbbra is velünk van. Nemrégiben egy fiatal magyar tudós érdekes összehasonlítást végzett a Huntington által bemutatott kelet-nyugati törésvonal és a globális értékülönbségek hatdimenziós modellje között, *Geert Hofstede* érvelésére építve, a World Value Survey adatbankja alapján. *Holicza Péter* elemzése szerint ’a nyugati civilizációhoz tartozó nemzetek között, (jelen esetben Ausztria, Horvátország, Magyarország, Szlovákia és Szlovénia) nemzetei között néhány kulturális különbség egyértelműen kimutatható.³¹ A trendvonalak szerint Horvátországnak és Szlovéniának több közös vonása van Romániával, Ukrajnával és Szerbiával, a civilizáció törésvonalának ortodox részével. A szlovák kultúra különbözik leginkább a regionális átlagértéktől, amit Ausztria képvisel. Ha Magyarországra összpontosítunk, akkor a hatból mindössze három indikátor (PDI, IDC, MAS) tér el szignifikánsan a keleti és déli szomszédos országok megfelelő értékeitől. Három mutató (UAI, LTO, IND) közel azonos eredményeket mutatott a Huntington javasolta törésvonal mindkét oldalán. Hofstede elemzése szerint tehát érzékelhető a törésvonal létezése Közép-Kelet-Európában, de az eredmények vegyesek, és azt mutatják, hogy a regionális egymáshoz közel álló kulturális értékek alapján a Magyarország keleti határán húzódó törésvonal áthidalható. Ez összhangban van Magyarország Európa központjában betöltött szerepének jelenlegi fővonalas hivatalos történelmi-politikai értékelésével.³² E szerint Magyarország jelenleg újjáépítés alatt álló politikai,

³⁰ HUNTINGTON 1996.

³¹ HOLICZA 2021. https://www.researchgate.net/publication/317264443_Fault_Lines_in_Central_Europe_Analysis_of_Huntington%27s_Civilian_Theory_in_the_Context_of_Hungary_and_it%27s_Neighborhood (Letöltve: 2021. 02. 21.).

³² Ld. például Orbán Viktor miniszterelnök beszédét a Mathias Corvinus Collegium évnyitóján 2021. szeptember 9-én.

erkölcsi és kulturális ereje nagymértékben az első magyar király, Szent István örökségén alapul, aki a kereszténység felvételével lefektette a magyar állam legszilárdabb alapjait. Ebből a szempontból a törésvonal kevésbé a nyugati katolicizmus és a keleti ortodoxia, hanem a keresztények és a nem keresztények között van. A posztkommunista átmenet hosszú távú történelmi kontextusba helyezésének egy másik magyar értelmezése Huntingtonnak a demokratizálódás három hullámával kapcsolatos elméletéhez illeszthető. E szerint 1989/90 a liberális politikai hagyományba illeszkedő forradalmak örökségére épül, ezt a hagyományt folytatta. A folyamat állomásai: 1848/49, a köztársaság kikiáltása 1918-ban és 1946-ban, 1956, majd a köztársaság ismételt kikiáltása 1989. október 23.-án, az 1956-os forradalom kezdőnapjának 33. évfordulóján. Ezekről az értelmezésekről sokirányú, sokszínű vita folyt, folyik a magyar társadalomtudósok körében. A kulcskérdés az, hogy miként viszonyulnak egymáshoz a nemzeti szuverenítésre és a politikai, gazdasági, társadalmi modernizációra vonatkozó célkitűzések: mikor erősítik és mikor gyengítik egymást. Haza és haladás viszonya a magyar politikai gondolkodás egyik meghatározó toposza.³³

Az emlékezet politikája

A szovjet blokk összeomlásának tágabb történelmi perspektívába helyezése természetesen a volt blokk más országaiban is számos tudományos igényű és politikai eszmecsere témája. Csak néhány példa: Jugoszláviában az 1989-es, *Lázár* cár halálának 600. évfordulója alkalmából rendezett megemlékezések visszatérést jelentettek a szerb királyság alapító mítoszaihoz, amelyek hamarosan felváltották a második világháború „jugoszláv” partizánjainak kultuszát. Az 1941-ben tisztázatlan körülmények között meghalt *Borisz* bolgár cár szívének hazatérése hazájába szimbolikus szakítás volt a bolgár kommunista örökséggel, *Horthy Miklós* kormányzó újratemetésével 1993-ban az országot akkor vezető nemzeti konzervatív kormány az ország történetében a kommunizmus előtti és utáni idők közötti folyamatosságot jelezte. Más emlékezetpolitikai lépésekkel is a kommunizmus időszakát próbálták kizárni a magyar történelem „organikus” folyamatából. A „hönvédő hadsereg” két lengyel tábornokának, *Tadeusz Bór-Komorowskinak* és *Wladislaw Sikorskinak* a szertartásos temetése a lengyel kommunista rezsim legitimitásának megkérdőjelezését szimbolizálta. A szovjet „felszabadítók” számára felállított emlékművek közül sok eltűnt; az újak olyan kommunistaellenes nemzeti hősök emlékére

³³ LITVÁN 1978.

emlékeztek, mint *Józef Pilsudski* Lengyelországban, *Jozef Tiso* Szlovákiában, *Ion Antonescu* Romániában, *Teleki Pál* Magyarországon, vagy a szovjet agressziók Magyarországon 1956-ban és Csehszlovákiában 1968-ban. Mindezek az intézkedések erőteljes reakciók voltak a kommunisták azon törekvéseire, hogy teljesen szakítsanak a II. világháborúban a Szovjetunió ellen harcolt országok uralkodó népeinek úgynevezett „reakciós” múltjának hagyományaival és a szocialista országok új „testvéri közösségét” az osztályharc közös „progresszív” hagyományai alapján építsék fel. A központilag irányított iskolai tankönyvekben, a küzdelem a külföldi kizsákmányolók ellen mindig a középpontban volt. E retorika szerint a legjobb hazafiak azok a személyiségek voltak, akiket üldöztek. Ez egyben reakció volt a kommunista ideológiai-politikai gyakorlatra, amely minden antikommunistát egyformán „fasisztának” bélyegzett. A nagy veszély most abban rejlik, hogy időnként a szélsőjobb képviselői pusztán antikommunizmusuk miatt pozitív értékelést kaphatnak.³⁴

A kommunizmus helye a történelemben

A posztkommunista kelet-közép-európai értelmiségiek sok szenvedélyes és higgadtabb vita során kérdezték és kérdezik: hol van a kommunista rezsim helye nemzeti történelmük folytonosságában? Valóban igaz az, hogy a kommunizmust a térség minden országában kívülről erőltették, vagy belső társadalmi és politikai gyökerei is voltak az országokban? Egyáltalán tekinthető-e a kommunista korszak a nemzeti történelem részének? Sokan adnak erre nemleges választ, arra utalva, hogy bár sokáig tartott és sok áldozatot követelt, történelmi perspektívából nézve csak egy jelentéktelen, ideiglenes epizód volt.

Lehet-e beszélni olyan „organikus” nemzeti történetekről, amelyekbe a kommunista időszak is beilleszthető? Egy gyakran feltett kérdés, amely szorosan kapcsolódik ehhez a problémához: a kommunizmus kísérlet volt-e leküzdeni az adott régió (gazdasági és szellemi) elmaradottságát vagy, éppen ellenkezőleg, segített abban, hogy az Európa keleti és nyugati része közötti szakadék még szélesebb és mélyebb legyen, mint korábban?

Ennek a problémakomplexumnak egy további része az a kérdés, hogy kinek az érdeme az európai kommunista rendszerek felszámolása. A szovjet igában szenvedő nemzetek gerince erős és megtörhetetlen volt, amely ellenállt a szovjetek minden gonoszságának és számos követelésének? Voltak-e igazi hazafiak, akiknek rendíthetetlen és következetes antikommunizmusa végül sikerre vezetett? Vagy nem

³⁴ JUDT 2005, 215.

inkább a pragmatikus és hazafias kommunisták ismerték fel, hogy a kommunista modellnek nincs jövője, és akkor kezdték lebontani a rendszert, amikor a Szovjetunió hanyatlása és a nemzetközi politikai helyzet ezt lehetővé tette?

A volt szovjet blokk országaiban sehol nem találtak megfelelő jogi keretet a kommunista rendszer által elkövetett bűncselekmények megtorlására. Egyetlen rendszer sem működik támogatók nélkül, de nehéz formalizálni a tisztviselők felelősségének mértékét a hierarchián belül, pedig az, ahogyan a vonatkozó szociálpszichológiai kutatások mutatják, aligha elkerülhető. Ha a rendszerváltozás traumáját tömegpszichológiai jelenségnek tekintjük, akkor a társadalom képességeinek ilyen trauma utáni regenerálása lényegében lehetetlen társadalmi kohézió nélkül.³⁵ A szociálpszichológiai tapasztalatok azt tanítják, hogy az ilyen kohéziót legjobban bűnbakok segítségével lehet elérni.³⁶ A bűnbak funkció átvihető egyénekre, kisebb-nagyobb csoportokra, de egész országokra vagy ideológiákra is. A posztkommunista történelmi diskurzus döntő részét tehát annak szentelte, hogy a kommunizmus általában betöltse ezt a bűnbak-funkciót. A kommunizmust, mint ideológiát, valamint az azt képviselő személyiségeket, csoportokat és pártokat nemcsak az általa uralt országok gazdasági és társadalmi hanyatlásáért, hanem a nemzeti tragédiákért is felelőssé tették.

Az egyes kommunisták és kommunista csoportok felelőssége mellett az egykori szovjet tábor minden országában folytatott nyilvános vita további központi témája volt a kérdés, hogyan értékeljük a Szovjetunió második világháborús szerepét. A Szovjetunió mennyire volt felszabadító? Nem csak egy új hódító volt? Összehasonlítható-e a szovjet bűnösség a náci bűnösséggel? Hogyan lehet összehasonlítni a Gulágot a náci koncentrációs táborokkal? A történészek 1980-as évekbeli német-országi vitájának témái Európa keleti részén is felszínre kerültek, de a volt szovjet szatellit-országokban sehol sem vezettek olyan katartikus vitához, amely elősegítette volna e társadalmak posztkommunista kohéziójának kialakulását. Ehelyett ezek a viták vagy új politikai megosztottsághoz vezettek vagy elmélyítették a régieket.

Még ma is, több mint három évtizeddel a szovjet tömb összeomlása után, a kommunista uralom történetével, valamint annak összeomlásának okaival és következményeivel kapcsolatos kérdések nagy száma vitatott mind a tudomány, mind a politika mind a civil társadalom szintjein. Íme néhány különösen fontos kérdés:

³⁵ MILLS – POLANOWSKI 1997.; ENYEDI – ERŐS 1999.

³⁶ GIRARD 1989.; DOUGLAS 1995. A témakör klasszikus irodalmára ld.: JAHER 1994, 251–255., továbbá: GYARMATI – LENGVÁRI – PÓK – VONYÓ 2013.

- ki kezdeményezte a változtatásokat, mikor kezdődtek a változások,
- a békés átmenet (bársonyos és tárgyalásos forradalmak) eszközei, korlátai, kötelezettségvállalásai,
- a kommunizmus büntethetősége, a retrospektív igazságszolgáltatás korlátai és lehetőségei,
- a kommunizmus, mint eltérés a történelem szerves menetétől,
- az antikommunizmus, mint hősiesség,
- hogyan válnak a volt hősokból gazemberek, a volt gazemberekből hősök,
- hivatalos újratemetések, a közterek átnevezése,
- értékelési dilemmák a kommunista rendszerek képviselőivel és a kommunista rendszerek összeomlásának tényezői.

A helyzetet tovább bonyolítja a kommunizmus összeomlásával kapcsolatos viták gyakori politikai instrumentalizása és érthető, de a tisztánlátást aligha elősegítő érzelmi telítettsége, valamint a poszt-kommunista országokban teret nyerő kíméletlen kapitalizmus tapasztalatai miatti mélységes csalódások.

A kommunista ideológusok és politikusok hosszú évekig tartó elméleti és politikai erőfeszítései nem jártak sikerrel abban, hogy a kelet-közép-európai társadalmakban a kommunista eszméket nemzeti ideológiákkal vegyítsék össze. Lehetetlennek bizonyult e társadalmak meggyőzése arról, hogy „a világ minden proletárjának” internacionalizmusa összehangolható a nemzeti érdekek védelmével, a gyakorlati tapasztalatok ennek ellenkezőjét mutatták.

A közép-kelet-európai rendszerváltás tapasztalatai és az európai integrációs folyamat azonban azt tanúsítják, hogy a kommunista internacionalizmus nagymértékű összeomlása után a régió értelmiségének szembe kell néznie a nemzetek feletti identitás formálásának kihívásával. A legnehezebb kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy a kommunizmus elutasítása szilárd alapként szolgálhat-e az új kollektív identitások létrehozásához. Segítheti-e az antikommunizmus a közép-kelet-európaiak 1989–1990 után felnőtt új generációját abban, hogy megfelelő helyet találjanak Európában és a világban, amely tele van kétértelműségekkel és bizonytalanságokkal. 2021 őszén úgy tűnik, hogy sokkal többet kell foglalkoznunk a kapitalizmus sajátosságaival és megújulási képességével, mint a kommunizmus örökségével, ha megpróbáljuk megérteni a korlátokat és lehetőségeket a közép- és kelet-európai nemzetek és államok számára.

Felhasznált irodalom

ASH 1990 = ASH, Timothy Garton: *The Magic Lantern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin, and Prague.* Vintage Books, New York, 1990.

BÁBA 2015 = BÁBA Iván: *Rendszerváltás Magyarországon.* Veritas könyvek, Budapest, 2015.

BEREND T. 2009 = BEREND T. Iván: *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973.* Cambridge University Press, Cambridge, 2009.

BEKE 2018 = Beke Károly: *Ebbe belerokkanhat Magyarország - Több százézes kivándorlási hullám fenyeget.* <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20180727/ebbe-belerokkanhat-magyarorszag-tobb-szazezes-kivandorlasi-hullam-fenyeget-293014> (Letöltve: 2020. 05. 21.)

BÉKÉS 2019 = BÉKÉS Csaba (edt.): *The History of the Soviet Bloc 1945-1991. A Chronology Part V.* Cold War History Research Center, Budapest, 2019. Békés Csaba: *Enyhülés és emancipáció: Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991.* Osiris, Budapest, 2019.

BÉKÉS 2020 = BÉKÉS Márton: *Az első tíz év értékei.* https://latoszogblog.hu/blog/az_elso_tiz_ev_ertekei (Letöltve: 2021. 07. 23.)

BORHI 2016 = BORHI, László: *Dealing with Dictators: The United States, Hungary, and East Central Europe, 1942–1989.* Indiana University Press, Bloomington, 2016.

BOYER 2015 = BOYER, Christoph: *Big '1989', Small '1989': A Comparative View on Eastern Central Europe and China on their Way into Globalization.* In: Ulf Engel, Frank Hadler, Matthias Middel (eds.): *1989 in a Global Perspective.* Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 2015. 178.

BOZÓKI 2019 = BOZÓKI András: *Gördülő rendszerváltás.* L'Harmattan-Kiadó-Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest, 2019.

BROOKS 2021 = BROOKS, Dan: *The Threat Within the Threat – Global Climate Change and Emerging Disease.* <https://iask.hu/en/the-threat-within-the-threat-global-climate-change-and-emerging-disease-by-dan-brooks/> (Letöltve: 2021. 05. 20.)

DAHRENDORF 1990 = DAHRENDORF, Ralf: *What's Ahead for Europe.* <https://www.nytimes.com/1990/10/21/books/what-s-ahead-for-europe.html>

DAHRENDORF 1997 = DAHRENDORF, Ralf: *After 1989: Morals, Revolution and Civil Society.* St.Martin's Press in association with Palgrave Macmillan, New York, 1997.

DOUGLAS 1995 = DOUGLAS, Tom: *Scapegoats. Transferring Blame.* Routledge London, New York, 1995.

ENYEDI – ERŐS 1999 = ENYEDI Zsolt – ERŐS, Ferenc (eds): *Authoritarianism and Prejudice, Central European Perspectives*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

FUKUYAMA 2014 = FUKUYAMA, Francis: *The End of History and the Last Man*. Magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014.

FUKUYAMA 2018/1 = FUKUYAMA, Francis: *Fukuyama: Orban is right about border control*. <https://thehungaryjournal.com/2018/05/17/fukuyama-orban-right-about-border-control> (Letöltve: 2021. 06. 21.)

FUKUYAMA 2018/2 = Francis Fukuyama Interview: „Socialism is ought to come back”. <https://www.newstatesman.com/culture/observations/2018/10/francis-fukuyama-interview-socialism-ought-come-back> (Letöltve: 2021. 06. 21.)

GYARMATI – LENGVÁRI – PÓK – VONYÓ 2013 = GYARMATI György – LENGVÁRI István – PÓK Attila – VONYÓ József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és egyetemes történelemben*. Szerkesztette Kronosz Kiadó, Magyar Történelmi Társulat, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Pécs–Budapest, 2013.

GIRARD 1989 = GIRARD, René *The Scapegoat*, John Hopkins University Press, Washington D.C., 1989.

HOLICZA 2021 = HOLICZA Péter: *Fault Lines in Central Europe: Analysis of Huntington’s Civilian Theory in the Context of Hungary and it’s Neighborhood*.

https://www.researchgate.net/publication/317264443_Fault_Lines_in_Central_Europe_Analysis_of_Huntington%27s_Civilian_Theory_in_the_Context_of_Hungary_and_it%27s_Neighborhood (Letöltve: 2021. 02. 21.)

HUNTINGTON 1996 = HUNTINGTON, Samuel P.: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon and Schuster, New York, 1996.

JAHER 1994 = JAHER, Frederic Cople: *A Scapegoat in the New Wilderness*. Cambridge Massachusetts, 1994. 251–255.

JENSEN 2020 = JENSEN, Jody: On European Complexities In: Ferenc MISZLIVETZ – Attila PÓK (eds.): *Navigating Troubled Waters. Dedicated to George Schöpflin on His 80th Birthday*. Institute of Advanced Studies Köszeg, 2020. 134–142.

JUDT 2005 = JUDT, Tony: *A History of Europe since 1945*. Penguin Press, New York, 2005.

KAGAN 2008 = KAGAN, Robert: *The Return of History and the End of Dreams*, Alfred A. Knopf, New York, 2008.

KAGAN 2015 = KAGAN, Robert: The Weight of Geopolitics. *Journal of Democracy*, Volume 26, Number 1 January 2015. 23.

KIS 1991 = KIS János: Az elit megmaradásának elvéről. *Beszélő*, 1991. február 9.

KÖRÖSÉNYI 2015 = KÖRÖSÉNYI András (szerk.) *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Osiris-MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest, 2015.

KOTKIN 2010 = KOTKIN, Stephen: *Uncivil Society. 1989 and the Implosion of the Communist Establishment*. With a contribution by Jan T. GROSS. A Modern Library Chronicles Book/The Modern Library, Random House, New York, 2010.

KRAMER 2021 = KRAMER, Mark: *The Final Years if the USSR: Research Opportunities and Obstacles in the Moscow Archives*. 2021. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/final-years-ussr-research-opportunities-and-obstacles-moscow-archives>

KREN 2019 = KREN, Jan: *Ctvrť století střední Evropy*. Karolinum, Praha, 2019.

LITVÁN 1978 = LITVÁN György: *Magyar gondolat – szabad gondolat*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978.

MILLS – POLANOWSKI 1997 = MILLS, Jon – POLANOWSKI, Janusz: *An Ontology of Prejudice*. Rodopi, Amsterdam, 1997.

MISZLIVETZ 2020 = MISZLIVETZ Ferenc: Under the Spell of Wanted and Unexpected Changes - 1989–2019. Thirty Years After. Re-enchanting Europe. In: Ferenc MISZLIVETZ – Attila PÓK (eds.): *Navigating Troubled Waters. Dedicated to George Schöpflin on His 80th Birthday*. Institute of Advanced Studies, Kőszeg, 2020. 144–165.

STUMPF 2005 = STUMPF István: *A politika fontosabb annál, hogy csak politikusokra bízok*.

<https://web.archive.org/web/20070704213213/http://www.mindentudas.hu/magazin2/20050709apolitika.html> (Letöltve: 2021. 06. 20.)

THER 2016 = THER, Philipp: *Europe since 1989: A History*. Princeton University Press, Princeton, 2016.

TÖKÉS 1996 = TÖKÉS, Rudolf: *Hungary's Negotiated Revolution: Economic Reform, Social Change, and Political Succession, 1957–1990*. (Cambridge Russian, Soviet and Post-Soviet Studies, number 101.) Cambridge University Press, New York, 1996. 395–396. = Magyarul: *A kialakult forradalom*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998.

TÖKÉS 2014 = TÖKÉS Rudolf: *A harmadik magyar köztársaság születése. Emberek, ideológiák, intézmények*. L' Harmattan, Budapest, 2014.

**MAGYAR, OROSZ, SZOVJET ÉS AMERIKAI
TÖRTÉNELEM**

SZENTPÉTERI JÓZSEF
VILÁGOK VÁNDORA
VIKING HARCOSÁBRÁZOLÁS A KÁRPÁT-MEDENCÉBŐL
(SOLT-TÉTELHEGY)

Ajánlás

A Duna árterében elhelyezkedő solti Tételhegyen (Bács-Kiskun megye)¹ kisebb-nagyobb megszakításokkal több mint másfél évtizede folynak régészeti ásatások és egyéb interdiszciplináris kutatások,² melyekben³ a kezdetektől komoly szerepet kaptak a műszeres leletfelderítések.⁴ A régészeti objektumokhoz nem köthető, a felszínhez közel, jellemzően 10–30 centiméter mélységből előkerülő szórvány fémleletek szisztematikus összegyűjtésével⁵ a középső bronzkortól kezdve egészen a jelenkorig sajátos metszetet kapunk az egymást követő történeti korszakok tárgyi emlékeiből. Peter Pastor több alkalommal is meglátogatta ezt a lelőhelyet, ezért a neki dedikált tanulmány témájául az ott előkerült leletanyagból egy olyan tárgytípust választottam, amelynek elemzése megengedi, hogy párhuzamot vonjunk az ünneptelt nagy földrajzi távolságokat átfogó élettörténetével.

Egyedi leletek a solti Tételhegyről

1) Negyed körcikk alakú tárgy oroszlános díszítéssel (1. kép)

Negyed körcikk formára öntött, jobb oldalán merőlegesen lehajló, keskeny peremmel ellátott díszlemez.⁶ Alig 7 négyzetcentiméteres⁷ képmezőben ábrázolt, testének jobboldalát mutató, velünk szembenéző oroszlán, előtte gyöngysorral rajzolt, függőleges irányú, majd a perem mentén balra forduló, a tetején kiszélesedő motívum (feltehetően egy fa törzse és lombkoronája); közöttük gyöngysorral rajzolt, ék formájú elemmel induló, derékban megtörő, nyílvevesszőként azonosított motívum, melynek vége az állat feje felé tart. A pofa szőrzetéből

¹ A tanulmány az *Árpád-ház Program* támogatásával, a *Solt-Tételhegy: solti hatalmi központ* című projekt (ÁhP II.2.) keretében készült; intézményi affiliáció: Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest.

² SZENTPÉTERI 2010.; SZENTPÉTERI 2013.; SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI–SZÉKELY 2014.

³ SZÉKELY 2014.; SZENTPÉTERI 2017, 224.

⁴ SZÉKELY 2017.

⁵ SZENTPÉTERI 2014, 12.; BACSKAI 2017.; SZENTPÉTERI – TÖRÖK 2022.

⁶ Kecskeméti Katona József Múzeum, leltározatlan, a műszeres lelőhelyfelderítéskor kapott azonosító szám: 2008-068.

⁷ Méretek: hosszúság: 29,7 milliméter, szélesség: 27,5 milliméter, vastagság: 1,4–2,0 milliméter; merevítő perem magasság: 3,5–4,0 milliméter, súly (tömeg): 8,2 gramm.

ítélve egy hím egyed realiztikus megformálása: a fejen jól kivehető, mélyen ülő szemek, száj, koronaszerűen ívelt vonalú, nagyméretű fülek; bojtos farka a hasa alatt, a lábak között magasra emelkedik; lábai karomban végződnek, a bal mellső lába a szegecshely miatt csak részlegesen látható.

A lemez rögzítésére szolgáló lyuk a tárgy jobb alsó sarkán helyezkedik el, melyet hátulról fúrtak, és a szegecs fejének rögzítése végett az elülső irányból mélyítették egy, a fúráttal nem pontosan koncentrikus kört. A másik szegecs helye a tárgy bal felső sarkával együtt letört. A kissé egyenetlen törésvonal nem tartalmazza az ide képzelhető furat ívét, és legalább egy gömb is hiányzik a fa koronáját alkotó díszítményből. A felületen utánvésés nem figyelhető meg. A hátoldalon elegyengették az öntésnyomokat, míg az előoldalon egyenetles, kissé harántirányú reszelés figyelhető meg az állatfigura testén. Ettől függetlenül, a korabeli használat során keletkezhetnek az oroszlán mellkasán levő horzsolásnyomok. További kopások láthatók a körbefutó keskeny perem szinte teljes vonalán, különösen a felső ívelt részen. Ennél durvább sérülés az a horpadás az alsó ív közepe táján, mely fesegetés nyomának tűnik.

1. kép: Palástcsat baloldali díszlemeze oroszlanos díszítéssel, Solt-Tételhegy⁸

⁸ Kiss Béla felvétele, Kecskeméti Katona József Múzeum

2) *Negyed körccik alakú tárgy harcossal ábrázolásával (2. kép)*

Körccikk formára öntött lemez, bal oldalán lehajló keskeny merevítőtaggal.⁹ A mindössze 6,2 négyzetcentiméteres,¹⁰ ívelt peremű képmezőben zsúfolt kompozíció. A határozott vonalakkal megrajzolt fegyveres alak ruházatának és felszerelésének elemei jól megkülönböztethetők, bár magyarázatuk nem mindig egyértelmű. A fejen arc- és orrvédővel felszerelt kúpos sisak, jellegzetes keskeny szempár, hangsúlyos arcszőrzet, bajusz és szakáll. Testét combközépig érő páncél borítja, derekát keskeny öv fogja össze, melynek jobb oldalán tör, bal oldalán tarsoly lóg. Bal keze a derekán, jobbjá vállmagasságban, melyben egy lefelé tartott balta hosszú nyele látható.

2. kép: Palástcsat jobboldali díszlemeze harcossal ábrázolásával, Solt-Tételhegy¹¹

A felszerelést az eddigiek stílusától eltérő módon, pontsorrallábrázolt eszközök egészítik ki: a bal szélen egy hüvelybe dugott kard, a harcossal pedig egy (talán készenléti ijtegezt jelképező) háromszög alakú ábrázolás. A díszlemez leginkább hangsúlyos pontján, középen fent egy pajzs alakra formált, indamotívumokból álló ornamentum található, melyet (származás- vagy rangjelző?) övveretként értelmeznek. Bizonytalan a sisaktól a tárgy pereméig tartó háromszög alakú részlet magyarázata, melyet egy háton viselt íj kikandikáló részének tartok. A nyak jobb oldalán levő apró gömb, melynek mérete kisebb a

⁹ Kecskeméti Katona József Múzeum, leltári szám: 2019.1.324; azonosító szám: 2018-268.

¹⁰ Méretek: hosszúság: 28,7 milliméter, szélesség: 27,4 milliméter, vastagság: 1,5–1,7 milliméter; merevítő perem magasság: 3,3–3,8 milliméter, súly (tömeg): 9,2 gramm.

¹¹ Kiss Béla felvétele, Kecskeméti Katona József Múzeum

többiekénél, mintha egy köpenyt összefogó kerek ruhakapocsra utalna. A kéregöntéssel készült tárgy előlapjának megformálását az egyes elemek közötti mélyedések utánvésésével fejezték be. Erőteljes, harántirányú reszeléssel alakították a felszínét egyenletesre; ennek során vagy még inkább a használat során keletkező dörzsölések szinte teljesen eltüntették az alak bal kezét és bal medencetájékát (csak sűrűlőfényben, megfelelő nagyításnál fedezhető föl a derekáról csüngő tarsoly jellegzetes fordított pajzs alakú körvonala, két belső ponttal). A tárgy oldalát képező ívelt perem teljes vonalán is ezek a kifelé irányuló vágatok figyelhetők meg. A lemez hátoldalán elsimitották az öntésnyomokat. A lemez felerősítésére szolgáló szegecslyuk a bal alsó szélén helyezkedik el, hátulról fűrták, majd előlről kissé nagyobb átmérőjű lyukkal készítették elő a szegecsfej helyét.

Analógiák a Kárpát-medencéből

Hajdúdorog-Vágotthegy 7. sír, díszlemez oroszlánbrázolással (3. kép)
Egy 1980-ban történt leletmentés során Hajdúdorog-Vágotthegy (Vágottdomb) lelőhelyen (Hajdú-Bihar megye) bekötőút építésekor földgyalu által bolygatott, nyugat-keleti irányú csontvázas temetkezések kerültek elő XI. századra keltezhető leletanyaggal (összesen hét sír).

3. kép: Palástcsat baloldali díszlemeze oroszlános díszítéssel, Hajdúdorog-Vágotthegy 7. sír.¹²

¹² Kiss Béla felvétele, Kecskeméti Katona József Múzeum

Többek között a 2. sírban I. László ezüst denárját, a 7. sírban pedig egy bronzból készített öntött veretet¹³ találtak, amely csaknem negyed körccik alakú lemez bojtosfarkú állatábrázolással, két oldalról gyöngyözött keret fogja közre. A töredéken felerősítésre szolgáló fűrt lyuk található. Igen jó állapotú, de hiányos lelet.¹⁴

Ismeretlen lelőhelyű díszlemez harcosábrázolással Korinek László gyűjteményéből (4. kép)

Feltehetőleg a Dél-Dunántúlon, fémkeresőzés során került elő.¹⁵ A restaurálás közben derült ki, hogy a lemez durva sérülését szándékosan eltüntették, és a ragasztást követően került értékesítésre.¹⁶ Figyelemre méltó, hogy szinte a solt-tételhegyi lelet előképének tekinthető: az ábrázolás összképe ugyanaz, sőt a kéregöntéses kivitelezésre nézve még jobb minőséget is képvisel. Eltekintve az átlós irányban húzódó törésvonaltól, a korabeli használat során keletkezett felszíni horrszálak sem károsították jelentős mértékben. Méretei¹⁷ kisebbek a tételhegyinél, anyagösszetételük is szignifikánsan eltér: míg a Korinek-gyűjteményből való lelet puha vörösrézéből készült (gyakorlatilag színrez), addig a tételhegyi példány magas ólomtartalmú bronz ötvözet (ólom-bronz), melynek felületét ónozták, amivel ezüstszerű szint adtak a díszítménynek.¹⁸

¹³ NEPPER – MÁTHÉ 1982, 105–106., az állatalakos veret rajza: II. tábla 8. kép. Déri Múzeum, Debrecen; leltári szám: IV. 80. 3.2. A közleményre *Bálint Marianna* hívta föl a figyelmet; a leletmentő ásatást végző *M. Nepper Ibolya* fényképezésre és anyagvizsgálatra rendelkezésemre bocsájtotta az oroszlános veretet, segítségükért itt is fogadják hálás köszönetemet.

¹⁴ Méretek: hosszúság: 28,5 milliméter, szélesség: 27,3 milliméter, vastagság: 1,0 milliméter; merevítő perem magasság: 2,5 milliméter, súly (tömeg): 7,46 gramm.

¹⁵ Köszönettel tartozom *Korinek Lászlónak*, hogy feldolgozásra és anyagvizsgálati céllal megkaphattam a tulajdonában lévő leletet, melyről *Langó Péter* szíves tájékoztatása révén szereztem tudomást. Ismertetések a Korinek-gyűjtemény összetételéről: FINSZTER – KÓHALMI – VÉGH 2016.; REZI KATÓ 2016.

¹⁶ Kiss Béla fényképész és *Boros Ilona* restaurátor, a Kecskeméti Katona József Múzeum munkatársai kétkomponensű epokit ragasztót figyelték meg a tárgyon, mely a derektájéki mélyedés kitöltésére szolgált.

¹⁷ Méretek: hosszúság: 31,0 milliméter, szélesség: 26,0 milliméter, V: 1,0 milliméter; merevítő perem M: 2,5 milliméter, súly (tömeg): 6,93 gramm.

¹⁸ Az anyagösszetételi vizsgálatok *Török Béla* vezetésével a Miskolci Egyetem Metallurgiai Intézetében folytak, az eredmények felhasználási lehetőségét itt is köszönöm. A közös régészeti és archeometriai adatközlés sajtó alatt: SZENTPÉTERI – TÖRÖK 2022.

4. kép: Palástcsat jobboldali díszlemeze harcos ábrázolásával¹⁹

A vizsgált leletanyag viking kori kapcsolatai

Az európai történelemnek a VIII. század végétől a XI. század közepéig tartó mintegy három évszázadát nevezzük viking korszaknak. A skandináv (viking, normann, varég, rusz) népek tengeri hajókkal végrehajtott portyázó, zsákmányszerző, hódító hadjáratai a Brit-szigetektől az Urál-hegységig folyamatos veszélyt jelentettek mind nyugaton a Frank Királyság, délen a Bizánci Császárság, mind a kontinens kisebb hatalommal rendelkező országai és államalapítás előtt álló népei számára. A távoli északon elhelyezkedő Skandinávia²⁰ és a közép-eu-

¹⁹ Korinek-gyűjtemény, ismeretlen lelőhely. Kiss Béla felvétele, Kecskeméti Katona József Múzeum

²⁰ Klasszikus viszonyítási pont a svédországi birkai helyőrség lelőhelye: ARBMAN 1940.; ARBMAN 1943.; ARWIDSSON 1986.; AMBROSIANI – ANDROSHCHUK 2006.; LUNDSTRÖM – HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2009.; HEDENSTIERNA-JONSON 2009b.; MINAEVA – HOLMQUIST 2012.; GUSTIN 2016.

rópai Kárpát-medence közötti kapcsolat mindenekelőtt a kereskedelmi útvonalakat alkotó nagyobb folyók révén a balti régió,²¹ valamint a varégok és ruszok közreműködésével ekkor formálódó Kijevi Rusz²² területén keresztül jött létre. A viking harcosok a bizánci császári udvarban is hosszú ideig testőrséget adtak,²³ és jól körülhatárolható a hozzájuk köthető balkáni régészeti emlékek köre.²⁴ Ami a hazai kutatástörténet általános megközelítésű és a vezérletekre koncentrááló mérföldköveit illeti, immár nyolcvan esztendőre tekint vissza a viking–magyar kapcsolatok vizsgálata.²⁵ Legújabbban a viking hagyományokban megfigyelhető keleti elemek elemzése került középpontba,²⁶ de a kisletek (mint az amulettek, köztük a balta formájú csüngők)²⁷ is az érdeklődés előterébe kerültek.

Az elmúlt évtizedekben gyorsan fejlődő technológiának és az egyre érzékenyebb műszereknek köszönhetően világszerte terjed, ám szakmailag nem feltétlenül átlátható az illegális műkinckereskedelem igényeit is kiszolgáló fémkeresőzés. E káros folyamatot konszolidálni törekszik a tárgyi örökség megmentése és megőrzése érdekében egyre nagyobb körben szerveződő *közösségi régészet*, melynek keretében sok „műkedvelő régész”, elhivatott fémkeresős önkéntes hódolhat hobbijának. A múzeológus szakma számára a legfontosabb támaszt mégis a mindenkori szakmai és jogszabályokat betartó, professzionális módon tevékenykedő műszeres leletfelderítő szakemberek jelentik. E két utóbbi réteg révén a korábbiakhoz képest nagyságrendekkel, már-már átláthatatlan mértékben gyarapodik napjainkban a múzeumba kerülő leletek mennyisége.²⁸ A fémtárgyak kedvelői és kutatói körében mindenütt, Észak-Írországtól Kelet-Európáig kitüntetett figyelem irányul az úgynevezett skandináv jellegű régészeti lele-

²¹ TVAURI 2012.

²² MIKHAILOV – SOBOLEV 2000.; MORDOVIN 2006.; MIKHAILOV 2008.; HAMAJKO 2017.; KATONA 2017.; KATONA 2018a.; KATONA 2018b.; MUSIN–TARABARDINA 2019.; KOMAR 2012a. (Kijev); KOMAR 2012b. (Csernyigov); PUŠKINA – MURAŠEVA – ENIOŠOVA 2017. (Gnezdovo).

²³ ANDROSHCHUK 2014.; ANDROSHCHUK 2016.

²⁴ YOTOV 2003.; YOTOV 2007.; MINAEVA – HOLMQUIST 2012.

²⁵ PAULSEN 1933.; FETTICH 1937.; FETTICH 1938. (prágai kard); KOVÁCS 1972. (budapesti lándzsa); MESTERHÁZY 1981. (kengyelek); FODOR 1981.; FODOR 1986.

²⁶ HEDENSTIERNA–JONSON 2009a.; HEDENSTIERNA–JONSON 2012.; KISS 2015.; KATONA 2017.; KATONA 2018a.; KATONA 2018b.; KOMAR 2018.; ILÉSMUSZKA 2019.

²⁷ MUSIN 2012.; FÜREDI – KIRÁLY – PÓPITY – ROSTA – TÜRK – ZÁGORHIDI 2017.

²⁸ A közösségi régészet legújabb eredményeiről és tendenciáiról: RÁCZ 2021.

tekre. Az épségben vagy akár csak töredékesen előkerült tárgyak szakmailag korrekt, katalógusszerű közleményei²⁹ támpontul szolgálnak a helybeli leletegyüttesekhez képest idegennek tűnő leletek funkciójának és időrendjének meghatározásához.

Palástcsat díszítő lemezek

A negyed körcikkre emlékeztető, felső csúcsához kissé íves peremmel érkező *penannular broosh* típusú fibulák³⁰ lemezei formájukat és méretüket tekintve segítettek a tételhegyi leleteknek mint egykori karikájukról levált daraboknak az azonosításában, bár ezek eredetileg szinte kizárólag geometrikus formákkal voltak díszítve (5. kép). A Tételhegyen talált szórvány *oroszlánábrázolású lemez* – történelmi korszakoktól függetlenül, szinte kizárólag³¹ hatalmi szimbólumként használt – állatalakja már régóta a régészeti-művészettörténeti kutatások tárgya,³² azonban e lelet formája és díszítése *együtt* analógiaként még nem ismert számomra. A tárgyalts korszak egyik vezérelete, a díszítés tematikájában rokon *veszelovói tarsolylemez*³³ az életfa két oldalán szimmetrikus elhelyezkedő állatpárral közismert és jól kutatott, s figyelmünket a Volga-melléki őscseremiszt temető felé irányítja – amellet, hogy felmerült a tárgy helyi, Kárpát-medencei készítésének gondolata is, mely azután kereskedelmi úton került volna keletre.³⁴ A tételhegyi öntött lemezen ábrázolt *harcos fegyverzete* (kard,³⁵ balta,³⁶

²⁹ Borough of Charlemont: BOURKE 2010, 80, Fig. 5.42; Storr Rock: TSIGARIDAS GLØRSTAD 2012, 32, Fig. 2.

³⁰ Szó szerinti magyarításban: ötgyűrűs melltű, amely a tű fején húzódód ötgyűrűs bevésésről kapta a nevét (BRØNDSTED 1983, 87.); a viseleti presztízstárgy lényegét szakszerűen kifejező értelemben: vállnál viselt, kissé nyitott karikás ruhakapcsoló tű; viselettörténeti összegzés: GRAHAM-CAMPBELL – KIDD 1980, 101–117. Az ékszer típus eredetéről és fejlődéséről: WHITFIELD 2001.; WHITFIELD 2004.; MURRAY 2010.; TSIGARIDAS GLØRSTAD 2012.; MYRBERG BURSTRÖM 2015.; ØSTMO 2020. Az ékszer típus kiteljesedéséről (a penannular broosh és a pseudo-penannular broosh összehasonlítása): WHITFIELD 2001, 228–231.

³¹ Az oroszlánábrázolásnak az általánostól eltérően, keresztény környezetben való értelmezéséről: LANGÓ 2009, 42–43., 21–22. j. Lásd még ehhez alább a jellingi rúnairásos emlékkő példáját!

³² KÁDÁR 1961.; SZENTPÉTERI 2018.; PERÉMI 2019, 102.

³³ LANGÓ 2007, 246–247. 151. kép; BOLLÓK 2015, 568. 197. kép 1.; RUDENKO 2018, 322. 11. kép.

³⁴ FODOR 2013, 467.

³⁵ ANDROSHCHUK 2009.

³⁶ AKHMEDOV – VORONTSOV 2012.

tőr, készenléti íjtartó tegez³⁷) jól illeszkedik a korabeli skandináv (normann, varég) temetkezésekből hiteles körülmények között előkerült fegyveres leletegyüttesekhez.³⁸ Védőfelszerelése (sisak, páncél) és viseletének egyéb részei (öv, köpeny, csatfíbula) is a hitelesnek tekinthető viseletrekonstrukciók állandó elemei. A tárgy kis felületén megfigyelhető részletek pontos tipológiai besorolásra ugyan alkalmatlanok, maga az összhatás a realiztikusan megformált harcosábrázolások³⁹ körébe tartozik.

5. kép: Penannular brooch típusú palástcsat, Storr Rock, Isle of Skye, Scotland⁴⁰

Időben korábbiak és a Kárpát-medencének a magyar honfoglalás korát megelőző évszázadaiból valók azok a skandináv kultúrkörhöz tartozó leletek, melyeken szintén fegyveres férfiak láthatók: a Keszthely-Fenekpusztán mindkét kézben lándzsát tartó, táncoló alakokat ábrázoló, Meroving-kori tárgyról csupán gipszmásolat maradt ránk.⁴¹ Az illegális

³⁷ LUNDSTRÖM – HEDENSTIerna-JONSON – HOLMQUIST 2009, 110–111. Fig. 52. A nemzetközi szakirodalom hiteles forrásként kezeli a Kárpát-medencében azonosított leleteket: RÉVÉSZ 1991.; RÉVÉSZ 1992.; RÉVÉSZ 1996, 157–168.

³⁸ ŽULKUS 2007.; GOBLER 2014.; KATONA 2013.; KONTNY 2017.

³⁹ HELMBRECHT 2011.

⁴⁰ TSIGARIDAS GLØRSTAD 2012, 32. Fig. 2. nyomán

⁴¹ MÜLLER 2008, 235. Abb. 2. 2.; QUASt 2018, 536. Abb. 4. 5.; a lándzsás germán istenábrázolásokról: KURASINski 2014.

műkincskereskedelem révén tűnt el a szakma látóteréből egy Hódság környékének mondott, tisztázatlan körülmények között előkerült öntött bronz botvég is, mely gazdagon aranyozott, mívés kivitelű, csőrében egy térdeplő embert tartó madarat ábrázol – a bajuszos férfialak fején sisak látható, hosszú ruházatát deréköv fogja össze.⁴²

Az oroszlán és ember együttes megjelenítésének legismertebb dániai példája közvetlenül a kereszténység felvételét követő időkben Kékfogú Harald dán király sziklából faragott rúnairásos emlékművén látható (Jelling település), melyen Krisztus és az oroszlán között életfamtívum található.⁴³ Az angliai keresztény sírkövek hátoldalán (mint például a middletoni Szent András-templomban) teljes fegyverzetben ábrázolt viking harcosok pontosan idézik a másutt pogány temetkezési szertartás során sírokba került felszereléseket.⁴⁴ (6. kép).

A leletek elsődleges értékelése

A tételhegyi díszlemezek anyagösszetétele, a kivitelezés minősége és eltérő méretadataik alapján bizonyosan két különböző viseleti tárgyhoz tartozhattak; eredeti funkciójuk alább javasolt meghatározása azonban – pontos analógiák híján – még nem tekinthető végleges megoldásnak.

Jelenlegi ismereteim szerint mindkettőt a vikingek által elterjesztett – eredetileg a Brit-szigetekről származó – *penannular brooch* típusú palástcsatok (palástfibulák, csatfibulák) tartozékának vélem. Ez az ékszer-típus az északi népek által nagy formai változatosságban használt, széles körben elterjedt viseleti elem volt. A tételhegyi példányok azonban eltérnek a klasszikus viking ornamentikától. Mindkét lemez realiztikus módon megrajzolt figurális díszítésű, amely a X–XI. században már nem volt jellemző a skandinávok törzsterületén. Ezek alapján csupán azt feltételezhetem, hogy a viking népekkel kapcsolatba került helyi balti, északkelet-európai lakosság által született ábrázolások emlékei. Arra azonban, hogy pontosan hol is készülhettek, ma még nem adhatunk precíz választ. A tételhegyi vereten levő *oroszlánábrázolás* ugyanis a kelet-európai térség felé, sőt azon is túl, a közép-ázsiai régióig vezet el bennünket. A *fegyveres férfi* alakja (a viseleti elemek, a fegyverzet-összetétel) ugyanakkor megfelel a korabeli viking harcosok temetkezési mellékleteiből rekonstruált képnek, valamint még a kereszténység felvétele utáni időkben készült kőemlékeken is megfigyelhetők (7. kép).

⁴² SIMON 2009, 233. 4. kép; SIMON 2012, 494. Abb. 4.; PERÉMI 2019, 103. 77. j., 150. 32. ábra 4.

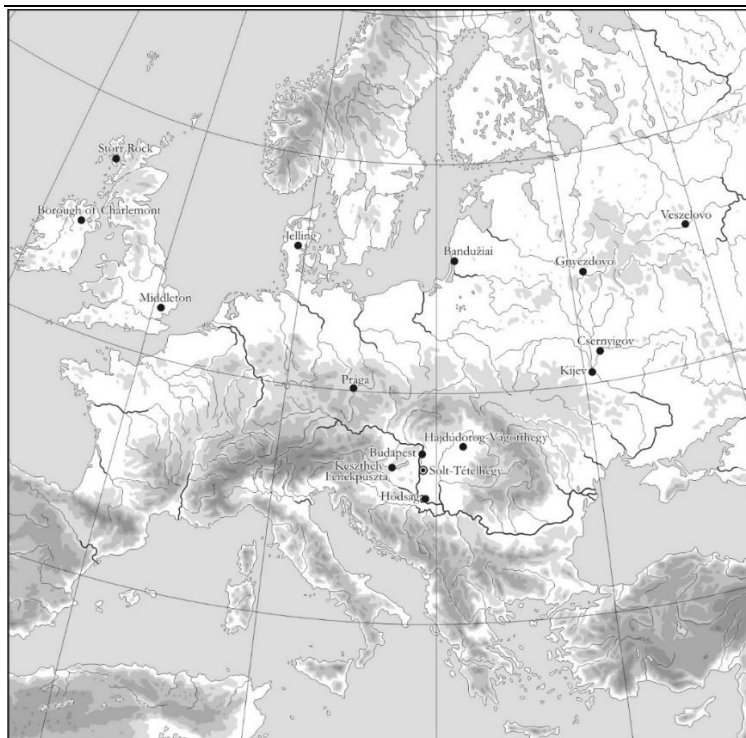
⁴³ Jelling: DU CHAILLU 1890, 183. Fig. 311.; LINDBLOM 2018, 245. Fig. 1.

⁴⁴ Middleton: HUTTON 1998, 281. Fig. 7.4.; RICHARDS 1999, 200. Fig. 11.3.; HADLEY 2008, 279. Fig. 3.d. A képmező magassága: 56 centiméter.

6. kép: Viking harcos ábrázolása a kereszténység felvétele után, Middleton, St Andrew's Church, North Yorkshire, England⁴⁵

⁴⁵ RICHARDS 1999, 200. Fig. 11.3. nyomán

7. kép: A tanulmányban idézett régészeti lelőhelyek, illetve őrzési helyek⁴⁶

Felhasznált irodalom

AKHMEDOV – VORONTSOV 2012 = AKHMEDOV, Пётр – VORONTSOV, Aleksey / Ахмедов, Илья Рафаэлевич – Воронцов, Алексей Михайлович: Узколезвийные проушные топоры римского времени и эпохи великого переселения народов с территории верхнего и среднего Поочья (Axes with narrow blades of Late Roman period and Migration period from the upper and middle Oka basin). In: Воронцов, Алексей Михайлович – Гавритухин, Игорь Олегович (ред.): *Лесная и лесостепная зоны Восточной*

⁴⁶ Abc-rendben: Birka/Bierka/Björkö (Svédország); Borough of Charlemont (Írország); Budapest (Magyarország); Csernyigov/Чернігів (Ukrajna); Gnyezdovo/Гнездово (Oroszország); Hajdúdorog-Vágotthegy (Magyarország); Hódás/Odžaci (Szerbia); Jelling (Dánia); Keszthely-Fenekpuszta (Magyarország); Kijev/Київ/Kijiv/Киев (Ukrajna); Middleton (Anglia); Prága (Csehország); Solt-Tételhegy (Magyarország); Storr Rock (Skócia); Veszelo/Веселово (Oroszország). A térképet Nagy Béla szerkesztette, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.

Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. (Forest and forest-steppe zones of Eastern Europe in epochs of Roman influences and Migration period 3.) Тула / Tula, 2012. 9–54.

AMBROSIANI – ANDROSHCHUK 2006 = AMBROSIANI, Björn – ANDROSHCHUK, Fedir / Амбросиани, Бьёрн – Андрощук, Фёдор: Вооружение и восточные контакты Бирки (Weapons and eastern connections of Birka'). In: Tolochko, Petro Petrovych (ed.): *Русь на перекресті світів* (Rus' on the crossing of the world. International influences on the emerging of the Old Rus state in 9th-11th centuries). Чернігів, 2006. 3–16.

ANDROSHCHUK 2009 = ANDROSHCHUK, Fedir: Vikings and farmers. Some remarks on the social interpretation of swords and long-distance contacts during the Viking Age. In: HOLMQUIST OLAUSSON – OLAUSSON 2009. 93–104.

ANDROSHCHUK 2014 = АНДРОЩУК, Фёдор Александрович / ANDROSHCHUK, Fedir: Русь и византийские контакты Скандинавии в XI—XIV вв. Rus' and Byzantine Contacts of Scandinavia in 11th–14th Centuries. *Stratum plus* No. 5. 2014. 199–212.

ANDROSHCHUK 2016 = ANDROSHCHUK, Fedir: What does material evidence tell us about contacts between Byzantium and the Viking world c. 800–1000? In: Androshchuk, Fedir – Shepard, Jonathan – White, Monica (eds.): *Byzantium and the Viking World*. Uppsala, 2016. 91–116.

ARBMAN 1940 = ARBMAN, Holger: *Birka I. Die Gräber. Tafeln*. Stockholm, 1940.

ARBMAN 1943 = ARBMAN, Holger: *Birka I. Die Gräber*. Text. Stockholm, 1943.

ARWIDSSON 1986 = ARWIDSON, Greta (ed.): *Birka II. 2. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm, 1986.

BÁLINT – SZENTPÉTERI 2017 = BÁLINT Marianna – SZENTPÉTERI József (szerk.): *Saulusból Paulus. Fémkeresővel a régészek oldalán*. Budapest–Hajdúböszörmény, 2017.

BACSKAI 2017 = BACSKAI István: Fémbe zárt történelem. In: BÁLINT – SZENTPÉTERI 2017. 51–57.

BOLLÓK 2015 = BOLLÓK Ádám: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez*. The ornamental vocabulary of the tenth century in the Carpathian Basin. Form-historical studies in the decorative arts of the Hungarian Conquest Period. Budapest, 2015.

BOURKE 2010 = BOURKE, Cormac: Antiquities from the River Blackwater IV. Early Medieval Non-Ferrous Metalwork. *Ulster Journal of Archaeology* 69. (2010) 24–133.

BRØNDSTED 1983 = BRØNDSTED, Johannes: *A vikingek*. Budapest, 1983. (Eredeti kiadása: *The Vikings*. Harmondsworth, 1960, 1965.)

DU CHAILLU 1890 = DU CHAILLU, Paul Belloni: *The Viking Age. The Early History Manners, and Customs of the Ancestors of the English-Speaking Nations*. New York, 1890.

FETTICH 1937 = FETTICH Nándor: *A honfoglaló magyarság fém-művessége. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn*. *Archaeologia Hungarica* 21, Budapest, 1937.

FETTICH 1938 = FETTICH Nándor: A prágai Szent István-kard régészeti megvilágításban. In: Serédi Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján III*. Budapest, 1938. 473–516.

FINSZTER – KÖHALMI – VÉGH 2016 = FINSZTER Géza – KÖHALMI László – VÉGH Zsuzsanna (szerk.): *Egy jobb világot hátrahagyni. Tanulmányok Korinek László professzor tiszteletére*. Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Pécs, 2016.

FODOR 1981 = FODOR István: *A magyarság baltikumi és skandináviai kapcsolatai a IX–XI. században (a régészeti leletek alapján)*. *Verbindungen der Ungarn mit dem Baltikum und Skandinavien zwischen dem 9. und 11. Jahrhundert (aufgrund der Bodenfunde)*. *Tisicum* 1981. 85–89.

FODOR 1986 = FODOR, István: On the contacts of Hungarians with the Baltic area in 9th-11th centuries. From an Archaeologist's Point of View. *Hungarian Studies* 2/2. Budapest, 1986. 217–226.

FODOR 2013 = FODOR István: A veszelovoi tarsolylemez. Das Taschenblech von Veselovo. In: RÉVÉSZ–WOLF 2013. 457–470.

FÜREDI – KIRÁLY – PÓPITY – ROSTA – TÜRK – ZÁGORHIDI 2017 = FÜREDI Ágnes – KIRÁLY Ágnes – PÓPITY Dániel – ROSTA Szabolcs – TÜRK Attila – ZÁGORHIDI Czigány Bertalan: Balta alakú amulettek a Kárpát-medence 11–12. századi hagyatékában. Régészeti megfigyelések a miniatürizált tárgyakról, valamint a kora Árpád-kori Rusz–magyar kapcsolatok kérdéséről. Axe-shaped amulets among the 11th- and 12th-century finds in the Carpathian Basin. Archaeological observations on miniature objects and on the issue of early Árpád-era Rus–Hungarian relations. In: TÜRK–BALOGH–MAJOR 2017. 413–463.

GOßLER 2014 = GOßLER, Norbert: Wikingerzeitliche Waffen- und Reitzubehörkunde aus dem Berliner Bestand der Prussia-Sammlung

(chemals Königsberg/Ostpreußen) und ihre Beziehung zu Skandinavien. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 46. (2014) 1–26.

GRAHAM-CAMPBELL – KIDD 1980 = GRAHAM-CAMPBELL, James – KIDD, Dafydd: *The Vikings*. New York, 1980.

GUSTIN 2016 = GUSTIN, Ingrid: Elites, Networks and the Finnish Connection in Birka. In: Holmquist, Lena – Kalmring, Sven – Hedenstierna-Jonson, Charlotte (eds.): *New Aspects on Viking-age Urbanism c. AD 750–1100. Proceedings of the International Symposium at the Swedish History Museum, April 17–20th 2013*. Stockholm, 2016. 49–61.

HADLEY 2008 = HADLEY, Dawn M.: Warriors, Heroes and Companions: Negotiating Masculinity in Viking-Age England. In: Crawford, Sally – Hamerow, Helena (eds.): *Anglo-Saxon Studies in Archaeology and History 15*. Oxford, 2008. 270–284.

HAMAJKO 2017 = ХАМАЙКО, Наталья В. / HAMAJKO, Natalia V.: Новые исследования в археологии южной Руси IX–X вв. A déli Rusz 9–10. századi régészeti kutatásának újabb eredményei. In: TÜRK–BALOGH–MAJOR 2017. 369–378.

HEDENSTIERNA-JONSON 2009a = HEDENSTIERNA-JONSON, Charlotte: *Magyar–Rus–Scandinavia. Cultural exchange in the early medieval period*. Situne Dei 2009. 47–56.

HEDENSTIERNA-JONSON 2009b = HEDENSTIERNA-JONSON, Charlotte: Rus', Varangians and Birka Warriors. In: HOLMQUIST OLAUSSON – OLAUSSON 2009. 159–178.

HEDENSTIERNA-JONSON 2012 = HEDENSTIERNA-JONSON, Charlotte: Traces of contacts: Magyar material culture in the Swedish Viking Age context of Birka. In: Tobias, Bendeguz (Hrsg.): *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik*. Römisch-Germanisches Zentralmuseum – Tagungen 17. Mainz 2012. 29–46.

HELMBRECHT 2011 = HELMBRECHT, Michaela: Wirkmächtige Kommunikationsmedien. Menschenbilder der Vendel- und Wikingerzeit und ihre Kontexte. *Acta Archaeologica Lundensia Series prima in 4*, No. 30. Lund, 2011.

HOLMQUIST OLAUSSON – OLAUSSON 2009 = HOLMQUIST OLAUSSON, Lena – OLAUSSON, Michael (eds.): *The Martial Society. Aspects of warriors, fortifications and social change in Scandinavia*. Stockholm, 2009.

HUTTON 1998 = HUTTON, Ronald: *The Pagan Religions of the Ancient British Isles. Their Nature and Legacy*. Oxford–Maiden, 1998.

ILÉS-MUSZKA 2019 = ILÉS-MUSZKA Andrea: A birkai helyőrség Kárpát-medencei kapcsolatai. Contacts between Birka's garrison and

the Carpathian-Basin. *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica IV*. Szeged, 2019. 77–100.

KÁDÁR 1961 = KÁDÁR Zoltán: A nagyszentmiklósi kincs triumfális képtípusainak eredetéről. Contribution à l'étude de l'iconographie des représentations-types du trésor de Nagyszentmiklós. *Folia Archaeologica* 13. (1961) 117–128.

KATONA 2013 = KATONA Csete: Gyilkos eszköz vagy szimbólum? Fegyverzetértelmezési problémák a viking kori Izlandon. In: Bárány Attila – Papp Klára (szerk.): *Történeti tanulmányok XXI*. Debrecen, 2013. 111–132.

KATONA 2017 = KATONA Csete: Rusz–varég kereskedelmi útvonalak a IX–X. századi Kelet-Európában és a Kárpát-medence. Rus-Varangian trade routes in 9th–10th century Eastern Europe and the Carpathian Basin. *Jósa András Múzeum Évkönyve LIX–II*. (2017) 233–252.

KATONA 2018a = KATONA Csete: Viking és nomád kísérettagok a 9–11. századi kelet-európai udvarokban. Viking and Turkic Retainers in Courts along the Austrvegr during the 9th–11th Centuries. In: Farkas Csaba – Ribí András – Veres Kristóf György (szerk.): *Micae Mediaevales VII. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 2018. 49–64.

KATONA 2018b = KATONA Csete: Viking zsoldosok a IX–XI. századi Kelet-Európában. Viking Mercenaries in 9–11th Century East-Europe. *Hadtörténeti Közlemények* 131. (2018) 811–833.

KISS 2015 = KISS Máté: Skandináv eredetű katonai segédnépek a Kárpát-medencében a 9–11. században. Scandinavian-origin military auxiliaries in the Carpathian Basin in the 9–11th centuries. In: Bíró Gyöngyvér (szerk.): *Móra Akadémia szakkollégiumi tanulmánykötet*. Szeged, 2015. 239–254.

KOMAR 2012a = KOMAR, Alexey / КОМАР, Алексей Викторович: Киев и Правобережное Поднепровье. In: МАКАРОВ 2012. 300–333.

KOMAR 2012b = KOMAR, Alexey / КОМАР, Алексей Викторович: Чернигов и Нижнее Подесенье. In: МАКАРОВ 2012. 334–365.

KOMAR 2018 = KOMAR, Olekszij / КОМАР, Алексей: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei. Szerk./red.: Türk Attila – Budai Dániel. Budapest, 2018.

KONTNY 2017 = KONTNY, Bartosz: Brothers-in-Arms. Balt Warriors and their interregional contacts in the roman and migration peri-

ods (The case of the Bogaczewo and Sudovian cultures). Ginklo broliai. Baltų kariai ir jų tarpregioniniai kontaktai romėniškuoju ir tautų kraustymosi laikotarpiais (Bogačevo ir Sūduvių kultūrų atvejais). *Lietuvos Archeologija* 43. (2017) 11–62.

KOVÁCS 1972 = KOVÁCS, László: Die budapester Wikingerlanze (Geschichtsbabriss der ungarischen Königslanze). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 22. (1970) 323–339.

KURASIŃSKI 2014 = KURASIŃSKI, Tomasz: Grotem w dół, grotem w górę. Deponowanie włóczni w grobach wczesnośredniowiecznych na ziemiach polskich. Spearhead up, spearhead down. Deposition of spears in Early Medieval Graves in the Polish lands. *Acta Archaeologica Lodziensia* 60. (2014) 159–190.

LANGÓ 2007 = LANGÓ Péter: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest, 2007.

LANGÓ 2009 = LANGÓ Péter: A Kárpát-medence X. századi lelet-horizontjának bulgáriai vonatkozásai, néhány kiemelt példa alapján. In: Vincze Ferenc (szerk.): *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet. Ómúltunk tára 5. (Szófia, 2009. máj. 27–28. „Avarok, ősbolgárok és magyarok a Közép- és Al-Duna mentén (VIII–XI. század)” régészeti konferencia magyarádásai*. Budapest, 2009. 34–46.

LINDBLOM 2018 = LINDBLOM, Charlotta: UNESCO and World Heritage Management in Jelling – Opportunities and Challenges. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 13. (2018) 243–256.

LUNDSTRÖM – HEDENSTIERNA-JONSON – HOLMQUIST 2009 = LUNDSTRÖM, Fredrik – HEDENSTIERNA-JONSON, Charlotte – HOLMQUIST OLAUSSON, Lena: Eastern archery in Birka’s garrison. In: HOLMQUIST OLAUSSON – OLAUSSON 2009. 105–115.

MESTERHÁZY 1981 = MESTERHÁZY Károly: Karoling–normann típusú kengyel a honfoglaló magyaroknál. Steigbügel karolingisch–normannischen Typs bei den landnehmenden Ungarn. *Folia Archaeologica* 32. (1981) 211–223.

MIKHAILOV 2008 = MIKHAILOV, Kirill: Uppland – Gotland – Novgorod. Russian-Swedish Relations in the Late Viking Age on the Basis of Studies of Belt Mountings. In: Fransson, Ulf – Svedin, Marie – Bergerbrant, Sophie – Androshchuk, Fedir (eds): *Cultural interaction between east and west. Archaeology, artefacts and human contacts in northern Europe. Stockholm Studies in Archaeology* 44. Stockholm, 2007. 205–211.

MIKHAILOV – SOBOLEV 2000 = MIKHAILOV, Kirill – SOBOLEV, Vladislav / МИХАЙЛОВ, Кирилл Алексеевич – СОБОЛЕВ,

- Владислав Юрьевич: Новгородские наборные пояса XI–XII вв. Belt fittings of the 11th – 12th centuries from Novgorod. *Археологические Вести* 7. (2000) 222–228
- MINAEVA – HOLMQUIST 2012 = МИНАЕВА, Оксана – ХОЛМКВИСТ, Лена / MINAEVA, Oksana – HOLMQUIST, Lena: *Български паралели на източните находки на металопластиката от Бирка. Bulgarian Parallels to Oriental Finds of Metalwork from Birka.* Plovdiv, 2012.
- MORDOVIN 2006 = MORDOVIN Maxim: A normann-elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig. *Korall* 24 (2006), 118–162.
- MUSIN 2012 = MUSIN, Aleksandr / МУСИН Александр Евгеньевич: Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное. *Scandinavian paganism in East Europe in the light of archaeology: common and special. Российский Археологический Ежегодник* 2. (2012) 555–602.
- MUSIN – TARABARDINA 2019 = MUSIN, Aleksandr – TARABARDINA, Olga / Мусин Александр Евгеньевич – Тарабардина, Ольга Альбертовна: Скандинавы среди первопоселенцев Новгорода по данным археологии. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История* 64 (2019) 2. 762–785.
- MURRAY 2010 = MURRAY, Griffin: A Zoomorphic Penannular Brooch from Tullahennell North, Co. Kerry. *North Munster Antiquarian Journal* 50. (2010) 15–27.
- MÜLLER 2008 = Müller, Róbert: Neue germanische Funde aus der Festung Keszthely-Fenékpuszta. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 59. (2008) 231–245.
- MYRBERG BURSTRÖM 2015 = MYRBERG BURSTRÖM, Nanuschka: Things of quality: possessions and animated objects in the Scandinavian Viking Age. In: Klevnäs, Alison – Hedenstierna-Jonson, Charlotte (eds.): *Own and be owned. Archaeological approaches to the concept of possession. Department of Archaeology and Classical Studies.* Stockholm, 2015. 23–48.
- NEPPER – MÁTHÉ 1982 = M. NEPPER Ibolya – Sz. MÁTHÉ Márta: A Hajdú-Bihar megyei múzeumok régészeti tevékenysége 1977–1980 (Leletkataszter). The Archeological Activity of the Museums in Hajdú-Bihar County in the Years 1977—1980 (A Survey of Finds). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1980.* Debrecen, 1982. 95–115.
- ØSTMO 2020 = ØSTMO, Mari Arentz: Intraregional Diversity. Approaching Changes in Political Topographies in South-western Norway through Burials with Brooches, AD 200–1000. In: Skre, Dagfinn (ed.): *Rulership in 1st to 14th century Scandinavia. Royal*

graves and sites at Avaldsnes and beyond. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 114. Berlin–Boston, 2020. 67–189.

PAULSEN 1933 = PAULSEN, Peter: *Magyarországi viking leletek az észak- és nyugateurópai kultúrtörténet megvilágításában.* Wikingerfunde aus Ungarn im Lichte der Nord- und Westeuropäischen Frühgeschichte. *Archaeologia Hungarica* XII. Budapest, 1933.

PERÉMI 2019 = S. PERÉMI Ágota: Újabb avar kori leletek Veszprém megyében VI. A Balatonszőlős-TSz major temető részlete (Németh Péter és Cs. Dax Margit leletmentése). Neue Funde aus der Awarenzeit im Komitat Veszprém VI. Fundstätte auf dem Gebiet der landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaft in Balatonszőlős (Fundaufnahme durch Péter Németh und Margit Cs. Dax). *Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 29. (2019) 87–152.

PUŠKINA – MURAŠEVA – ENIOSOVA 2017 = PUŠKINA, Tamara – MURAŠEVA, Veronika – ENIOSOVA, Natalja: Der archäologische Komplex von Gnezdovo. In: Makarov, Nikolaj (Hrsg.): *Die Rus' im 9.–10. Jahrhundert. Ein Archäologisches Panorama. Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete 14.* Mainz, 2017. 250–281.

RÁCZ 2021 = RÁCZ Tibor Ákos (szerk.): *Kincskeresés, kaland, tudomány. Közösségi régészeti projektek Pest megyében.* Ferenczy Múzeumi Centrum, Szentendre, 2021.

QUAST 2018 = QUAST, Dieter: Das Ostseegebiet und die nördliche Grenzzone des byzantinischen Reiches im späten 6. und 7. Jahrhundert. A Balti-tenger vidéke és a Bizánci Birodalom északi határsávja a 6. század végén és a 7. században. In: Korom Anita (főszerk.): *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére.* Archäologische Studien zu Ehren von Margit Nagy. Budapest, 2018. 521–536.

RÉVÉSZ 1991 = RÉVÉSZ László: Készneléti íjtartó tegezék a magyar honfoglalás kori sírokban. Köcher für Bogen in Bereitschaftsstellung aus Gräbern der ungarischen Landnahmezeit. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 28–29 (1989–1990), 1991. 31–49.

RÉVÉSZ 1992 = RÉVÉSZ, László: Die Berichtschafts-bogenbehälter (Gorythos) in den Gräbern der ungarischen Landnahmezeit. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 44. (1992) 345–369.

RÉVÉSZ 1996 = RÉVÉSZ László: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc, 1996.

RÉVÉSZ–WOLF 2013 = RÉVÉSZ László – WOLF Mária (szerk.): *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.* Szeged, 2013.

REZI KATÓ 2016 = REZI KATÓ Gábor: *Laudatio Donatoris.* In: FINSZTER – KÓHALMI – VÉGH 2016. 57–58.

RICHARDS 1999 = RICHARDS, Julian D.: *The Scandinavian presence.* In: Hunter, John – Ralston, Ian (eds.): *The archaeology of Britain: an introduction from the Upper Palaeolithic to the Industrial Revolution.* London – New York, 1999. 194–209.

RUDENKO 2018 = RUDENKO, Konsztantyin Alexandrovics / РУДЕНКО, Константин Александрович: *Новые материалы по культуре древних венгров в Приуралье. A korai magyar problematikát érintő újabb leletek az Urál nyugati előteréből.* In: Türk, Attila – Зеленков, Александр Сергеевич (Ред./ Szerk.): *III-ű международный мадьярский симпозиум. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. 3. nemzetközi korai magyar történeti és régészeti konferencia. Budapest, 2016. június 6–10.* Budapest, 2018. 305–333.

SIMON 2009 = SIMON László: *Ismeretlen lelőhelyű (hódsági?) avar kori leletek. Awarenzeitliche Funde unbekanntes Fundortes (Hódság/Odžaci?).* In: Somogyvári Ágnes – V. Székely György (szerk.): *„In terra quondam Avarorum...” Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára. Archaeologica Cumanica 2.* Kecskemét, 2009. 225–234.

SIMON 2012 = SIMON, László: *Awarenzeitliche Funde unbekanntes Fundortes (Hódság/Odžaci?).* In: Vida Tivadar (szerk./ed.): *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére.* Archaeological Studies in Honour of Éva Garam. Budapest, 2012. 489–497.

SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – SZÉKELY 2014 = SOMOGYVÁRI Ágnes – SZENTPÉTERI József – V. SZÉKELY György (szerk.): *Településtörténeti kutatások. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza–Amler-bánya. Settlement Studies. Solt-Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-Bánya. Archaeologia Cumanica 3.* Kecskemét, 2014.

SZÉKELY 2014 = V. SZÉKELY György: *A Solt-Tételhegyen előkerült numizmatikai anyag értékelése. The numismatic finds from Solt-Tételhegy.* In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – SZÉKELY 2014. 245–261.

SZÉKELY 2017 = V. SZÉKELY György: *Kereskedők, kalmárok, kufárok. A távolsági kereskedelem néhány tárgyi emléke a Duna–Tisza közén.* In: BÁLINT – SZENTPÉTERI 2017. 239–247.

SZENTPÉTERI 2010 = SZENTPÉTERI József: *Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a*

Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről. Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). Régészeti Kutatások Magyarországon 2009. (2010) 53–80.

SZENTPÉTERI 2013 = SZENTPÉTERI József: Castrum Tetel – Egy induló kutatási program kérdésfeltevései. Castrum Tetel – Research Design of a New Archaeological Project. In: RÉVÉSZ – WOLF 2013. 357–371.
 SZENTPÉTERI 2014 = SZENTPÉTERI József: Semmiből egy régi világot: kutatások Solt-Tételhegyen (2005–2013). An ancestral world from naught: research at Solt-Tételhegy (2005–2013). In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – SZÉKELY 2014. 7–22.

SZENTPÉTERI 2017 = SZENTPÉTERI József: Koronás fők – lukaszsek. In: BÁLINT – SZENTPÉTERI 2017. 223–231.

SZENTPÉTERI 2018 = SZENTPÉTERI József: Egy vándormotívum az avar kori Kárpát-medencében (oroszlán-, szemmurv- és szfinxábrázolások). A cross-cultural motif of the Avar period in the Carpathian Basin (lion, senmurv and sphinx depictions). In: Varga Máté – Szentpéteri József (szerk.): *Két világ határán. Természet- és társadalomtudományi tanulmányok a 70 éves Költő László tiszteletére.* Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei 6. Kaposvár, 2018. 321–342.

SZENTPÉTERI – TÖRÖK 2022 = SZENTPÉTERI József – TÖRÖK Béla: A solti Tételhegy szórvány leleteinek skandináv és balti kapcsolatai (régészeti és archeometriai adatok). In: Somogyvári Ágnes (szerk.): „Élőknek öröksége.” *Tanulmányok V. Székely György emlékére.* Katona József Múzeum, Kecskemét, 2022. (Sajtó alatt).

TSIGARIDAS GLØRSTAD 2012 = Tsigaridas Glørstad, Zanette: Sign of the Times? The Transfer and Transformation of Penannular Brooches in Viking-Age Norway. *Norwegian Archaeological Review* 45. (2012) 1, 30–51.

TÜRK – BALOGH – MAJOR 2017 = TÜRK Attila (főszerk.) – BALOGH Csilla – MAJOR Balázs (szerk.): *Hadak útján XXIV. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom, 2014. november 4–6. 2. kötet.* Conference of Young Scholars on the Migration Period. November 4–6, 2014, Esztergom. Volume 2. Budapest–Esztergom, 2017.

TVAURI 2012 = TVAURI, Andres: *The Migration Period, Pre-Viking Age, and Viking Age in Estonia.* Estonian Archaeology 4. Tartu, 2012.

WHITFIELD 2001 = WHITFIELD, Niamh: The ‘Tara’ brooch: an Irish emblem of Status in its European context. In: Hourihane, Colum (ed.): *From Ireland coming: Irish art from the early Christian to the late Gothic period and its European context.* New Jersey, 2001, 211–247.

WHITFIELD 2004 = WHITFIELD, Niamh: More thought on the wearing of brooches in early medieval Ireland. In: Hourihane, Colum (ed.): *Irish art historical studies in honour of Peter Harbison*. New Jersey – Dublin, 2004. 70–108.

ŽULKUS 2007 = ŽULKUS, Vladas: Armed and Expected. Traders and their Ways in Viking-Time. Ginkluoti ir laukiami. Prekiautojai ir jų keliai vikingų laikais. *Archaeologia Baltica* 8. (2007) 310–320.

YOTOV 2003 = ЙОТОВ, Валери / YOTOV, Valeri: *Викингите на Балканите*. The Vikings on the Balkans. Варна, 2003.

YOTOV 2007 = YOTOV, Valery. The Vikings in the Balkans (Tenth to 11th Centuries). Strategic and Tactical Changes. New Archaeological Data on the Weaponry. Vikingai baltanuose (X–XI a.). Strategijos ir taktikos pasikeitimai. Nauji archeologijos duomenys apie ginkluotę. *Archaeologia Baltica* 8. (2007) 321–327.

ANGI JÁNOS A KRÍM ELSŐ OROSZ ANNEKTÁLÁSA

„Én rögtön mondtam, amikor a császár Oroszországba utazott, hogy az a szörnyű nő – az a Katalin – lépre viszi... József, akármilyen nagy despotának mondják itt Bécsben – ártatlan fiú ahhoz az ázsiai szörnyeteghez, meg az ő Patyomkin-jéhez képest”.¹

Jelen írásnak kettős aktualitása is van, lett. Az örömteli, hogy a magyar (és orosz²) történelem jeles amerikai-magyar kutatója, *Peter Pastor* idén tölti be a 80. életévét. Péter nagyon sok kollégának segített meghívásokkal, ösztöndíjakkal, vízumokkal, könyvek kiadásával, szövegek helyes angolságra terelésével, baráti gesztusokkal. E rövid tanulmány egyik-másik korábbi változatának, angol nyelvű konferenciaelőadásaim szövegének gondozásával sokat tett azért, hogy az amerikai kollégák is megértsék annak mondandóját, hangsúlyait. Az egyik szöveggondozás talán túl jól is sikerült, kivívta amerikai-orosz történészek ösztözüét Pittsburgh-ben. A csiszolt angol változat azt az illúziót keltette, hogy angolul és oroszul is kellő nyelvtudással rendelkezem ahhoz, hogy felvegyem a versenyt a mindkettőt anyanyelvi szinten beszélő, politikailag kellően felajzott újjvilági kollégákkal.

A másik aktualitás annál szomorúbb. Amikor e sorokat véglegesítem, orosz csapatok lépték át Ukrajna határait, ezzel jelenleg belátatlan világtörténelmi eseményláncolatot elindítva.

II. Katalin cárnő (uralk. 1762–1796) a XVIII. századi orosz történelem egyik kulcsfontosságú alakja volt. Bár jóval kevesebbet foglalkoztak vele, írtak róla, mint I. Péterről, nem túlzó az a megállapítás, hogy ha Péter ablakot nyitott Európára, úgy Katalin tárta az ajtót szélesre.³ A cárnő a németországi Stettinben született 1729-ben, eredeti neve *Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst* volt. 14 éves korában jegyezték el egy szintén német férfiúval, *Karl Peter Ulrich von Holstein-Gottorppal*, aki I. Péter unokája lévén az orosz trón várományosa volt már ekkor. Sophie Auguste 1744 óta élt Oroszországban, s az ortodox keresztységben kapta a *Jekatyerina* nevet. 1762 nyarán úgy került az orosz trónra, hogy férjét, akit néhány hónappal korábban III. Péter néven koronáztak meg, fosztotta meg a hatalomtól egy jól szervezett katonai akcióval.

¹ NÉMETH L. 1981, 423.

² Magyarul is: PASTOR 2010.

³ BRITANNICA 1973. Vol. 3, 1005.

Uralkodásának megítélése mindvégig széles skálán mozgott.⁴ Egyesek Észak Szemiramiszaként a felvilágosult abszolútizmus egyik tipikus képviselőjét látták benne, mások cinikus és képmutató zsarnokot, aki Európa felé a művelt, széles látókörű társasági dámát játszott, de Oroszországon belül elnyomott minden felvilágosult reformkísérletet.⁵ *Voltaire* (François-Marie Arouet), *Denis Diderot*, *Jean le Rond d’Alambert* levelező partnere, az *Enciklopédia* és a *Törvények Szelleméről* lelkes híve egyrészt; férjének gyilkosa, *Alekszandr Ragyiscsev* száműzője, *Nyikolaj Novikov* bebörtönzője másrészt, aki parasztok millióit kényszerítette be a szolgai *holop* állapotba. Katalin tételesen ismerte a francia felvilágosodás, az itáliai, francia, német jogi gondolkodók, a fiziokraták, a kameralisták, a *raison d’état* és a *polizeiwissenschaft* teoretikusainak legfontosabb műveit. A felvilágosodás több vezéralakjával kapcsolatba is került. *D’Alembert*-t meghívta *Pál nagyherceg* nevelőjének, *Voltaire*-rel és *Diderot*-val hosszasan levelezett, utóbbi vendégül is látta Pétervárott, *Cesare Beccariát* és *Pierre-Paul Le Mercier de la Rivière*-t tanácsadónak is szerette volna megnyerni. Maga Katalin büszke volt írásműveire és reformjaira: az 1767-es *Nakazra*,⁶ az 1775-ös kormányzósági reformra,⁷ az 1785-ös nemesi és városi kiváltságlevelekre,⁸ a kultúra támogatására, iskolák nyitására, az egészségügy kiépítésének kezdeteire.⁹ Nem utolsósorban Katalin nagy hódító is volt, megszerezte Lengyelország területeinek jelentős részét, Nyugat-Ukrajnát, Beloruszsiát, Litvániát, Kurlandot, Volhínia nyugati részét, a Fekete-tenger egész északi partvidékét, a Kaukázus egy részét. A mi szempontunkból fontos déli területek részben az 1774-es kücsük-kajnardzsi békével,¹⁰ részben az ekkor egyfajta önálló státuszt kapó Krím 1783-as annektálásával kerültek Oroszországhoz.

Az orosz udvar legfontosabb döntéshozó szerve II. Katalin uralkodásának első néhány évében még a *szénatus* volt. Tagjainak száma az eredeti 9-ről 1762-ig fokozatosan 21-re emelkedett, s ez együttjárt

⁴ Ld. általánosan oroszul újabban KAMENSZKIJ 1989.; KAMENSZKIJ 1997.; PAVLENKO 2003.; JELISZEJEVA 2018.; angolul mindmáig MADARIAGA 1981.; ALEXANDER 1989.; MADARIAGA 1990.; valamint az Oroszország történetéről szóló kézikönyveket, egyetemi tankönyveket; magyarul KAMENSZKIJ 2000.

⁵ Vö. például KAMENSZKIJ 1989.

⁶ A szöveg új kiadása: JEKATYERINA 2012. V.ö. ANGI 1988.

⁷ PSZZRI 1830. tom XX, 229–304. No. 14.392.

⁸ PSZZRI 1830. tom XXII, 344–358 és 358–384. No. 16.187 és 16.188 [a kötetben hibásan ezt is 16.187-nek számozták]; magyarul rövid részletei: OLVASÓKÖNYV 1956, 298–301. és 301–308.

⁹ Vö. MADARIAGA 1981.; ANGI 2006.

¹⁰ Szövege oroszul: PSZZRI 1830. tom XIX, 957–967. No. 14.164, és újabban DOGOVOR 1992.; angolul: TREATY 1854.

befolyásának csökkenésével. 1763-ban 6 osztályra osztották. A valóságban ez a munkamegosztás sohasem működött jól, és a szenátus szinte teljes korábbi szerepét annak első osztálya vette át. A végrehajtás szakigazgatási szervei ebben az időben is a *kollégiumok* voltak. A központi adminisztrációt először számba vevő, II. Katalin által kiadott 1763 decemberi szervezeti szabályzat 18 ilyen központi kormány szervet nevezett meg. Minthogy az új főváros, Szentpétervár az ország szélén feküdt, távol Oroszország szívéből, és a megélhetési költségek is jóval magasabbak voltak, mint Moszkvában, így nem is próbálták meg a kormányzat egészét áttelepíteni Pétervárra. A 18, már említett kormány szervből 1763-ban 11-nek még mindig Moszkvában volt a központja, s ezek csak hivatalaik egy részét, egy irodát tartották fenn Pétervárott. Így összességében azt mondhatjuk, bár az ország politikai fővárosa Szentpétervár volt, az adminisztráció központja Moszkva maradt.¹¹

A döntés-előkészítés első számú színtere az 1768-ban megalapított *államtanács* (*goszudarsztvennij szovjet*) lett. A cárnő a török háború kitörésekor hívta életre *ad hoc* módon, de egészen 1796-ig, Katalin haláláig működött, általában 10-13 fős létszámmal, a legbefolyásosabb családok és udvari körök (frakciók) képviselték magukat benne. Az *államtanács* hatékonyságát és szakszerűségét tekintve kétségtelenül európai összehasonlításban is megállta a helyét, amennyiben az orosz udvar legműveltebb, leginkább éleselméjű, legagyafűrtabb tisztviselői vettek rajta részt. Az itt folyó élénk vita, a felmerülő problémák többszöri, alapos és körültekintő körbejárása volt a garancia arra, hogy nem születhet elhamarkodott döntés. Különösen jól érzékelhető az *államtanács* szerepe a Katalin uralkodása alatti háborús helyzetekben, amikor meghatározták a stratégiát, felmérték a háború várható költségeit, elemezték a korábbi háborúk tapasztalatait, kiértékeltek a kémek és katonai parancsnokok jelentéseit, döntöttek a lehetséges koalíciók megkötéséről, elkészítették a konkrét haditerveket.¹²

Grigorij Alekszandrovics Potjomkin a fent említett 1762-es „pátólaforradalom” idején kezdte politikai pályafutását.¹³ Tíz évvel volt fiatalabb Katalinnál, 1739-ben született egy Szmolenszk kormányzó-ságbeli kisbirtokos családban. 1755-ben került szolgálatra a lovas gárdához, s fiatal tisztként némi birtokot és pénzt kapott jutalmul a III. Péter elleni fellépéséért. A *Szanktpetyerburgszkije vedomosztji*

¹¹ SCSEPETEV 2003, 190–196.; ANGI 2006, 279.

¹² ANGI 2006, 279., és ld. még FULLER 1992. ide vonatkozó részeit is.

¹³ Vö. SOLOVEYCHIK 1938.

1762. augusztus 9-i száma harmincadikként említi a megjutalmazottak között Grigorij Potyomkint, a lovas gárda hadnagyát, mint aki 400 lelket kapott, azaz akkora birtokot, amelyhez a legutolsó revízió szerint 400 felnőtt férfi-jobbágy, tehát mintegy 1000 fő tartozik.¹⁴ Potyomkin fiatal tisztként a pétervári társaság egyik ünnepelet alakja volt, az Orlovok baráti köréhez tartozott. A pletykák ellenére valószínűleg nem nekik köszönhette fél szemének elvesztését, hanem egy betegségnek s egy kuruzslónak. A katonai hatalomátvétel után *Grigorij Orlov* hosszú éveket II. Katalin kegyence volt, s Potyomkin rajta keresztül jutott el a cári udvarba, ahol magát Katalint is megismerte. Innentől kezdve gyorsan haladt előre a ranglétrán. Katonai karrierje azonban csak az 1768–1774-es orosz–török háború alatt teljesedett ki, vezérőrnagyi rangig jutott (a *genyeral-major* a 14 fokozatú katonai rangtáblázat 4. számú fokozata felülről, a tábormoki kar, a *genyeralityet* legalsó rangja). 1774 tavaszán a cárnő főhadsegéddé (*genyeral-ad'jutant*) nevezte ki, s ez jelezte, Potyomkin kegyenccé lépett elő.

Ekkorra a kegyenségnak egész rítusa alakult ki az orosz udvarban. Katalin aktuális szeretője beköltözhetett a Palotába, közvetlenül a cárnő lakosztálya alá, mellyel lakhelyét titkos lépcső kötötte össze. Állandó társasága volt az uralkodónőnek, külön engedély nélkül az épületet sem hagyhatta el. Ügyelnie kellett arra, nehogy túlságosan kedves legyen más hölgyekhez, mert ezzel féltékenyvé tehetné Katalint. Beiktatásakor nagy összegű pénzt kapott, s a cárnő később is elhalmozta pénzzel, birtokokkal, ékszerekkel, értékes ajándékokkal, orosz és külföldi címekkel, kitüntetésekkel, rendjelekkel. Kegyezsétségét a Palotából való kiköltöztetése jelezte, de fájdalomdíjul még bőkezűen megajándékozták. Potyomkin is így kezdte főhadsegédi pályafutását, ám hamar sikeresen túllépett a hagyományos kegyenci szerepen. Fokozatosan bekapcsolódott a kormányzati munkába is, az udvar legbefolyásosabb embere lett, szinte társuralkodó.¹⁵

Az orosz kormányzati politikában világos cezúrát jelentett az 1774-es év, Potyomkin aktív politikai szereplésének kezdete. Az első lépést 1774-ben egy új döntéselőkészítő szerv, a *titkárság* (*szekretariat*) létrehozása jelentette, ahol II. Katalin bizalmasai dolgoztak. Általában 6 fő alkotta, akik a legfontosabb politikai érdekcsoportokból kerültek ki. 1775 és 1793 között a *titkárság* vezéralakja az ukrán származású *Alekszandr Bezborodko* (1747–1799) volt, Potyomkin és a főállamügyész *Alekszandr Vjazemszkij* herceg (1727–1793) mellett ő

¹⁴ DVORJANSZKAJA 1960, 31.

¹⁵ ANGI 1995.

vált a harmadik legbefolyásosabb oroszországi politikussá. A *titkárság* pontos feladata és hatásköre nem volt behatárolva, minden olyan kérdéssel foglalkozott, minden olyan ügyet a kezébe vett, ami a cárnő személyes érdeklődésére számot tartott, lett légyen az belpolitikai, külügyi vagy katonai probléma.¹⁶

A központi kormányzat átalakítását követte 1775-ben a kormányzósági reform, amely az addig 3 lépcsős közigazgatást leegyszerűsítette, praktikusabbá tette. II. Katalin trónra lépésekor a birodalom – a balti területek, az ukrajnai határvidék és Szibéria kivételével – 10 *kormányzóságra* (*gubernyija*) volt osztva, s ezek közül 8 tovább oszlott tartományokra (*provincija*). A kormányzóságok élére *kormányzói*, a tartományok élére *vajdai* rangban állítottak felelős politikust. Az 1775-ös átalakítás megszüntette a kormányzóságok és tartományok főlölleges kettősségét, egyúttal a történeti elv helyett a felosztás legfontosabb szempontja a lakosságszám nagysága lett. A félszáz kormányzóság határait igyekeztek úgy megvonni, hogy mintegy 3–400 ezer lakos éljen mindegyikben, s ezek oszlottak tovább *kerületekre* (*ujezd*), mintegy 20–30 ezres lakosságszámmal. A kormányzók személynének kiválasztásában a korábbi elvek érvényesültek, többségük továbbra is a katonai pályáról érkezett. A kormányzósági reformot kiegészítette a bíraskodás területi átszervezése is.¹⁷

Potjomkin 1776-ban önként lehátrált a kegyencségről, de befolyása még hosszú évekig megmaradt mind az új kegyencek kiválasztásában, mind a kormányzati munkában. A két év mérlege: hercegi cím (*knyaz'*), az *államtanács* tagja majd alelnöke; a kormányzósági reform után Új-oroszországi és Azovi főkormányzó (*genyeral-gubernátor*); orosz, svéd, porosz, dán kitüntetések és címek birtokosa, sőt II. József 1776-ban birodalmi hercegi rangra emelte. Olyan nagyságrendű birtokadományokat, pénzt és egyéb értékeket kapott a cárnőtől, hogy oroszthon egyik leggazdagabb emberévé vált. Igazi tehetsége azonban a déli területek pacifikálásakor, a Krím anektálásakor s utána mutatkozott meg.

Az 1768–74-es orosz–török háború jelentősen átrendezte a Fekete-tenger északi partvidékének helyzetét. A térséget korábban, 1441-től a *Krimi tatár kánság* uralta, amely 1478-tól az *Oszmán birodalom* egyfajta vazallusa volt. Most Oroszország megszerezte a *Bug* melletti területeket, *Kercset* – s vele kijáratot az *Azovi-tengerre*, és 4,5 millió rubel hadisarc mellett a kereskedelmi hajózás jogát a szorosokon (*Boszporusz*, *Dardanellák*) keresztül. Az oroszok a meghódított

¹⁶ ANGI 2006.

¹⁷ PSZZRI 1830. tom XX, 229–304. No. 14.392.

déli területeken két kormányzóságot alapítottak: *Új-Oroszországot* és *Azovot*. A két kormányzóság élére főkormányzónak Grigorij Potyomkin került, aki egyik fő feladatának a kozák-kérdés megoldását tartotta. Az új főkormányzó „sikeresen kombinált két ellentétes irányú intézkedést: saját vezetése alatt egy centralizált struktúrába integrálta a kozákságot, felszámolva maradék autonómiájukat is; másrészt nagyobb felelősséget rakott a vállukra, ezzel emelve büszkeségüket és önbecsülésüket”.¹⁸

Az 1772-es karaszubazar-i szerződés¹⁹ elszakította a Krímet az Oszmán birodalomtól, független státust biztosított számára – orosz dominanciával. A *Porta* is kénytelen volt ezt elismerni az 1774-es kücsük-kajnardzsi békében. II. Katalin és az orosz katonai vezetés azonban ezzel nem gondolta lezártnak a kérdést, s mihamarabb rá akarta tenni a kezét az egész déli területre. A cárnő már 1776-ban titokban megbízta Potyomkint és *Nyikolaj Rumjancevet* a Krím annektálási tervének kidolgozásával. A diplomácia eszközeivel akarták távol tartani Svédországot egy esetleges újabb orosz–török konfliktustól, és megnyerni a Habsburgokat egy közös katonai fellépés ügyének. Katalin kétszer is találkozott (1780-ban és 1783-ban) *III. Gusztáv* svéd királlyal, s 1780-ban, még *Mária Terézia* halála előtt vendégül látta a társuralkodó *Józsefet*. Hosszas levelezés után sikerült megállapodniuk egy olyan titkos szerződésben, ahol mindkét uralkodó egy-egy levélben kötelezettséget vállalt a másik félnek segítség nyújtására támadás esetén.²⁰ Katalin elérte, hogy az osztrák fél vállalta, török támadás esetén 3 hónapon belül akkora haderővel siet Oroszország segítségére, amekkorát az oroszok maguk mozgósítanak.²¹ A megállapodást igyekeztek a legnagyobb titokban tartani, Katalin csak öt közeli külpolitikai tanácsadóját avatta be a dologba.

A cárnő 1782 augusztusában újra elrendelte a Krím elfoglalását, bár II. József nem lelkesedett az ötletért, amelyről előre tájékoztatták. A következő év tavaszán és kora nyarán Katalin újra és újra sürgette leveleiben Potyomkint, kezdje már meg a támadást.²² Előre elküldte dátummal nem ellátott kiáltványát az annexióról, melynek kihirdetésére végül 1783 júliusában került sor, amikor Potyomkin bevonult a Krím félszigetre.²³ A főkormányzó nem utazhatott Pétervárra fogadni

¹⁸ LEDONNE 1984, 295.

¹⁹ Szövege oroszul: PSZZRI 1830. tom XIX, 708–712. No. 13.943. [az 1792. november 1-jén aláírt megállapodást II. Katalin 1793. január 29-én ratifikálta]

²⁰ PEREPISZKA 1880, 240–241, 254–257.

²¹ MADARIAGA 1959.

²² SZIRIO 1880. tom 27, 269–274.

²³ PSZZRI 1830. tom XXI, 985–986. No. 15.798.

a cárnő gratulációit, minthogy maga is maláriás lett a délen dúló járvány nyomán. Katalin hálája azonban így sem maradt el. Potjomkin jutalmul megkapta a Taurisz legfényesebb hercege (*szvetlejsij knyaz Tavricseszkij*) címet, a katonai rangtáblázat legfelső polcára került tábornagyként (*genyeral-feldmarsal*), a katonai kollégium (*vojennaja kollegija*) elnökévé nevezték ki s 100 ezer rubel pénzjutalmat is kapott, hogy felépíthesse új Taurisz palotáját Péterváron.

Az új hódítás nyomán újra átszervezték a déli közigazgatást. 1784 februárjában a Krímet *Tavrida* kerületnek keresztelték (*Ahtiar* kikötőjének új neve *Szevasztopol* lett), és a korábbi Új-Oroszországi és Azovi kormányzóságból újonnan ki alakított *Jekatyerinoszlavi* kormányzósághoz csatolták Potjomkin főkormányzósága alá. A háromnegyedmillió lakossal bíró új kormányzóságban a Krím mind össze 63 ezer főt jelentett. A Bug és a Dnyeszter közötti területből a *Voznyeszszki* kormányzóságot szervezték meg.²⁴

A déli területeken a legnagyobb problémát a viszonylag gyér lakosság jelen tette. Az orosz kormányzat ezért példátlan erőfeszítéseket tett az újonnan meg hódított földek gyors betelepítésére. Külföldről hívtak telepeseket, katonákat, iparosokat, kereskedőket, s arra ösztönözték az orosz földbirtokosokat is, hogy holopjaik egy részét telepítsék át délre. A telepesek 26–30 gyeszjatyina (29–33 hektár) földet kaptak, a földbirtokosok 48 telket, ha holopjaikat átköltöztették, katonai rangot azok, akik katonáskodó elemeket hoztak magukkal. Az oda érkező parasztok állami státusba kerültek, garantálták személyes szabadságukat, amnesztiát kaptak, ha szökésben voltak, szabad vallásgyakorlatot, ha emiatt kellett elmenekülniük (óhitűek, zsidók stb.). A másik fő vonzerő az adókedvezmények és mentességek egész sora volt. A katonaság nem fizetett fejadót, az állami parasztok és holopok is a megművelt föld után fizettek, s nem a lélekszám után (*sz zemlej, a nye sz ljugyej*). A holopok csak felét fizették az állami parasztok adóinak, mivel a földesuruk saját költségén hozatta őket Új-Oroszországba, s kedvezményesen adóztak az egyházi parasztok (kis számban maradtak az 1764-es szekularizációs rendelet után is), a kozákok, a beloruszok is. A betelepülő nem-orosz lakosság háromtól harminc évig terjedő adómentességet kapott, s az el nem menekült tatárookra sem terjesztették ki a fejadót. Az újonnan érkezők között voltak németek, románok, bolgárok, oszmán menekültek, szerbek, görögök, grúzok, lengyelek, zsidók, cigányok, óhitű oroszok stb. A telepítés mértékére csak részadataink vannak, de ezek is lenyűgözőek. Az egyik tartományban tíz év alatt megduplázódott a lakosság (32 ezerről

²⁴ PSZZRI 1830. tom XXII, 10–12. No. 15.908, No. 15.910.

62 ezerre nőtt), a Krímben, ahol négy év alatt 148 ezer gyeszjatyina földet osztottak ki, 1783 és 1800 között 35 ezer ember telepedett le. A Jekatyerinoszlavi kormányzóság összlakossága 1787 és 1793 között csaknem 100 ezer fővel gyarapodott.²⁵ Egy újabb, 1799-es átszervezéskor 1400 lakott falvat és 7 várost (*Szimferopol, Szevasztopol, Jalta, Jevpatorija, Alusta, Feodoszija, Kercs*) tartottak számon. Potjomkin, aki a betelepítések motorja volt, azt is elérte, hogy az 1775-ös új vámrendelet után is szabadon lehessen a térségbe vodkát importálni. Ez nemcsak „hangulatjavító intézkedés” volt, de egyben a gabona- és tűzifakészletek megóvását is szolgálta.

Az 1770–80-as években Potjomkin nevéhez fűződött egy sor fontos katonai reform: egy déli orosz hadsereg felállítása, fekete-tengeri flottaépítés, kaukázusi és szibériai hadseregszervezés, a lovasság megerősítése, a katonai ruházat teljes megváltoztatása, hadtáp- és egészségügyi reformlépések, a sorozás átalakítása, a fenyítések enyhítése stb. A déli területeken állomásozó, újonnan szervezett hadsereg 8 gyalogos és 2 dragonyosezredből, két lövész zászlóaljából állt, kiegészülve lovasokkal és lándzsásokkal. A déli hadsereg létszáma meghaladta a 32 ezer főt, majd – félve egy török támadástól – 1785 januárjában a gyalogosok számát 40 ezerre emelték. Katonailag a terület fő déli erőssége *Kherszon* volt. Potjomkin alapította az alsó-Dnyeper mellett (nem azonos az ógörög *Kherszonészoszsal*), néhány kilométerre a Bug-Dnyeper delta sekély részétől. A másik fontos újonnan alapított város a *Jekatyerinoszlav* nevet kapta, amíg *I. Pál* 1797-ben át nem kereszteltette *Novorosszijszka*-ra. A déli határ kevésbé volt biztonságos, mint korábban, hiszen eltűntek az ütköző államok (a krími kánóság és a zaporozsjei kozákok). Az újonnan létrejött török-orosz határt külön határőrség figyelte, s egy 40 erődből álló védvonal volt hivatva megvédeni. Ezek egy részét újjáépítették, másik részét újonnan építették.²⁶

Katalin cárnő híres krími utazása 1787 januárjában kezdődött. Magát az utazást Katalin már 1784 óta tervezte, első időpontjául 1785 volt kitűzve, de végül is elhalasztották a délen dúló járványok miatt. Potjomkin már ekkor megépíttette azokat a speciális gályákat, melyek a *Dnyeperen* szállították a cárnőt és vendégeit. A szárazföldi út is részletesen meg volt tervezve, a napi útmennyiségtől a szállásokig. Térképek sokasága készült a városok, falvak, járások, kerületek, kormányzóságok részletes leírásával. 1786-ban meghívták az útra *II. József* német-római

²⁵ MADARIAGA 1981, 362–367.; LEDONNE 1984, 302.

²⁶ ANGI 1995.

császárt, *Józef Antoni Poniatowski* lengyel királyt (Katalin egykori kegyencét), orosz és külhoni arisztokraták, nyugati követek egész sorát. Az út apropója nem csupán Katalin uralkodásának negyedszázados jubileuma volt, hanem azt is hivatva volt bizonyítani, Oroszország gyorsan pacifikálta a meghódított déli területeket, s hogy erős szövetségese a Habsburgoknak. A nagyszabású esemény egyúttal jelzés is volt a háborúra készülődő Törökországnak, jól gondolja meg, megtámadja-e Oroszországot. E célok elérésére sok millió rubelt szántak.²⁷

Az utazás januárban Péterváron (*Carszkoje szelóban*) kezdődött, és a népes utazó társaság szánokon tette meg az utat a behavazott tájon *Szmolenszken* át *Kijevbe*. A társaság tagja volt már ekkor az orosz udvar színe-java, nemesek, nemes hölgyek, külföldi követek, köztük *Louis Philippe, comte de Ségur* francia, *Alleyn FitzHerbert* angol, *Ludwig Cobenzl* osztrák követ. A diplomaták az egész út folyamán a cárnő vendégei voltak, összes költségeiket az orosz udvar fedezte. Január végén a társaságot Rumjancev főkormányzó fogadta Kijevben. Itt várta őket maga Potjomkin is, és *Charles Joseph de Ligne* herceg is itt csatlakozott a cárnőhöz. Három hónapot töltöttek Kijevben, várva, hogy a jég elolvadjon a Dnyeperen. Április végén újra útnak indultak, a speciális, keleti kényelemmel felszerelt gályákat (külön zenekar is volt mindegyiken) 73 hajó és 3000 fős katonai személyzet kísérte. A cárnő saját gályáján látta vendégül ebédre minden nap a legelőkelőbb személyeket. Útközben csatlakozott hozzájuk Poniatowski, majd *Kherszon* előtt II. József is. A császár tiszteletére opera-előadásokat és katonai parádét rendeztek, később a Krímben büszkén mutatták meg neki az új orosz fekete-tengeri flottát.²⁸

A korban egy királyi látogatás valószínűleg mindenhol Európában rendkívüli eseménynek számított, mindenütt festettek, takarítottak, kicsinosították a házakat, minden ember a legjobb ruháját vette fel. Oroszország sem különbözött ettől, csak talán itt még fokozottabban igaz volt mindez. A megjelenés, a kellő szertartásos viselkedés évszázadok óta különös jelentőséggel bírt ebben a társadalomban. Ezt az utazást két dolog még inkább kiemelte a mindennapokból: a negyedszázados jubileum és a külföldi látogatók megnyerésének szándéka. A látvány végig elsődleges fontossággal bírt, lett légyen szó fogadásokról, vacsorákról, ünnepségekről, katonai díszszemlékről, hadijátékokról, tűzijátékokról, színházi és operaelőadásokról. Mindenütt diadalívek álltak, a frissen festett épületeket virágkoszorúkkal díszítették, sőt, számos épületet magára a látogatásra emeltek.

²⁷ ANGI 1995.

²⁸ SOLOVEYCHIK 1938, 274–283.; MADARIAGA 1981, 370–371.; ANGI 1995.

II. Katalin déli utazása Herszon után a Krím félszigeten folytatódott, ahol megtekintették *Bahcsisarajt*, *Szevasztopolt*, *Szimferopolt* és *Karaszubazart*. II. József ezután *Beriszlavnál* vált el a cárnőtől, aki a nyár folyamán népes kíséretével immár szárazföldön tért vissza Moszkvába, s onnan Pétervárra. Útközben még egy nagy látványosság várta a társaságot, *Poltavánál* megtekinthették a híres csata előadását Potyomkin koreográfiájával. Az valóban nagyszabású színi előadás volt. Maga az utazás is óriási sikert aratott, s kétségkívül elérte valamennyi célját – egy kivétellel. A törököket nem sikerült elrettenteni egy újabb háborútól, mint hogy alig egy hónappal Katalin Pétervárra érkezése után, 1787 augusztusában hadat üzentek Oroszországnak.²⁹

Potyomkin nem sokáig élvezhette munkájának sikerét. Véres háború következett, aminek lezárulását alig néhány nappal élte túl, 1791. október 5-én maláriában halt meg. Magát az orosz–török békét *Iasiban*, 1792 januárjában (az orosz időszámítás szerint 1791 decemberében) kötötték meg, ezzel Törökország elismerte, Oroszország megtarthatja a korábban annektált Krímet és a Fekete-tenger partvidékét a Bug és a Dnyeszter folyók között.³⁰

Potyomkin életpályájának értékelése gyanánt álljon itt John P. Ledonne véleménye munkásságáról, minthogy e tanulmány szerzője is egyetért azzal: Potyomkin „tudta, hogyan kell egy programot megvalósítani, kormányzati pozíciója és katonai egységei eszközöket is adottak, hogy programját valóra váltsa. A «Potyomkin-falvak» szóösszetétel a felületes és befejezetlen munka látszatát kelti, noha senki sem tudta volna teljesíteni a feladatát az alatt a 15 év alatt, amit erre szentelhetett. A dél betelepítése ... egy flotta alapítása, városok és hajógyárak felépítése, a kozákok megszelídítése – mindezek tartós eredményeket jelentettek, melyek túléltek Potyomkint, és a Fekete-tenger partvidékén megalapozták az orosz civilizáció fejlődését”.³¹ II. Katalin néhány évvel élte túl egykori kegyencét és kedvenc politikusát, 1796-ban halálozott el.

A meghódított Krím Oroszország része lett egészen 1954 februárjáig. 1954. február 19-én a Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége átszította az Orosz Föderációtól Ukrajnához.³² A Kliment Voro-

²⁹ ANGI 1995.

³⁰ *Orosz nyelvű szövegét ld. PSZRI 1830. tom XXIII, 287–292. No. 17.008; és újabban In: Boris Yeltsin Presidential Library. <https://www.prlib.ru/en/node/342918>, (utolsó ellenőrzés 2022. február 28.)*

³¹ LEDONNE 1984, 302.

³² A dekrétum szövegét ld. UKAZ 1954, <http://sevkrimrus.narod.ru/ZAKON/1954.htm> (utolsó ellenőrzés 2022. február 28.)

silov és *Nyikolaj Pegov* által aláírt utasítás indokul a földrajzi közelséget, a gazdasági és kulturális kapcsolatokat hozta fel. Ugyanakkor makacsul tartja magát az a vélekedés is, hogy az átcsatolás egyfajta gesztus volt a kezdeményező Nyikolaj Hruscsovtól Ukrajnának a háborús szenvedésekért és az ünepélyes alkalmat a *Perejaszlavi Rada* összehívásának 300. évfordulója adta. Ott és akkor, 1654 elején mondták ki a Zaporozsjei Had Moszkvához való csatlakozását.³³

Felhasznált fontosabb irodalom

ALEXANDER 1989 = ALEXANDER, John T.: *Catherine the Great. Life and Legend*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1989.

ANGI 1988 = ANGI János: II. Katalin 1767-es Utasítása a Törvényelőkészítő Bizottság számára. *Világtörténet*, 1988, X. (új) évf. 3. sz. 84–98.

ANGI 1989 = ANGI János: II. Katalin és a francia forradalom. In: D. Rác István (szerk.): *Tanulmányok a francia forradalomról*. KLTE, Debrecen, 1989. 7–13.

ANGI 1995 = ANGI János: Egy két évszázados mítosz: a Potjomkin-falvak története. *Debreceni Szemle*, 1995. III. (új) évf. 4. sz. 601–614.

ANGI 2006 = ANGI János: Oroszország a 16–17. században. Reformok a 18. századi Oroszországban. In: Orosz István – ifj. Barta János – Angi János (szerk.): *Európa az újkorban (16–18. század)*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 2006. 238–247, 271–283.

BOLOTOV 1986 = *Zszny i prikljucsenyija Andreja Bolotova, opiszannije szamim im dlja szvoih pomomkov*. Szovremenenyik, Moszkva, 1986. [1789–1810]

BRITANNICA 1973–74 = *The New Encyclopaedia Britannica in 30 Volumes. Macropaedia, vol. 3*. The University of Chicago Press, Chicago etc. 1973–74. [a II. Katalin szócikket Zoé Oldenbourg írta]

BRITANNICA 1989 = *The New Encyclopaedia Britannica in 30 Volumes. Micropaedia, vol. 2*. The University of Chicago Press, Chicago etc. 1989.

DOGOVOR 1992 = Kjucsuk-Kajnardzsszkij mirnij dogovor mezdsdu Roszszijej is Turcijej. In: Szazonov, A[natolij] A. et alii (pod red.): *Pod sztyagom Roszszii. Szbornyik arhivnih dokumentov*. Ruszszkaja Knyiga, Moszkva, 1992. 78–93. [1794]

DUKES 1982 = DUKES, Paul: *The Making of Russian Absolutism 1613–1801*. Longman, London–New York, 1982.

DVORJANSZKAJA 1960 = *Dvorjanszkaja imperija XVIII veka. Osznovnije zakonodatelnijje akti: szbornyik dokumentov*. Izdatyel'sztvo Moszkovszkogo Unyiverszityeta, Moszkva, 1960.

³³ Legújabbban: SAKWA 2015.

- ENCIKLOPEGYIJA 1955 = *Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopegyija. Tom 34.* Izdatyelsztvo Bolsoj Szovjetszkaj Enciklopegyii, Moszkva, 1955.
- FULLER 1992 = FULLER, William C., Jr.: *Strategy and Power in Russia 1600–1914.* The Free Press, New York etc., 1992.
- JEKATYERINA 2012 = Jekatyerina II: *Nakaz jejo imperatorszkogo velicesztva Jekatyerini II.* Nobel Preszsz, Moszkva, 2012.
- JELISZEJEVA 2018 = JELISZEJEVA, Olga: *Jekatyerina Velikaja.* Molodaja Gvargyija, Moszkva, 2018.
- KAMENSZKIJ 1989 = KAMENSZKIJ, A[lekszandr] B.: Jekatyerina II. *Voproszi Isztorii*, 1989. 3. sz. 62–88.
- KAMENSZKIJ 1997 = KAMENSZKIJ, A[lekszandr] B.: *Zsizny i szugyba Jekatyerinu Velikoj.* Znanyije, Moszkva, 1997.
- KAMENSZKIJ 2000 = KAMENSZKIJ, Alekszandr: *Nagy Katalin.* Pannonica, Budapest, 2000. [egybekötve Niederhauser Emil: *Mária Terézia* című kötetével]
- LEDONNE 1984 = LEDONNE, John P.: *Rulling Russia. Politics and Administration in the Age of Absolutism.* Princeton University Press, Princeton, 1984.
- MADARIAGA 1959 = MADARIAGA, Isabel de: The Secret Austro-Russian Treaty of 1781. *Slavonic and East-European Review*, 1959, vol. 90. 114–145.
- MADARIAGA 1981 = MADARIAGA, Isabel de: *Russia in the Age of Catherine the Great.* Yale University Press, New Haven and London, 1981.
- MADARIAGA 1990 = MADARIAGA, Isabel de: *Catherine the Great. A Short History.* Yale University Press, New Haven and London, 1990.
- NÉMETH 1981 = NÉMETH László: II. József. In: *Válogatott művei.* II. köt. *Drámák.* Szépirodalmi, Budapest, 1981. [1954]
- OLVASÓKÖNYV 1956 = A. N. Kitusin et alii (szerk.): *Olvasókönyv a Szovjetunió története tanulmányozásához. I. köt.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1956.
- PASTOR 2010 = PASTOR, Peter: Az orosz autokrácia és a Janov-ciklus. In: Kovács Zoltán és Püski Levente (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára.* Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2010. 257–262.
- PAVLENKO 2003 = PAVLENKO, Ny[ikolaj] I.: *Jekatyerina Velikaja.* Molodaja Gvargyija, Moszkva, 2003.
- PEREPISZKA 1880 = Perepiszka Jekatyerini Velikoj sz Germansz-kim imperatorom Ioszifom II-m, 1774–1790. *Ruszszkij Arhiv*, 1880, kn. 1, 210–372.
- PISZMA 1989 = Pizma Jekatyerini II G. A. Potjomkinu. *Voproszi Isztorii*, 1989. 7, 8, 9, 10, 12. sz.

PISZMA 1994 = Piszma Jekatyerini II G. A. Potjomkinu. *Voproszi Isztorii*, 1994. 12 sz. 151–162.

PSZZRI 1830 = *Polnoje Szobranijje Zakonov Roszszijszkoj Imperii*. Tip. II Otygelyenyija Szobsztvennoj Jego Imoeratorszkiego Veli-csesztva Kanceljarii, Szanktpetyerburg, 1830. [III. Katalin időszakát a XVI–XXIII. kötetek fedik le]

SAKWA 2015 = SAKWA, Richard: *Frontline Ukraine. Crisis in the Borderlands*. I.B. Tauris, London, 2015.

SCSEPETEV 2003 = SCSEPETEV, V[lagyimir] I.: *Isztorija goszudarsztvennogo upravlenyija v Roszszii*. Vlagosz, Moszkva, 2003.

SÉGUR 1827 = SÉGUR, Louis Philippe, Comte de: *Mémoires ou Souvenirs et Anecdotes*. Paris, 1827.

SOLOVEYTCHIK 1938 = SOLOVEYTCHIK, George: *Potemkin. A picture of Catherine's Russia*. Thornton Butterworth, London, 1938.

SZIRIO = *Szbornyik Imperatorszkiego Ruszszkiego Isztoricseszkiego Obszcsesztva*. Toma 7, 10, 13, 27, 42. Szankt Petyerburg, 1871, 1872, 1874, 1880, 1885.

TREATY 1854 = *Great Britain, Parliamentary Papers. Vol. 72, No. 88. Treaties (Political and Territorial) between Russia and Turkey, 1774–1849*. K.n., H.n. 1854.

UKAZ 1954 = Ukaz Prezigiiuma Verhovnogo Szovjeta SzSzSzR Operedacse Krimszkoj oblasztyi iz szosztava RSzFSzR v szosztav USzSzR. *Vedomosztyi Verhovnogo Szovjeta Szozuja Szovjetszkih Szocialisztyicsekih Reszpublik*, 1954. god izdanyija 17-j, No. 4 (798), 9 marta 1954.

MAZSU JÁNOS
EGY VÁROSFEJLŐDÉS ARCIVONÁSAI
„DEBREC(Z)ENISÉG” VAGY „DEBREC(Z)ENSÉG”?

Aki egy város fejlődéstörténetében el akar igazodni, annak a szaktudományos megközelítések sokaságával, diszciplínákká izmosodott segéd tudományokkal, rész tudományokkal kell szoros ismeretségbe kerülnie, szekérdereknyi szakirodalmat átlapoznia vagy éppen tanulmányoznia. A napi publicisztikai szintet meghaladó tudományos közlések a specializálódás miatt – kevés kivétellel – gyakran alig tudnak egymásról, más tudományág/ak kutatási eredményeiről, kutatási tárgyak látszólagos azonossága (hasonlósága) esetén sem nagyon cserélnek véleményt, érdemi (a megismerés, a megértés és a tanulás szándékát hordozó) interakcióra, netán együttműködésre, csak kivételesen kerül sor közöttük. Debrecen esetében is kiterjedt tudományos műhelyek (történettudomány/ok, erős helytörténet, településföldrajz, szociológia, gazdaságtudomány, néprajz, kulturális antropológia, irodalom- és művészettörténet – karöltve művelődéstörténettel és egyháztörténettel –, háttérben a debreceni felsőoktatási intézmények és közgyűjtemények sorával) kutatják a civis város évszázadait: átfogó igényű diskurzus azonban ritkán alakult/alakul ki.

Fél évszázada már annak, hogy szaktudományos határokon átnyúló érdeklődést váltott ki a néprajzban és történettudományban egyaránt járatos *Balogh István* tanulmánya, amely azt a kérdést állította a fókuszába, hogy Debrecen történeti fejlődésének voltak-e (vannak-e) immanens sajátosságai, kialakult-e olyan entitás és identitás, amelyet tudományos szempontból joggal lehet önálló, megkülönböztető névvel illetni, vagyis beszélhetünk-e sajátos debreceni fejlődési útról: „*debreceniségről*”?¹ A közelmúltban egy, a társ szellemi műhelyeket és diszciplínákat is bevonó egyetemi műhely² vette fel újra a Balogh István által elkezdett diskurzus fonalát, amely kutatási programjában újra fogalmazta a feladatot: a kutatócsoport „történeti összefüggésben, a kora újkortól a 20. századig ívelő távlatban igyekszik vizsgálni a Debrecen-narratívákat és -reprezentációkat”, figyelve a történeti folyamatok értékelhető hozadékára, és kitekintéssel a napjainkig tartó utóéletre. A kötet szerkesztői világosan írnak a bevezetőben arról, hogy „a tudományterületek és megközelítési módok sokfélesége, a

¹ BALOGH 1969, 11–53.; OROSZ 1971, 49–55.

² A Debreceni Egyetem Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoportja 2018. januári konferenciáján összegezte projektje kutatási eredményeit, amelyeket kötetben is kiadott: FAZAKAS 2020.

forráshasználati és szövegértelmező gyakorlatok gazdagsága” a városfejlődés gazdagabb leírását és remélhetően mélyebb megértését is lehetővé teszi,³ ám kutatásaik középpontjában a „*debreczeniség*” XIX. század eleji retorikai konstrukciójának elemző rekonstrukciója és a megszületett fogalom későbbi sorsának szisztematikusan adatolt értelmezése áll.

A konstrukció

A kötet írásait olvasva egyértelműnek tűnik, hogy a kutatási eredmények zászlóshajója *Debreczeni Attila A debreczeniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése* című tanulmánya.⁴ A debreczeniség mint retorikai konstrukció születésének elemzését Debreczeni Attila briliáns írása úgy végzi el maradéktalanul, hogy a szomszéd diszciplinából jöttek is nyugodt lélekkel mondhatják, az rendben, e területen talán nincs is további teendő. A módszertani teljes felvérteztség, a digitális adatbázisok birtokában (is) elvégzett holografikus teljességű vizsgálódás születési folyamatában elemzi a „*debreczeniség*” kifejezést és annak kiteljesedő jelentéstartalmát egy nyelvújítás kapcsán kibontakozott diskurzusban. A szerző elemzésében finoman világosodik meg a vitát kezdeményező *Kazinczy Ferencnek* – a vita folyamatban is folytonosan alakuló, újjáépülő és kiteljesedő – szándéka, vitapozíciója, mint ahogyan a diskurzus során teljeseedik ki és pozicionálódik a „*debreczeniség*” jelentéstartalma is.

Kazinczy induló vitapozíciója, a fenti elemzés szerint *első állomása* a multipozicionális diskurzus, amelyben az önálló véleménnyel bírók („maga szemével látó”) diskurzusának egyik álláspontja az övé, amelyet egyenrangúnak kell és érdemes tekinteni a többi állásponttal. Ebben a vitapozícióban Kazinczyé a jó, fejlettebb (nyugati) mintákat követő, gyors fejlődést, korszerű és kulturális minőséget prezentáló, elitárius is magát demokratának tartó álláspont. A „*debreczeniség*” képviselői pedig Debrecen „jobb fejei”, akik talán csak „felvilágosulatlanok”, akiket talán meg lehet győzni.

A vitapozíció *következő stációja* a duális, két fél közöttire szűkített vita, amelyben már Kazinczynak a magyar irodalom és a nyelv megújításában vallott nézeteit kritizálók egy csoportba szorultak, és őket jellemzi a „*debreczeniség*”. A „*debreczeniség*” itt már a műveletlen, parlagias, parasztos/plebejus „Pipa-céh” horizontú, fejlődésellenes, magába zárt, mindent csak önnön mércéjével mérő provinciális,

³ FAZAKAS 2020, 10.

⁴ DEBRECZENI 2020, 24–71.

alantasabb kultúrát/ízlést jelent, amely ráadásul a fejlettebb, magasabb rangú és kifinomultabb ízléssel és formaművészettel szemben inkább a minden áron való eredetiséget abszolutizálja.

A második stáció diskurzusa torkollik bele egy *harmadikba*, egy dichotóm konstrukció vitapozíciójába,⁵ amelyben a vitapartner „*debreczeniség*” egy olyannyira ósdi-avított ízlést, lapos stílust, parlagias népies versformákat és dikciót, nehézkes nyelvet, szűk horizontú, maga mércéjű gondolkodást képvisel, hogy egyenrangú vitapartnernek nem is tekinthető, hanem lenézhető, lekezelendő. A nemzeti irodalom, a hazai kultúra fejlesztésére oly annyira alkalmatlan, hogy ennek csak a kazinczyánus álláspont lehet alkalmas, avatott útja-módja, képviselője pedig egyedül felkent vezetője a magyar irodalom megújításának. A kifejlett vitapozícióban a végső jelentéstartományába érkező, Kazinczy által mesterien megkonstruált „*debreczeniség*” oly elrettentően negatív, a kazinczyánus elveken nyugvó álláspont oly fölünyesen és egyértelműen emelkedett, egyedül célra vezető, hogy szándék szerint megsemmisülve kellett éreznie magát Kazinczy kritikusaiknak, azoknak is, akik Debrecenen kívül (például a Dunántúlon) éltek és alkotak, netán soha nem kerültek sem kulturális, sem egyházi, sem más kapcsolatba Debrecennel.

Ezen az úton volt Kazinczynak egy konzekvens további lépése a diskurzusban, amely felfedi a vita addig sem teljesen rejtett legitimációs célját. E *negyedik fázisban* a „*debreczeniség*” fogalmát a *fejlettség* versus *elmaradottság*, a *neológia* (mint bölcs és eredményes megújulás) versus *ort(h)ológia* ellentéppárral az egész magyar kultúra szintjére emelte. Végül is ezért kellett a vita, és ezzé emelkedett a konstruált „*debreczeniség*”.⁶

Ami egy céhbéli történész számára is kevésbé vitatható: a kazinczyánus „*debreczeniség*” terminusnak mint retorikai alakzatnak van egy bemérhető születési időszaka (1797–1806), és születése utáni (poszt-Kazinczy) sorsa, de a „*debreczeniség*”-nek mint terminusnak – az elemzett Kazinczy-diskurzusban kialakult jelentéssel és pozícióval

⁵ Kazinczy harmadik stációjú, kifejlett pozícióban megjelent „*debreczeniség*” konstrukciója szerkezetében és legitimációs célrendszerében, de az utókorra gyakorolt óriási hatásában is igen hasonlít, megköckáztatom, fordított tükör előzménye Szekfű Gyula Széchenyi–Kossuth vitakonstrukciójának, amellyel Szekfű a reformkori polgárosodás diskurzusok sokszínűbb irányzatait egyetlen dichotóm diskurzus szerkezetébe préselte, ahol a negatív, a fejlődési programnak alkalmatlan, sőt nemzetvesztő *doktriner liberalizmus* (Kossuth), viszont a bölcs, reálpolitikus reformokat képviseli, a magyar nép-lélek emanációját jelenti a *konzervativizmus* (Széchenyi képében hitelesítve). Bibó István fejtette fel a Szekfű Gyula által konstruált reformkori Széchenyi–Kossuth-vita dichotóm szerkezetét és legitimációs funkcióját is: BIBÓ 1986. Lásd még DÉNES 1976.

⁶ KAZINCZY 1819.

– nincs kimutatható előélete, amelyből kibontható lenne „valamely debreceni önértelmezés, identitás”:⁷ sem negatív, sem pozitív „*debreczeniség*”. Olyan önértelmezés pedig, amely egyenesen a nemzeti kultúra megújításának ambíciójaként vagy programjaként lenne értelmezhető, egyáltalán nem.

Kazinczy a történelemben⁸

Az irodalomtörténet mellett a magyar történetírás is sokféle módon közelítette meg és dolgozta fel Kazinczy életművét: a történetírói érdeklődés középpontjában – *Szekfü Gyula* óta bizonyosan – az állt, hogy Kazinczy (és kora) előzménye volt-e a reformkori diskurzusoknak, amelyek a hazai polgárosodás lehetőségeit vizsgálták. Kimutatható-e folytonosság, vagy pedig a diszkontinuitás a meghatározó a jozefinista felvilágosult abszolútizmussal kacérkodó, vagy a korszak más reformista törekvései és a reformkori „liberalizmus/nemesi szabadelvűség” vagy a konzervativizmus reformrendszerei között.⁹ A magyar történetírást azért érdekelte a kontinuitás kérdése Kazinczy kora és a reformkor között, mert a reformkori diskurzusokból emelkedett ki a modernkori magyar fejlődés alapkérdése: miben áll a kialakult hazai válság (elmaradottság), hogyan lehet kijutni ebből (felzárkózó fejlődés), mi a célszerű útja-módja a fejlődésnek, és ki kinek az érdekei szerint vezényelheti a folyamatot (ez a diskurzus fókusza)?

A folytonosság vizsgálatának célja hosszabb történelmi perspektívából nem más, mint jobban érteni a reformkori viták és polgárosodási programok jellegét. Máiig nagyhatású öröksége Szekfü Gyula teljesítményének és az általa kidolgozott konstrukciónak¹⁰ az alapállítása, miszerint a reformkori diskurzusok középpontjába helyezett Széchenyi–Kossuth-vitának nem lényegi előzménye az, ami a XVIII–XIX. század fordulóján történt, így természetesen Kazinczy és korának útke-reső-reformer gondolkodása sem. Szekfü igaza nehezen vitatható abban, hogy az ipari modernizáció kihívása rendszeresen és üzemszerűen a birodalmi piacon és így a magyar gazdaságban is csak az 1830-as évektől bontakozott ki olyan kihívásként, amely válságként és megújulási kényszerként motiválta azt, amit magyar reformorként ismerünk. Ebben, de csak ebben az értelemben a jozefinista/abszolutista birodalmi

⁷ DEBRECZENI 2020, 71.

⁸ GERGELY 2010. Gergely András kitűnő áttekintő írásának tömör címadását kölcsönöztem.

⁹ GERGELY 1987.; KOSÁRY 1981.; BENDA 1965.; BORECZKY 1977.; POÓR 1988.

¹⁰ SZEKFÜ 1920.

modernizáció és a XVIII–XIX. század tágabb fordulóján felbukkant reformerei és a reformkori polgárosodási diskurzusok/programok között *történelmi kontextusában* lényegi volt a különbség.

A felvilágosult jozefinizmus birodalmi modernizációs szándéka mögött még inkább hatottak a felvilágosodás eszméi és az induló ipari modernizáció/marketizáció nyomában kibontakozott egyensúlyborulás az európai nagyhatalmi rendszerben, a francia forradalom sokkjával tétezve. Történetíróink közül *Benda Kálmán*¹¹ nyomdokaiban haladva *Miskolczy Ambrus*¹² – a szekfüi életművel is vitatkozva – részletes elemzéseiben vizsgálta Kazinczy és kora eszmetörténeti folyamatait és szerkezeteit, kritizálva, sőt sutba dobva a hazai történetírást domináló több korábbi megítélést. Miskolczy a Szekfü-epigonizmus és a vulgármarxizmus vadházassága szüleményének tekintette azt a recepciót, amelyik a „*rendi-nacionalizmus*” – később „*feudális nacionalizmus*”, illetve a „*demokrata*” fogalmak kombinációjával magyarázta Kazinczy eszmerendszerét.¹³ Miskolczy kutatásainak konklúziójaként kerülhetett be az újabb történetírói diskurzusokba Kazinczy életpálya-ívének finomabb értelmezése: a „*karrier-jozefinista*”, a „*titkostársasági demokratikus kultúra*”, majd a „*magántársasági demokratikus kultúra*” reprezentálta fejlődésterminológia. *Gergely András* megközelítésében pedig a „*kiváltságos elitista demokrata*” alapértelmezés gazdagította a hazai történetírói szemléletet. *Gergely András* szerint a – teljesítményük minősége által kiérdemelt – kiváltságos írók „*köztársasága*” lehet a kazinczyánus demokrata felfogás jelentéstartalma. *Gergely* korszakáttekintő elemzésében felsejlik egy általánosabb értelmezési szint is: milyen helyet foglalt el a vita (egészében pedig Kazinczy életműve) a modernkori magyar modernizációs/polgárosodási paradigma kontextusában?¹⁴ *Gergely* a tényleges (intézményes és interperszonális) folyamatosság helyett lényegesebbnek ítélte munkáiban, hogy a két korszak gondolkodói reagáltak-e az európai modernizációs folyamatok által felvetett éppen aktuális kérdésekre, és hogyan? Továbbá: a fejlődés alapkérdéseire adott válaszok között feltárható-e érdemi folyamatosság? Vagyis Kazinczy életműve és pályája esetében – a személyes életpálya egzisztén-

¹¹ BENDA 1965.; BENDA 1957.

¹² MISKOLCZY 2009.

¹³ MISKOLCZY 2007.; MISKOLCZY 2009. II, 144.

¹⁴ *Gergely* korábban kimutatta, hogy volt közvetlen csatornán keresztül is kapcsolat Kazinczy korának reformgondolkodása és a reformkor között, nem csupán abban, hogy ismerhették és olvashatták a korai reformerek munkáit, hanem abban is, hogy az 1790. évi magyar országgyűlés rendszeres bizottsági munkálatai bekerültek a reformkori országgyűlési munkálatok folyamatába. GERGELY 1974.

ciális kérdésein túl – az alábbi, érdemi kérdésekre kell választ adni. Hogyan számolható fel a hazai elmaradottság (akkor elsősorban a magyar kultúra/nyelv területén)? Szerves fejlődés és/vagy (gyorsító pályás) mintakövetés a fejlődés preferált útja? Mire támaszkodhat és milyen feladatokat vagy éppen szerepeket kínál a motivált és célkitűző résztvevőknek a folyamat?

A korábbi kutatási eredményeken¹⁵ túl Miskolczi Ambrus elemzései a recepciónak ezen a szintjén is kínálnak kapaszkodókat. Arisztokrata vagy gazdag közbirtokosi rang és vagyon nélkül egy alkotó értelmiséginek mi adhat perspektívát egy korszerű, a nyugati mintákhoz közelíteni szándékozott magyar kultúra kiformalásában? A kulturális piac professzionális értelmiségi szerepei még fel sem rémlenek (majd csak az 1840-es évektől), ezért a tárgyi szakszerűséget (hivatalrendszer) a rendi uralom korszerűsítésben felhasználni szándékozó felvilágosult abszolutizmussal való együttműködés (*jozefinista karrier*) tűnik még egy elkötelezetten magyar és a kiváltságrendszer teljesen felforgatni nem akaró fiatal számára is járható útnak. Annál is inkább, mert a magyar rendi alkotmányos rendszer (mint az 1790. évi rendi országgyűlésen, majd a francia forradalom hatására még inkább világossá válik) nem alkalmas egyáltalán felzárkóztató reformok támogatására, egyelőre még a kultúrában sem. Más, a korban már megjelent kevéske értelmiségi szerepek (birtokigazgatás/gazdatiszt vagy házitánító, klerikális szerepkörök, hazai városi adminisztráció stb.) pedig nem értelmezhetők Kazinczy számára a küldetesség fokozódó víziója szempontjából.

József halála után, hivatalt veszítve alakul ki a következő, a francia forradalom mintáit követő „titkos társasági” verzió, a jakobinus mozgalom bukásáig. A megtorló, újításokra kevésbé fogékony „felvilágosulatlan” birodalmi abszolutizmus nem igazán partner a megújuláshoz: Kazinczynak nem is sikerül a remélt titkos kamarai tanácsosi rangot megkapnia.¹⁶ Úgy tűnik, Kazinczy számára nem maradt más alkotó értelmiségiként a vágyott emancipáció, sőt kiemelkedő presztízs és társadalmi szerep elérésére, mint az *irodalmi/kulturális társasági szerep* (ma úgy mondanánk: *social networking*). Ez mutatkozott annak az útnak, amely a birodalmon belüli hatalmi helyzet hullámválsaitól valamennyire függetleníthető, és jobb híján talán járható. Ezért a kiterjedt levelezés, kiadói vállalkozások, az irodalmi társasági kapcsolatépítés áthatja szinte teljes életművét. És írói életműve mellett ez

¹⁵ BENDA 1978.; MICHAUD 1983.; LUKÁCSY 1968.

¹⁶ 1792. június 17-én megjelent a királynál udvari kamarai titoknokságot kérni, de hiába: ezt a hivatalt már Hajnóczy kapta meg.

egyfajta felvállalt kényszerpálya is, maga kényszerült/törekedett azt a fajta irodalmi társasági életet kialakítani, amely egyben a magyar kultúra felzárkóztatásának/megújításának, és saját szerepvállalásának kerete is.

És ebből érthető meg talán Kazinczy sajátos demokratizmusa, egyszerre arisztokratikus/elitárius és sajátosan demokrata felfogása. Gergely András szerint Kazinczy eszmevilága a „korai liberális cenzusos demokrácia” felfogása: a felvilágosodás sodrában intellektuális/alkotó teljesítményükkel az arisztokratákkal hasonló szintre emelkedni szándékozó kiváltságos írók/gondolkodók, mint egyenlők republikája. Ám míg ők egymással egyenlők, kiváltságosak is, hiszen a rajtuk kívüliek, az olvasók, a kiváltság nélküliek pedig a (köz)nép.¹⁷

Ez szinte a fogantatás fázisa ugyan, de a rendiségen belül születő értelmiségi öntudat és szerepfelfogás első jelentkezéseinek egyike a magyar társadalomfejlődésben. Ez a sajátos értelmiségi önszemlélet az 1840-es években a kulturális piac kibomlásával teljeseedik ki, majd a „honoráciorok” rendies státuszából lép tovább a közjogi rendiség felbomlása után, az ipari modernizáció viszonyai között az „úri és művelt középosztály” számában gyorsan gyarapodó, de rendies mentalitását és a magyar kultúra alakításában elitárius-messianisztikus szerepfelfogását megőrző státuszába.¹⁸

„Debrec(z)enség”, avagy van-e debreceni városfejlődési út?

Debrecen történetének kutatásában a néprajz és a történetírás eszmei és módszertani fegyverzetével felvértezett Balogh Istvánon túl az egyetemi „debreceni történetíró iskola”: *Szabó István, Rácz István, Orosz István*, valamint *Irinyi Károly* (hátuk mögött persze a Református Kollégium, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, a Déri Múzeum közgyűjteményeivel és kutató műhelyeivel) a várostörténet majdnem minden területét érintő kutatásaikkal tárták fel a város évszázados fejlődését. A várostörténeti kutatásokban meghatározó történeti érdeklődés arra irányult a konkrét kutatási kérdéseken túl: voltak-e sajátosan egyedi vonásai a város fejlődésének, és ha voltak, miben állt (akár korszakokra vonatkozóan is), hogyan definiálható Debrecen egyedi fejlődésének jellege. Ebből a szempontból a jelenlegi, kibontakozott diskurzusban domináló *irodalomtörténeti*, valamint a *várostörténeti* kutatások – érdeklődésük tárgyában – különbözni látszanak egymástól, amit célszerűen talán a „*debrec(z)eniség*” és a „*debrec(z)enség*” fogalompárosával különböztethetünk meg.

¹⁷ GERGELY 2010, 291.

¹⁸ MAZSU 1997.

A cívis város közel hét évszázados fejlődésének a XVIII–XIX. század fordulójára kifutó történetírói recepcióit nehéz röviden összegezni, még ha csak a diskurzust tovább lendítő elemeket vesszük is számba. A nyugati szemmel minden várostelepítő tényező híján lévő, a Nyírség és a Mezőség határán, védhetetlen területen kialakult apró falvak a 13. század folyamán épültek lassan egybe. A 14. században a település már kiemelkedett a nagyobb táj helységei közül mind népeségben, mind vagyonosságban. A XIV–XV. század fordulóján az 1361-ben királyi szabadalomlevéllel a jobbágyfalvak sorából kiemelt közösség már „a Tisza, a Szamos és a Körösök által határolt Nyírség és Mezőség szinte földrajzi középpontját alkotó jelentékeny ipari, kereskedelmi jellegű helység”.¹⁹ Debrecen felemelkedésében azonban a kialakuló regionális piacközponti „vásáros” funkció mellett, vagy inkább arra ráépülve, egyre meghatározóbb lett a távolsági kereskedelembe való bekapcsolódása a Balti-tengertől a Hernád völgyén át a Havasalföldre vezető észak–déli, illetve a Budától a Tisza felső völgyében fekvő sóbányáig futó kelet–nyugati úgynevezett sószállító út metszéspontjából.

Így bár Debrecen várossá fejlődésének okai között a céhekbe szerveződött kézműipar jelentősége nem tagadható, a XV. században is a város elsősorban mezőgazdasági túlsúlyú település, termelése azonban *nem az önellátás*, hanem a *regionális és főként a távolsági kereskedelem piaci racionalitása* szerint szerveződött. Ez a természetes oka a rendkívüli mértékű területi expanciónak, amellyel *communitas* birtokolta 5-6000 hektárnyi határterület a XIII. századtól a XV. század végéig megtízszereződött,²⁰ helyet adván az eladásra szánt marhák hatalmas gulyáinak, építőanyagot, tüzelőt a debreceni polgároknak.

A vagyonban és lélekszámban gyarapodó mezőváros autonómiája a 16. században, a földesúri hatalom gyengülésével teljesedett ki, a török hódítás nyomán három ország határára kerülve pedig – a rendszeres többfelé adózás, a sarcok és pusztítások ellenére – kialakult a „*Debreczeni Respublica*”, amelyik a korabeli források szerint a magyar területek legnépesebb lakott helye volt, és amelyiknek területe a 15. század végéhez képest egy évszázad alatt megduplázódva közelített a legkisebb magyar vármegye, Esztergom területéhez, s túlhaladta egyik-másik német fejedelemség területét.²¹

¹⁹ BALOGH 1973, 16.

²⁰ BALOGH 1973, 31–32.

²¹ KOVÁCS 1918, 21.; MAZSU 1995.

A „*respublica*”-ban mintegy magasabb minőségű szintézisben összegződtek a debreceni fejlődés sodró folyamatai és a városi közönség sajátosságai. A dinamikusan fejlődő kereskedelem; a piacorientált „árutermelő” mezőgazdasági tevékenység; a földközösségi – de a jó gazdálkodás felfutásának teret engedő, mert korlátlan határral, „frontierrel” bíró – földbirtoklás és földhasználat; a társadalom árut, kultúrát, vallást, politikai kapcsolatokat közvetítő, egyszerre befogadó és integráló, mert jogokban részesítő nyitottsága; az uralkodói-fejedelmi udvarok pompáját nem becsülő, idegeneknek talán igénytelenséget sugalló építkezési pragmatizmusa; valamint sajátos önkormányzati szervezete. Az a szervezet, amely földesúri joghatóságnak alávetetten születve mindenkor szükségszerűen hordozta a kifelé való kötelezettség (adózás) befelé közösségi felelősségként jelentkező normatív-regulatív kényszerét és a *communitas* megtartó-megőrző szerepének hitét a közösség tagjaiban. Ez a redisztribúciós kényszer általi szabályozottság – amely az orosz obscsina típusú közösségekben teljes stagnáláshoz vezetett – a debreceni fejlődésben találkozott az árutermelés szülte foglalkozási csoportok, a kulturális szervezetek, valamint a területi alapú (utcák szerint szerveződött) részautonómiák érdekvédelmi, -értvényesítő szervezeteivel. Az érdekcsoportok a választott testületeik (szenátus, ún. hites közönség) és a tisztviselőik (főbíró, szenátorok, utca kapitányok, tizedesek, tizházigazdák) által nyertek befolyást a közösségi politika formálására. A *communitas* megtestesítő intézmények pedig a felelősség delegálásával és a jogosítványok párhuzamos decentralizálásával készítették a csoportautonómiát képviselő szerveződések a nagyközösség iránti kötelezettségek figyelembevételére és teljesítésére.

Ez a sajátos közösségszerveződés biztosított fejlődést, *dinamikus egyensúlyt* Debrecennek, ez nyert kiteljesedést a „*Debreceni Respublicában*”. Ez a közösség találta meg saját arcát a kálvini reformációban: Debrecennek a kálvinizmus nem elsősorban a pápai egyház nyomasztó-fojtogató súlya alóli menekvést jelentett, hanem benne morális értékrendjének, normatív-regulatív közösségi szükségleteinek talált a pragmatikus puritánizmust értéknek tekintő, a közösségi ember relatív autonómiáját megengedő, a kereskedő-vállalkozó polgárt emancipáló *világképet* és intézményeihez illeszkedő *egyházszervezeti keretet*. Az etnikailag homogén közösségben a reformáció katalizált magas szintű, öntudatában magyar, de látószögében és kapcsolatrendszereiben európai iskoláztatást és kultúrát.

Ez a fejlődésében lassan differenciálódó debreceni társadalom az, amelyet a 17. század végére vonatkozóan egy feltételezett magyar polgárság egyik lehetséges prototípusának nevezett Balogh István.²² A szabad királyi város címének megszerzése mintegy szentesítette az addig kialakult állapotokat. A XVIII. század azonban mégsem az ígért valóra válásának folyamatát indította el. A felkelések, a szabadságharc hadjáratai a város többszöri kifosztásával jártak, a pestis nem csupán tovább csökkentette a város vonzerejét a beköltözőkre, de a népesség abszolút csökkenését is magával hozta. Talán a háború okozta veszteségnél is súlyosabb hatással volt azonban a városra a török kiűzésével a Habsburg Monarchia konszolidációja és határai közé záródással a város távolsági kereskedelmi kapcsolatainak beszűkülése.

Debrecen a XVIII–XIX. század fordulóján a Magyar Királyság területének legnépesebb, vagyonos és befolyásos városa, és ami leginkább egyedivé teszi, hogy kevésbé sorolható be a várostörténeti irodalomban használt tiszta várostípusok bármelyik skatulyájába is. Ez persze nem kivételes egyediséget jelent elsősorban, hanem olyan történetileg kialakult összetettséget, amelynek felfejtése nélkül nem lehet a város XVIII–XIX. század fordulójától lezajlott modernizációs/marketizációs folyamatait sem megérteni. A „szép új világ” küszöbére érkező várost látogatói nevezték parasztvárosnak, nagy falunak, a nyakas parasztpolgár civisek városának, de kalmárvárosnak, „kálvinista Rómának” vagy éppen a magyar szabadságharcban játszott szerepe miatt a „szabadság őrvárosának”. Ki látta helyesen, melyik arca is igazi?

Jó választ semmiképp nem adhatunk, ha csupán valamelyik arcát akarnánk valódinak, meghatározónak állítani. A korabeli Debrecen lényegét leginkább egy távoli analógia, a hinduizmus hármasságának, *Trimúrtinak* a metaforája fejezheti ki talán. Trimúrti a hinduizmusban Brahma (a teremtés), Visnu (a megtartás) és Siva (a rombolás) három istenének egysége.²³ Debrecen történelmi meghatározottságaiban is *egyenrangúan voltak jelen* a mezővárosból (oppidum) szabad királyi városi rangra (civitas) emelkedett közösség (communitas) gazdálkodásában: egyrészt a telekszervezet, a ráépült szerkezetekkel; másrészt a

²² BALOGH 1973, 62.

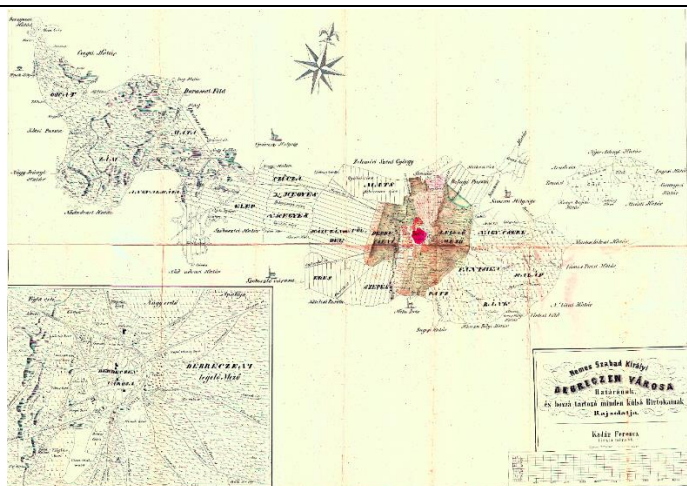
²³ A Trimúrti (Ísvara) annyiban tér el a keresztény szentháromság fogalmától, hogy benne három *egyenrangú*, egymástól független istenségről van szó, akik az egyetlen isten megtestesülései. Ábrázolása ritka, ekkor háromfejű alakként ábrázolják, akinek egy nyakon ülő három feje előre és jobbra, balra néz, vagy egy fejen három arc néz a megadott irányokba. Debrecenhez közelebbi metafora a Szabó Magda által alkotott „*Debrecen három arca*”. SZABÓ 1980.

földesúri, valamint királyi kamarai kiváltságok, haszonvételek; harmad-részt pedig a kalmár város, a különböző szintű gazdasági-kereskedelmi tevékenység üzleti szemléletű érdekvizonyai és szerkezetei.

A szűkebb értelemben vett települést (belső város) 166.286 magyar/katasztrális holdnyi (95.720 hektár, 957 négyzetkilométer) városi határ vette körül, amely különböző jogcímen került a város birtokába vagy tartós használatába. Debrecen tényleges területe határaival együtt – Szabadka mellett (974 négyzetkilométer) – a Kárpát-medence legnagyobb városi területe volt, megközelítette a legkisebb vármegye, Esztergom (1077 négyzetkilométer) területének nagyságát. A város nagy kiterjedésű földbirtokai adták bevételi forrásainak legjavát. A város földesúri jogaiból, javadalmaiból (italmérési jog, vásári és piaci jövedelem, halászat, letelepedési díj, melyekhez régebben a kocsmák, mészárszékek, só- és dohányárusítás jövedelmei is járultak) volt a közösség második nagy bevételi forrása. A város gazdálkodásának harmadik pillére a kézműipar és a kereskedelem voltak.

Debrecen gazdálkodásában a kereskedők és a kalmárszellem süllytát önmagában is mutatja, hogy birtokainak közel felét üzleti alapon szerezte meg, vásárolta vagy zálogbirtokként használta („szerzett jószág” üzleti zálogként, biztosítékként maradt tartósan a város használatában). Az alföldi mezővárosi fejlődésre jellemző telekszervezet a XIX. század derekáig meghatározta a város gazdálkodását és térszerkezetét, térhasználatát.

A palánkkal és árokkal körbezárt „belső” város (amelynek területe a XIX. század közepén 370 hektárt tett ki), nem érte el a teljes városi terület 4 ezrelékét, de az 50.000-es lakosságszámhoz viszonyítva még így is nagynak számított. (Ezért nevezték nagy falunak.) A kialakult kiváltságrendszer szerint csak a kiváltságos, teljes jogú polgárok birtokolhattak a városban belső telket és házat Debrecenben. 1848-ban 3500 adóköteles házat írtak össze a városban, ennyire, illetve családtagjaikkal együtt 14–16 ezerre becsüljük a civis polgárság nagyságrendjét. A telekszervezet rendszere a belső házhellyel rendelkezőknek a város határaiban további földterületet biztosított különböző övezetekben és használati célra.

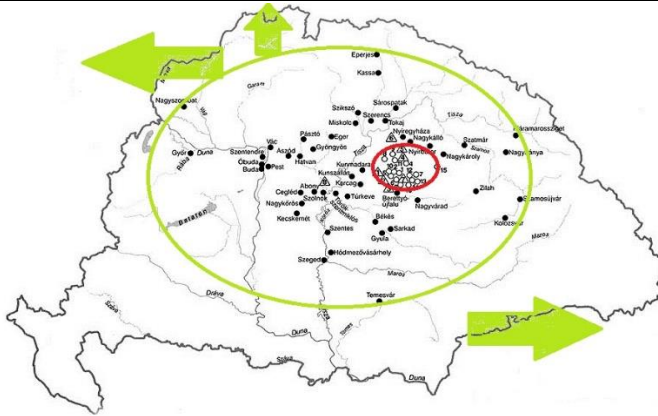
1. ábra Debrecen „belső városának”, határának és „hozzá tartozó minden külső birtokainak rajzolatja” a XIX. század közepén²⁴

A város mint földesúr is birtokolt jobbágytelkeket (8000 hektár) három, a határhoz közeli, de nem a határain belüli településeken. A feudális kiváltságokra és a tradicionális feudális gazdálkodásra épülő merev érdekrendszer és az ezt reprezentáló telekszervezet és határhazsnálat, a belőle húzott jövedelem a *konzervatív, kiváltságőrző, a változásokat mereven elutasító magatartásforma* fő mozgatórugója Debrecenben a XIX. század elején is. A város földesúri jogai, javadalmai, az úgynevezett haszonvételek, valamint a szerzett földterületek üzleti hasznosítása már egyszerre vezetett *elvi kiváltságőrzéshez, de nagyon is gyakorlatias üzleti, piacorientált magatartáshoz.*

A XVIII–XIX. század fordulójának évtizedeiben pedig a piaci viszonyok átalakulása, az áruforgalom, hitelviszonyok fejlődése, a kiváltságrendszer keretei között is egyre jobban érvényesülő verseny a többszintű (interregionális, regionális, kistérségi, lokális) piacközponti szerepet is betöltő város gazdálkodásában kitermelte *a modern kapitalista piaci viszonyok iránti fogékonyságot.*²⁵

²⁴ HBML Nyomtatott térképek, Kádár Ferenc, DVT ny-209.

²⁵ GYIMESI 1958.; DANKÓ 1974.; MAZSU 2012.

2. ábra Debrecen üzleti és kereskedelmi kapcsolatrendszere a XVIII–XIX. század fordulóján²⁶

Jelmagyarázat:

1. piros/belső ovális: a napi és heti piacok vonzáskörzete
2. külső/zöld ovális: a nagyvásárok vonzáskörzete
3. zöld nyilak: az országhatáron túlnyúló kereskedelmi forgalom irányai és nagyságrendje

Kazinczy korában tehát Debrecen minden tranzíciós válságával, a megújulás gyötrelmeivel és belső feszültségeivel együtt is a Magyar Királyság talán legnépesebb, vagyonos, jelentős befolyással rendelkező városa, amelynek kisugárzása jóval túlterjedkedett megyéni birtokain/határterületein is. E vonzás egyik pillére volt a saját városi gazdálkodáson és a regionális szerepkörön is túlmutató hármass piaci vonzáskörzet.²⁷ A másik pedig az egyházszervezet és az oktatási rendszer fél országra kiterjedő kapcsolatrendszere és befolyása, amelyeknek reprezentációjaként a „debreceni műveltség”-et,²⁸ és a Debrecenről századok óta kialakult mítoszt²⁹ is fenntartották-táplálták a gyarapodó, a stagnáló és a válságos időkben is.

Borbély Szilárd feszesen szép mítoszkritikai gondolatmenetében elemezte Debrecen mítoszának születését és alakulását a századok sodrában:

²⁶ MAZSU 2013, 69–70. Az alaptérkép átdolgozott, kiegészített változata.

²⁷ PALÁDI KOVÁCS 2000.; DANKÓ 1974, 142–146.

²⁸ TEPERICS 2010.

²⁹ BORBÉLY 2011, 3–6.

„*Ne feledjük el, hogy Debrecen formálódó mítosza, amely akkor még inkább a város híre, hírneve volt pusztán, a gazdagságról szólt. A szorgalomról, a takarékoságról, vagyis az isteni kiválasztottság híteréről. Debrecen városa sokáig a bőség metaforája volt, amely bőség az isteni kiválasztottság tudatával fonódott össze. [...] Debrecent a gazdagság és a termékenység Kánaánjának látták mégis egészen az 1700-as évek második feléig.*”³⁰

Majd Borbély az elemzésében a gazdálkodás viszonyainak átalakulása, a klíma változása, a hatalmi kontextus kihívásai (amelyben a központi hatalom inkább Nagyváradot támogatta Debrecen ellenében), a civis társadalom és mentalitás gyötrelmes stagnáló/hanyatló átalakulása sem sodorták el Debrecen mítoszának emanációját sem a város önszemléletében, sem pedig a várost kívülről szemlélők megítélésében. Sőt, Borbély felvet olyan recepciót, amely szerint Debrecen mítoszának (és talán aminek a XVIII–XIX. század fordulóján a tranzíciós krízis ellenére is reprezentációja volt a mítosz – M. J.) erejét mutatja, hogy Kazinczy Csokonai növekvő közkedveltségének növekedése miatt is kereshetett ellenmérget.³¹ Felvetése is erősíti a recepciót, amely szerint a civis város és kisugárzása erős motiváló eleme volt Kazinczynak a várossal, majd a város ellen folytatott diskurzusának, amelyből a pejoratív konnotációjú „*debreczeniség*” született.

A fő oka és célja a „*debreczeniség*” diskurzusnak azonban – visszatérve korábbi okfejtésünkhöz – történetírói szemszögből ítéelve mégis az lehetett, hogy megfelelő infrastruktúra³² híján a magyar kultúra megújításának általa képviselt módozatát és saját kiemelt szerepét Kazinczynak magának kellett megkonstruálni/megteremtteni. Ehhez tűnhetet célszerűnek a több szálon folytatott irodalmi kapcsolatépítés (levelezés, lapalapítás, közvetlen perszonális kapcsolatok) mellett a módszer és a vezérszerep legitimitációjának megteremtéseként egy alkalmas (vagy azzá tudatosan átértelmezett) partnerrel szemben megnyert vita.

Konklúzió: a „*debreczeniség*” már születése pillanatában sem a debreceni városfejlődés sajátosságainak összegzése kívánt lenni

Ahogy Debreczeni Attila elemzésében kibontakozott a vita eszkalálódó folyamata, az is egyre világosabbnak tűnhet, hogy a folyamatban nem a korabeli Debrecen fejlődésének tényleges sajátosságai fontosak

³⁰ BORBÉLY 2011, 3–4. (kiemelés az eredetiben)

³¹ BORBÉLY 2011, 4.

³² Ideértve a birodalmi hivatalrendszert, a nemesi alkotmányos intézményeket és a korábban felsorolt szerkezeteket, amelyek támogató eszköztáruál szolgálhattak volna a kultúrát megújító/felzárkóztató folyamatnak és kiemelkedő alkotó értelmiségi szereplőinek.

Kazinczy számára, hanem egy olyan vitapartner, aki elég erős ahhoz, hogy meggyőző legyőzése egyértelművé tegye újjító eszméinek és saját szerepének fölényét, egyedüli célravezető módját.³³ E méltó – mert általánosítható – ellenfélnek ráadásul egész értékrendjében, mentalitásában világosan reprezentálnia kellett mindazon értékeket, amelyek védhetetlenek egy *fejlődés–elmaradottság* koordináta mentén.

Úgy vélem, Kazinczy „*debreczeniség*” konstrukciója a diskurzusban elsősorban ezt a legitimációs célt szolgálta, ezért nem érdekelte – a debreceni partnerek és városi hivatalosságok előbb méltatlankodását, majd haragját is kiváltva – a város fejlődésnek egésze, belső dilemmái, vagy éppen a „*jó értelemben vett debreczeniség*”-ként mindazok a sajátosságok, amelyek akár pozitívan is megítélhetők lehetettek volna. Debrecen a súlya és mítosza, a debreceni műveltség országos emanációja tette Kazinczy számára méltóvá, a város fejlődésének korabeli ellentmondásossága, többrétegűsége pedig alkalmassá arra, hogy belőle a magyar kultúra megújítási kényszerének ellenálló erős, de a maradiság nyakasan száralmas, védhetetlen értékrendű képviselője formálódjék. Egy történésznek is így válik érthetővé és elfogadhatóvá Debreczeni Attila konklúziója: a „*debreczeniség*” mint retorikai konstrukció Kazinczy előtt nem létezett, Kazinczy után viszont dominálta mind a Debrecenről formált képet, mind pedig a civis város önmagáról alkotott képét. Ám a várostörténeti kutatások hozadéka figyelmeztet arra is, hogy a „*debreczeniséget*”, vagyis a város fejlődésének egészét, a város szerepét a magyar gazdaság fejlődésében, a felekezeti viszonyok alakulásában, vagy éppen a nemzeti műveltség születéséhez vezető hosszabb történeti folyamatokban és a modernizációs paradigma horizontját tekintve is érdemes vizsgálni. Ahogyan a magyar történeti fejlődésben alapvető fordulópont volt a 18. század utolsó harmadától a világgazdaság rendszerében nyugat-európai centrummal kibontakozott ipari modernizáció folyamata, illetve az a dilemma, hogy a kontinens elmaradottabb régiójában a magyar társadalom hogyan illeszkedik az átalakuló európai rendbe, úgy a modernizációs paradigma kontextusa nélkül – lokális horizonttal - nem teljeseen fejthető fel Debrecen újkori fejlődésének jellege sem.

Több mint meggyőző tehát Debreczeni Attila álláspontja, hogy a Kazinczy konstruálta vita után nem igazán nyílt lehetőség Debrecen fejlődéséről úgy elmélkedni, hogy egyáltalán nem vették tekintetbe a kialakított nagy erejű, jól pozícionált dichotóm retorikai terminust.

³³ Miért nem „szögediség” vagy éppen *A debreczeniség mintázatai* című kötetben is reprezentált „kecskemétiesség” került Kazinczy fókuszába? A „szögediségre” éppen Debrecen fejlődésével összevetve lásd SZÉLPAL 2012.

Főleg, mert egyetértek Borbély Szilárd lényeglátó megállapításával is: Debrecen modernkori mítoszát és a belőle nagyban táplálkozó városidentitást főként a költők, írók teremtették meg.³⁴ Ők pedig többnyire tekintélyes, hiteles értékítéletként fogadták el a kazinczyánus paradigmát, amely ellen csak úgy lehetett védekezni, ha olyat is találtak a város fejlődésében („jó értelemben vett debreczeniség”), ami nem illet talán teljesen a dichotóm paradoxon negatív képébe.³⁵ Írásaikban explicit módon nem kérdőjelezték meg azt, hogy a fejlődés–elmaradottság tengely melyik (vagyis negatív) pozíciójához kapcsolódik a város.

A Debrecen újkori történetével foglalkozó szaktörténeti munkák többségének szemlélete sem mentesülhetett teljesen a kazinczyánus diskurzusban született „*debreczeniség*” kép hatása alól. Azonban Balogh István néprajzos indíttatása, a Szabó István féle iskola debreceni történetíróinak a paraszti–népi társadalom kutatásában és az alföldi városfejlődés sajátosságainak feltárásában edződött történet szemlélete a „jó értelemben vett debreczeniség” kereteit jócskán feszegető gazdagsággal bontotta ki a debreceni városfejlődés sokszínűségét. És diskurzusra érdemes módon vetették és vetik fel, hogy létezett sajátos debreceni városfejlődési út, bár korszakonként más és más sajátosságai domináltak. A szaktörténeti Debrecen-kutatások azonban nem csupán a kazinczyánus kép ellenméreg pozícióját feszítették szét, de más horizonton a fejlettség–elmaradottság dichotómiáján nyugvó modernizáció domináns szemléletét is megkérdőjelezték: a mezővárosi és/vagy alföldi sajátos városfejlődési út vizsgálatában eljutottak a leegyszerűsítőnek bizonyult dichotóm (fejlettség–elmaradottság, centrum–periféria) modernizációs paradigma kizárólagosságának meghaladásához.

Orosz István fogalmazta meg explicit módon a cívis várossal foglalkozó fél évszázados munkássága egyfajta összegző konklúziójaként,³⁶ hogy az európai iparosodási folyamatok és a modernizációs elméletek jobb megismerése is segíthet Debrecen fejlődésének, a debreceni városfejlődési út megértésében. Felvetette, hogy talán elhamarkodott a történeti recepciónak csak a fejlettség (Nyugat-Európa) – elmaradottság (Közép-Kelet-Európa) koordinátatengelyei mentén értelmezni.³⁷ Orosz István szemléletében már erőteljesen érvényesült a Ránki György által a magyar történetírásban elindított *ipari modernizáció paradigma* kutatásának hatása is.

³⁴ BORBÉLY 2011, 4.

³⁵ BORBÉLY 2011, 4–6.

³⁶ OROSZ 2015.

³⁷ OROSZ 2015, 225.

Ránki György, aki kutatásainak nagyobb részét annak szentelte, hogy – az ipari modernizáció centrumához képest elmaradottabb Közép-Kelet-Európa felzárkózó fejlődésének sajátosságait vizsgálva – kimutassa: a nem csupán a centrum normái szerint, hanem egyfajta önálló regionális modellként is leírható régiót saját mércéje szerint kell és érdemes megítélni.³⁸ Egyik, éppen a Debreceni Egyetem elődjén tartott szemináriumán fejtette ki Ránki az álláspontján vitatkozó diákjainak a következőt. A világgazdaság centrumának modernizációja szerinte is meghatározó a recepciójában, vagyis igaz: „*Minden út Rómába vezet*” – de más és más térségből más és más (történelmi) úton lehet eljutni Rómába. Ránki és Orosz álláspontjának különösen nyomatékot ad közelmúltunk és saját évtizedünk, amikor már az erőforrások kimerülése, a természeti környezet és a klímaviszonyok drasztikus romlása önmagában is kritikája annak a felfogásnak, hogy mindig a centrumrégiónak fejlődésének abszolutizálása és követése vezet hatékonyan a fejlettséghez. Mint ahogyan reményeink szerint az emberi élet minősége szempontjából változóban van a modernizáció és a „*fejlettség*” tartalma, értelmezése is.

Talán ma már másként gondolkozhatunk Debrecen gazdálkodásának több vonásáról is: a város és határai sajátos „ökonosztát”³⁹ működési módjáról; a városi belső piac, a határokon belüli piac és a távolsági kereskedelem dinamikus egyensúlyára épülő, a városi közösség életét működtető gazdálkodás-(ön)kormányzás-műveltség szerves, válságokon keresztül bukdácsoló, majd a kihívásokhoz igazodó/megújuló, a közösségi felelősséget érvényesítő hanyatlástörténet. Lehet, hogy a civis város újkori fejlődése nem csupán hanyatlástörténet, lehet, főként ha a mércénket is érdemes újragondolni?⁴⁰

Ezért igazán izgalmas és szakmai-intellektuális kihívás számomra a debreceni városfejlődés sajátosságainak megítélésében (újra) kezdeményezett, inspiratív erejű diskurzus. Hiszen egyik fő esélye éppen az lehet, hogy a valóban dominánssá vált kazinczyánus „debreczeniség” recepciót és „az ellene védekező”, ha tetszik, a „jó értelemben vett debreczeniség” művelődéstörténeti tényezőit, valamint a várostörténeti kutatások paradoxonokat feszegető eredményeit, a tágabb modernizációs kontextust is tekintve lehetne együttesen megvitatni, továbbgondolni. A félszázada Balogh István kezdeményezte disputa újrafelvételét az teheti – a már bemutatott tudományos teljesítményeken túl is – ígéretessé, ha meg tudjuk diszciplínáink közös kutatási feladataként

³⁸ BEREND T. – RÁNKI 1969.; KÖVÉR – GYÁNI 2004.

³⁹ A fogalomról LISKA 1988.

⁴⁰ Érdekes új eredményeket kínál a történeti kutatások számára is a kliometria vagy a digitális és térinformatikai adatbázisok használata. EDDIE 1996.; KÖVÉR 2004.

fogalmazni: volt-e/van-e sajátos debreceni városfejlődési út? Beszélhetünk-e a „debreczenség”-ről és „debreczeniség”-ről, várostörténetről, debreceni műveltségről, mítoszokról, közösségi identitásról, városstratégiáról – megcsontosodott toposzokat és antinómiákat, de a diszciplináris határokat is érdemben meghaladva?⁴¹

Felhasznált irodalom

BALOGH 1969 = BALOGH István: Debreczeniség: Egy irodalmi fogalom története és társadalmi háttere. In: *Studia Litteraria, Tomus VII.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1969. 11–53.

BALOGH 1973 = BALOGH István: *A civisek világa.* Gondolat, Budapest 1973.

BENDA 1957 = BENDA Kálmán: *A magyar jakobinus mozgalom története.* Akadémiai, Budapest, 1957.

BENDA 1965 = BENDA Kálmán: A jozefinizmus és jakobinusság kérdései a Habsburg Monarchiában *Történelmi Szemle.* 1965/4. 388–422.

BENDA 1978 = BENDA Kálmán: *Emberbarát vagy hazafi? Tanulmányok a felvilágosodás korának magyar történetéből.* Gondolat, Budapest, 1978.

BEREND T. – RÁNKI 1969 = BEREND T. Iván – RÁNKI György: *Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.

BIBÓ 1986 = BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok II.* Magvető, Budapest, 1986. 569–619.

BORBÉLY 2011 = BORBÉLY Szilárd: Debrecen mítosza. *Alföld,* 2011/10.

BORECZKY 1977 = BORECZKY Beatrix: *A magyar jakobinusok.* Gondolat, Budapest, 1977.

DANKÓ 1974 = DANKÓ Imre: A debreceni vásárok vonzáskörzete a XVIII–XIX. század fordulóján. *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve.* 1974. I. 142–146.

⁴¹ A Magyar Emlékezhelyek Kutatócsoport által szervezett 2018 januári konferencián és a konferencia kötetében helyett kapott műhelyek mellett a továbbiakban meghívást kaphatnának a Debreceni Egyetemen nagy szakmai hagyományokkal bíró településföldrajzi iskola kutatói, a modernizációs paradigmák és az eltérő fejlődési utat járó térségek, települések kutatásával foglalkozó régiókutatás, vagy éppen a történettudomány térszemléleti fordulata („spatial turn”) hatására szárnyait bontogató GISStory(HGIS) iskola, amely térinformatikai adatbázisaival és módszertanával adhatja hozzájárulást közös gondolkodásunkhoz. lásd: [GISta Hungarorum \(gistory.hu\)](http://GISta.Hungarorum(gistory.hu))

DEBRECZENI 2020 = DEBRECZENI Attila: A debreceniség: Kazinczy és egy nyelvi paradoxon születése. In: FAZAKAS Gergely Tamás (főszerk.): *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020. 24–71.

DÉNES 1976 = DÉNES Iván Zoltán, *A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*, Akadémiai, Budapest, 1976.

EDDIE 1996 = EDDIE, M. Scott: *Ami „köztudott” az igaz is? Bevezetés a kliometrikus történetírás gondolkodásmódjába*. Csokonai, Debrecen, 1996.

FAZAKAS 2020 = FAZAKAS Gergely Tamás (főszerk.): *A debreceniség mintázatai: Városi identitás és a lokális emlékezet rétegei a kora újkortól napjainkig*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2020.

GERGELY 1974 = GERGELY András: A „rendszeres bizottsági munkálatok” szerepe a magyar reformkor kibontakozásában. *Tisztaúj*. 1974/6. 37–41.

GERGELY 1987 = GERGELY András: *Egy nemzetet az emberiségnek: Tanulmányok a magyar reformkorról és 1848-ról*. Magvető, Budapest, 1987.

GERGELY 2010 = GERGELY András: Kazinczy a történelemben. In: DEBRECZENI Attila – GÖNCZY Monika (szerk.): *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2010. 285–293.

GYIMESI 1958 = GYIMESI Sándor: Vásárok és kereskedők Debrecenben a feudális kor végén I-II. *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve*, 1958. IX. 5–15. és 1959. X. 131–157.

KAZINCZY 1819 = KAZINCZY Ferenc: Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél. *Tudományos Gyűjtemény*, 1819/11, 3–27.

KOSÁRY 1981 = KOSÁRY Domokos: Értelmiség és kulturális elit a XVIII. századi Magyarországon. *Valóság*, 1981/2. 11–20.

KOVÁCS 1918 = KOVÁCS Gábor: Debreczen városiassága. *Debreczeni Képes Kalendárium*, 1918.

KÖVÉR 2004 = KÖVÉR György: „...gondoltam, ha olyan drámai története van Magyarországnak, jó, ha magyarul tanulok”. Beszélgetés Scott M. Eddie amerikai kliometrikus történésszel. *Aetas*, 2004/1. 187–198.

KÖVÉR – GYÁNI 2004 = KÖVÉR György – GYÁNI Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Budapest, 2004. (lásd ezen belül: *Értelmezési keretek*, 11–38; *Településszerkezet és településhierarchia*, 50–70).

LISKA 1988 = LISKA Tibor: *Ökonosztát*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1988.

LUKÁCSY 1968 = LUKÁCSY Sándor: A francia forradalom történet-írása és a magyar értelmiség (1810–1849). *Valóság*, 1968/6. 17–24.

MAZSU 1995 = MAZSU János: Urbanizáció és dezurbanizáció: Debrecenben a századelőn. In: Á. VARGA László (szerk): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65. éves Bácskai Vera tiszteletére*. Hajnal István Kör, Debrecen, 1995. 193–213.

MAZSU 1997 = MAZSU János: *The Social History of the Hungarian Intelligentsia, 1825–1914*. Transl. by Mario D. FENYO. Columbia University Press, New York, 1997.

MAZSU 2012 = MAZSU János: Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piac tér Debrecenben a 19. században I. *Metszetek*, 2012/2–3, 54–69.

MAZSU 2013 = MAZSU János: Piac, kereskedelem, kapitalizálódás és Piac tér Debrecenben a 19. században, II. *Metszetek*, 2013/4. 54–86.

MICHAUD 1983 = MICHAUD, Claude: Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a XVIII. század végén: Fekete János gróf levelezése. *Századok*, 1983/3. 558–599.

MISKOLCZY 2007 = MISKOLCZY Ambrus: *A felvilágosodás és liberalizmus között: Folyamatosság vagy megszakítottság? Egy magyar történelemszita anatómiája*. Lucidus, Budapest, 2007.

MISKOLCZY 2009 = MISKOLCZY Ambrus: *Kazinczy Ferenc útja a nyelvújítástól a politikai megújulásig, I–II*. Lucidus, Budapest, 2009.

OROSZ 1971 = OROSZ István: Debrecen és a magyar városfejlődés. *Alföld*, 1971/12. 49–55.

OROSZ 2015 = OROSZ István: *A fönix és a bárány városa*. Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2015.

PALÁDI KOVÁCS 2000 = PALÁDI KOVÁCS Attila (szerk): *Magyar Néprajz. VIII. kötet. Debrecen funkcionális vásári vonzásokörzetei. 844*. Akadémia Kiadó, Budapest, 2000.

POÓR 1988 = POÓR János: *Kényszerpályák nemzedéke, 1795–1815*. Gondolat, Budapest, 1988.

SZÉLPÁL 2012 = SZÉLPÁL K. Livia: *A Tale of Two Hungarian Cities: The Making and Reading Modern Debrecen and Szeged, 1850–1914*. Budapest, CEU eTD Collection, 2012.

SZEKFŰ 1920 = SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék. „Élet”* Irodalmi és Nyomda R.T., Budapest, 1920.

SZABÓ 1980 = SZABÓ Magda: *Kívül a körön*. Szépirodalmi, Budapest, 1980. 543–550.

TEPERICS 2010 = TEPERICS Károly: A debreceni oktatás területi kapcsolatainak történelmi előzményei. *Föld és Ember* 2009/1–2. 61–83.

BEBESI GYÖRGY

TISZTI LÁZADÁS A CÁRI AUTOKRÁCIA ELLEN

A DEKABRIZMUS TÖRTÉNETI VÁZLATA

Etimológia, jelleg, okok és forma

A dekabrista, dekabrizmus kifejezések orosz eredetűek, és azon szavaink közé tartoznak, amelyek *meghonosodtak* a magyar nyelvben. A szó decembert jelent, de furcsa lenne decemberizmusról, vagy decemberistákról beszélni. Az 1825-ös év eseményeit a magyar közvélemény közel 200 éve ismerte meg, és akárcsak más meggyökeresedett szláv-orosz kifejezések esetében (muszka, ruszki, „malenykij robot”, stb.) a ma ismert változat az orosz eredeti torzított kiejtéséből alakult ki – „gyekabr-gyekabriszt” – dekabrista.

Történeti értelemben a XIX. századi orosz forradalmi hullámok első nagy megjelenéséről van szó, amikor a társadalom autokráciaellenes erői már nem spontán módon, mint a korábbi parasztfelkelések esetében, hanem tudatos tervek, programok alapján, meghatározott célok érdekében, szervezetten léptek fel az autokrata hatalom ellen, és ez akkor is igaz, ha a résztvevők köre a társadalom egészéhez képest rendkívül szűk volt. A dekabristák voltak az elsők, akik új államszervezeti és alkotmányos elképzelésekkel rendelkeztek, akik a hatalmat nem pusztán annak öncélú birtoklásáért, vagy az azzal járó előnyökért (álcárok, paraszti trónkövetelők), hanem egy új állam és társadalommodell felépítése érdekében kívánták megszerezni.

Az orosz történelem első XIX. századi szervezett államellenes megmozdulására a *tisztikar* körében került sor, és ez egyáltalán nem véletlen. A cári birodalom felsőfokú tanintézetekkel alig rendelkezett, és ezen a nagy péteri főként Schola Maiorokat létrehozó, és többnyire hadászati célú oktatást biztosító intézetek is csak kis mértékben tudtak változtatni. Az *I. Sándor* által alapított új nagy egyetemek (Tartu, Vilno, Kazany stb.) több helyen már elérhetővé tették a felsőfokú végzettség és műveltség megszerzését a társadalom szélesebb körei számára is, a nemesi származású diplomások mellett megjelent az úgynevezett „raznocsinyec” egyesrendű értelmiség is. Már a külföldi történetírók, például a konzervatív *Joseph de Maistre* is figyelmeztettek arra, hogy a korszakban nem a parasztlázadások jelentik majd a legfőbb veszélyt, mert „*a 19. század Pugacsovjai majd az egyetemekről jönnek ki*”¹. Az új egyetemek megjelenése ellenére, tömegesebb

¹ Idézi: HELLER – NYEKRICHS 1996, 509.

mértékben felsőfokú képzettséggel csak a tisztikar rendelkezett, melynek tagjai kadetiskolákban, katonai kollégiumokban, tiszti akadémiákon szerezhették meg az elsősorban hadászati-műszaki jellegű tudásukat.² Ez nagyon sokukban, például a magyar történelemből jól ismert *Ivan Fjodorovics Paszkevicshen* felébresztette a szélesebb körű általános műveltség igényét³, és további képzésekre jártak, illetve autodidakta módon, vagy önképzőkörökben fejlesztették tudásukat.

A tisztikar látókörének bővüléséhez kétségtelenül hozzájárultak a *napóleoni háborúk*. A francia „Nagy Hadsereg” legyőzése nemcsak az orosz nemzeti öntudatot erősítette, hanem Európában történő üldözése lehetőséget biztosított más államok lakóival, gazdaságával, alkotmányos rendszerével, építészetével, művészetével, az emberek hétköznapi megjelenésével, öltözködésével történő megismerkedésre is. Ennek jelentősége különösen annak fényében értékelhető, hogy oroszok a saját birodalmuk határait egy szűk körű diplomata és kereskedőréteg kivételével a legritkább esetben hagyták el, igaz volt ez az uralkodókra is, tanulmányaik pedig nem, vagy csak nagyon korlátozottan terjedtek ki az európai kultúrára.

Annak, hogy a dekabrista szervezkedésre a hadsereg tisztikara körében került sor, volt egy harmadik igen nyomós oka is: I. Sándor, miközben Napóleon bukása után az európai ügyeket intézte, és a Szent Szövetség létrehozásán ügyködött, a hatalmat már saját korában hírhedté vált kegyencére, *Arakcsjev*re ruházta, aki ennek birtokában számos katonai intézkedést is hozott.⁴ Ezek a rendelkezések, különösen a katonai telepek 1817-től történő létrehozása kiváltották a társadalom legszélesebb rétegeinek a gyűlöletét, legérzékenyebben azonban mégis a tisztikart érintették. A katonai telepen nekik kellett fenntartani a fegyelmet, végrehajtani a parasztok kitelepítését, majd a későbbiekben erőszakos besorozásukat, nekik kellett végrehajtaniuk az *Arakcsjev* által kitalált rendkívül kegyetlen büntetéseket, így a veszszőfutást, vagy tizedelést is. Mindezeket túl, a cári kegyenc nem tisztelte az 1812. évi honvédő háború hőseit, gyakran önkényesen leváltotta őket, és a külsőségekre, parádékra helyezte a hangsúlyt, és az ebben jeleskedő embereit juttatta előre a ranglétrán. Több esetben is több helyütt intézkedéseit a tisztiek elszabotálták.

Volt még egy negyedik, szintén nem elhanyagolható tényező a szervezkedés megindulásakor, ez pedig a *tisztikar szervezettsége és mobilitása*. Az Orosz Birodalom már a XIX. század elején hatalmas

² Ilyen volt például a Moszkvai Egyetem, vagy a Carszkoje Szeloi Katonai Líceum. Lásd erről: DOLMÁNYOS 1955, 10.

³ BEBESI 2020, 232., 233.

⁴ FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 331.

szárazföldi területeket foglalt magába, és vasútépítések megkezdése előtt rendkívül nehézkes volt a közlekedés, hosszú ideig tartott a hírek eljuttatása az ország egyik pontjáról a másikra. A tisztek mozgékony, lovas életmódja, egymással történő folyamatos kapcsolattartása, a futárszolgálat, megkönnyítette a konspirációt.

A szervezkedést kiváltó okok között első helyen említhetjük az első sándori reformok félbemaradását, sőt, 1812-től a „visszafordulást”, a regressziót. Nagy Katalin legidősebb unokája eleinte a társadalom egésze számára kedvező intézkedésekkel kezdte uralkodását, amelyet apja I. Pál cár ámokfutása után a többség örömmel fogadott. Így ahogy már említettük egyetemeket alapított, közkegyelmet hirdetett, ennek keretében hazaengedte a szibériai száműzöttöket, vallási toleranciát hirdetett (igaz ennek szélsőséges szekták megalakulása lett a következménye),⁵ próbálkozott a nem nemesek földszerzési lehetőségeinek és a parasztok önkéntes örökváltságának törvénybe iktatásával. 1807-től kitűnő tanácsadója a reformer *Szperanszkij* megkísérelte a birodalom közigazgatását és igazságszolgáltatását új alapokra helyezni, létrehozta az Allamtanácsot, és elkezdett az alkotmány kidolgozásával és a jobbágyfelszabadítás kérdéskörével foglalkozni, igaz ezek bevezetésére országos szinten már nem került sor. 1812, a napóleoni támadás éve után azonban az ígéretes reformok félbemaradtak, sőt az ország irányítását ténylegesen megkaparintó Arakcsjev számos kérdésben még a Sándor előtti állapotokhoz képest is visszalépett, így a szervezkedés mérsékeltebb köreinek célja egyértelműen a reformok folytatása, a sándori progresszió korához történő visszatérés lett.

A konspiráció *formája* a titkos politikai klub, a *szabadkőműves páholy*⁶ lett. A kor Európája sem ismerte még néhány kivételtől eltekintve, mint például Anglia, a legális politikai érdekképviselő intézményét, ezért elterjedt volt az illegális, földalatti szervezetek létrehozása, amelyek gyakran misztikus keretekbe burkolták tevékenységüket, vagy más jellegű kluboknak álcázták magukat. Így az orosz szervezkedésnek sem maradt más lehetősége, hiszen itt törvényes politikai játéktér még annyiban sem volt, mint a kor más fejlettebb országaiban, de maga a forma nem volt idegen a kor reformerőinek konspiratív gyakorlatától.

⁵ Lásd erről: BEBESI 2017, 345–354.

⁶ Lásd erről: SZERKOV 2001.

A dekabrismus történeti vázlat

1816 elején A. F. *Orlov gróf*, a hadsereg egy fiatal tábornoka *báró Mihail Fonvizin ezredes* segítségével tervezetet készített az *Orosz Lovagok Rendjének* megalakításáról. Ez volt az első olyan szervezet, amelyben magasrangú katonatisztek konspirált körülmények között titkos irodalmi köröket és klubokat szerveztek az orosz társadalom égető kérdéseinek a megvitatására, és a lehetséges megoldások kidolgozására.⁷ Hosszas polémiák után 1816 februárjában jött létre a *Honmentés Szövetsége*.⁸ Ebben a később dekabrista néven ismertté vált katonatisztek már mind tagok voltak, így *Alekszandr és Szergej Muravjov, Szergej Trubeckoj herceg, Ivan Jakuskin, Szergej Muravjov-Apostol*, utóbbi kettő palotájában döntöttek a szervezet létrehozásáról.⁹ Később *Orlov herceg-tábornok, Fonvizin*, valamint *Pavel Pesztyel* a szibériai főkor-mányzó fia is csatlakoztak hozzájuk. Három kérdés körül kristályosodtak ki belső vitáik, ezek az *alkotmány szükségessége, a képviseleti rendszer bevezetése* és a *jobbágyfelszabadítás* voltak. Programjuk meghatározta a társaság szervezeti felépítését, és meghatározta tagjainak feladatait. Attól függően, hogy ki mennyire fontos feladatot látott el az illegális politikai klubban, *bojár, férfi, testvér* vagy *barát* besorolást kapott,¹⁰ a katonatisztek számára fontosak voltak rangok és a világos függőségi viszonyok. Megfogalmaztak konkrét feladatokat is, amelyek előrehozták volna a tervezett hatalomátvételt, *Lunyin* javaslatára már 1816-ban egy olyan osztag felállításában gondolkodtak, amelynek célja a cár megölése lett volna, 1817-ben pedig *Jakuskin* jelentkezett a feladatára, és a cár elleni merényletet egyedül kívánta végrehajtani.¹¹ 1818-ban az a cári gárda, amelynek a szervezkedők a tisztjei voltak, 10 hónapra az uralkodóval együtt Moszkvába költözött. Itt újjáalakultak *Közjó Szövetsége*, vagy másképpen *A Haza Igaz és Hű Fiai* néven. Programjukat a borítójáról *Zöld Könyvnek* nevezett dokumentumban foglalták össze,¹² példaképüknek a német *Tugenbundot* tekintették, az erkölcsös, öntudatos hazafiak szervezetét, amelynek célja a közjó megteremtése volt. Programjuk még erősen átmeneti volt, a filantrópiára helyezték benne a fő hangsúlyt. Szervezetileg egy 6 fős tanácsot hoztak létre a titkos szer-

⁷ FEDOSZOV 1954, 11–12. Valamint: TURGENYEV 1954, 117–119.

⁸ Elterjedt nevén *Honmentő Szövetség*.

⁹ TRUBECKOJ 2007, 95–97.

¹⁰ FEDOSZOV 1954, 13.

¹¹ FEDOSZOV 1954, 13.

¹² *A Közjó Szövetségnek Szabályzata*. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954, 143–160.

vezet irányítására, amely intézőségeket (igazgatóságokat, intézőségeket), *Uprava*-kat hozott létre,¹³ amelyek egy-egy személy irányítása alatt álltak, akinek rendszeresen be kellett számolniuk a tanács előtt saját csoportjuk ügyeiről.¹⁴ Működésük két korszakra osztható, az 1818–1819-es időszakra, amelyben kiegészítő intézőségeket hoztak létre, elsősorban irodalmi köröket és társaságokat¹⁵, amelyek révén igyekeztek szervezőmunkával a programjukat szélesebb társadalmi rétegekhez eljuttatni és a taglétszámot növelni, ez csak kismértékben sikerült, év végére mintegy 200 főből állt a szervezet.¹⁶ Második korszakuknak az 1819–1820-as év tekinthető, amikor részben az eredménytelen propaganda, részben a nyugat-európai katonai megmozdulások, részben a csugujevi katonai telep 1819-es lázadása és a Szemjonovszkij ezred 1820 őszi felkelése¹⁷ radikalizálták a mozgalmat, és a korábbi mérsékelt program helyett egy köztársasági jellegű sokkal radikálisabb irányvonalat fogadtak el, és immáron a katonai felkelés részleteinek kidolgozását tekintették elsődleges feladatuknak.¹⁸ A szervezet kevésbé radikális tagjai visszarettentek a szélsőséges programtól és távoztak a klubból, mások úgy gondolták, hogy egy mérsékeltbb irányvonalat kellene valamilyen legális formában megjelentetni. 1820-as moszkvai tanácskozáson azonban elhatározták a szervezet felosztatását, egyrészt mert eredménytelennek tűnt tevékenységük, másrésztől, ahogy bővült a konspiráció, úgy egyre többen szereztek róla tudomást, köztük maga a kormányzat is, és ez a lebukás kockázatát rejtette magában, végülis a páholy felszámolására az 1821-es januári moszkvai gyűlésen került sor.¹⁹ Maga I. Sándor is értesült a Közjó Szövetségének működéséről, és jelentést kapott annak tagjairól is, ám nem kívánt fellépni ellenük, mert mind mondotta, „*nézeteiket ifjúkorában maga is osztotta*”.²⁰

A Gárda tagjainak többségét Szentpétervárhoz kötötte a szolgálat, így úgy döntöttek, hogy újjászervezik az illegális tiszti szabadkőműves páholyt, vezetőjük *Nyikita Muravjov* ezredes lett. Az újjáalakulás azért sem volt egyszerű, mert a Gárdát, amelynek a tisztikarára a szer-

¹³ TRUBECKOJ 1954, 124–125.

¹⁴ FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 347.

¹⁵ Ilyen volt például a *Zöld Lámpa* nevű társaság, amelynek *Puskin* is a tagja volt.

¹⁶ A szervezőmunkában *Orlov* szerint egy másik nagy hagyományokkal rendelkező misztikus középkori társaság, az *illuminátusok* módszerét követték, ami nagyjában-egészében a mai pilótajáték szabályainak felelt meg szigorú konspiráció mellett. Lásd erről: ORLOV 1954, 133–134.

¹⁷ NOSZOV 1980, 231.

¹⁸ TRUBECKOJ 1954, 126.

¹⁹ BESZTUZSEV-RUMIN 1954, 127–128.

²⁰ Idézi: HELLER – NYEKRICS 1996, 428.

vezet elsősorban épült, 1821-ben a nyugati kormányzóságok különböző városaiba szórták szét a Szent Szövetség elleni mozgalmak Oroszországra történő áttérjedését megakadályozandó. Csak 1822-ben rendelték őket vissza a fővárosba, ekkor sikerült véglegesen megalakulniuk. Pesztyel, aki az ukrajnai Tulcsányiban (Tulcsin) szolgált, már 1821-ben újjászervezte a páholy radikálisabb részét, rögtön a Közjó Szövetségének feloszlata után, egy idő után a két csoport *Északi és Déli Társaságnak* kezdte nevezni magát, de ugyanazon szervezet részének tekintették a két társaságot, és tartották egymással a kapcsolatot. 1823-tól adták ki *Rilejev* szerkesztésében a *Poljarnaja Zvezda (Sarkcsillag)* című újságot, amely bár pro forma irodalmi lap volt, de már megjelent benne az araksejevi rendszer nyílt bírálata.²¹ Mindkét újjáalakult szervezet a szigorú konspirációt választotta, kizárták tagjaik közül a bizonytalankodókat, és a katonai felkelés kidolgozását tartották most már fő feladatuknak, de a hatalomátvétel utáni elképzeléseik eltértek egymástól. A déliek direktóriumot állítottak a szervezet élére, ebbe saját vezetőik mellett az Északi Társaságból Nyikita Muravjovot is beválasztották a mozgalom egységét bizonyítandó²², de Pesztyel is többször látogatást tett Szentpéterváron. Mindkét társaság alkotmánytervezetben foglalta össze a saját programját, az északiakét Nyikita Muravjov²³, a déliekét Pavel Pesztyel állította össze, utóbbi „*Az orosz igazság*”²⁴ címet adta tervezetének. 1824-ben megegyeztek, hogy közös alkotmánytervezetet dolgoznak ki, és 1826-ra ütemezték a várható katonai felkelést.²⁵ A déliek 1823-tól konspiratív együttműködést építettek ki a *Lengyel Hazafias Társasággal*, akik főként Lengyelország függetlenséghez való jogának elismerését szerették volna elérni, és közös akciókban állapodtak meg.²⁶ Pesztyel és köre szükségesnek tartotta, hogy a két ország katonai szövetségre lépjen egymással, valamint, hogy a lengyeleknek és az oroszoknak azonos belső államberendezkedésük legyen, a leendő határok kijelölésénél természetesen az orosz érdekeknek biztosítottak volna prioritást. A titkos szervezetek gombamód történő elszaporodása egyébként a kor jellegzetes tünete volt, a később dekabristáknak nevezett

²¹ BEBESI 2011, 19.

²² FEDOSZOV 1954, 17.

²³ *Muravjov alkotmánytervezete*. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954, 165–177. Valamint: BEBESI 1997, 135–138.

²⁴ PESZTYEL: *Az orosz igazság*. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954, 178–208.

²⁵ DOLMÁNYOS 1955, 17.

²⁶ Ilyen közös akció lett volna az oroszral egyidejűleg egy lengyel felkelés kirobbantása Varsóban, illetve a lengyelbarát helytartónak Konsztantyin hercegnek a meggyilkolása. NOSZOV 1980, 233. Valamint: HELLER – NYEKRICHS 1996, 450.

társaságokon kívül számos más klub is alakult, például a Biblia Társaság, ezek egy része csak a kívülállók előtt volt titkos, de a hatalom és a cár előtt nem, olyannyira, hogy 1823-ban I. Sándor minden állami tisztviselővel nyilatkozatot íratott alá arról, hogy nem lép be szabadkőműves páholyba.²⁷

A számos titkos szervezet sorában létrejött egy olyan társaság is még 1818-ban az ukrajnai Volhíniában, az *Egyesült Szlávok Társasága*, amely később a dekabristákhoz csatlakozott. 35 fiatal tisztből állt, akik társadalmi helyzetüket tekintve főként kisbirtokos nemesek, vezetőik *Andrej és Pjotr Boriszov* illetve *Julian Lublinszkij* voltak.²⁸ Nevüket onnan kapták, hogy elsőként fogalmazták meg a *pánszláv gondolatot*, valamennyi szláv népet egy államba kívántak tömöríteni, természetesen orosz szupremácia alatt.²⁹ 14 szláv országot soroltak fel tervezetükben, jellemző érdekesség, hogy Magyarországot is a szláv államok közé sorolták, egyébként egy olyan történelmi pillanatban, amikor önálló magyar állam nem is létezett.³⁰ Nézeteiket tekintve meggyőződéses ateisták voltak, ennyiben a későbbi narodnyik értelmiség előfutárainak is tekinthetők, akik humanitárius programot fogalmaztak meg,³¹ kiemelt feladatnak tartották önmaguk művelését a tudományok és művészetek terén.³² Szervezetük valamennyi tagjának kötelező lett volna saját jobbágyai felszabadítása, és jövedelmük 10%-át kellett volna befizetni egy alapba, amelyből a parasztok megváltását finanszírozták volna. Konkrét cselekvési tervekkel álltak elő, például két ízben is tervezték I. Sándor hadgyakorlatról történő elrablását, amelyek persze nem valósultak meg.³³ 1825 augusztusában úgy döntöttek, hogy „*Szláv Intézőszék*” néven beolvadnak a Déli Társaságba, amely az övékhez hasonlóan nagyon radikális nézeteket hirdetett, elfogadták annak szervezeti programját és taktikáját, gyakorlatilag feloldódtak a nagyobb szervezetben.³⁴ A déliek működéséről a kormány-

²⁷ HELLER – NYEKRICS 1996, 437.

²⁸ GORBACSEVSZKIJ *Emlékirataiból*. In: TRÓCSÁNYI – NIEDERHAUSER 1954, 220–139.

²⁹ BEBESI 2011, 19.

³⁰ FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 349.

³¹ Programjukat az *Egyesült Szlávok Szabályaiban* fogalmazták mindössze másfél oldalon, s ebben ilyen pontok szerepeltek, mint például „*Ne kívánj többet, mint amid van*”, „*Tiszteld a tudományokat, a művészeteket és a kézművességet*”, „*Légy erényes és fedhetetlen erényű lélek*”, „*Türelemmel viselkedj minden vallás és a többi nép szokásai iránt*” stb. Ezt egészítette ki „*Az Egyesült Szlávok Esküje*”. BORISZOV 1954, 241–242.

³² BORISZOV 1954/1, 213.

³³ FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 349.

³⁴ BORISZOV 1954/1, 213.

zatnak pontos információi voltak, a rendőrség egy *Sherwood* fedőnéven jelentő angol tisztet épített be a szervezetbe, aki rendszeres jelentésekkel szolgált a társaság működéséről, jelezte, hogy összeesküvésre készülnek, ám az uralkodó nem tulajdonított különösebb jelentőséget neki, és a jelentésekre a „*folytatni a megfigyelést*” utasítást írta.³⁵ A déliek titkos forгатókönyvük szerint, mint láttuk, 1826 nyarára tervezték a katonai felkelést, az élet azonban átírta elképzeléseiket, és sokkal korábban kellett cselekedniük.

A „szmuta”

1825. november 19. és 1825. december 14. között egyfajta interregnum, törvényen kívüli időszak, amit az orosz szóhasználatban zürzavarnak, *szmutának* fordíthatunk, uralkodott az orosz belpolitikában. Sándor ugyanis 48 éves korában váratlanul elhunyt, kijelölt utódja nem volt, az örökösödés rendjét még I. Pál törvénye szabályozta, amely lényegében egyenesági elsőszülöttségi fiúörökösödést írt elő.³⁶ Sándornak volt lánya és voltak házasságon kívül született gyermekei, törvényesnek számító utódja azonban nem, így öccsének *Konsztantynnak* kellett őt követnie a trónon a törvények és a hagyomány szerint. Konsztantyin azonban egy katolikus lengyel hercegnőt vett feleségül, *Johanna Grudzińskát*, aki nem volt hajlandó áttérni a pravoszláviára, s mivel a herceg őt választotta, így eleve kiesett az uralkodási sorból.³⁷ Ő ezt tudomásul is vette, és lemondását még 1822. január 14-én átnyújtotta bátyjának, aki azt elfogadta, és *Filaret* metropolitát arra utasította, hogy készítsen egy olyan dokumentumot, amelyben Miklóst nyilvánítják trónörökösnek. Ezt az iratot lezárt borítékban az Uszpenszkij székesegyház kincstárában helyezték el, másolatait pedig megküldték a Szenátusnak, az Államtanácsnak és a Szinódusnak, azzal az utasítással, hogy csak Sándor halála esetén lehet felbontani, tényleges tartalmát mindössze hárman ismerték, az összeállító Filaret metropolita, *Alekszandr Golicin* herceg és Arakcsjev.³⁸ Az Államtanács (ÁT), amely Szperanszkij reformja után a legfontosabb állami szervvé vált Oroszországban, november 27-i ülésén tűzte napirendre Sándor végrendeletét, és ekkor került elő hivatalos formában Konsztantyin lemondása is.³⁹ Az

³⁵ HELLER – NYEKRICHS 1996, 438.

³⁶ Sándor halálával kapcsolatosan különböző spekulációk láttak napvilágot a szakirodalomban, amely szerint nem is halt meg, csak le kívánt mondani az uralkodásról, és visszavonulni a trónról, de mivel ezt legálisan a kor Oroszországában nem tehetette meg, ezért saját halálhírét keltve, inkognitóban, szerzetesként élte le további életét. Lásd erről: SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 202–205.

³⁷ SASHALMI 2020, 3.

³⁸ SASHALMI 2020, 3.

³⁹ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 206.

ÁT felkérte Miklóst, hogy jöjjön el Szentpétervárra a testület ülésére, hogy személyesen tudják tisztázni a felmerült utódlási kérdést, Miklós ezt olyan kifogással utasította vissza, hogy nem tagja az Államtanácsnak, így nem vehet részt annak ülésén.⁴⁰ Ebben a helyzetben voltak olyan meghatározó politikusok, mint *Miloradovics* Szentpétervár szerb származású polgármestere, aki azt javasolta, hogy Miklós vonakodása miatt maradjanak az örökösödés törvényes rendjénél, és Konsztantyint újjólag hívják meg a trónra. Az ÁT tagjainak többsége azonban nem osztotta a főpolgármester nézetét, és személyesen keresték fel Miklóst, aki kitarzott álláspontja mellett, és azt javasolta, hogy az ÁT esküdjön fel fivérére. A főváros hivatalnokai és katonasága ennek megfelelően fel is esküdtek, ám eközben Kosztantyin, aki Lengyelország kormányzója volt az ottani katonaságot és államapparátust feleskettette Miklósról. Az előállt ex-Lex helyzetben a lengyel helytartó Varsóban november 26-án hivatalosan és nyilvánosan megerősítette trónról történő lemondását, és ezt a nyilatkozatot a legfiatalabb fiú, *Mihail Pavlovics* (Mihály nagyherceg) vitte személyesen Szentpétervárra. Mire december 9-én a fővárosba érkezett, azzal kellett szembesülnie, hogy ott már mindenki felesküdt Konsztantyinra. Az ÁT a lengyel kormányzó személyes meghívását javasolta, ő azonban közölte, hogy nem hajlandó a fővárosba jönni. Miklós a törvényesség betartása érdekében azzal a javaslattal állt elő, hogy fivére mégiscsak foglalja el a trónt, és ha nem kíván uralkodni, akkor mondjon le az ő javára. Ezzel az örökösödés törvényes rendjét is betartották volna, és egyúttal a belpolitikai helyzet is tisztázódhatott volna. Konsztantyin azonban ezt a megoldást is visszautasította, így nyilvánvalóvá vált, hogy az Államtanácsnak és a Szenátusnak nincs más lehetősége, minthogy Miklóst nyilvánítsa császárrá. Ehhez az kellett, hogy az egyszer már felesküdt katonák és hivatalnokok újbóli esküt tegyenek, ezúttal Miklósról, ennek időpontját december 14-re tűzték ki. A trónra lépést Miklósnak kiáltványban kellett bejelentenie, ennek első változatát *Adalberg* szárnysegéd készítette, majd *Karamzin* dolgozta át, mivel azonban Miklósnak ez a változat sem tetszett, a végső formáját Szperanzkij adta meg a dokumentumnak.⁴¹ Időközben a kormányzat már december 10-én értesült a tiszti szervezkedésről, és intézkedéseket is foganatosított, amelynek eredményeképpen Pesztyel ezredet már december 13-án, Tulcsányiban letartóztatták.

⁴⁰ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 206.

⁴¹ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 207.

A katonai felkelés története

December 10.- és 14. között a hatalmat átvenni kívánó katonatisztek intenzíven szervezték a felkelést, amelyet a Miklósról történő újbóli felesketés napjára tűzték ki. Központjuk a költő Rilejev lakása volt, aki éppen a felkelés előtt súlyosan megbetegedett. A terv aránylag egyszerű volt, a hozzájuk hű, illetve parancsnokságuk alá tartozó alakulatokkal a Szenátus térre kell a kora reggeli órákban vonulni, és megakadályozni, hogy a Szenátus és az Államtanács felesküdjön Miklósról, sőt el kellett volna érni, hogy a felkelők által kiszemelt diktátort, *Trubeckoj* herceget nyilvánítsák uralkodónak, aki kezdettől tagja volt a dekabrista mozgalomnak. A két állami felsőbb szervet rá kell venni, hogy adják ki a dekabristák Kiáltványát⁴², eközben a gárda matrózainak el kell foglalniuk a Téli Palotát. Ha minden jól megy, még aznap Ideiglenes Kormányt lehet létrehozni, amelyben a sándori reformidőszak meghatározó politikusainak, így *Szperanszkij*nak és *Mordvinov*nak is részt kellene venni, a kormányt *Trubeckoj* vezetné. Fontosnak tartották Miklós likvidálását, hogy ne keresztelhesse terveiket, kijelölték azt az összeesküvőt is, akinek a kijelölt trónörökös megölése lett volna a feladata, *Kahovszkij* személyében.

A kivitelezés azonban már mindjárt a legelején gellert kapott, ugyanis a Szenátus és a Szent Szinódus már reggel 7-kor összeült, és 8-ra mindkét testület felesküdt Miklósról, a képviselőknek egyenként kellett személyes esküt tenniük.⁴³ Eközben Miklós is összehívta kora reggel a helyőrségi tiszteket, ismertette velük a bátyja visszalépése után kialakult helyzetet, majd felolvasta a trónra lépését bejelentő kiáltványát. A proklamációt a tisztikar lelkesen fogadta, de mindenki előtt nyilvánvaló volt, hogy a leendő uralkodó maga is bizonytalannak véli a kialakult helyzetet, és tart egy katonai zendüléstől.

Eközben a dekabrista tisztek elkéstek, és csak nagyon későn sikerült kivezényelniük alakulataikat a Szenátus térre. Fél 11-11 körül kezdtek gyülekezni katonák, többnyire a Moszkvai ezred tagjai, akiket *Mihail Besztuzsev* és *Scsepan Rosztovszkij* vezényeltek,⁴⁴ valamint néhány zászlóaljnyi a gárdából és a helyőrségből, összesen körülbelül 4000⁴⁵ (más források szerint 3000)⁴⁶ fő, mire mindenki megérkezett,

⁴² TRUBECKOJ – RILEJEV 2007, 125–126.

⁴³ A személyes eskü kötelezettségének hosszú időtartama miatt írták ki korán reggelre a szenátusi ülést, és ezzel kész helyzetet teremtettek a hatalomátvétel szempontjából, mert mire a dekabristák által irányított alakulatok megérkeztek a Szenátus Térre, már mindkét testület elfogadta Miklós uralkodását. SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 207.

⁴⁴ STEJNGEL 2007, 127.

⁴⁵ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 208.

⁴⁶ FEDOSZOV 1954, 26.

már délután egy óra körül járt, az Északi Társaságnak körülbelül 30 tagja jelent meg a téren.⁴⁷ A katonák többségének fogalma sem volt arról, hogy mi a teendőjük, a tisztek arra utasították őket, hogy követeljenek alkotmányt, skandalják, hogy „konsztitucija.” Miklós már kora reggel megjelent a helyszínen, akkor még csak a Preobrazsenszkij ezred katonái tartózkodtak ott, megpróbált beszélni velük, sikertelenül. A másik dolog, amelyen a felkelés terve már a lelegején kisiklott, hogy a kiszemelt diktátor, Trubeckoj herceg visszariadt, meg sem jelent a téren.⁴⁸ Részben a legendák körébe sorolható az a feltételezés, hogy a tér sarkáig jutott, és amikor felmérte, hogy mennyire csekély erő sorakozott fel a puccs mellett, akkor visszafordult.⁴⁹

Kora délutánra alakult ki az a helyzet, hogy Miklós a hozzá hű alakulatokkal, mintegy 10 ezer⁵⁰ (más források szerint 7000)⁵¹ fővel a térre érkezett és körbezárta azt, és megpróbálta békés eszközökkel elérni, hogy a lázadó katonák is letegyék rá az esküt. Egyházi közvetítést kért, és a rá felesküdtött szentpétervári metropolitát *Szerafimot* küldte tárgyalni, akit azonban a katonák nem hallgattak meg. A helyzet nagyon sokáig teljesen bizonytalan volt, mert a lázadó *Panov* hadnagy a testőrgránátosokkal az eredeti terv szerint el akarta foglalni a Téli Palotát, azonban a katonák kijelentették, hogy nem hajlandók harcolni a palotaőrség ellen, majd ők is a térre indultak. Miklós megpróbálta megakadályozni, hogy egyesüljenek a téren összegyűlt alakulatokkal szózatot intézett hozzájuk, mire a gránátosok közölték, hogy ők Konsztantyin hívei. A lázadó alakulatok egy részének, a moszkvai helyőrségnek Miklós öccse, Mihály herceg volt a parancsnoka, ő is próbált beszélni az embereivel, de nem engedelmeskedtek neki.⁵² Közben folytatódtak a közvetítési kísérletek, kritikus helyzet állt elő, mert a főváros lakosságának egy része a felkelőkkel rokonszenvezett. Az Izsák székesegyház felújításán építőmunkások dolgoztak, akik elkezdték dobálni a teret körülzáró katonákat, és a lázadókat kintartásra bíztatták.⁵³ Ebben a helyzetben próbált a felkelők lelkére beszélni Miloradovics szentpétervári polgármester, aki maga is kitűnő katona volt, az 1812-es Honvédő Háború hőse, és rendkívül népszerű ember,

⁴⁷ FEDOSZOV 1954, 26.

⁴⁸ Délután a dekabristák egy másik diktátor *Obolenszkij* herceg személyében egyeztek meg, addigra azonban a helyzet katonai értelemben kicsúszott az ellenőrzésük alól.

⁴⁹ SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 208.

⁵⁰ NOSZOV 1980, 234.

⁵¹ FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 336.

⁵² SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 208.

⁵³ NOSZOV 1980, 234.

azonban amikor szavai hatni kezdtek a katonákra a cár megölésére kijelölt Kahovszkij és *Obolenszkij* rálöttek, és halálosan megsebesítettek⁵⁴. Lassan sötétedni kezdett 3 körül az északi mínusz 10 fokos télen, Miklós a polgármester lelövése után tett még egy személyes közvetítési kísérletet, azonban a felkelők köréből őra is tüzet nyitottak,⁵⁵ de ő nem sebesült meg. Ezután döntött a cár a rendelkezésére álló erő alkalmazása mellett, és mivel tüzésége is volt, a dolog kimenetele nem lehetett kétséges.⁵⁶

Kartácstűz alá vonta a lázadó alakulatokat, amelyek felbomlottak és menekülni kezdtek a Néva felé, azonban a Miklós katonái ott is folytatták ágyúzásukat, többük alatt beszakadt a jég, vagy halomra lőtték őket. Utolsó kétségbeesett kísérletként Mihail Besztuzsev megkísérelte, hogy a lázadó alakulatokat hadrendbe állítsa és elfoglalja a Péter-Pál erődöt, de ez a terv is kudarcot vallott, éjszakára a felkelést leverték. Mivel a talaj keményre fagyott az orosz decemberben, az elesetteket nem tudták eltemetni, hanem holttestüknek léket vágtak a Néva jegén, és oda süllyesztették el őket.⁵⁷ Az életben maradt tisztak menekülni kezdtek vagy hazamentek a lakásukra, ahol hamarosan elfogták és előállították őket, hiszen mindegyikük személye ismert volt, kihallgatásuknál Miklós személyesen jelen volt.

A Szentpétervári katonai felkelésnek volt egy utójátéka, a Csernyigovi ezred felkelése⁵⁸ december 29-én Szergej Muravjov Apostolnak és Mihail Besztuzsev Ruminnak, a Déli Társaság tagjainak vezetésével Belaja Cerkovnál, ők 4 napig tudták tartani magukat, mire a kormányhú erők vérbefolytották a lázadást.

A megtorlás

A hatalom keményen, de a törvényes igazságszolgáltatás játékszabályait látszólag betartva járt el a lázadók megbüntetésében. Felettük a Miklós által kreált Legfelsőbb Büntetőbíróság ítélkezett, ennek tagjai voltak például Sziperszkij, vagy a magyar történelemből jól ismert Paszkievics is.⁵⁹ A bíróság kidolgozta a politikai bűncselekmények kü-

⁵⁴ STEJNGEL 2007, 128.

⁵⁵ PANKRATOVA 1950, 195. Vilgelm Kjuhelbekker költő, a Mnyemozina című folyóirat kiadója volt az, aki rálőtt az uralkodóra, feltehetőleg nem akarta eltalálni, csak távozásra kényszeríteni. Lásd erről: STEJNGEL 2007, 128–129.

⁵⁶ Állítólag a tüzéség parancsnoka azt mondta Miklósnak, amikor az kiadta a tűzparancsot: „*de hát ezek a miénk kegyelmes uram*”, azonban a parancsot végre kellett hajtani. SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002, 208.

⁵⁷ PANKRATOVA 1950, 195.

⁵⁸ Lásd erről: GORBACSEVSZKIJ 1954/1, 247–251.

⁵⁹ BEBESI 2020, 236.

lönböző kategóriáit, és a dekabristákat besorolta valamelyikbe, a büntetés mértéke a besorolástól függött. A törvényesség látszatát erősen rontotta, hogy az eljárás titokban zajlott le, és a vádlottaknak nem lehettek védőik. Alapvetően három kategóriát állítottak fel, a cárgyilkosság kísérletét, a lázadást és a katonai zendülést. 579 esetben indítottak eljárást, 121 tisztet helyeztek vád alá, köztük magas rangú arisztokratákat, hét herceget, két gróft, három bárót, két tábornokot és 2 ezredest.⁶⁰ Közülük 25 összeesküvőt életfogytiglani kényszermunkára, 62-t különböző, de korlátozott időtartamú kényszermunkára, 29 főt száműzésre ítélték, a többieket közlegénnyé fokozták le.⁶¹ A közkatonák sem úszták meg, általában büntetőzászlóaljban a Kaukázusban dúló háborúba vezényelték őket. Legrosszabbul a pétervári felkelésben közvetlenül résztvevőkkel jártak el, 188-at közülük vesszőfutásra ítélték, a kimért vesszőcsapások száma 10-12 ezer között lehetett, hatan haltak bele. Az 5 vezető dekabristát Rilejevet, Pesztyelt, Muravjov-Apostolt, Besztuzsev-Rumint és Kahovszkijt először felnégyelésre ítélték, miután ez a büntetési forma a XIX. századi Oroszországban már nem volt használatos, Miklós kegyelemből akasztásra enyhítette a verdiktet, 1826. július 13-án a Péter-Pál erőd koronagátján akasztották fel az 5 halálra ítéltet.⁶² A száműzöttek helyzetét némileg enyhítette, hogy családtagjaik velük tarthatnak, kegyelmet majd II. Sándortól kaptak 1856-ban, ekkor még 19-en életben voltak közülük.

Felhasznált irodalom

Források, forrásgyűjtemények

BEBESI 1997 = BEBESI György (szerk.): *A „pétervári Oroszország” története. Válogatott szövegek az újkori orosz történelem tanulmányozásához.* IPF, Pécs – Szekszárd 1997.

BESZTUZSEV-RUMIN 1954/1 = BESZTUZSEV-RUMIN A. A. (MARLINSZKIJ): *Adatok a politikai társaságról.* In: Trócsányi – Niederhauser 1954. 127–130.

BORISZOV 1954 = *Az egyesült szlávok szabályai.* In: Trócsányi – Niederhauser 1954. 241–242.; *Az Egyesült Szlávok Esküje.* In: Trócsányi – Niederhauser 1954. 243.

BORISZOV 1954/1 = *BORISZOV P. I. Vallomásaiból.* In: Trócsányi – Niederhauser 1954. 210–218.

⁶⁰ FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997, 338.

⁶¹ HELLER – NYEKRICHS 1996, 451.

⁶² DOLMÁNYOS – SZANYINÉ 1970, 6.

DOLMÁNYOS – SZANYINÉ 1970 = DOLMÁNYOS István – SZANYINÉ KLAUDY Kinga: *Orosz Forradalmárok a XIX. században*. Európa Antológia, XIX. századi Oroszország, Budapest, 1970.

FEDOSZOV 1954 = FEDOSZOV A. I.: A dekabrista felkelés és történelmi jelentősége. In: Trócsányi (ford.) – Niederhauser (szerk.): *Dekabristák válogatott írásai*. Művelt Nép, Budapest, 1954. 5–30.

GORBACSEVSZKIJ 1954/1 = GORBACSEVSZKIJ I. I. *A csernyigovi ezred felkelése*. In: Trócsányi – Niederhauser 1954. 247–251.
GORBACSEVSZKIJ I. I. *Emlékirataiból*. In: Trócsányi – Niederhauser 1954. 220–239.

ORLOV 1954 = ORLOV M. F.: *Feljegyzés a titkos társaságokról*. In: Trócsányi – Niederhauser 1954. 131–141.

PESZTYEL 1954 = P. I. PESZTYEL: *Az Orosz Igazság*. In: Trócsányi – Niederhauser 1954. 178–208.

STEJNGEL 2007 = V. I. STEJNGEL *az 1825. december 14-i felkelésről*. In: Szvák – Filippov 2007. 126–129.

SZVÁK – FILIPPOV 2007 = SZVÁK Gyula – Szergej FILIPPOV (szerk.): *Az Újkori orosz történelem forrásai. XIX. század*. Pannonica, Budapest, 2007.

TRÓCSÁNYI (ford.) – NIEDERHAUSER (szerk.): *Dekabristák válogatott írásai*. Művelt Nép, Budapest, 1954. 5–30.

TRUBECKOJ – RILEJEV 2007 = Sz. P. TRUBECKOJ – K. F. RILEJEV: *Kiáltvány (Az orosz néphez)*. In: Szvák – Filippov 2007. 125–126.

TRUBECKOJ 2007 = Sz. P. TRUBECKOJ *a dekabrista mozgalom kezdeteiről*. In: Szvák – Filippov 2007. 95–97.

TURGENYEV 1954 = TURGENYEV, N. I.: *Gondolatok egy titkos társaság felállításáról*. In: Trócsányi – Niederhauser 1954. 117–120.

Feldolgozások, tanulmányok

BEBESI 2011 = BEBESI György: *A roskatag kolosszus bukása. Oroszország története a 19. században*. MOSZT Könyvek 5. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2011.

BEBESI 2017 = BEBESI György: Egy extrém vallási közösség: a hlisztek a 17–19. századi orosz történelemben. In: Acta Academiae Agriensis. Nova Series Tom. XLIV. Sectio Historiae. *Tanulmányok Gebei Sándor 70. születésnapjára*. Redignunt Zoltán Borbély, Ilona Kristóf. Eger, 2017. 345–354.

BEBESI 2020 = BEBESI György: A magyar történelem orosz anti-hőse, az orosz történelem hőse Ivan Fjodorovics Paszkievics (1782–1856). In: *Orosz hősök és antihősök. Tanulmányok a 25/30 évfordulóra*. Szerk. Szvák Gyula. Russisztikai Könyvek XLVIII. Russica Pannonicana, Budapest, 2020. 229–248.

DOLMÁNYOS 1955 = DOLMÁNYOS István: *A Dekabristák*. Társadalom és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat, Budapest, 1955.

FONT – KRAUSZ – NIEDERHAUSER – SZVÁK 1997 = FONT Márta – KRAUSZ Tamás – NIEDERHAUSER Emil – SZVÁK Gyula: *Oroszország története*. Maecenas, Budapest, 1997.

HELLER – NYEKRICHS 1996 = HELLER, Mihail – NYEKRICHS, Alexandr: *Az Orosz Birodalom története*. Osiris – 2000, EUROPICA VARIETAS, Budapest, 1996.

NOSZOV 1980 = NOSZOV N. J. (szerk.): *A Szovjetunió története. A legrégebbi időktől a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig*. Kossuth – Progressz, Budapest – Moszkva, 1980.

PANKRATOVA 1950 = PANKRATOVA A. M. (szerk.): *A Szovjetunió története*. Szikra, Budapest, 1950.

SASHALMI 2020 = SAHALMI Endre: *A zsarnokság (tyiransztvo) problematikája a dekabristák Pravoszláv Kátéjában és az orosz hatalomértelmezés mélyrétegei*. Kézirat, 2020.

SZERKOV 2001 = SZERKOV A. I.: *Russzkoje masszonsztvo. Enciklopedicseszki szlovar*. Rosszpen, Moszkva, 2001.

SZVÁK – NIEDERHAUSER 2002 = SZVÁK Gyula – NIEDERHAUSER Emil: *A Romanovok*. Pannonica, Budapest, 2002.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA
VAE VICTIS AVAGY A „HÚR TÚLFESZÍTÉSE”
MAGYAROK ÉS ROMÁNOK AMERIKAI TÜKÖRBEN
(RENDAHYÓ RECENZÍÓ HARRY HILL BANDHOLTZ:
ROMÁN MEGSZÁLLÁS MAGYARORSZÁGON CÍMŰ
1919/1920-AS FELJEGYZÉSEIRŐL)¹

„Kétségtelen, eleddig nem sok olyan helyzet adódott, amelyen összetettebb tényezők keveredtek, mint Budapesten a románok alatt. Nincs az a történész, aki valaha is tisztázza őket.”²
(Charles Upson Clerk, amerikai történész, 1875–1960)

Előhang

1990 novemberének egy ködös, felhős délutánján történt: a bukaresti magyar külképviselet egyik munkatársa kulturális tanácsosi teendői részeként a Román Írók Szövetsége éttermében együtt ebédelte egy olténiai³ eredetű nem túlságosan ismert bukaresti tollforgatóval. Szó szót követett, s mivel a társalgás elég hosszúra nyúlt, a diplomata (aki azonos e *short story* lejegyzőjével) enyhe időzavarba került, és hogy ne kesse le a délutáni műszakot, a főutcára kimenve bérkocsi után nézett. A ceaușescui „aranykor” bukása után tizenegy hónappal már szép számmal akadtak magántaxik is a román fővárosban.

Nos, egy ilyen kocsi – természetesen a Renault Művek licence alapján készült szürke Dacia márkájú járgányt – intett le, s beült a sofőr mellé az anyósülésre. Mivel a nagykövetség autón is eléggé messze van a Calea Victoriei⁴ 115. szám alatt bejegyzett *Casa*

¹ A *BANDHOLTZ NAPLÓ Román megszállás Magyarországon*. Harry Hill Bandholtz dandártábornoknak, a Magyarországi Szövetséges Katonai Misszió amerikai tagjának feljegyzései 1919–1920 között. Ford. és szerk. Lengyel Gábor. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2020. (Előszó: Jeszenszky Géza; a Függelékben Ungváry Krisztián: SACCO DI BUDAPEST, 1919., továbbá Suba János: Magyarország megcsonkítása 1918–1920. c. tanulmányaival) (a továbbiakban: Bandholtz-napló); A kötet első magyar kiadásának filológiai adatai: Harry Hill Bandholtz: *Napló nem diplomata módra. Román megszállás Magyarországon*. Ford. Baktai Ervin; szerk. Damenija Csaba. Magyar Világ Kiadó, Budapest, 1993.

² CLERK 1922, 258. In: *BANDHOLTZ-NAPLÓ* 53. (a 42. sz. jegyzetben)

³ Olténia korábbi nevei: Kis-Oláhország, Szörényi Bánság, még korábban Kunország, Cumania (A román író nevét elfelejtettem, de közlendője érdekes volt: állítása szerint a Duna-melléki eldugott oltyan falvak ortodox paplakjainak padlásán – 1990-ben – még mindig léteztek eredeti kun nyelvű feljegyzések; állítása valóságtartalmát sajnos nem állt módomban ellenőrizni.)

⁴ A korábban sokáig *Podul Mogoșoaiei* néven ismert girbe-gurba bukaresti főutca 1878. október 8. óta viseli a *Győzelem útja* elnevezést, amikor az orosz segítséggel sikeresen

Scrittorilor-tól (amelynek vendéglőjében a leginségesebb időkben is viszonylag színvonalasan lehetett mérsékelt árak mellett étkezni), s a kora délutáni bukaresti „csúcs” is elkezdődött már, elég az hozzá, hogy az úrvezető és alkalmi utasa beszédbe elegyedett egymással. A hatvanas évei elején járó világos szürke öltönyös-nyakkendő elegáns férfiú egyszer csak azt kérdezte kliensétől, meg tudná-e tippelni mi volt – mármint nyugdíjba vonulása előtt – az eredeti foglalkozása. Sorolni kezdtem: középiskolai tanár, banktisztviselő, üzletkötő. Ilyesmiket mondtam s valóban fogalmam se volt hányadán állok vele... Erre az úrvezető, arcán fölényes, kicsit lekezelő félmosollyal így szólt: „*Ne találgasson tovább Uram, vegye tudomásul, hogy egész életemben a hazám szolgálatában hazudtam, diplomata voltam angol nyelvetterületen, pár évet még New Yorkban is dolgoztam...*”

Erre én, fölöttébb meggondolatlanul, barátságosan kezemet nyújtva azt válaszoltam: nagyon örülök, hogy *kollégával* hozott össze a sors, *Kálmán Béla* vagyok, a bukaresti magyar nagykövetség kulturális és politikai ügyekre szakosodott tanácsosa...

A hatás leírhatatlan volt: a sofőr arca püspöklila színűre változott, s a kormányt egy határozott mozdulattal félrerántva megállt az útpadka mellett, s nyakán ijesztően kidagadó erekkel – csendőrpertuban – ezt üvöltötte (emlékezetből idézem): „*Te semmire kellő gazfickó, nem sül ki a szemed, kihúzod belőlem a szót?*”⁵ „*Na, sipirc, pusztulj a szemem előtt*” ... s kidobott a *Dacia*jából.⁶ Fizetni sem maradt időm a kurtán-furcsán félbeszakadt fuvarért...

megvívott 1877/1877-es függetlenségi háború után a román hadsereg diadalmasan végigvonult rajta. https://ro.wikipedia.org/wiki/Calea_... (Letöltve: 2021. szeptember)

⁵ A román nyelvű dühkitörésre nem emlékszem szó szerint, csupán erre a kifejezésre: *Mă tragi de limbă?* (A történet értelmezéséhez tudni kell, hogy kb. négyéves korom óta beszéltem Eminescu és Caragiale nyelvét – a közvetlen szomszédok románok voltak Szinerváralján, velem korú gyerekekkel, egy évig, 1954-1955 között román óvodába is jártattak a szüleim, ahol az akkor húsz év körüli vörös hajú „óvó néni” bukaresti lány volt. Ennél fogva nincs akcentusom, legfeljebb, ha fáradt vagyok akkor a román partnerek megérik az ’erdélyi’ származásomat (de azt szinte soha, hogy „bozgornak” születtem...)

⁶ Nem zárhatom ki, de megesküdni nem mernék rá, hogy a *Hai, sictir!* (kb. ’Húzzál el!’ török eredetű kifejezést használta.) Valószínűleg foglalkozási ártalom, hogy jelen sorok íróját nem tölti el felhőtlen öröm e közismert gépkocsimárka egy-egy példányának – legújabbán az igen modern küllemű DACIA DUSTER terepjárók – megpillantásakor, mondjuk Budapest utcáin. Ugyanis önkéntelenül a román nemzetállam/államnemzet – Nagy-Románia – létrehozásának eszmei alapjára, a tudományosan mindeztidáig nem kielégítően bizonyított DACIA TRAJANÁ-ban lezajlott „dako-román” kontinuitás tanára emlékezteti, amely az erdélyi „elsöprő román többség” (akkor még) *fikció*jával együtt a mindenkori román történelmi, politikatudományi s főként politikai tartalmú érvelés sarokköve. Mindmáig.

Bevezetés

Az alábbi sorok írója bevallja, csaknem fél évszázados historikusi pályafutása egyik legkeményebb diója „feltörésére” vállalkozott, amikor nem tért ki a *Magyar Szemle* szerkesztősége megtisztelő felkérése elől, miszerint írjon egy „értő” ismertetést *Harry Hill Bandholtz* amerikai dandártábornok 1919. augusztus 7. és 1920. február 7-e között, vagyis napra pontosan fél esztendőn át vezetett magyarországi naplójáról. Rögvest rögzíteni illik vállalkozása kockázatosságának fő okát is: történelmi kutatómunkája során néhány a magyar szabadságharc 1849-es leverése után román földre szakadt magyar (Kossuth-) emigráns az 1850-es/1860-as években született, főként Havaselvén szerzett tapasztalatait kendőzetlen stílusban az utókorra hagyó írásos megnyilvánulásait⁷ leszámítva soha nem találkozott ilyen kíméletlen, a mindenkori román „politikasinálás” általa 1919 őszén megismert stratégiájáról s főként (időhúzó) taktikájáról kialakított elutasító véleményekkel, s már-már zsigeri ellenérzésekkel. Amelyek, jobb, ha írásunk elején leszögezzük, olykor még a nyomdafestéket is próbára teszik, nemhogy egy szeretett hazája múltjáért rajongó s nemzeti/államépítő törekvései csaknem maradéktalan 1920-as megvalósulására méltán büszke,⁸ önértetes mai román honpolgár tűrőképességét...

⁷ Csúpán ízelítőül: „Veress Sándor (1828–1884): „Politikájuk megalakulásuktól kezdve egész a krími háborúig végtelen sora a szín változtatásnak tele rúttal hitszegő elpártolással szótörés ’s esküszegéssel. Két felé kaczerkodik és álnok porba borulás a hatalmasabb előtt. [...] : „e vidéken már 1500 év óta soha az olá nagy szerepet nem játszott, Stefán vajda /: cel mare:/ és Mihály vitéz kora is csekély másodrendű állás, ’s az ország vagy egyenesen alárendelt hűbérese volt a hatalmasabb magyar vagy török szomszédnak, vagy leg alább annyira ezek kegyétől függött, hogy önállónak nem is nevezhető. Itt magyar lengyel, török tatár hatalmaskodott mindég ’s az erős veszedelmes szomszédok ellen nem maradt az olának egyéb fegyvere a meg adásnál. Így fejlődött ki azon politika, hogy mindég az erősnek kell hódolni ’s a vesztes féltől – ha bár az szövetséges volt is azonnal a győzőhöz pártolni.” Lásd VERESS 1878, 39. föl. Veressről lásd még ZÁKONYI 1997., továbbá BENCZE 2015. (Letöltve: 2021. 08. 25.)

⁸ ŐÁCU. Megjegyzés: a moldvai román szerző írása a román „tabufeszegetés” mindeztől eddig elismerten legjobb munkája BOIA 1997., és a Román Tudományos Akadémia jelenlegi elnöke, Ioan-Aurel Pop kolozsvári középkorász e román szemmel meglehetősen mellbevágó Boia-műről megjelentetett kritikai elutasításának áttekintése (POP 2002.) Lásd még erről: VOGEL 1998, 125–138.; IORDACHI – TRENCSENYI 2000, 165–194.; továbbá a MÍTOSZOK 2004 c. tanulmánygyűjtemény darabjait.

Adatok a Bandholtz életrajzból

De lépünk közelebb témánkhoz! Mint a föntebb papírra vetett anekdotából az Olvasó számára kiderült, a „szerző” épp hetven évvel Bandholtz missziója után 1990 és 1995 között maga is külszolgálatot teljesített, csak nem Budapesten, hanem a román politika centrumában, a történelmi Havaselve székhelyén, Bukarestben. A párhuzamnak jószerével máris vége, mert ő nem vezető tisztségben – a Párizsban ülésező Békekongresszus égisze alatt Budapestre delegált négyhatalmi *Szövetséges Katonai Misszió* egyik illusztris tagja (s a „rotáció” következtében négynaponta elnöke is!) – hanem sima, úgynevezett „beosztott diplomata” volt. Egyetlen dologban mérheti mégis magát nagynevű elődjéhez: kötetmei sorába neki is beletartozott a román politika minden rezdülésének folyamatos megfigyelése, s észrevételeinek – ha a Bandholzéinál természetesen jóval alacsonyabb szinten is – megfogalmazása és értelmezése, magyarán a „jelentő-munka”.⁹

Persze nem írt mindenről jelentést, mert akkor el sem mozdulhatott volna íróasztala mellől... Most azonban, s épp a *Bandholtz-napló* értelmezése kapcsán, mi tagadás kapóra jön neki ez a több mint három évtizede megesett kis bukaresti történet...

De először néhány adat magáról a „krónikásról” Harry Hill Bandholtzról: a leendő budapesti „megfigyelő” 1864. december 18-án látta meg a napvilágot a Michigan állambeli Constantine nevű kisvárosban, ott is halt meg 1925. május 11-én, alig több mint hatvanévesen.

„Édesapja, a német származású Christian Johan Bandholtz, aki Schleswig-Holsteinből vándorolt az Egyesült Államokba. Anyja, Elizabeth Hill volt. Harry Hill Bandholtz 1881-ben végezte középiskolait, majd az Egyesült Államok Katonai Akadémiáján”¹⁰ diplomázott, vagyis a ma is működő híres West Point-i műintézmény növendéke volt. Valószínűleg itt tanult meg, mint maga írja: „pocsék franciasággal”¹¹ Voltaire és Balzac nyelvén, amely budapesti missziója idején a

⁹ Ennek legfontosabb darabját – egy 28 oldalas jelentést a román–magyar–francia viszony geopolitikai és nemzettudati összefüggéseiről – hazatérése után (56 terjedelmes lábjegyzettel kiegészítve) először álnéven, utóbb saját nevén többször is közzé tette! Az elemzés filológiai adatai: LUDMAN 1995, 8–30. (Legutóbbi közlése [immár Borsi-Kálmán Béla néven]: BORSI-KÁLMÁN 2013, 7–78. (a továbbiakban: LUDMAN-JELENTÉS)

¹⁰ https://hu.wikipedia.org/wiki/Harry_Hill_Bandholtz (Letöltve: 2021. 08. 25.) A továbbiakban BANDHOLTZ-WIKIPÉDIA

¹¹ BANDHOLTZ-NAPLÓ 148. Az 1890-ben elkészült s 1942-ben lebontott villa az Andrássy-út 132. szám alatt volt <https://multidezoepiteszet.blog.hu/2019/05/29/buda..> (Letöltve: 2021. 08. 25.)

közvetítő nyelv volt olasz és francia tábornoktársaival¹² és román partnereivel fenntartott mindennapi érintkezései, intézkedései során. A nyelvérzéke- és tudása így is jobb volt az amerikai átlagnál, épp *Nap-lójából* derült ki, hogy kisfiú korában, valószínűleg édesapjától folyékonyan megtanult németül, amelyet nem volt nehéz előcsalogatnia memóriájából, amikor Budapesten olyan inast kapott az Edelsheim-villában, aki a magyaron kívül csupán Goethe és Schiller nyelvén beszélt.¹³ Még mindig a nyelvismeretnél maradva a legjobban spanyolul tudhatott, mert, mint a róla készült világhálós cikkben olvasható: „*első katonai bevetése a spanyol–amerikai háborúban volt Kubában [1898-ban], ez követően az amerikai–Fülöp-szigeteki háborúban a 2. gyalogezredben szolgált. 1902-ben a Fülöp-szigetek Tayabas (ma Quezon) tartomány-kormányzójának tanácsadója volt, ahová az Egyesült Államok a helybeli rendőrség támogatására rendelte, később –1913-ban történt hazarendeléséig – az egész Fülöp-szigeteki rendőrség parancsnoka.*”¹⁴

Összesen tehát másfél évtizedet töltött spanyol nyelvterületen.¹⁵ Emellett, mint néhány, a magyarokra és a románokra – sőt: valamennyi közép-európai népre – nézve egyaránt elmarasztaló szarkasztikus megjegyzéséből kiderül: alaposan kiismerte a „filippinók” észjárását.¹⁶ Ez a tapasztalat, eredendően magasfokú intelligenciáján, emberismeretén, pszichológiai érzéken és kitűnő megfigyelő képességén túlmenően gyanúnk szerint fontos támpontokat jelentett számára, hogy átlásson a román politikai manővereken és szinte ösztönösen megérezze a román *mentalitás* történelmileg kódolt – számára korábban ismeretlen –, alapvetően a mindenkori partner (ellenfél/ellenség) megtevesztésére, félrevezetésére, gyöngye pontjainak letapogatására s azok könyörtelen kihasználására épített alapvonásait.¹⁷

¹² Reginald Gorton tábornok, Nagy-Britannia hadserege; Jean César Graziani tábornok, Franciaország hadserege; Ernesto Mombelli tábornok, Olaszország hadserege részéről.

¹³ BANDHOLTZ-NAPLÓ 195.

¹⁴ A cikk folytatása: „*Bandholtz Fülöp-szigeteki levelezése Manuel Quezonnal, John Pershinggel, Leonard Wooddal ma értékes forrása a korabeli helyzetnek.*” BANDHOLTZ-NAPLÓ 195.

¹⁵ Mivel missziója végeztével több mint három hétig kellett Párizsban várakoznia, amíg az *Adriaticus* nevű tengerjáró hajója 1920. március 3-án kifutott a francia kikötőből mérlegelni kezdte „*talán elutazom Spanyolországba, mivel még sosem jártam ott, és szeretném látni, milyen is otthonában a spanyol, miután oly közelről megismertem más országokban.*” BANDHOLTZ-NAPLÓ 273–274. (Megjegyzés: Bandholtz feljegyzéseiből nem derül ki, hogy valóban sor került-e az utazásra, vagy az elakadt a tervezgetés szintjén...)

¹⁶ Vö. BANDHOLTZ-NAPLÓ 245., 248. Vö. a 73. sz. jegyzettel is!

¹⁷ Erről a sokak számára mindmáig talányos román észjárásról, hetvennégy évvel később ez írtuk az 1993 elején haza küldött összefoglaló jelentésünkben: „*A magyar bel-és külpolitika romániai megítélésével kapcsolatban előljáróban néhány olyan, a román*

Bandholtz, úgy látszik, zsigerileg vonzódtatott a rendészeti, rendfenntartó ügyekhez, nyilván azért is, mert „1907 és 1913 között a Fülöp-szigeteken több lázadást élt meg.” Ugyanerre utal szükséztű életrajzi összefoglalójának ez a mondata is: „*Amerikában a katonai rendőrség atyjaként tekintenek rá.*”¹⁸

Bandholtz tábornok akcióban (Budapest, 1919. augusztus–1920. február)

Vágyunk a közepébe! Bandholtzra, nem tudni pontosan miért (talán a kubai és Fülöp-szigeteki kreol, vagy részben elspanyolodott vezető rétegekkel kapcsolatos negatív tapasztalatai miatt), *ab ovo* rossz benyomást tettek a „latinok” (így nevezte, enyhe gúnnyal, olasz és francia főtiszt-kollégáit, *Ernesto Mombelli* tábornokot és Générale *Jean César Graziani*-t egyaránt) különféle, apróbb-nagyobb diplomáciai húzásai, például Mombelli ravaszkodó csúztatásai az olasz különérdek érvényesítése érdekében,¹⁹ s főként persze Monsieur *Graziani* a román üzemeket olykor leplezni, de mindenképpen

történelemfejlődésből és az imént vázolt geopolitikai feltételrendszerből következő mentalitásbeli sajátosságra kell ismételtelen felhívunk a figyelmet, amely a „magyar szindróma” minden elemének helyes (román) értelmezését eleve megnehezíti. A magyar diplomátákkal, Magyarország egyéb hivatalos és „félhivatalos” képviselőivel s egyáltalán a „magyarokkal” szemben sajátos és szerfőlött bonyolult, kettős ambivalencia nyilvánul meg Romániában. Egyfelől a minden idegennel szembeni kettősség: a történelmi, társadalomtörténeti okokra visszavezethető „kétarcúság” (duplicitás), amelynek legfőbb megnyilvánulása a ravaszkodó kedvesség s a tartózkodó, keleties előzékenység. Ez mindaddig tart, amíg a román fél – lett légyen a piacon portékáját kínáló paraszt vagy maga a külügyminiszter – nem jön tisztába kliense, vendége (tárgyalópartnere) valódi (vagy vélt) szándékaival. Ez a román alapmagatartás az elmúlt százötven esztendő során gyakorlatilag nem változott, és – hangsúlyozzuk – minden »külföldivel« szemben érvényes. Ebből az attitűdből két dolog is szervesen következik: 1. A hivatalos, fél- és nem hivatalos közlések tartalmának hozzátétellegessége és képlékenysége. Magyarán az, hogy bármiféle információ csupán egyfajta kiindulópontnak tekinthető, s csak alapos mérlegelés, »forráskritika« után értékelhető. 2. A közlések milyensége – tartalmi bizonytalanságai és »rugékony« adatkezelése – a román mentalitás pragmatikusságával hozható összefüggésbe. Azzal, hogy a »hozzátételleges« értesülések »értelmezésekor« a partner – »menet közben« – egyrészt eláruhathja gondolkodásmódjának gyenge pontjait és ismereteinek hézagait, másrészt, amennyiben mégis kiderül, hogy »vette a lapot«, a román fél azonnal »korrigál« (lásd rugalmasság), rendszerint bocsánatot kér, és más hangnemben folytatja. Ebben természetesen benne van – ugyancsak a pragmatizmusból következően – a partner becsapásának, kiméltelen kihasználásának és azonnali »ejtésének« lehetősége (vö. »kifacsart citrom«-effektus).” LUDMAN-JELENTÉS, 14–15. (az én kiemelésem! B-KB.) Lásd még erről BOIA 2002, 175–201. Vö. írásunk 7. sz. jegyzetével!

¹⁸ BANDHOLTZ-WIKIPÉDIA (kiemelés az eredetiben!)

¹⁹ Vö. BANDHOLTZ-NAPLÓ 184.

kicsinyíteni, enyhíteni próbáló manőverei.²⁰ S szögezzük azonnal le: erejét megfeszítve, brit kollégája, *Reginald Gorton* tábornok segítségét sűrűn igénybe véve, *missziója első napjaitól kezdve mindvégig a legnagyobb eréllyel s eltökéltséggel fellépett ellenük!* Rendszerint sikerrel, mert higgadt, tárgyyszerű, csupán a megtörtént, dokumentálható tényekre, ellenőrzött értesülésekre támaszkodó érvelési módja, következetes, elvszerű szigora mindhárom kollégájának imponált, tiszteletet parancsolt. Ennélfogva, bár papíron tökéletesen egyenrangúak voltak, a kései olvasónak az a benyomása, hogy neki volt hármuk közül a legnagyobb presztízse, tekintélye. S ez előtt még a román megszállóknak – minden bizonnyal utasításra, de talán egyéni rokonszenvekből is – „falazni”²¹ igyekvő korzikai születésű *Graziani*²² is jó néhányszor meghajolt. Sőt, nem egyszer, például egy a misszió tudomására jutott kínos *aradi incidens*²³ értékelésekor benne is felülkerekedett a térség minden polgárosodó népe (formálódóban lévő nemzete) számára követendő mintaként szolgáló francia úriember (*le gentilhomme français*), aki néhai *Esterházy Péter* (1950–2016) egyik szálló igévé vált *bon mot*-ját kölcsön véve „*egy bizonyos szinten túl nem süllyed egy bizonyos szint alá*”.²⁴ A kései recenzió-író azt az érzését sem rejti véka alá, hogy a nap mint nap ismétlődő román „túlkapások” – s kivált azok kihívó, olykor vérlázító stílusú, nem ritkán még a látszatra sem ügyelő „magyarázatait” – az „al-dunai latin testvérnép” iránti eredendő szimpátiája és kormánya utasításai ellenére igazából neki sem voltak ingyere...²⁵

Vagyis Bandholtz – mindhárom kollégájával és mindazokkal együtt, akik ezt a naplót harag és részrehajlás nélkül figyelmesen

²⁰ BANDHOLTZ-NAPLÓ 65–66., 114., 123., 220.

²¹ „Megfigyeltem, hogy *Graziani* tábornok számos üzenetet kapott a románoktól, ami arra enged következtetni, hogy a franciák és a románok szoros kapcsolatban állnak egymással, mivel senki más nem kapott egyetlen ilyen üzenetet sem.” BANDHOLTZ-NAPLÓ 220., 222. (1919. dec. 10-i bejegyzés, vö. a 22. sz. jegyzettel is!)

²² Jean César *Graziani* (1859–1932) korzikai származású volt, akárcsak a Bonaparte-família, budapesti missziója előtt 1919 áprilisa és 1919 augusztusa között *Henri Mathias Berthelot* tábornok örökébe lépve az *Armée d’Orient* (French Danube Army) parancsnoka volt a királyi Romániában. Ennélfogva aligha lehet kétséges a román aspirációk iránti elkötelezettsége <https://en.wikipedia.org/wiki/Jean>; https://hu.wikiqube.net/wiki/Jean_César_Graziani (Letöltve: 2021. 09. 02.)

²³ Bandholtz egyik amerikai munkatársa *Raymond Sheldon* jelentette felettesének, hogy Aradon román tisztek csupán azzal a feltétellel voltak hajlandók sirlalmas körülmények között élő magyar foglyaik helyzetét javítani, ha az ügyükben közben járó feleségek lefekszenek velük ... (A jelentés arról is beszámolt, hogy ebbe néhány asszony saját jószántából belement, másokat viszont kényszerítettek! Ez az incidens, ahogy mondani szokás, *Grazianinál* is „kiverte a biztosítékot”) BANDHOLTZ-NAPLÓ 153–155.

²⁴ <https://www.citatum.hu> idezet (Letöltve: 2021. 11. 18.)

²⁵ BANDHOLTZ-NAPLÓ 155., 164.

végig olvassák – nem juthatott más következtetésre, mint hogy *Gheorghe Mărdărescu*²⁶ (a román megszálló hadsereg vezénylő tábornoka), *Ștefan Holban*²⁷ (tábornoki rangban Budapest első várossparancsnoka), *Traian Moșoiu*²⁸ (Holban utóda, szintúgy tábornoki rendfokozattal), *Constantin Diamandi*²⁹ (a megszálló csapatok és a külvilág közötti kapcsolatokért felelő román diplomáciai különmegbízott), s persze mindenekelőtt az „első mozgató” szerepét sziklaszilárdan betöltő *Ionel Brătianu* román kormányfő és embereik *tűlfeszítették a húrt!* Kicsit szigorúbban fogalmazva: a magyarországi román megszállás idején *tűlléptek minden határon!*

Geostratégiai csillagállás, szerencsesorozat, nemzetkarakter – vagy valami más?

Nem lehet ennek a szerény ismertetésnek a tárgya annak higgadt, történetírói eszközökkel való módszeres kiderítése, hogy a *román oligarchia* (a korabeli román politikai elit) *miért tehette ezt meg komolyabb konzekvenciák nélkül?*

Az Olvasó nyilván tisztában van vele, hogy erről, a legkülönfélébb indítatásból és szakmai színvonalon a románon és a magyaron kívül is több tucat nyelven annyi feldolgozás született már, mint égen a csillag!

Az egyik legfontosabb magyarázat a tengernyi szakirodalom átolvasása után sem lehet azonban más, mint hogy a román nemzeti törekvéseket paradox módon „Isten ujjá” irányította: a román vezetés (Brătianu és „csapata”, *Hohenzollern Ferdinand* román királyt és a brit uralkodói családdal rokonságban lévő *Mária királynét* és beleértve) kivételesen *szerencsés* – ráadásul 1856–1859 és 1877–1878 után harmadszor is megisméltendő – még az előző kettőnél is ígéretesebb *csillagállás* közepette végezte a dolgát, szinte bármit megtehetett, még hibázhatott is akár (mint például épp a magyarországi román megszállás hónapjaiban) – a súlyosabb következmények az esetek döntő többségében elmaradtak!

Hiszen *Nagy-Románia megszületése tagadhatatlan és kétségbevonhatatlan történelmi tény!* Erről a számunkra, magyarokra nézvést balszerencsés, román szempontból viszont annál providenciálisabbnak tetsző fejleményről *Lucian Boia* ezt írja egyik könyvében: *„Magyarország is történelmi egységet képezett, de nem volt képes nemzeti egységgé válni. Ezzel szemben a románok*

²⁶ <https://en.wikipedia.org/wiki/Gheor...> (Letöltve: 2021. 09. 02.)

²⁷ <https://en.wikipedia.org/wiki/Ștefan...> (Letöltve: 2021. 09. 02.)

²⁸ <https://ro.wikipedia.org/wiki/Traian> (Letöltve: 2021. 09. 02.)

²⁹ <https://ro.wikipedia.org/wiki/Consta...> (Letöltve: 2021. 09. 02.)

egyesültek, anélkül, hogy valaha is egységesek lettek volna. Nem a közös történelem szülte [Nagy-]Romániát, hanem egymással összeszövődő más (nyelvi, kulturális, geopolitikai) tényezők által kijelölt/meghatározott ok-okozati szükségszerűség. Előfordulnak olyan konjunktúrák is, amelyek megváltoztatják a dolgok menetét. A Történelem egy bizonyos módon valósult meg, de más utakon is haladhatott volna. A Harmincéves háború nélkül, amely izzé-porrá zúzta a német térséget (ráadásul az osztrák expanziót kelet felé térítette) Európa modern kori története másképp alakult volna. Ha Németország és Ausztria–Magyarország megnyerték volna az első világháborút (vagy ha ez a háború nem tört volna ki), Európa politikai-nemzeti felosztása ma valószínűleg másképp festene (annál is inkább, mert a második világháború az első következménye volt). Más események más irányt szabtak volna a történelemnek. Természetesen a Történelem nem a [mi lett volna] »ha« révén valósult meg, ugyanakkor az sem állítható, hogy valamiféle »végső célok« elérése működtetné. Párhuzamos, virtuális történelmek elképzelése csupán oly módon igazolható, ha ellenszereként használjuk fel őket az ideológiák foglyává vált teleologikus kísértések ellenében, amelyek bármikor készek arra, hogy a történelemre hivatkozva szerezzenek érvényt maguknak: »Így akarta a Történelem«³⁰

Nem hiába nevezte a bukaresti vezérkar egyik befolyásos és román szemszögből a Békekongresszuson rendkívül hasznos munkát végző erdélyi tagja, Alexandru Vaida-Voevod (1919. december 5. és 1920. március 13. között román kormányfő, egyszerűsített külügyminiszter)³¹ – Vajda Sándor néven a magyar parlament korábbi román nemzetiségű képviselője – *annus mirabilis*-nek az 1918–1920 közötti három esztendőt emlékirataiban!³² S ugyancsak nem minden alap nélkül mondhatta ugyanerről a soha vissza nem térő „kegyelmi állapotról” (*état de grâce*) a Brătianu-klán egyik legnagyobb politikai ellenlábasa, a moldvai Petre P. Carp, miszerint: „*Romániának akkora szerencséje van, hogy még államférfiakra sincs szüksége.*”³³

³⁰ BOIA 1999, 33.

³¹ Vaida-Voevod wikipediás életrajzában más dátum szerepel: 1919. december 1.–1920. március 12. <https://en.wikipedia.org/wiki/Alexa>. (Letöltve: 2021. 09. 02.) Életéről és tevékenységéről lásd újabban VAIDA VOEVOD 2018. Vö. írásunk következő jegyzetével is!

³² Lásd VAIDA VOEVOD/II. 169. Vö. L. BALOGH 2011. (Letöltve: 2021. 09. 06.); továbbá L. BALOGH 2021 (Letöltve: 2021. 09. 06.)

³³ „*România are atâta noroc, încât nu-i trebuie oamenii de stat*”. A némelyek szerint Ionel Brătianu féle hazárdíróz politikát cinikusan minősítő mondás több variációban ismeretes. Mi innen vettük: ADAM 2000, 91.

**Hazárdjátékos vagy próféta?
Rögtönzött ecsetvonások Ion C. Brătianu (1864–1927) politikusi
portréján**

„Kockáztatni nem más, mint egy pillanatra elveszíteni az egyensúlyunkat. Nem kockáztatni nem más, mint elveszíteni önmagunkat.” (Sören Kirkegaard, 1813–1855)
„A pillanat nem az idő, hanem az örökkévalóság alapegysége.” (Sören Kirkegaard)

Carp rosszmájú megjegyzése persze nem sokkal több ügyes és jól hangzó szónoki fogásnál, hiszen a moldvai konzervatívok tősgyökeres bojárcsaládból származó németes műveltségű vezérférfia valószínűleg, Bandholtz pedig egészen biztosan *nem tudhatta*: Brătianu³⁴ megingathatatlan, merev, kikezdzhetetlen állásfoglalása és 1919/1920-as szinte minden román számára providenciálisnak tetsző – következképpen vakon követett, az ellenfeleket lehengerlő, még a szövetségeseket (köztük *Clemenceau*-t) is kétségbe ejtő, a semleges megfigyelőket, miként Bandholtzt morálisan felháborító – *iránymutatása* mögött 1916 nyarán súlyos kételyek húzódtak meg. Csak a legjobban tájékozott történészek számára ismeretes, hogy „Nagy-Románia atyja” akár még országa politikai megsemmisülését is fontolóra vette, mérlegelte. Hithű ortodoxként (bizánci keresztényként) bizonyára mi sem állt távolabb tőle a protestáns etikánál, s bár németül is tudott, aligha mélyedt el *Kirkegaard* filozófiájában,³⁵ mégis a híres dán gondolkodó egyik fő műve nevezetes címének szellemében cselekedett: *Vagy–vagy!* Azaz, miként fiának, a későbbi neves történésznek, *Gheorghe Ion Brătianu*nak (1898–1953) vidéki udvarházukban 1916 nyarán borotválkozás közben elmagyarázta, csupán egyetlen alternatíva létezik: „*Látod, a jelen pillanat döntő. Ha nélkülünk kötik meg a békét, akkor Nagy-Magyarország és Nagy-Bulgária között összeroppantunk.*”

³⁴ Pályájához lásd Bandholtz-napló 91–92. (a 78. sz. jegyzetben!) Lásd bőveben IOR-DACHE 1994.

³⁵ S. Kirkegaard legnevezetesebb műve 1843-ban jelent meg álnéven (Sören Kierkegaard: *Entweder-Oder*. Ein Lebensfragment, herausgegeben von Victor Eremita), összes műveit 14 kötetben 1901–1905 között adták ki, melyeket a román politikusok elvileg ismerhettek. A *Vagy-vagy* francia fordítását a Gallimard Kiadó 1943-ban jelentette meg *Ou bien... ou bien címmel.*

*Látnia kell a világnak, hogy mit akarunk, és hogy miért akarjuk azt... Ezzel az útmutatással léptünk be a háborúba.*³⁶

Pontosan ezeket a szavakat használta a mindent eldöntő 1916. augusztus 27-i bukaresti koronatanácson³⁷ is, ahol a Monarchia hátbatámadását elhatározták (és a sokáig vonakodó Hohenzollern Ferdinánd királlyal is elfogadtatták), a megsemmisítő vereség rizikóját is vállalni kell, „mert – *Szász Zoltán* fordításában és fogalmazásában – »ki tudja, vajon a századok során lesz-e még egy ilyen kedvező pillanat, mint a mostani«, amikor a nagyhatalmak (zöme) egyértelműen elfogadta a román területi igények megvalósítását.”³⁸

Másképp fogalmazva: a Román Királyság (*Regat*) vagy szétporlad Ausztria–Magyarország és Bulgária harapófogójában (tudniillik a Központi Hatalmak világháborús győzelme esetén); vagy pedig, b) ha „jó lóra tesz” s az Antant kerül ki diadalmasan az összecsapásból, akkor a történelmi Erdély, a Partium, Máramaros és a Bánság érett gyümölcsként hullik a románság ölébe, amiképp azt az ugyancsak 1916 nyarán kötött Bukaresti titkos szerződés³⁹ kilátásba is helyezte – és a román diplomácia s nemzetpolitika 1919/1920-ban a végsőkig harcolt is érte.⁴⁰ Ennek a stratégiának volt szerves része Budapest elfoglalása és a „maradék” (magyar)ország kíméletlen megsarcolása.

³⁶ Idézi Gheorghe Ion Brătianutól – a *Nagy napok emléke. 1918. december 1. Visszaemlékezések és dokumentumok*. Bukarest, 1988, Kriterion Kiadó. 9. – nyomán PAPP, 90. fol. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³⁷ A hadüzenet előzményeiről, a kulisszák mögötti készülődésről s magáról a támadásról, valamint az elhíresült tanácskozásról – MAMINA 1997. 58/59. alapján – saját fordításában újabb revelatív részleteket közöl és értékkel VERES 2008, 29–31. Lásd még erről L. BALOGH 2020, 18–19. A magyar–német „visszatorlás” regényes krónikáját adja: MADERSPACH 2007. Vö. L. BALOGH 2020, 20. Lásd még DOMONKOS 2005.

³⁸ SZÁSZ 2004, 42–44. (az idézett passzus a 44. oldalon. Az én kiemelésem! – B.-K. B.)

³⁹ SZTÁRAY 1980, 76–89. (különlenyomatban is: 15 old.)

⁴⁰ Egy 1920. január 7-i keltezésű „Összefoglaló helyzetjelentés (Összefoglaló jelentés Romániáról)” minden bizonnyal hivatásos stratégiai elemzője ekképpen tájékoztatta előljáróit a *valódi* (tényleges) román célkitűzésekről: „Magyarország területén a román csapatok még mindég a Tiszán állanak és a demarkációs vonalra való visszavonulást előreláthatólag a magyar békeszerződés aláírása előtt aligha fogják végrehajtani. Minden jel arra vall, hogy Románia [az] 1919 június 13-iki Clemenceau-féle demarkációs vonalat teljességében nem fogja elfogadni, hanem részben az 1916-os határra fog igényt tartani (Békéscsaba!) mely a Clemenceau féle vonaltól kb. 20 kilométerre nyugatra fekszik. Ha a románok a Tiszáról vissza fognak vonulni úgy valószínűleg az 1916-os határon fognak megállni. Erre enged következtetni azon körülmény, hogy az 1916-os vonal mentén Ság–Mezőberény vonalában (Nagyváradtól délnyugatra) a lakosság bekényszerítésével erődítéseket építenek és nehéz tüzérséget hoztak állásba.” *HL*, I. 89 VKF, II. csop. ált. 102/203 – 211/10 [1920], 28. doboz, 11. (323.) fol. Lásd ehhez a következő újságcikket: Románia nem őríti ki a Tiszántúlt? *Új Nemzedék*, 1919. december 27., 3. Alexandru Vaida-Voevod Lloyd George brit miniszterelnökhöz intézett 1920. február

Brătianu el lehet ítélni *hazardjátéka* miatt (mint ahogy kortársai, persze főként politikai ellenfelei közül sokan meg is tették⁴¹ s kijut neki a bírálathoz napjaink történészeinek egy részéről is) hiszen, akárha egy profi pókerjátékos mindent egy lapra tett föl, de egyetlen dolgot senki se vitathat el tőle: a *stratégiai gondolkodást*, és – P. P. Carp maliciózus szentenciájával szöges ellentétben – *az államférfira valló víziót*. Vagyis éppen azt, ami a magyar politikuskárda elsősorban többségének eszköztárából – talán az emigráns *Kossuth Lajost* és *Tisza Istvánt* leszámítva – oly bántóan hiányzott. Ionel Brătianu (aki éppoly „második generációs” hivatásos politikus volt, mint Tisza gróf) megérezte, mi több világosan meg is fogalmazta, hogy a románság (a román államépítés) 1916-ban fordulóponthoz érkezett. Olyan *történelmi pillanathoz*, amely még egyszer nem ismétlődhet meg! Meg kell tehát ragadni, és a végsőig ki kell aknázni, fittyet hányva a szövetségesek ellenérzéseinek, s az alulmaradtak – főként a „magyarok” – jankajlásainak.

Gondolatfoslányok a „történelmi igazságról”

Ez nagyon kegyetlenül hangzik, de a keserű igazság éppen ez!

Ahogy a birodalomépítés egy másik nagy XX. századi technika, *Josip Visszarionovics Sztálin* pár évvel később cinikusan megfogalmazta (s *Rákosi Mátyás* is gyakran ismételte): „*ahol a fát*

20-i, Londonban keltezett, a román csapatoknak a „Legfelsőbb Tanács” (Consiliul Suprem) által megállapított határvonalra való visszavonása tárgyában keletkezett levelének román fordítását lásd LUNGU – GRIGORIE – SCURTU 2005, 241–242. (Eredetije: *Arhivele Naționale Istorice Centrale* [Központi Nemzeti Történelmi Levéltár, Bukarest], fond Colecția de microfilme Franța, 228. tekerecs, 39–60. filmkocka.) Lásd erről még BOTORAN 1990, 33–35. Vö. ROMSICS 1996, 160.

⁴¹ Brătianu machiavellizmusához lásd egy korabeli újságcikk alábbi részleteit: „[1916.] Julius huszonhetedikén Czernin [gróf, a Monarchia bukaresti követe] megjelent a román királynál. A király szerint Brătianu a monarchia felosztásánál meg akar jelenni, nem pedig annak érdekeit előmozdítani. Huszonkilencedikén [Czernin] jelenti, hogy Brătianu figyelmeztette, hogy utoljára tárgyal vele, mivel tudja, hogy az ántánt hatalmakkal tárgyal. Brătianu kijelentette, hogy nem gondol mostan a háborúra, csupán jelen akar lenni a felosztásnál, mivel leverésünk elkerülhetetlen. Czernin figyelmeztette őt, hogyha megtörténik a román ártulás, akkor német csapatokat vetnek Erdélybe és félmillió bolgár megtámadja Romániát [...] A koronatanács összehűlésekor [román] katonaság vette körül a követséget. Brătianu a koronatanácsot megelőzőleg becsületszavára fogadta, hogy semlegesek maradnak. Az utolsó pillanatban a királyt tolta előtérbe, elhárítva a felelősséget. Kétségtelen, hogy Brătianu még szívesen várakozott volna, amit előre láttam, az bekövetkezett – írja a külügyminiszter [Berchtold Lipót gróf, ti. a közös külügyminisztérium ún. »Vörös könyvében«] – az ántánt hirtelen kieroszakolta Románia közbelépését.” Lásd A legnyomorultabb fickó. – Brătianu jelen akar lenni a monarchia felosztásánál. – Temesvár okt. 11. *Temesvári Hírlap*, 1916. október 12. 3. Lásd még erről a 124. sz. jegyzetet is!

vágják, röpül (hullik) a forgács.”⁴² A történelem(fejlődés) nem ismer könyörületet: *Vae victis!*⁴³ S itt érkezünk el gondolatmenetünk – egyúttal a Bandholtz-napló értékelésének – legkritikusabb pontjához, amely ugyanakkor a mindenkori magyar–román (román–magyar) viszony kulcsmozzanata, kardinális kérdése is: miként viszonyulhatunk *magyarként*, magyar történészként ehhez a morális szempontból nagyon is megkérdőjelezhető *román diadalmenethez*? Amely nem csupán azt jelenti, hogy átgázoltak rajtunk, s kijátszottak, átjuttattak, hanem – különösen Budapest, 1919. augusztus 3/4-i⁴⁴ elfoglalásával, s a politikai káoszban vergődő, hadseregét szélnek eresztett védtelen ország irgalmatlan kifosztásával – még meg is aláztak bennünket.

Ahogy egy azóta elfeledett kortárs magyar író, *Surányi Miklós* (1882–1936) fogalmazott: „*A kommunizmus kinek-kinek egyéni baja, gondja, kellemetlensége, vagy tragédiája volt, egyénileg kellemetlen dolog. De a román kaland nemzeti katasztrófa volt, történelmi szégyen, amely meggyalázta a magyarokat. Bolsevizmus: egyéni baj. Román megszállás: egyetemes magyar katasztrófa.*”⁴⁵

Arról nem is beszélve, hogy gondoljuk csak el: miként lehet(ne) – százegy év távlatából is – „történelmi megbékélésről” egyáltalán beszélni is, amikor ugyanaz a történelmi tény: Nagy-Románia születése, az egyik ’félnek’ – a *románságnak* – katartikus hatású tündérszép beteljesedés, a nemzet-és államépítés ésszel alig felfogható diadala, míg a másiknak – nekünk, a *magyarságnak* – lidérces katasztrófa-sorozat,

⁴² A kifejezés német eredetű: *Wo gehobelt wird, fallen Späne* (Hol gyalulnak hullik a forgács. Annak kifejezésére mondják, hogy energikus intézkedések esetén nem lehet mindig kíméletesnek és tapintatosnak lenni (<https://www.gyakorikerdesek.hu> › kultura-es-kozosseg_... (Letöltve: 2021. 09. 08.)) A mondást Sztálin – s legjobb magyar tanítványa, Rákosi Mátyas – is gyakran használta. Vö.: „Ahol a fát vágják, ott a forgács is hullik”: bárki felkerülhetett a kitelepítendőek listájára Rákosi alatt (<https://mult-kor.hu> › ahol-a-fat-vagjak-ott-a-forgacs-is-.... (Letöltve: 2021. 09. 08.)) Francia változata: *On ne fait pas d'omelette sans casser des œufs* (Nem lehet rántottát csinálni a tojások feltörése nélkül).

⁴³ Lásd erről részletesebben MAJOR 2004. IX–XCVI. (különösen XXXIV–XXXVII.).

⁴⁴ A közhiedelem ellenére Gheorghe Rusecsu ezredes huszárjai már augusztus 3-án este megjelentek Budapest utcáin, ám függelmi (Rusecsunak nem volt erre utasítása) és hiúsági okok miatt (Márdárescu presztízskérdést csinált belőle, annál is inkább, mert augusztus 4-én volt 55. születésnapja!) a román hadtörténelemben az augusztus 4-i dátum rögzült. Lásd MÁRDÁRESCU 1921/1922, 157. Vö. ROSULESCU 2012.

⁴⁵ Lásd SURÁNYI 1936/II. 263. (Lásd BÁNFFY 200. a továbbiakban: BÁNFFY.) Lásd erről bővebben: GRATZ 2003. Vö. VÁRY 1922/1993. A korabeli heveny románellenes érzséket jól tükrözi a következő kétkötetes kiadvány: GÁSPÁR. é. n. Hasonló szellemiségű, ám jóval nagyobb (dokumentum- és irodalmi) értékű a következő kiadvány: MADERSPACH 2013. A Maderspach família hírnevét megalapozó Maderspach Károly (1791–1849) életéről és közhasznú tevékenységéről lásd JANCsó–SZEKERNYÉS 2004. Vö. a 36. sz. jegyzettel is.

nemzet-és társadalomfejlődésének kiheverhetetlen, totális csődje, önbizalmának aláasása, korábbi történelmi teljesítményének megkérdőjelezése, nemzeti méltóságának, önbecsülésének sárba tiprása – a „nagy-magyar álom” (s az „ezeréves magyar állam”) vége?⁴⁶

S még valami, amit nem árt recenziókn folytatása előtt megfogalmaznunk: hogyan várhatja el a román tudóstársadalom és nyomában a (politikai) közvélemény, hogy a magyarok „kalapot emeljenek” az *objektíve* kétségkívül *jelentős történelmi teljesítmény* előtt, amikor az – az „évszázados román álom” megvalósulása – a magyarság történelmi, társadalomtörténeti szempontból nem kevésbé legitím, tipológiailag ugyanabban a francia vétetésű eszmekörben fogant – nemzeti törekvéseinek, államépítési/megtartási stratégiájának a rovására történt? Annak tökéletes tagadása, egyszersmind, bármilyen furcsának tetszik is, megvalósulófélben lévő román változata.⁴⁷

Alighanem tényleg igaza volt az írásunk első mottójában megidézett románbarát amerikai történész-újságírónak, *Charles Upson Clerk*nek, amikor – még 1922-ben – leszögezte:

„*Nincs az a történész, aki valaha is tisztázza*” azt a hihetetlenül „összetett” történelmi „helyzet”-et, mely 1919 őszén Budapesten a román uralom alatt kialakult.

Azt nem tette hozzá, hogy különösen akkor, ha magyar, s még kevésbé abban az esetben, ha román...

Szemelvények a naplóból

E rövid kitérő után kanyarodjunk vissza a Bandholtz-naplóhoz és – időrendi sorrendben (de nem a „teljesség igényével”) – idézzünk néhány sokat mondó részletet belőle. Tegyük ezt annak tudatában, hogy Bandholtz a párizsi Legfelsőbb Tanácstól érkezett távirat szellemében 1919. augusztus 16-án 7 pontos dokumentumot – diplomáciai demarsot – fogalmazott meg és adott át a román megszálló csapatok főparancsnokának, Gheorghe Mărdărescu tábornoknak, nyomatékosan felszólítva az elképesztő arányú „rekvirálások” ésszerű korlátok közé szorítására és a jogtalanul (törvénytelenül) elkobzott javak, gépkocsik, állatállomány, különösen a „gördülőeszközök” (mozdonyok, vasúti kocsik) ijesztő mértékű elszállításának leállítására, illetve az elrabolt vagyon-és értéktárgyak haladéktalan visszaszolgáltatására.⁴⁸

⁴⁶ Lásd erről bővebben BORSI-KÁLMÁN 2020 (különösen: 129–131.; 264–287.) Lásd még újabban: <https://ujkor.hu/content/az-alanyi-tortenesz-interju-borsi-kalman-belaval> (Letöltve: 2021. 11. 18.)

⁴⁷ Lásd erről újabban BORSI-KÁLMÁN 2021.

⁴⁸ BANDHOLTZ-NAPLÓ 51.

Íme néhány idézet: „A románok minden ígéretük és instrukcióinak ellenére tovább folytatják Magyarország és a magyarok nagybani kifosztását”.⁴⁹ (1919. augusztus 19.) „Délután [...] autóba ültem, és kivizsgáltam néhány, a román kisajátítással kapcsolatos panaszt, stb.; ezek helytállónak bizonyultak. Ezt követően felkerestem Rudeanu tábornokot és közöltem vele: tudomásomra jutott, hogy emberei 4000 telefonkészüléket vittek el magánházakból, és azon vannak, hogy a Magyar Királyi Távirda és Posta eszközeinek megmaradt felét is elvigyék, azt, amit nem vittek el az első rekvirálás során; hogy elkobozzák a kevés megmaradt magyar tenyészment; hogy felszólították a Mezőgazdasági Minisztériumot, szolgáltsaon ki nekik minden térképet, műszert, stb., s hogy túlon túl sok hasonló jellegű példáról tudnék beszámolni. Elmondtam, hogy kormánya ismételt ígéretet tett a Misszió instrukcióinak a végrehajtására, ám a tizenkét nap alatt, mióta itt vagyok, a románok folytatták a zsákmányolást, és többszöri ígéretük ellenére egyetlen tárgyat sem adtak vissza [...] egyszer már szeretném azt táviratozni a feletteseimnek, hogy a románok valamiféle jelét mutatták a hajlandóságnak, hogy a szabályok szerint játsszák a játékot.” A román főtiszt kényszeredett, de váratlanul őszintének tűnő válaszából Bandholtz azt a következtetést vonta le, hogy a románok „mindvégig a saját fejük után szándékoztak menni, tekintet nélkül a Legfelsőbb tanács elvárásaira.”⁵⁰ (1919. augusztus 22.) „ragaszkodtam ahhoz, hogy táviratot küldjünk a Legfelsőbb Tanácshoz [...] Diamandi úr valamennyi kijelentéséről, hozzá fűzve, hogy véleményünk szerint, ami a románokat, illeti, a Misszió idejét pazaroltuk, és hogy semmi értelme fenntartani a kapcsolatot olyan román hivatalos személyekkel, akiknek láthatóan feltett szándéka, hogy az időhúzás eléggé el nem ítéhető taktikáját folytassák, és akik ismételten megszegték ünnepélyesen tett ígéreteiket. [...] kétszer vagy háromszor az asztalra csaptam, mondván, a leghatározottabban ragaszkodom hozzá, hogy belefoglaltassék a táviratba a megállapítás, miszerint hasztalan bármit is várni a románoktól. Végül sikerült ebben megállapodnunk.”⁵¹ „A románok vígan folytatják a rekvirálást és általánosságban is tovább garázdálkodnak. Mindez nem tarthat örökké, és biztos, hogy hamarosan

⁴⁹ BANDHOLTZ-NAPLÓ 57. (az én kiemelésem! B-KB.)

⁵⁰ BANDHOLTZ-NAPLÓ 62–63. (az én kiemelésem! B-KB.)

⁵¹ (1919. augusztus 23. BANDHOLTZ-NAPLÓ 65–66.) Az idézet bekezdés utolsó mondata: „A francia kolléga [Graziani] nyilvánvalóan kettős játékot játszott.” (Megjegyzés: a francia fordítás ürügyén észrevett turpisság – ti. az olasz és a francia tábornok enyhébb megfogalmazású szöveget akart Párizsba küldeni – miatt csapott Bandholtz erőlyesen az asztalra! (az én kiemelésem! B-KB.) Vö. a 19., 20., továbbá a 21. és a 22. sz. jegyzettel is!

*valami váratlan dolog történik majd.*⁵² *„Szeretett román barátaink vígan folytatják a rekvirálást és a kisajátításokat, s láthatóan a leghalványabb szándékukban sem áll azt abbahagyni, amíg meg nem fosztották Magyarországot mindentől, amit érdemes volt elvinni.”*⁵³ *„Tegnap este megérkezett Bukarestből Yates ezredes.*⁵⁴ *Beszámolója szerint a románok igencsak arrogánsak és beképzelték a Magyarország feletti, aminek ők tekintik, óriási győzelmük okán, teljesen figyelmen kívül hagyva azt a tényt, hogy soha egy ujjal sem érhettek volna Magyarországhoz, ha a szövetségesek nem roppantják össze előbb mind Németországot, mind Ausztria-Magyarországot [...] tekintettel a Magyarország elleni kis magánhadjárataikra úgy érzik, jogukban áll azt tökéletesen kifosztani”*⁵⁵ *„Személyesen vizsgáltam ki egy esetet, amikor elszállítottak Romániába 2800 tehervagon rakományt, főként élelmiszert egy sor budapesti raktárból, és hogy számos gazdaságból a gabonavetőmagot és az utolsó megmaradt jószágot is lefoglalják és elviszik, főként a Tiszántúlon [...] perdöntő bizonyítékkal tudok szolgálni [...]”*⁵⁶ *„Tegnap este 7 óra körül hosszú, kb. 1500 szavas távirat érkezett [...] A Legfelső Tanácstól a románokhoz intézett végső ultimátumot tartalmazta. Véleményem szerint, ha egy kacsa pottyantana egyet a Földközi-tengerbe az nagyjából ugyanakkora hatást gyakorolna az árapályra a Mexikói-öbölben, mint ezek az ultimátumok román barátainkra.”*⁵⁷

Közép-kelet-európai helyzetkép Bandholtz szemével

*„Úgy látszik, hogy az emberi élet Európának ezen a részén elveszítette minden szentségét”*⁵⁸
(Harry Hill Bandholtz)

Itt most szándékosan félbeszakítjuk Bandholtz a román megszállókkal kapcsolatos egyre ingerültebb tónusú feljegyzéseinek sorjázását, pedig *a java még hátra van.*

⁵² (2019. augusztus 27.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 72. (az én kiemelésem! B-KB.)

⁵³ (2019. augusztus 30.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 76. (az én kiemelésem! B-KB.)

⁵⁴ Halsey E. Yates ezredes a rendőrségi és csendőrségi bizottság elnöke, a román hadsereghez akkreditált amerikai katonai attasé, aki a Budapest és Bukarest között „ingázott”. Ő volt a felelőse a budapesti rendőrség megszervezésének is. Vö. BANDHOLTZ-NAPLÓ 83.

⁵⁵ BANDHOLTZ-NAPLÓ 79. (az én kiemelésem! B-KB.)

⁵⁶ (1919. október 2.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 125.

⁵⁷ (1919. október 18.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 147–148. (az én kiemelésem! B-KB.)

⁵⁸ (BANDHOLTZ-NAPLÓ 183.) A szentencia párja: *„A helyzet Délkelet-Európában mindenütt a szabályok nélküli »tégymit akarsz« játéknak tűnik”.* BANDHOLTZ-NAPLÓ 198.

E helyett, a szentetlen történelmi tárgyilagosságra való igyekezeti jegyében tekintsük most át azt is röviden: mit gondolt a Közép-és Dél-kelet-európai térség többi népéről, és nem utolsó sorban, *hogyan vélekedett rólunk, magyarokról?*

Mert bármennyire empatikus, rokonszenves egyéniség volt is az amerikai dandártábornok, benne is ott bujkált egy szemernyi nagyhatalmi fensőbség tudat – főként a Fülöp-szigeteki törzslakosok irányában, akiket összefoglaló néven s kicsit lenézően „filippinóknak” nevez. Hangsúlyozva, hogy a Dél-kelet-ázsiai bennszülöttek – Bandholtz szerint föltöbb helytelenül – nem hajlandók változtatni sajátos gondolkodásmodjukon és beidegződéseiken.⁵⁹ Közlebebről (bár ezt nem írja le, ám hiányolja): nem méltányolják igazán a nyugati (jelesül amerikai) civilizáció jótéteményeit. S nem átalja összehasonlítani őket térségünk népeinek jórészt negatív jellemvonásaival. Ebből az egybevetésből mi magyarok sem jövünk jól ki, példának okáért Bandholtz párhuzamot vél fölfedezni az elhúzódó, munkátlan ünneplésekre való fogékonyágunk – a karácsonyi nagyhéten Magyarországon minden leáll, az emberek egy szalmaszálat sem hajlandók keresztbe tenni⁶⁰ – és a „filippinók” hasonló szokásai között. Ezen minden jel szerint a lustaságra való hajlamunkat érti, ha nem mondja is ki.⁶¹

Fura módon a „cseh-szlovákokról” sincs túl jó véleménnyel, de e tekintetben talán magyar arisztokrata partnerei, köztük *Apponyi Albert* és a neki fényűző lakosztályt⁶² és fejedelmi ellátást biztosító *Edelsheim-Gyulai* gróféktől szerezte értesüléseit, akiknek birtokai zöme az épp születőfélben lévő *Szlovenszko* területén voltak. Ezen a ponton tehát némi (érthető) elfogultságra gyanakodhatunk, hiszen Bandholtz nem járt a Felvidéken s nem is igen került kapcsolatba „cseh-szlovák” hivatalos személyiségekkel.⁶³ Viszonylagos információszegénysége ellenére – egyetlen találkozó alapján – mégis észleli: a szlovákok nem repesnek az örömtől, hogy a cseh dominanciájú vadonatúj államalakulatban épp oly „másodrendű állampolgárok” lehetnek majd, mind Ausztria–Magyarországon, s

⁵⁹ „A világ e tájékán élő emberek sokszor régi barátaimra, a filippinókra emlékeztetnek. Nem képesek és nem is szándékoznak ugyanolyan szemmel nézni a dolgokat, mint mi.” BANDHOLTZ-NAPLÓ 245.

⁶⁰ BANDHOLTZ-NAPLÓ 249.

⁶¹ BANDHOLTZ-NAPLÓ 264., 267.

⁶² BANDHOLTZ-NAPLÓ 53. Vö. írásunk 11. sz. jegyzetével

⁶³ Jól értesült informátorai azért akadtak, pl. Causey alezredes a bécsi amerikai követségről, akinek a vadonatúj csehszlovák állam tisztségviselőiről kialakított véleményét Bandholtz így rögzíti: „így viselkednek, mint egy farka disznó, s ez a viselkedés jellemzi gyakorlatilag egész viszonyukat a szomszédaihoz”. BANDHOLTZ-NAPLÓ 215.

nem tartja azt sem kizártnak, hogy ez esetben felütheti a fejét közöttük az elszakadás vágya – akár a régi keretek közé.⁶⁴ (Ezt a gondolatfoszlányt is magyar főrendi ismerősei *wishfull thinking*-szerű illúzióknak bizonyuló reményeire vezetjük vissza.)

Bandholtz a magyarokról

A legjobb, vagy – fogalmazzunk óvatosabban – a legkevésbé rossz benyomásokat összességében éppen rólunk, magyarokról szerezte, korántsem véletlenül. Egyrészt missziója ide, az éppen ebek harmincadjára jutott, darabjaira hullt, a környező (kis)államok által szétszedni óhajtott, belső ellentétektől s megoldatlan társadalmi problémáktól feszített „maradék” Magyarországra szólt. Ez eleve rokonszenvet ébresztett benne, az ellenségektől körülvelt, pusztá létéért, államisága maradványaiért utolsó erejét kétségbeesetten összeszedve harcoló kis ország iránt, amelyet a nyers nagyhatalmi érdekek árnyékában, azokkal felvértezve (egészen pontosan: ürügyén) mohó szomszédai – különösen a szerbek és a románok – legszívesebben letörölnének a térképről.

Aztán meg, valljuk be, Bandholtz a magyar társadalom krémjével, főként a magyar arisztokrácia tagjaival, az Edelsheim-Gyulaiak, az Apponyiak mellett az *Andrássyakkal*, a *Somssichokkal*, *Szirmayakkal*, illetve a csaknem ugyanolyan presztízű nagypolgári *Weiss-famíliával* érintkezik nap mint nap. (Egyik beosztott tisztje „Weiss százados” a sorok közül kiolvashatóan *Weiss Manfréd* [1857–1922] elég közeli rokona!)⁶⁵ Ebben a közegeben pedig mindenki, az elegáns és vonzó hölgyeket is beleértve, szinte kivétel nélkül kitűnően, sokszor anyanyelvi fokon beszél és ír németül és franciául. Sokan, főként a fiatalabb korosztályokból, miként Bandholtz magyar összekötő tisztje, gróf *Teleki* hadnagy – már angolul is. (Még a nem kifejezetten főrend, de jó megjelenésű, kifogástalan modorú, sok nyelven tudó vitéz nagybányai *Horthy Miklóst* is nyugodtan ide számíthatjuk.)⁶⁶ S gondolom nem tévedek nagyot, hogy ez a nagyvilági életmód, az egymást érő villásreggelik, színházi és operai előadások – nagyúri figyelmességből Bandholtz a királyi páholyt is megkapta az Operában

⁶⁴ BANDHOLTZ-NAPLÓ 270.

⁶⁵ (BANDHOLTZ-NAPLÓ 195.) Az 1919. nov. 3-i naplóbejegyzésből tudható, hogy Bandholtz egy vacsorán találkozott „az ifjú Weiss báróval; családja a leggazdagabb Magyarországon s a románok nyolcszázmillió korona értékű tulajdonát rabolták el.” (az én kiemelésem! B-KB.)

⁶⁶ BANDHOLTZ-NAPLÓ 192.

– pezsgős vacsorák,⁶⁷ fogadások csak tovább növelték az egész magyarság – a „magyar ügy” – iránti kezdeti rokonszenvét. Kivált a számára mindennapi frusztrációt jelentő kihívó román packázások tükrében...

De ez távról sem jelentette azt, hogy ne szúrjon neki szemet és ne rögzítse naplójában is a „magyar jellem” fogyatékosait, gyarlóságainkat, nemzeti karakterünk gyöngéit, ellenszenves, olykor önvészélyes⁶⁸ vonásait sem. Ideértve egy kis csalárdaszt is.⁶⁹ Helyszűkében lévén csupán két további, általa észlelt gyöngő pontunk – mármint a finoman jelzett „keleti tunyaság” mellett – felidézésére szorítkozunk. Bandholtz figyelmét nem kerüli el (nevén is nevezi⁷⁰), hogy a magyar társadalomban s közvélekedésben – döntően a Tanácsköztársaság kommunista vezetői jelentős hányadának zsidó eredete miatt – terjedőben vannak az antiszemita jellegű incidensek, amelyeket a legnagyobb határozottsággal elutasít és számon is kéri őket Horthy Miklós vezérkari főnökén, *Soós Károly* (1869–1953) tábornokon.⁷¹

Ha pedig figyelmesen olvassuk feljegyzéseit, a lappangó antijudaizmus egyik mélyebb összetevőjére is felfigyel: „*Ha a magyarok egy csöppet törekvőbbek és energikusabbak lennének, most kevésbé volna okuk a zsidók túlsúlya miatt panaszkodni.*”⁷²

Ez a megjegyzés úgy is interpretálható, hogy Bandholtz, bár a jelenséget fogalmilag nem ragadja meg, de ráérez: a magyar társadalomfejlődésben – ugyancsak francia mintára – a nemesi és polgári értékek összeszövődésének (egyszersmind a neológ, vagy ateista magyar zsidóság spontán keveredése az azonos státuszú

⁶⁷ Bandholtz többször is igen elismerően nyilatkozott az Edelsheim család szakácsának konyhaművészetéről!

⁶⁸ „Budapestben megverték, illetve bántalmaztak zsidókat, és mostanra már megerősített információkkal rendelkezünk arról is, hogy vidéken számos jómódú és prominens embert meggyilkoltak. *Úgy látszik, Magyarország nem elégszik meg azzal, hogy a románok kiszigerelik, ahhoz is ragaszkodik, hogy elvágja a saját torkát.*” BANDHOLTZ-NAPLÓ 76. (az én kiemelésem! – B-KB.). Vö. BANDHOLTZ-NAPLÓ 110.

⁶⁹ Bandholtz megengedő, visszafogott fogalmazásában: „Most arról futnak be jelentések, hogy a *maguk részéről a magyarok is játszadoznak az igazsággal*, és a kevesebb mint 10 000 fő helyett gyakorlatilag 38 000 fős a Horthy tengernagy parancsnoksága alatt álló dunántúli hadsereg.” (1919. szeptember 4.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 82. (az én kiemeléseim! B-KB.)

⁷⁰ „elharapózó mételty” (BANDHOLTZ-NAPLÓ 210.) Vö. BANDHOLTZ-NAPLÓ 206. (különösen a 122. sz. jegyzetet!)

⁷¹ BANDHOLTZ-NAPLÓ 76., 209–210. Vö.

⁷² BANDHOLTZ-NAPLÓ 264. Lásd még BANDHOLTZ-NAPLÓ 265., 267., továbbá Fritz Konrad Krüger az első angol nyelvű kiadás elé írt Bevezetője a 206–207. oldal olvasható 122. sz. jegyzetét!

keresztény rétegekkel) a kiegyezés és az 1918-as összeomlás között felgyorsult folyamata elakadt, s megrekedt a nemesi értékvilág kényelmesebb – *Ej, ráérünk arra még!* – életfelfogásánál, amely változatlanul „idegenszerűnek” érzékeli a zsidóság, pragmatikus, „iparkodó” az időt maximálisan kihasználni igyekvő „polgári” mentalitását...

Am a főként a kíméletlen, idegtépő román végzások ellenhatásaként időközben magyarbaráttá vált amerikai katonát a ’patópálos’ halogató attitűd mellett legjobban a magyarok „panaszos hangja” idegesíti, amelynek – mondandóját *Friedrich István* hivatalban lévő kormányfőnek, utóbb Apponyi grófnak, de *voltaképpen minden magyarnak* címezve – így ad hangot (két részletben):

1) *„Megkérdeztem tőle [Friedrichtől], miért menjünk vissza a történelmi régmúltba, minek hozzunk fel olyan kérdéseket, hogy Bonaparte Napoleon miért szállta meg Egyiptomot; ezzel az erővel azt is kérdezhetnénk, miért menekült el a magyar király, miért engedték meg, hogy Károlyi után jöjjön Kun Béla, és hogy ez önmagába visszatérő érvelés; ami megtörtént, megtörtént, nincs értelme siránkozni rajta, és a feltétel pontosan az, amit eléje tártam: nevezetesen, hogy az antant nem fog elismerni olyan kormányt, amelynek ő [Friedrich], a Habsburg-dinasztia képviselője a feje”⁷³ [...]*

2) *„Ezek a szerencsétlen balekok, ahelyett, hogy meghúznák a nadrágszíjat, összeszorítanák a fogukat és beleállnának a dolgokba, három napot töltöttek el idióta módon gyászolva, amikor a békefeltételeket kihirdetett formában meghallották, jöllehet az elmúlt 6-8 hónap folyamán már tudták, hogy melyek lesznek ezek a feltételek. Minden tánc, opera és hasonló tilos, s most, hogy Apponyi gróf visszatért a békeszerződéssel a feltételek megvitatására, úgy döntöttek, hogy holnap is legyen egy további értelmetlen gyásznap [...] Ez az örökös siránkozás visszafordíthatatlan dolgok miatt nem tetszik egy amerikainak.”⁷⁴*

⁷³ (1919. november 7.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 179. (az én kiemelésem! – B-KB.)

⁷⁴ (1920. január 21.) Az idézet folytatása: „Azt hiszem ugyanakkor, hogy tekintettel a parasztokra falun és a városi alsóbb osztályokra, amelyek olyanok, amilyenek [mégis] szükség van arra, hogy bedobjanak ilyen húzásokat, ugyanúgy, mint a Fülöp-szigeteken.” BANDHOLTZ-NAPLÓ 267. (az én kiemelésem! – B-KB.)

Bandholtz a szerbokról és ... ismét a románokról

„A románok valóban a világ legmegbízhatóbb népe, ha arra hagyatkozunk, hogy úgymint minden ígéretüket megszegik.”⁷⁵

(1919. november 22.) (Harry Hill Bandholtz)

Az amerikai dandártábornoknak, a szerbekkel, pontosabban a Dél-Magyarország jelentős területeit megszálló s kivonulni nem igen akaró⁷⁶ szerb hadsereg tisztjeivel is meggyűlt a baja: ügynökei, és oda leutazó beosztottjai révén jó néhány ugyancsak nyugtalanító értesülés birtokába jutott.⁷⁷ S ezek ismeretében a legjobb indulattal sem lehet állítani, hogy a berendezkedni vágyó szerb hatalom kesztyűs kézzel bánt volna a magyar lakossággal. Mégis, a Bandholtz-napló tüzetes áttanulmányozása során az Olvasó meggyőződhet róla: a szigorú amerikai katonaeMBER összehasonlíthatatlanabban kevesebb csipős, olykor egyenesen becületbe vágó megjegyzést,⁷⁸ értékelést enged meg magának délszláv szomszédainkkal szemben, mint a románokkal kapcsolatban! S jóval kevésbé irritálják a formálódóban lévő Jugoszlávia Budapestre akkreditált diplomáciai és katonai képviselői – dr. *Lazar Baitch* (Bajic) és *Body* (Bódy, Bődy?) őrnagy – mint Románia hivatalosságai... s azok közül is leginkább Constantin Diamandi! Baitch-al kifejezetten jó viszonyba kerül, olyannyira, hogy több alkalommal is figyelmezteti: óriási hiba volna a szerbek részéről, ha a „román példát” követnék.

De jobb, ha ismét átadjuk Bandholtz-nak a szót: *„Továbbra is érkeznek jelentések arról, hogy Pécssett a szerbek ugyanúgy járnak el, mint azt eddig a románok tették és teszik még mindig a Tiszától keletre. Amíg erről vitatkoztunk saszéva belépett Baitch szerb követ [...] Graziani ezután áttért azokra a panaszokra, amelyeket szerb lefoglalásokra stb. kaptunk, amiket az általuk még mindig megszállva tartott magyar területeken követtek el, s tudni kívánta, hogy a szerbek mikor vonulnak ki és hajtják végre a nekik átadott utasításokat. A kis Baitch jellegzetes diplomatamosolyt küldött felénk és közölte: [...]”*

⁷⁵ (BANDHOLTZ-NAPLÓ 195.) Ennek az elegáns, már-már churchilli stílusú mondásnak akad azért egy jóval „érdesebb” változata is: *„A románok gyakorta megismételt, ünnepélyes ígéreteik ellenére továbbra is lépten-nyomon lopnak.* Egyszerűen felfoghatatlan az a nemzeti becselenség, amelyekről ezek a nyomorult dél-kelet-európai »latinok« bizonyosságot tesznek.” BANDHOLTZ-NAPLÓ 183. (1919. november 11.) (az én kiemelésem! B-KB.)

⁷⁶ BANDHOLTZ-NAPLÓ 198.

⁷⁷ BANDHOLTZ-NAPLÓ 193., 194., 200–201., 208–209.

⁷⁸ Azért a szerbek vonatkozásában is akad ilyen, például, amikor nem átalja déli szomszédainkat is „nyomorult, renitens kis nemzet” gyanánt megbélyegezni. BANDHOLTZ-NAPLÓ 204.

felhívta a belgrádi kormány figyelmét az ügyre, ők pedig válaszukban közölték, hogy mint minden alapot nélkülöző vádaskodást teljes mértékben utasítsa vissza.”

Ez után következett Bandholtz, aki a szerb diplomatával korábban kialakult szívélyes kapcsolataira utalva ezt jegyezte fel Naplójába: *„bejelenttem, hogy szeretnék néhány szót szólni a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság diplomáciai képviselőjéhez, és mivel a kis Baitch és én kebelbarátok vagyunk, s mivel elég jól ért angolul, a szemébe néztem, és a következőket mondtam: »Kedves doktorom, mi a csudának ragaszkodik ahhoz, hogy utánozza a románokat? Tudjuk, hogy az önök emberei rekvirálásokat és kisajátításokat hajtanak vége Pécs környékén; ön tudja, hogy ezt teszik, a bizonyítékok itt vannak ön előtt. Nos, miért utánozzák és követik vakon a román taktikát és próbálnak ebből fakadóan hazudni minden körülmények között!«*⁷⁹

Bandholtz ezt olyannyira komolyan gondolta, hogy egy másnap esti táncos összejövetelen, ahová a négyhatalmi misszió összes tisztjét s a diplomáciai testület jó részét meghívták elismételte a szerb megbízottnak s meg is emelte a tétet, amikor így fogalmazott: *„elmondtam Baitchnak mennyire megütköztem azon, hogy a szerbek abba a szörnyű hibába esnek, hogy vakon utánozzák a románok erkölcstelen jellemvonásait [...] a románok életre szóló esélyt szalasztottak el, amikor nem megfelelően kezelték Magyarország megszállását, és hogy nem szeretném, ha a jugoszlávok hasonló hibát követnének el.”*⁸⁰

A magyar–román „differendumról” – dióhéjban

„C'est plus qu'un crime, c'est une faute”
(comte Antoine de Boulay)

De vajon valóban *hiba* volt-e? Nem arról van-e szó inkább, hogy attól függ, honnan nézzük, és kinek a „nemzeti látószögét”⁸¹ tekintjük elsődlegesnek? S egy újabb felvetés: alapvetőnek tekintett nemzeti érdekeink mérlegelésekor s azok elbírálásakor mennyire lehetünk tekintettel másokra, más népek olykor a mienkkel ellentétes célkitűzéseire? Mármint a saját húsba vágó érdekeinken kívül? Ez itt

⁷⁹ (1919. december 10. BANDHOLTZ-NAPLÓ 220–221. (az én kiemelésem! – B-KB.)) A bejegyzés folytatása: [Bajitc] „Mosolyogva bevallotta, hogy a szerbek rossz példát követnek, s [megígérte] utánanéző az ügynek.” BANDHOLTZ-NAPLÓ 221.

⁸⁰ (1919. december 11.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 223–224. (az én kiemelésem! – B-KB.) (Bandholtz és Bajitc kapcsolatához lásd még BANDHOLTZ-NAPLÓ 80–81.)

⁸¹ Lásd erről bővebben SZÜCS 1970.

a kérdés! Ugyanis gyakran idézik, közírók és történész-politológusok egyaránt ezt a közhelyet, ha valamilyen politikai szempontból nagy horderejű történés, tévesnek bizonyult döntés konzekvenciáit teszik mérlegre: „*Ez több, mint bűn, hiba volt*”.⁸² Ami, ugyebár, tudjuk, jóvátehetetlen.

Itt e sorok írója kénytelen egy újabb rövid kitérőt tenni, mert ha nem sikerül legalább fő vonalaiban olvasójával megértetni mi húzódik meg – történelmileg, szociológiailag s főként *érzelmileg* – az 1919/1920-as *kíméletlen román magatartás* mögött fabatkát sem ér eddigi levezetése (gondolatmenete).

A „dolog” ugyanis változatlanul úgy „áll”, hogy a két egymásba ékelte, hihetetlenül sok szálon összeszövődő, egymással évszázadok óta – főként Erdélyben – keverten élő szomszédnép modern nemzeté válása – következésképpen nemzeti tudata – csupán részlegesen haladt azonos idősíkban. Némi iróniával: csupán abban közös, hogy *mindkettő* – legalábbis a magyar és a román *national building* számára egyformán mintának tekintett s vakon követett francia típusú nemzetállami/államnemzeti modellel összevetve – *megkésztet*. Nagyobb gond, hogy egymással sincs szinkronban, s még ennél is súlyosabb probléma, hogy a változatlanul a román nemzeti önszemlélet alapját képező dáciái román kontinuitás tana – történelem-szociológiailag – az Erdélyben (a Partiumban, Máramarosban és a Bánságban) is érvényesülő (magyar) *nemesi típusú társadalomfejlődésre* adott – eleve megkésztet – kompenzatív jellegű (román) *sérelmi válasz*. Amaz főként görögkatolikus hitű papfiakból összetevődő erdélyi román értelmiségi réteg (az úgynevezett *Erdélyi Iskola* tagjai), amely ezt az ideológiát – az erdélyi román öshonosság tudományosan mindmáig nem kielégítő módon kidolgozott teóriáját – megfogalmazta, majd a következő nemzedék a Kárpátokon átkelve egy egészen más jellegű szociológiai és mentális környezetben (a két román fejedelemség „késő fanarióta világában”), az ottani jórészt görög és macedo-román származású elitjében elterjesztette⁸³ egész egyszerűen nem tudta érzelmileg feldolgozni a „másodrendű” – legalábbis nem egyenrangú – „polgár” státuszt. Mármost az Erdélyi Nagyfejedelemségben és a királyi Magyarországon. Azt a szociológiailag és társadalomtörténetileg

⁸² „*C'est pire qu'un crime. C'est une faute.; C'est plus qu'un crime, c'est une faute.*” (Antoine de Boulay gróf, Meurthe megye küldötte a francia parlamentben az utolsó Bourbon – Louis Antoine Henri de Bourbon–Condé, Enghien herceg – Napoleon által 1804-ben elrendelt és Talleyrand, ill. Fouchet által kivitelezett elrablása majd kivégzése kapcsán). <https://www.gyakorikerdesek.hu › kultura-es-kozosseg> (Letöltve: 2021. 09. 10.)

⁸³ Lásd erről bővebben BORSI-KÁLMÁN 1993. (Főként 17–62.)

objektíve is hátrányos helyzetet, amely abból következett, hogy a középkori Magyarországra a XIII. század elejétől egyre nagyobb tömegben beköltöző román pásztornép vezető rétege egy ott már pár évszázaddal korábban kijegecesedett s nagyon tartósnak bizonyuló *hierarchikus feudális struktúrába* igyekezett beilleszkedni, amelynek csúcán a hungáriai fő- és köznemesség állt. S bármennyire nem volt e két egymástól is elkülönülő „vezető osztálynak” etnikai konnotációja – nagyon sokan közülük nem voltak magyar származásúak sem! – mégis ők alkották a hatalmi és presztízshierarchia ormán a Magyar Királyság *hungarus elitjét*. Hozzájuk kellett tehát hasonlítani, az ő – római katolikus – hitükre kellett áttérni, az ő viselkedésnormáikhoz kellett idomulni, s idővel az ő (latin és magyar) nyelvüket kellett elsajátítani mindazoknak, így a román kenézeknek és falunagyoknak is, akik soraiba – az országos nemességbe – be kívántak kerülni, a (köz)*nemesi státuszt* el akarták nyerni. Ennek pedig az lett a további következménye, hogy a régi Magyarországon csupán a magyaroknak és a horvátoknak alakult ki úgynevezett „teljes” (ép) feudális társadalm szerkezete, a többieké (így a románoké, vendeké, szlovákoké, ruténeké s részben a szerbeké is) elveszítette vezető rétegét (minthogy az beolvadt a *hungarus nemességbe*) és – I. Tóth Zoltán kifejezésével – „csonkává”⁸⁴ vált. Ez pedig, ismerjük el, eleve frusztráló, az önbecsülést kikezdő, az önérzetet sértő, érzelmileg nehezen kezelhető alaphelyzet, amely kisebbségi érzéseknek, s gyakran ellenséges indulatoknak lehet a melegágya. Főként persze azok számára, akik ezt a köznemesi státuszt különféle okokból nem tudják megszerezni.⁸⁵ Ezt az eleve összetett helyzetet a társadalmi hierarchiában felfelé igyekvők, kitörni vágyók számára még tovább bonyolítja, hogy a sajátos erdélyi viszonyok közepette a románság elitjét 1437-ben nem ismerik el az *Unio Trium Nationum* részének, nem tekintik egyenrangúnak a (bármilyen, sokszor épp román eredetű) *vármegyei nemességgel*, a *szász universitas*-szal és a *székely lófők* rétegével. Nem nyilvánítják

⁸⁴ Lásd I. TÓTH 1966, 79–107. (különösen: 89–97.). Lásd még ehhez MAKKAI 2021.

⁸⁵ A középkorból örökölt [magyar] *úr* – [román] *paraszt* ellentétet – gazdag szakirodalmából lásd például BERLÁSZ 1946. c. elfeledett tanulmányát, 225–258. – az erdélyi, partiumi és bánági román bankpolgárság térnyerésével – s az itteni magyar közbirtokosság vagyoni- és földvesztésével – tovább mélyítő etnikumközi zsigeri ellenszenvet s az ezekből is következő (az erdélyi magyarok által rettegett) legendás román bosszúálló hajlam, a *cinye mintye* attitűd irodalmi értékű, ám (természetesen) némi elfogultságtól sem mentes érzékletes leírását nyújtja Ferenczy Kálmán A pápa a városban... című, méltatlanul elfeledett novellája, in: FERENCZY 1911, 91–103. (Az adatra Ferenczy Sándor [1935–2020] hívta fel figyelmemet; ezúton fejezem ki érte köszönetemet.) Vö. BÍRÓ 1989, 262.

negyedik (rendi) nemzetnek, *Natio Valachica*-nak, s hite, a bizánci rítusú ortodoxia sem *religio recepta*. amelyet ők, a románok persze kirekesztésnek, diszkriminációnak élnek meg. Semmiképpen nem akarnak „megtúrt nemzet” (*natio tolerata*) maradni. Ezen az eleve ellentmondásos helyzeten még tovább ront, hogy az 1789-es nagy francia forradalom eszméi és az időközben nekilóduló polgári jellegű fejlődés eredményeképp a főképp nemesekből és arisztokratákból álló magyar országgyűlés az 1848-as „április törvényekkel” eltörli a nemesi kiváltságokat s az Erdéllyel unióra lépő Magyarország egész területén élő különféle etnikumú országlakosokat – papíron – *egyenrangú (magyar) honpolgároknak* nyilvánítja. Figyelmen kívül hagyva a különben rendkívüli horderejű intézkedések eredendő belső (logikai, eszmetörténeti) ellentmondásait, egyebek között azt, hogy a történelemben nincsenek ugrások, a románság vezetői változatlanul a rendi világban gyökerező (feudális) nemzeti egyenjogúságot és egyenrangúságot követelnek, amely összeegyeztethetetlen az egy állam, egy nemzet (s távlatilag egy nyelv) francia nemzetépítési és államszervezési elvvel. „*Tetszetek volna a svájci (kantonális) mintát választani*”⁸⁶ – mondhatnánk néhai *Antall József* (1932–1993) elhíresült mondását parafrázálva...

Mindebből pedig nem következhet más, mint amit mindnyájan ismerünk: véres erdélyi polgárháború, nagyarányú (Kossuth-)emigráció, a „ki kit győz le”, kiegyezés a Habsburgokkal, átmeneti „boldog békeidők”, az 1896-os milleniumi ünnepek talmi csillogása – s az erdélyi románság vezetőinek meghasonlása mindazzal, ami „magyar”. Egyszóval: a „magyar terv”⁸⁷ (*Alessandru Papiu Ilarian* kifejezése) – a francia mintájú, de annál demokratikusabbnak elgondolt, liberálisabbnak remélt, kisebbségeivel emberségesen bánó virtuális kossuthi Magyarhon megtorpedozása... Abban a reményben, hogy ők, ha alkalmuk nyílik rá, majd jobban csinálják... Példának okáért úgy, hogy a bukaresti – „fanarióta” gyökérzetű – oligarchia szolgálatába szegődve, annak Bandholtz által mélységesen elítélt módszereit átvéve – „kerül, amibe kerül” alapon – ha rossz lelkiismerettel és baljós előérzetekkel is megvalósítják Nagy-Romániát.⁸⁸

⁸⁶ Lásd erről MISKOLCZY 2020.

⁸⁷ Lásd erről BORSI-KÁLMÁN 1999, 179–192.

⁸⁸ Vö. BORSI-KÁLMÁN 2018.

Fáziskülönbség, kölcsönös félreértés, „süketek párbeszéde”?

Az, hogy mekkora szakadék (*fossé, clivage*), a magyar és román nemzetfejlődésben kitapintható több évtizedes időbeli eltolódás (*décalage*) – s ebből fakadó szemléleti különbség – tátong a „dolgok” román és magyar megítélése, értékelése között két újabb hosszabb idézettel igyekszünk megvilágítani – a másodikkal egyszermind visszacsatolva recenziónk fő témájához:

I.

A Szilágysomlyó környéki román nemesi családba született *Iuliu Maniu* (1873–1953), az erdélyi románság legemblematikusabb, erkölcsileg egyébként feddhetetlen – tipológiailag valódi „*tőről metszett hungarus úriember*” – vezetője *Jászi Oszkárral* (1875–1957) való nevezetes, 1918. november 14-én Aradon magyar nyelven folytatott vitája során – egyebek között – így érvelt: „*Mi románok magunkat mindig nemzetnek tekintettük, ezen nemzeti mivoltunk következetesen hangsúlyozva lett. Most annyi évszázad után oda fejlődtek a dolgok, hogy a mi álláspontunk győzött az általános felfogásban, amidőn Wilson kijelentette, hogy egy öntudatra ébredt nép nemzetnek tekinthető, amelynek részére minden jog megadandó. Ennek következtében mi abban a percben, amikor ez a világfelfogás győzelemre jutott és azt Magyarország hivatalos tényezői is elfogadták, attól kezdve mi nemcsak teoretice, hanem gyakorlatilag is nemzetnek tekintettük magunkat. Mi nem képzelhetünk olyan nemzetet és olyan szuverenitást, amelynek attributumai között ne volna meg a közigazgatási és végrehajtó hatalom is. Ezért akartuk mi hatalmunkba venni a végrehajtó hatalmat.*”⁸⁹

Továbbá: „*Mi jogot tartunk azon összes erdélyi és magyarországi területekre, amelyeken a románok mint geográfiailag összefüggő kompakt nép és nemzet laknak, úgy amint ennek a népnek a tradíciójában is él.*”⁹⁰ És végül: „*Csak annyit kívánok megállapítani, hogy a mi nemzeti törekvéseink a multban szükkeblüen kezeltettek. Ezáltal felmerült az áldatlan bizalmatlanság közöttünk. Mára talán nem annyira az objektív kérdések az akadályai egy megállapodásnak, mint inkább az a bizalmatlanság, amely köztünk mind nagyobb ürt létesített és amely bennünket ma is arra készítet, hogy ügyünknek Önökkel való elintézése alkalmával a lehető legnagyobb előrelátással*

⁸⁹ Idézi BÁRDI – WEBER 1998, 243–276. (az idézett toposzt lásd a 250. oldalon.) (az én kiemeléseim! B-KB.)

⁹⁰ Lásd SZARKA 1994, 160.

legyünk. Meggyőződésem mindig az volt, ma sem változott, hogy ez a két nemzet mindig egy másra [!] volt utalva s a jövőben még inkább egymásra lesz utalva. A közös veszedelmek nem múltak el, valójában csak ezután fognak felszínre jutni. Ezeknek a nemzeteknek a felszabadulásával olyan erők szabadultak fel, amelyekkel szemben minékünk, mint kisebb népeknek, védekeznünk kell. Most ha a magyar nemzet, amely évszázadok óta kezében tartotta a hatalmat, a mi jogainkat csak egy békekongresszusnak kényszerítő hatalma alatt adja meg és nem adja meg szabad őszinte nyílt, férfias gesztussal, amely a jövőbeli együtt élés lehetőségét megteremtené, akkor óriási hiba történik, nem a mi részünkről, hanem a magyar nemzet vezetői részéről [...] Mi nyíltan és becsületesen kijelentjük, hogy mi egy önálló, független, szuverén államot akarunk a szuverenitás minden egyes attributumával és azzal a jövőbeli perspektívával, hogy ennek a szuverén állammal a szintén szabad, független és szuverén magyar nemzettel együtt kell majd mennie. Ehhez azonban [az] szükséges, hogy ezekben a pillanatokban, amikor leesett a hályog mindnyájunk szeméről, tisztán lássunk és ami minket megillet, azt Önök meg is adják a maga teljességében, nem a békekonferencia kényszere alatt, hanem szabad, őszinte, nyílt akarattal.”⁹¹

Tehát, kicsit sarkítva, Maniu nem csupán azt kéri Jászi Oszkártól, ami szerinte az erdélyi románságot „történelmi jogon” megilleti s ezt követeli az „idők szava” (a wilsoni elvek érvényesítése) is, hanem még azt is elvárná, hogy a „magyar nemzet” – ez alatt minden kétséget kizáróan a magyar nemességet (legalábbis a nemesi mintákat követő magyar politikai vezető réteget) értve – mindezt (a történelmi Erdélyt, a Partiumot, Máramarost és a Bánságot) „önként és dalolva” tálcán nyújtsa át az erdélyi románság vezetőinek... Utána pedig lehet „barátkozni” s „együtt menve” szembenézni a geostratégialag bizonytalan jövő megpróbáltatásaival...

Ha pedig ezt nem teszi, Maniu megítélése szerint maga is történelmi esélyt szalaszt el, a következményekért pedig magára vessen...

II.

Bánffy Miklós gróf (1873–1950) személyes hangvételű, 1943–1945 között készült visszaemlékezéseiben emígy összegzi a magyar–román együttélés egyik neuralgikus pontjáról kialakult álláspontját: „Román

⁹¹ SZARKA 1994, 159. Vö. SZÁSZ 1986, 1711–1714. Lásd erről újabban SZARKA 2020, 74–98.; továbbá K. LENGYEL 2020, 264–306.

részről az ország kirablása 1919-ben óriási politikai hiba volt. Ez volt a történelmi pillanat, melyben alapját lehetett volna vetni a magyar és román nép közötti megbékélésnek. *A magyar közvélemény a bevonuló román hadsereget örömmel fogadta és fõlszabadítóként üdvözölte.*⁹² *Ha a román hadsereg nem rombol és rabol, hanem vállalja ezt a felszabadító szerepet és aszerint viselkedik – hangsúlyozza Bánffy –, ez a magatartás a két nemzet közötti százados ellentétet eltüntette, vagyis legalább annyira lefokozta volna, hogy idővel és kölcsönös jóakarattal barátság[ot] és testvéri érzést építhettünk volna a helyébe [...] A fosztogatás [azonban] [...] tovább folyt és mind szélesebb körben. Bandholtz amerikai ezredes védte meg a múzeumokat és a királyi palotát.*⁹³ *A gyárakat és a vidék mezőgazdaságát azonban nem tudta megvédeni.*⁹⁴

Egy szöveget sem hagyni a deszkában...

Most pedig részint a Bandholtz-napló alapján, továbbá saját kutatási anyagunkból következzenek néhány döbbenetes adat, illetve dokumentálható tény – ezúttal is inkább az arányok szemléltetése s nem a teljesség szándékával: „*A román hadsereg magyarországi fosztogatása homéroszi léptékű, nem fogható más hasonlóhoz, ami a*

⁹² Ez a lelkiállapot természetesen csak a románságot csupán hírből ismerő alföldi, tiszántúli és Pest környéki stb. magyarokra áll, az erdélyiek, partiumiak és a bánágiak általában másképp érezték. A nagykárolyi dzsentricsaládból származó Kaffka Margitnak, akit Temesvárott ért az 1916-os román támadás híre, egy 1916 augusztusából származó keltezetlen (s férjével közösen fogalmazott, „Ervinék” aláírással fennmaradt) levelében – mindkettőjük emelkedett szellemisége ellenére – ez a ma már kissé elítélhetőnek ható mondat olvasható: „Az oláhoktól ne féljete, amíg minket látok. Hős katonáink visszaverik kelet franciáit.” Bauer Ervin/Kaffka Margit–Schilling Oszkárénak [szül. Bauer Hilda], In: ROLLA 1983, 134.

⁹³ Lásd bővebben recenziónk tárgyát, továbbá BANDHOLTZ 1933. (Vö. írásunk 1. sz. jegyzetével.) Naplószerű irodalmi feldolgozását lásd ADERCA 1924. Vö. BORDEA 1919, 62–64., valamint, magyar nyelven (Horváth Andor értékes előszavával): HORVÁTH 2003. Vö. LIPCSEY 2009. Lásd erről újabban PERCZEL 2020., továbbá PERCZEL 2019/a. Lásd még PERCZEL 2019/b.

⁹⁴ Az idézet folytatása: „*A magyar közönség hangulata megváltozott és átcsapott gyűlöletbe. Az a pszichológiai pillanat elmúlt és kihatás nélkül maradt. Pedig a lélektani erők [d]öntik el a nemzetek külpolitikáját. Az anyagi érdekek eltörpül mellette. Ez különösen a modern időkre áll, midőn az államok közötti viszony iránt, nem diplomaták döntenek hűvös tárgyilagossággal, de a tömeg szenvedélyei, lelkesülése vagy gyűlölete. A legutóbbi események is ezt bizonyítják világosan. Már a megszállás sajtó emlékei is okozták, hogy Magyarország viszonya Romániával volt a legeléesebb. Ezt csak fokozta több százezer magyar kiutasítása Erdélyből.*” BÁNFFY 43. Itt említendő, hogy „a románok megszállták Gyórt is. Ennek a célja az volt, hogy a háború előtt szinte frissen épült Skoda (cseh vállalat) ágyúgyárát elvigyék. A K.u.K. haderő 30,5 cm-es mozsárágyúit is ott gyártották.” (Részlet Filep Antal 2021. szeptember 7-i elektronikus leveléből.)

háború alatt történt. Az angol misszió egyik tagja, akit elküldtek Kelet-Magyarországra a tények kivizsgálására tömören így fogalmazott, hogy a románok még a szeget sem hagyták bent a deszkában.”⁹⁵ „Felolvastam Borrow őrnagy, a Tisza folyón átívelő hidat megfigyelő brit tiszt jelentését. Arról számolt be, hogy ezidáig – 1919. szeptember 16-ig – a következőket szállították át a hidon: 684 mozdonyt, 231 szalon- és különkocsit, 946 személyszállító vagon, 2800 üres fedett és pórekocsit, 1300 vagon gabonát, élőmarhát stb., 1300 vagon lőszert, 298 ágyút, 43 autót, 56 repülőgépet, 1400 olajszállító tartálykocsit, 2000 vagon vasúti szerelőanyagot és mezőgazdasági gépet, 1435 vagon hadianyagot, valamint 4350 ismeretlen tartalmú vagon; emellett számos vegyes típusú vasúti kocsit, mindösszesen 17. 319 mozdonyt és kocsit.”⁹⁶ „[A magyarok] azzal vádolják őket [a román megszállókat], hogy minden mozdíthatót elloptak – ezüstneműt, festményeket, szőnyegeket, vászonneműt, bútort, egészen a billiárdasztalok borításáig. Elvitték a legjobb telivéreket és hagyták, hogy a vonaton éhenpusztuljanak. 1200 mozdonyt vittek el és csak 400-at hagytak meg a magyaroknak [...] A szó szoros értelmében mindent elvittek s banditizmusuk eredményeképp a [szállodai] szobákban továbbra sincs telefon.”⁹⁷

Egy belső használatra – a Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezérsége II. csoport részére – készített följegyzésben ez olvasható: „A Tiszántuli területen (ujabb jelentések szerint) a rekvirálások a legkegyetlenebb módon folynak és egyes falvakban még ásót sem hagynak vissza. Tisza-Bura község marha állományának 90%-át elvitték.”⁹⁸

Czira Károly tőrkevei tanár („a 30. honvéd gy. ezred tart. hadnagya”) Észrevételeim az oláhok atrocitásairól című följegyzésében egyebek közt ezeket írja: „[1920.] január 27. Fegyverneken a sineket szedték fel s a vasúti talpfákat szedték össze az állomáson [...] Január 29. Karcag városára 600 vagon hízót vetettek ki [...] Debrecenben különösen a középületeket pusztították ki [...] A laktanyából ajtókat, ablakokat elvittek, sőt a Vilmos laktanyából a padlót is felszedték [...]” stb.⁹⁹

⁹⁵ BASS 1920, 193. In: BANDHOLTZ-NAPLÓ 52. (a 42. sz. jegyzetben.; az én kiemelésem! B-KB.) Bass megállapításának párja: „A román invázió inkább a régi idők felsőskóciai marharablásaira hasonlított, mintsem háborúra” GUEST 1921, 192, 195. In: BANDHOLTZ-NAPLÓ 52.

⁹⁶ (1919. szeptember 16.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 103.

⁹⁷ REPINGTON 1922, 165. In BANDHOLTZ-NAPLÓ 103.

⁹⁸ HL, I. 89. VKF 1920, II. csop. ált. 213/2 – 406/415. 57. fol.

⁹⁹ Magyar nemzeti hadsereg vkfőnöke, 406/105/c; száma: Március 479/S, in: HL, I. 89 VKF 1920, II. csop. ált. 213/2 – 406/415, 4. számú melléklet.

A közvetlenül a mostani magyar–román határ közelében fekvő és sokáig vitatott Mezőhegyes esetéről egy fiatalon elhunyt kiváló magyar szociológus ezt írja: „*És közeledett dél felől az országhatár. Úgy jött, mint egy viharfelhő: kilenc hónapon át várták, vajon a béketárgyalások szele áthajtja-e Mezőhegyesen is? Ha igen – így a román –, akkor semmi értelme kirabolni a birtokot. Ha nem, akkor még mindig marad egy kis időnk. Az országhatár éppen a birtok alatt állt meg. A győztesek gyors munkába fogtak, szereltek, csomagoltak, s mire a személyi poggyászuk is összeállt, Mezőhegyes mozdítható vagyonának háromnegyedét már leltározták Romániában.*”¹⁰⁰

S végül, de nem utolsó sorban: az 1919/1920-as román alapmagtartással kapcsolatban *Bekény István* (1916–1997) főlevéltáros közölte e sorok írójával, hogy a hatvanas években egy madridi hivatalos kiküldetése alkalmával az egyik spanyol archívumban (főltehetően a Spanyol Állami Levéltárban) olyan dokumentumokra bukkant, amelyek egy szinte hihetetlen történetet rögzítettek: eszerint a román katonai hatóságok, közvetlenül a csapatok kivonulása előtt, pusztán utilitárius szempontokat mérlegelve, vagyis, hogy az elkobzott tehervagonok *ne üresen* érkezzenek meg főként regáti célállomásaikra, Békéscsaba környéki zsíros fekete földdel rakták színültig őket!¹⁰¹

¹⁰⁰ Lásd VÁGI 1994, 16. (Vö. Závada Pál nekrológnak szánt ismertetőjével: replika_0201_zavada.pdf.) Egy forrás szerint a román „nemzetépítés” irányítói olyannyira biztosak voltak a település elcsatolásában, hogy már román nevet is adtak neki: „Măru Roşiu”. (recte: Măr Roşu, vagyis ’piros alma’) feliratú táblát függesztettek ki! Lásd BARABÁS 1929. 164. Szintúgy a paraszti javakat nem kémélő román szabad rablásról, sőt gyilkosságokról tudósít – szem- és fültanukat megszólaltatva – a Kiskunhalas környéki tanyavilágból Zelei Miklós (1948–2021) szociográfiája is. ZELEI 2003, 25–34. Lásd ehhez újabban VINCZE 2020, 10–11.

¹⁰¹ Az anekdotát Bekény 1967 tavaszán mesélte, arról viszont nincs tudomásunk, hogy adatait publikálta volna, lehetséges, hogy a hagyatékából egyszer még előkerülnek... Az 1940-ben Kolozsváron született Szász Zoltán is hallott ilyesmiről – szóbeszéd formájában – Nagybányán töltött gyermekéveiben (Szász Zoltán szíves közlése). Ugyanakkor – ismét a soha el nem érhető „történelmi igazság” jegyében – itt jegyzem meg, hogy Merényi Miklós (az ELTE BTK Jegyzetboltjának vezetője) nagyatjától, Mózsik Miklóstól, aki az első világháború idején vasúti pályáörként dolgozott az ártándi állomáson úgy értesült, hogy miután a német hadsereg 1916-ban lerohanta Romániát a hatalmas szerelvények semmi más csak jó minőségű termőföldet szállítottak rendszeresen a királyi Romániából a Birodalomba... Az anekdota valóságaitalmát tovább erősíti a kontextus is: Merényi Miklós 1918-as születésű édesapja mint nyíregyházi huszár zászlós részt vett a Gyorshadtest ukrainai hadműveleteiben s amikor otthon a keleti fronton szerzett „élményeiről” mesélt az ukrainai fekete föld (’csernozjom’) minőségét is szóba hozta – falusi gyerekként értett a gazdálkodás feltételeihez – Mózsik Miklósnak ekkor jutottak eszébe 1916 és 1918 közötti emlékfoslányai a havasalföldi és doborduzsai televénnyel megrakott tehervonatokról... (Merényi Miklós–Borsi-Kálmán Bélához, Bp. 2021. nov. 17. [e-mail]; a szerző itt mond köszönetet Merényi Miklósnak az értesülésért!) A román haderő rekvirálásairól lásd még PERCZEL 1919/b. 93–104.

A túlfeszített íj elpattan¹⁰² (Bandholtz tábornok esete a románokkal)

Harry Hill Bandholtz nem volt történész s gyaníthatóan a morálfilozófia tanulmányozása során sem sok haja szála hullott ki. S akárcsak Ionel Brătianu nyilván ő sem ismerte Sören Kirkegaard gyöngyszemét a *pillanat* történelembölcseleti „megközelítéséről”. Azt pedig, úgy vélem, a kínosabb melléfogás nélkül is feltételezhető: halvány fogalma sem volt a regáti, különösen a havaselvei (munténiai és olténiai) román társadalomfejlődésről s a *túlélésre* felfűzhető román észjárásról. A puszta élet megmentésénél nincs hatalmasabb ösztönző erő, basic instinct, s annak biztosítása, a menekülés (egérút) előkészítése s kivitelezése érdekében *román földön* a szó szoros értelmében *minden* megengedett, bocsánatos bűn. Leginkább a valótlanság állítása, a tetetés, a színlelés, megtévesztés, átverés, amely adott esetben, a „körülmények kényszerítő ereje által” akár még magasztos honfíui cselekedetnek is minősülhet. Csak és kizárólag *így* (ily módon) maradt valamicske esélye a román pásztornak, később röghöz kötött jobbágy-nak, a havaselvi és moldvai vajdáknak (1711 és 1821 között a fanarióta fejedelmeknek) egyaránt a besenyő, kun, később tatár megszállók, harácsoló, prédáló török, majd kozák csapatok, fegyveres kísérettel érkező kíméletlen adószedők átejtésére, *időnyeresre*. Akárcsak a pallossal, selyemzsinórral és takaros bőriszákkal betoppánó szultáni fogdmegek, hóhérok (a csauszok) lóvá tevésére...

Ezt a fajta mentalitást napjaink külföldön s Magyarországon egyaránt leghíresebb, hazájában viszont szókimondása miatt honfitársai által sokszor vehemensen támadott történésze, Lucian Boia – kicsit azért eufemisztikusan – így foglalja össze: „*A románok szervezetsége siralmas, de tehetséggel improvizálnak. Nem okosabbak (és nem butábbak) a többiekénél, mindössze jobban feltalálják magukat [...] Ami pedig a tisztességet illeti, az igazat megvallva, a románoknak nincs tisztességkultúrájuk, ellentétben a szomszédokkal, magyarokkal, lengyelekkel, még a balkáni népekkel is. A románoknak kompromisszumkultúrájuk van. [L. Boia kiemelései!] Századok alatt fejlesztették ki a túlélési stratégiáikat. A magyarázat szintén történelmi jellegű: nem képviseltek számottevő hatalmat, de nem is tűntek el egy adott pillanatban a térképről, ahogyan az megtörtént az összes többi szomszédal, akiket bekebeleztek a nagy birodalmak. Mindig is apró, törékeny államocskák voltak, képtelenek a becsület művészetének gyakorlására. mert be kellett hódolniuk a túlélésért.* A becsület fogalmának

¹⁰² Zen tanmese <https://www.facebook.com/azijasatosvenyen/posts> (Letöltve: 2021. 09. 14.)

hiánya (*hadd ne túlozzak: ritkasága*) a túlélés ára.¹⁰³ (Az én kiemelésem! B-KB.). Aki időt nyer, életet nyer – ezt minden népi bölcsélet így tartja. Valószínűleg azt is, amit egy magyar közmondás emígy örökít meg: „Jobb ma egy veréb, mint holnap egy túzok.” A román ugyanezt állítja, de túzok helyett beéri egy tyúkkal is, ha úgy alakul.¹⁰⁴ Ellenben semmi szín alatt nem lehet rávenni, hogy odaadja „a markába kaparintott csókát (varjút) azért, amelyik a kerítésen tollászkodik.” A gondolatmenet végén pedig egy pofon egyszerű igazsághoz jutunk: „*Amit a kezekben tartasz, az nem hazugság!*”¹⁰⁵ Különös, hogy az angol anyanyelvű Bandholtznak ez miért nem jutott az eszébe, amikor a románok budapesti viselt dolgain morfondírozott, holott a mondás minden bizonnyal az amerikai angolban is létezik: „*What is in your hand, is not lie.*” Vagy, egy másik verzióban: „*What is in your hand, does not a lie!*” Nem, az egyenes jellemű yankee katonáembert végtelenül idegesítette az általa megismert román közegek köntörfalazása, mellébeszélése, időhúzó, halogató taktikája.¹⁰⁶ Saját használatra, egy románból köleszöngött jelzővel el is keresztelte ezt az Élet-szilánkok „romaneszk” (românesc) – módon való tálalásának. Leginkább az ingerelte, hogy nem nevezik a nevükön a dolgokat, s körömszakadtáig tagadnak, még akkor is, ha kétségbevonhatatlan dokumentumokat dugnak az orruk alá, cáfolhatatlan tényekkel szembesítik, netán „in flagranti” érik őket. Nem, és NEM! A „magyarázataik”, különösen a Constantin Diamandi (1868–1932)¹⁰⁷ különleges diplomáciai megbízottái pedig védképp kihozták a sodrából. De nem járt sokkal jobban Mărdărescu tábornok¹⁰⁸ sem. Nincs rá pontosabb szó: román partnerei felbőszítették! Erről egy kicsit később, némi nagyhatalmi arroganciától azért ő sem teljesen mentesen, ezt írta – véleményét a szerbekre is

¹⁰³ Az idézet folytatása: „*Viszont egyáltalán nem biztos, hogy ha ellenállsz, feltétlenül veszítesz. Lehet, hogy megéri kipróbálni, de akkor igazán meg kell tenni.* Nem akarom ezzel azt mondani, hogy a becület ajánlatosabb a kompromisszumnál. *Lehet, hogy ez utóbbi gyakran egészségesebbnek bizonyul. Am nem tehetjük meg azt sem, hogy visszakézéből félretoljuk a becületet, mint valami olyasmit, ami csak lovagregényekbe illik, pusztán azért, mert románok vagyunk, és ritkábban gyakoroljuk [...]* És, elvégre, nem éppen mindegy, hogy tisztelnek, vagy megvetnek.” [Az én kiemelésem! B-KB.] Lásd BOIA 2014, 18., 20. Lásd még erről: DJUVARA 2017, 49–52. Vö. írásunk 7. és 8. sz. jegyzeteivel!

¹⁰⁴ <http://www.citatepedia.ro> > ... (Letöltve: 2021. 09. 14.)

¹⁰⁵ „CE-I ÎN MÂNĂ, NU-I MINCIUNĂ” <https://www.antenatelor.ro> > proverbe (Letöltve: 2021. 09. 14.)

¹⁰⁶ „Mivel [Mărdărescu] nem tudott egyenes választ adni folyamatosan köntörfalazott és más témákra terelte a szót, aminek mind ő, mind Diamandi avatott mestere.” BANDHOLTZ-NAPLÓ 129.

¹⁰⁷ BANDHOLTZ-NAPLÓ 129, 156, 168, 178, 186–187.

¹⁰⁸ BANDHOLTZ-NAPLÓ 155, 200, 203. (A két román személyiségre vonatkozó jelzői alig tűrik a nyomdafestéket!)

kiterjesztve: „*átkozottul elegendem van és belefáradtam abba, hogy két nyomorult, renitens kis nemzet, mint Románia és Szerbia, érdemtelen képviselőin keresztül sértesse az Amerikai Egyesült Államokat, és éppúgy torkig vagyok azzal is, hogy sürgős a táviratokat küldjek a Legfelsőbb Tanácsnak a lehető legnyomatékosabb ajánlásokkal, hogy aztán még válaszra se méltassanak*”¹⁰⁹ Szó mi szó, ki nem állhatta őket¹¹⁰ és két tiszt (*Vasile Rudeanu és Christea Vasilescu*)¹¹¹ kivételével, akikben Bandholtz szerint maradt egy szemernyi tisztesség – szinte csak rosszat gondolt és írt róluk. Majd az előítéletes gondolkodás íratlan szabályai szerint a budapesti román tisztikarral kapcsolatos kínos tapasztalatait általánosította s az egész románságra kiterjesztette. Egy helyütt például „májbajos képű románokról”¹¹² ír. A nap mint nap ismétlődő román vegzálások s a beérkező – legtöbbször helytállóknak bizonyuló – panaszok és jelentések miatt Bandholtz elég hamar elveszítette a türelmét s nemes egyszerűséggel az egész megszálló hadsereget „rablóbandának” minősítette.¹¹³ Egy másik alkalommal, kicsit viccesen, de valódi véleményét is híven tükrözve felvetette a Misszió előtt, hogy – idézzük: „*javasolni fogom, hogy alapítsák meg az Ali Baba és a Negyven Rabló érdemrendet, hogy román barátainkat is kellően kitüntethessük.*”¹¹⁴ Már-már úgy vélekedett róluk, mint a székely atyafiak, akik az 1920-as ’impériumváltást’ követő esztendőekben csupán szórványosan, az ötvenes/hatvanas években – különösen a ceaușescui „aranykorban” – azonban már nagyobb tömegben találkoztak oltyán „gyarmatosokkal” (tanítókkal, tanárokkal, tisztviselőkkel, milicistákkal, szekusokkal), akiknek soraiban – a ro-

¹⁰⁹ (1919. december 1.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 204.

¹¹⁰ Csupán a magyarul is tudó, Brassó környéki több mint száz kilós Moșoiu generállissal szimpatizált egy keveset, de őt is gúnyosan „falstaffi barátom” gyanánt minősíti. BANDHOLTZ-NAPLÓ 181.

¹¹¹ Bandholtz maliciózus stílusában: „jó barátunkat, [Christea] Vasilescu ezredest viszszarendelték Bukarestbe [...] Távozása egyetlen előnnyel jár a románok összetételére nézve, nevezetesen, hogy a romlottság tekintetében homogén lesz.” BANDHOLTZ-NAPLÓ 168. Vö. a 49. sz. jegyzettel. Itt jegyezzük meg, hogy Bandholtz és a román tiszt kapcsolatai a jelek szerint szorosabbak lehettek, mert a román alezredeset valószínűleg Bandholtz felterjesztésére 1922-ben *Army Distinguished Service Medal* érdeméremmel tüntették ki. (Részlet az indoklásból: „Lieutenant Colonel Christea Vasilescu, Rumanian Army, for exceptionally meritorious and distinguished service in a position of great responsibility to the Government of the United States, during World War I, in connection with the American Military Mission in Hungary.” <https://valor.militarytimes.com › hero: https://ro.wikipedia.org › wiki › Christe..> (Letöltve: 2021. 09. 14.)

¹¹² BANDHOLTZ-NAPLÓ 252.

¹¹³ BANDHOLTZ-NAPLÓ 178, 183, 187.

¹¹⁴ (1919. szeptember 13.) BANDHOLTZ-NAPLÓ 113.

mániai közvélekedés szerint – ez a fajta, eredetileg önvédelmi, ám sokak számára bicskanyitogató mentalitás a legelterjedtebb: „*Már akkor hazudik, amikor kérdez.*” Ennek persze történelmi előzményei is jócskán akadnak: a székely hagyomány – annak ellenére, hogy a „góbés” észjárás elvileg nincs nagyon távol a furmányos román életfelfogástól – úgy tartja, hogy a „rumunyokkal” nem érdemes közösködni, mert „a végén úgyis kibabrálnak velünk”! Mi tagadás ez nagyobb – történelmi – léptékben is így történt. Éppen 1919/1920-ban... Bandholtz – román olvasatban elviselhetetlen, a nemzeti önérzetbe gázoló, a román identitást kikezdő – feljegyzéseit kegyeleti okokból nem is kívánjuk tovább taglalni. Meg kell viszont ismételnünk korábbi állításunkat: az elmúlt fél évezred során csak nagyon kevés külhoni megfigyelő értette meg ilyen mélységekben a román mentalitást – és az ijesztően hatékonynak bizonyuló román „politikacsinálást”. S különösen ilyen rövid idő, mindössze pár hét leforgása alatt. Ám észrevételei, megfigyelései olyan kíméletlen élességűek, értékítéletei olyan súlyosak, hogy aligha hihető meg fognak-e valaha is jelenni román fordításban.

Ennek esélyét tovább csökkenti, hogy Bandholtz, személyes „élményei” okán a több mint másfél évszázados magyar–román (román–magyar) „történelmi disputában” egyértelműen az első számú rivális, a magyarság – a „magyar igazság” – mellett tette le a voksát! S ennek nem csupán a román megszállók folyamatos szapulásával adta tanújelét, hanem úgy is, hogy lépten-nyomon kidomborította a legtöbb dolganban (államszervezés, civilizáltság, urbanitás, közéleti tisztaság, szavatartás, modor, etc.) tapasztalható *magyar fölényt*.¹¹⁵

Amit pedig Trianon árnyékában, a hazánkra és az egyetemes magyarságra leselkedő s alig pár hónappal később „aktába íródott” gyászos következményekről ír – még ha sajnos nem minden elemében száz százalékgig igaz is – azért minden magyar hálás lehet. Annál is inkább, mert közvetve – ismét zseniálisan – rátapint térségünk mai problémáinak s egyelőre orvosolhatatlan szervei, strukturális és mentális bajainak gyökereire: a francia típusú, központosított nemzetállami modell további erőltetésének kockázataira: „*Amikor idejöttem, személy szerint inkább arra hajlottam, hogy nagyrészt elnézzem és magyarázzam a románok eljárását, de a nemzetközi jogot, a tisztességet, és minden emberiességi megfontolást sértő, felháborító magatartásuk arra készítetett, hogy a magyar ügy támogatójává váljak.*”¹¹⁶ Átadni

¹¹⁵ BANDHOLTZ-NAPLÓ 97, 242, 279.

¹¹⁶ 1919. november elsején egy Habsburg József főherceggel lezajlott találkozója kapcsán ezt írja Naplójában: „Bár ő [H. J.] jogilag továbbra is ellenség, és egyik szövetségünkéről [Romániáról] beszélt, nem tudom megállni, hogy ne szimpatizáljak vele, s

Magyarország területének egyes részeit civilizált, művelt lakossággal együtt, olyan mintha Texast és Kaliforniát átadnánk a mexikóiaknak. A szövetséges nagyhatalmak szégyelljék magukat mindazért, amit elnéztek ebben az országban a fegyverszünetet követően. A régi Magyarországot illogikus etnográfiai alapon felosztani és népességét széjjelválasztani éppoly érzékeny téma, mint ha ahhoz ragaszkodnánk, hogy Svájcot osszák fel három külön államra vegyes, francia, német és olasz lakossága miatt. Ez ismét csak újabb példája annak, amikor magasröptű teóriákat létező viszonyokra alkalmaznak. „A magyaroknak kétségtől megvannak a maguk hiányosságai, amerikai szemszögből legalábbis, de annyira felette állnak bármelyik szomszédjuknak, hogy az ország további tervezett feldarabolása nem egyéb, mint a civilizáció elleni büntetés.”¹¹⁷

Vagyis, ha egyetlen mondatba szeretnénk sűríteni írásunk lényegét, akkor azt kell mondanunk, hogy a *felajzott íj* húrját a román megszállók *túlfeszítették* s az – legalábbis az amerikai dandártábornok esetében – *elpattant*. S még egy utolsó mondat: a Bandholtz-napló román nyelvű kiadásának távlati nehézségeit az sem enyhítheti, hogy a román csapatok Budapesti kivonulása előestéjén, immár nagyobb távolságtartással – *Sir Winston Churchill* szarkasztikus modorában – eként összegezte keleti szomszédainkról kialakított nézeteit: „*Magyarország román megszállásából ítélve, kis latin szövetségeseink a Missisipi harcsáinak kifinomult ragadozó étvágyával és egy kakukkfőka ösztönös önzetlenségével rendelkeznek, s ugyanúgy áhitják az igazat, ahogy [a] tengeribeteg hajóutas a csülkös babfőzeléket.*”¹¹⁸

Epilógus I.

Tárgyilagos román történészek, mindenekelőtt *Gheorghe Brătianu*, az 1920-as „államalkotó” fia, már korábban elismerték, hogy a megszálló román katonák a „rekvirálások” tárgyában nemigen állták ki az erkölcsi feddhetetlenség próbáját, mert egyik könyvében ilyen sorok olvashatók: „*1920 és 1921 folyamán az állomásokon még ott rozsdásodtak a Magyarországon elkobzott mozdonyok és vasúti kocsik, amelyeket az adminisztráció trehányysága nem volt képes felhasználni [...] feltehető, hogy egy háború által megkínzott országból érkezvén egy másikba, amely addig mentes volt ellenséges csapatok*

aligha tudok bármit is, amit szívesebben tennék, mint küzdeni a románok ellen.” BANDHOLTZ-NAPLÓ 168.

¹¹⁷ Bandholtz-napló 279. (az én kiemelésem! B-KB.)

¹¹⁸ (1919. november 13.) BANDHOLTZ.NAPLÓ 290.

jelenlététől, tisztjeink és katonáink, akik sok helyen bukkantak Romániából elszállított [hadi]anyagok nyomára, néha többet elvettek, mint amennyire joguk volt.”¹¹⁹

Egy magyar katonai hírszerző forrás azt is tudni vélte, hogy a ploiești-i és a chitilai vasútállomáson azért zsúfolódott össze reménytelenül – „jórészt gazdasági gépekkel” tömött „zsákmányvonatok” formájában – az elkobzott „gördülő anyag”, mert a szebeni *Consiliul Dirigent* emberei nem tudtak megegyezni a bukaresti központi kormány képviselőivel, hogy kit is illet inkább a magyar „jóvátétel”... Maniuék megbízottai úgy érveltek, hogy természetesen nekik – erdélyiek lévén – „több közük” van hozzá, mint a „regátiaknak”, ami nyilván igaz is volt¹²⁰... Ezt a regáti „helyzetképet” szervesen egészíti ki a Bandholtz-napló következő részlete: „Románia tele van rablott holmival, a mellékvágányok telítettek olyan vagonokkal, amelyeket még

¹¹⁹ Idézi – BRĂTIANU 1940, 143. nyomán – LEUȘTEAN 2002, 141. (a továbbiakban LEUȘTEAN) Ugyanakkor a teljes tárgyilagosság égisze alatt az sem hallgatható el, hogy az 1916. december 6 és 1918 november 12/14 között Bukarestet és egész Havaseltvét (Munténiát és Olténiát) elfoglaló német és osztrák–magyar csapatok sem viselkedtek ma született ártatlan kisdedek gyanánt a királyi Romániában: ők is keményen megsarcolták az országot, amely – Szász Zoltán szavaival – kimerítette a „szervezett zsákmányolás” összes kritériumát – beleértve az egyszerű honpolgárok mindennapi életét megnehezítő, lelki türeklenségüket erősen próbára tevő „intézkedéseket” is. Ilyenformán, ha valóban meg akarjuk vonni a kölcsönös végzások pártatlan mérlegét – ez úgysem fog soha senkinek sem sikerülni! – a *permanens román öngazolási kényszer* mellett ez a mozzanat sem hagyható figyelmen kívül a General Mărdărescu vezette csapatok magyarországi rablójáratára higgadt számbavételekor. Lásd ehhez SZÁSZ 2019. (Az új megközelítésért s az adatokért ért itt fejezem ki köszönetemet Szász Zoltánnak!)

¹²⁰ A szövegösszefüggés: „Az új kormány és a *Consiliul Dirigent* között nagy ellentétek támadtak az oláh hadsereg által Magyarországon ejtett »hadi zsákmány« elosztása miatt. Az erdélyiek azokat u. i. nem akarják Oláhországba kiengedni azzal a megokolással, hogy Oláhország már ugyanis megkapta a maga részét. Jelenleg a chitilai és ploiești pályaudvarok zsúfolásig tömve vannak zsákmányvonatokkal (jórészt gazdasági gépekkel). A nyers anyagnak egy része már az oláh gyáraknak ki lett osztva, de a gépek és a többi kész áruk elosztásával sehogy sem tudnak zöld ágra vergődni. Az anyag legnagyobb része nyitott kocsikban hever és az esőzésekben a rozsdá által mielőbb tönkre mennek. Az előbbi kormány és az erdélyiek között a szétesztásra vonatkozólag történt egy megállapodás, de az erdélyiek követelésére most egy felülvizsgáló bizottság lett kinevezve és pedig az oláhok [értsd: a bukaresti központi kormány megbízottai] részéről: elnök: Mihai tábornok, melléje rendelve: Gaica és Petrini mérnökök, az erdélyiek részéről elnök: Eremia tábornok, Pauer és Costaciú mérnökökkel.” Lásd a „Tóbiás” fedőnevű, a magyar hatóságoknak dolgozó ügynök 1./IV. számú jelentését. Wien, 1920. április hó 5. („S” csoport. – Wien. – lkt. Sz. 512./S., HL, I. 89. VKF. II. csop. számnélküli iratok, 36. doboz, 1920).

nem volt idejük kirakni, s általában véve az egész ország arról tanúskodik, hogy a románok teljes mértékben híján vannak a rendszerezettségnek és a szervezethezességnek csakúgy, mint a tisztességnek [...]”¹²¹

Epilógus II.

Hogyan építhető fel Nagy-Románia?

A jó (erdélyi) román kapcsolatokkal rendelkező, románul is beszélő Bánffy a román nemzetet Maniu szerint megillető „történelmi jóvátétel” e sajátos módjáról értesülve azonnal reklamált a nagyszebeni kormányzótanács (*Consiliul Dirigent*) budapesti képviselőjénél, Erdélyi Jánosnál, valamint Constantin Diamandinál, aki 1919. augusztus 8-a óta a magyar fővárost megszálló román hadsereg polgári kormánybiztosa volt. Így ír erről: „*Előadtam a fönt vázolt érveket és kértem, sürgönyözzenek Bukarestbe ilyen értelemben [...] A sürgöny elment. Néhány nap múlva megjött Brătianu [Brătianu] miniszterelnök tagadó válasza. Erdélyi megmutatta nekem. Az volt benne, hogy »Románia másként nem építhető föl, csak így«, vagyis a magyar zsákmánnyal.*”¹²²

¹²¹ (1919. december 12.) Kelly ezredes szóbeli beszámolója Bandholtznak belgrádi és bucaresti útjáról. Bandholtz-napló 226–227. Ide tartozó értesülés az is, amely esszénk szerkesztése közben Filep Antal, a neves néprajztudós hozott tudomásunkra: „*A zsákmányt nem is mindég használták racionálisan. A rendkívül sok mozdonyt ugyan elvitték, de szakértő nélkül használták. A MÁV mozdonyait széntüzelésre méretezték. A tüztér samtoozása ehhez készült. Am a CFR [a Román Államvasutak] ezeket is pakurával tüzelte. Nagyon gyorsan kiégett a kazánok, mert a pakura magasabb kalóriájú volt, lényegesen nagyobb hőt adott. A kiégett kazánú mozdonyokat mondhatni tömegével vidéki állomások mellékvágányain tárolták, hogy majd átépítik, felújítják. Én [Filep Antal] 1942 nyarán a csucsai és a bánffyhungyadi állomásokon még láttam »a ki tudja mikor« odatolt olyan mozdonyokat, amiket a múltó évek esői feketéből rozsdabarnává »érteltek«.* (Részlet Filep Antal 2021. szeptember 7-i elektronikus leveléből. Az értesülésért itt mondunk köszönetet! – B-KB.)

¹²² Lásd BÁNFFY 43. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) Vö. ORMOS 1998, 69–71., 86. ROMSICS 1996, 143. Ugyancsak ezt a kifejezést használja Hory András is emlékirataiban; a kontextus: „[...] a trianoni zsákmány biztosítása céljából Romániának Csehszlovákiával és Jugoszláviával való [...] kisentente néven történt tömörülése olyan biztosítékot jelentett Románia szempontjából, hogy bizonyára semmi szükségét nem látták a Magyarországgal való jobb viszony megteremtésének.” HORY 1960. 29. fol. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) HORY 1960. 29. fol. (Az én kiemelésem! – B.-K. B.) Egy újabbban publikált román levéltári forrás viszont ennek az ellenkezőjét állítja, azt ti., hogy 1919 szeptemberében maga Brătianu adott „*kifejezett [fjélreérhetetlen] parancsof*” arra nézve, hogy „*a mezőgazdasági gépekre és élelmiszerekre, állatokra, gabonafélékre vonatkozó elkobzások szűnjenek meg, nehogy azok a lakosságban az éhínség rémképét idézzék fel és ingerlékenységet keltsenek*”. Lásd A. M. A. E. (A Román KÜM Levéltára), Fond 71/1919, E 2, I. rész, 151. köt., 269. fol. (idézi LEUȘTEAN 2002, 142. [239. jegyz.]).

Záró gondolatok

„...minden történeti pillanatban van mérlege nemcsak a tényleges helyzetnek, hanem a valóságban benne rejlő lehetőségeknek is, melyek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarát kérdése”¹²³ (Bibó István)

Nagy-Románia „atyja” eme súlyos szentenciájára mit mondhat egy történész, kivált, ha magyar, azaz érzelmileg semmiképpen sem lehet semleges? A hüvös – *sine ira et studio* – okfejtésre persze most is törekedhet, amiként eddig is cselekedte. Ám elérni úgysem fogja. Ahogy egy román historikus is képtelen volna rá. *Ez mindaddig így is marad, amíg mindkét fél nem változtat a „szemléleti kereteken” és „elemzési kritérium-rendszeren”.*

Annyit azért Iuliu Maniu főntebb idézett veretes kijelentéseit és Brătianu kíméletlenül őszinte „üzenetét” százege esztendő távlatából újra mérlegelve óvatosan megkockáztathatunk, hogy mindkét neves román politikus prométheuszi terhet vett a vállaira: *fel akarták gyorsítani a történelmet*. Pontosabban mindketten át akartak ugrani egy addig hiányzó társadalmi/politikai fejlődési stádiumot. Maniu – nem lévén tudatában, hogy végső soron ő maga is ennek a nemesi jellegű erdélyi polgárosodásnak a „terméke” – úgy kívánt kicsikarni az erdélyi és az egyetemes románság számára társadalomtörténeti és presztízs-hierarchiai egyenrangúságot, hogy zárójelbe tette (nemlétezőnek nyilvánította) az annak mélyszerkezetében rejtőző (magyar) nemesi jelleget, míg Brătianu egy eladdig csupán politikai/eszmei ideaként létező vágyálalomból vadonatúj államjogi képződményt kreált.

Ha pedig a Bibó István (1911–1979) mottóját gondoljuk tovább, nem vonhatjuk kétségbe: *Brătianunak igaza volt*, amikor az erkölcsi megfontolásokat sutba dobva, maximálisan kihasználta a soha vissza nem térő „történelmi pillanatban rejlő lehetőséget” s tűzön-vizen át – óriási szerencse-sorozat révén (is) – megalkotta Nagy-Romániát.¹²⁴ A Bibó által oly fontosnak ítélt „erőfeszítés” is megvolt, akárcsak a „jóakarát”.

De csak és kizárólag a formálódóban lévő, 1920-ban még jobbára virtuális román államnemzet/nemzetállam politikai/stratégiai megvalósíthatóságának irányelveit tartotta szem előtt. Annak csupán

¹²³ BIBÓ 1996, 185.

¹²⁴ Ionel Brătianu stratégiai elképzelései geopolitikai megalapozottságát s egyáltalán államférfiúi képességeit, kellenlenül bár egy magyar történész is elismeri. Lásd ZÁDOR é.n. (különösen: 8–9.)

államjogi kereteit kívánta megteremteni, a lehetséges mértékig kiterjeszteni és a nemzetközi közvélemény által elismertetni azokat. Többre nem vágyott, a további kifutási lehetőségekkel s magában a román társadalomban később lezajló folyamatokkal valószínűleg nem gondolt. Nyilván az új, jelentősen megnagyobbított országba került nemzeti kisebbségekkel sem.

Rábízta mindezt az *időre*.

Mi viszont, mai történetírók s politikai elemzők, függetlenül attól, hogy magyarok, románok, vagy amerikaiak vagyunk-e, egy teljes évszázad elteltével már megfogalmazhatunk két, egymásból következő halk (diszkrét) kérdést:

- 1) Vajon valóban mindennek törvényszerűen így kellett-e történnie?
- 2) S mindent összevetve: megérte-e?

Utóirat

Ezek az óvatos kérdések természetese nem vonatkoztathatók a Budapestet megszálló s a maradék országot 1919/1920-ban kegyetlenül végig dülő román katonákra és tisztjeikre.

Ők csupán Brătianu *útmutatásai* szellemében s a román régmúltban gyökerező reflexeiknek megfelelően „tették a dolgukat”: a „falig” elmenve, minden elképzelhető és elképzelhetetlen eszközt, módozatot bevetve megkísérelték kijátszani az „ellenőrző közegek” – jelen esetben a magyarországi román megszállás napi történéseinek kontrolljára hivatott négyhatalmi *Szövetséges Katonai Misszió* jelentéstevőinek éberségét.

Ha pedig rajtakapták őket – miként ez, főként Bandholtz és beosztottjai révén jó néhány esetben megtörtént – a nyilvánvaló tényeket is szemrebbenés nélkül *letagadták*, minden erkölcsi skrupulus nélkül állították a legelképesztőbb valótlanságokat is. S ha mégis sarokba szorították őket a dokumentálható adatokat, tényeket is szemrebbenés nélkül cáfolták– szemenszedett hazugságok árán is akár...

Hiszen, mint Domnu’ Diamandi kései, incognitóját megőrző utóda önérzetesen e sorok írójának 1990 novemberében mondta: az „országot szolgáltuk vele”¹²⁵ ...

¹²⁵ Az egykori bukaresti „kolléga” 1990. novemberében elhangzott önérzetes közlésén gondolkodva valószínűnek tartom, hogy nem a „patria mea”, hanem a „țara mea” kifejezést használta: „*Am mințit toată viața pentru țara mea*” (a szintén latin eredetű *țară* [→terra] szó jelentheti ugyanazt, mint a sokkal ünnepélyesebb, s a közbeszédben kicsit fellengzősnek ható *patria*... De ezt már sohasem fogom tudni ellenőrizni...)

A haza minden előtt!

Ám, hogy milyen áron, annak megítélése már nem a mi dolgunk. Kizárólag a Történelemre tartozik. Bandholtznak szobrot emeltek Budapesten!¹²⁶

E sorok írója nem „nemzetpolitikai szakértő” s nem igen járatos a magyar műemlékállítási históriájában sem, de szerény véleménye szerint nagyon kevesen vannak a XX. századi viszontagságos magyar történelemben, akik erre a gesztusra ennyire rászolgáltak volna.

Felhasznált irodalom

ADAM 2000 = ADAM, Ioan: *Panteon regăsit. O galerie ilustrată a oamenilor politici români*, Editura 100+1 Gramar, București, 2000. 91.

ADERCA 1924 = ADERCA, F[elix]: *Moartea unei republici roșii*. Editura »Ancora«, București, 1924.

BANDHOLTZ 1993 = BANDHOLTZ, Harry H.: *An Undiplomatic Diary, by the American Member of the Inter-Allied Military Mission to Hungary, 1919–1920*. Ed. By Fritz-Konrad Kruger. Columbia University Press, New York, 1933.

BARABÁS 1929 = [albisi Dr.] BARABÁS, Béla: *Emlékirataim*. Corvin Könyvnyomdai Müintézet I. Lányi, Arad, 1929. 164.

BASS 1920 = BASS, John Foster: *The Peace Tangl*. New York, 1920. 193.

BÁNFFY 1945 = BÁNFFY, Miklós: *Huszonöt év (1945)*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: Major Zoltán. Püski Kiadó, Budapest, 1993. 200.

BÁRDI – WEBER 1998 = BÁRDI, Nándor – WEBER, Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. Különlenyomat a *Limes* című tudományos szemle 1998/4–II. számából, 243–276. (az idézett toposzt lásd a 250. oldalon.) (az én kiemeléseim! B-KB.)

BENCZE 2015 = BENCZE Mihály: Veress Sándor honvédtiszt és Bukarest. *Bukaresti Magyar Élet*, 2015/3. szám

BENCZE 2015 = BENCZE Mihály: Veress Sándor honvédtiszt és Bukarest. *Bukaresti Magyar Élet*, 2015/3. szám

BERLÁSZ 1946 = BERLÁSZ, Jenő: Seigneur hongrois – paysan roumain en Transylvanie, *Revue d'Histoire Comparée*, 1946/3–4. köt. 225–258.

BIBÓ 1996 = *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. Kiad. Kenedi János, előszó: Kende Péter. 1956-os Intézet, Budapest, 1996. 185.

¹²⁶ L. Nagy Zsuzsa: A főváros román megszállás alatt 1919 augusztus–november (<https://epa.oszk.hu> > nagy; (Letöltve: 2021. 09. 16.)) (a továbbiakban L. Nagy.)

BÍRÓ 1989 = BÍRÓ Sándor: *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok (1867–1940)*. A szöveget a szerkesztőbizottság megbízásából gondozta és a mellékleteket készítette Csapody Miklós–K. Lengyel Zsolt–Szász Judit Anna. Az előszó Mester Miklós munkája. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1989. 262.

BOIA 1997 = BOIA, Lucian: *Istorie și mit în conștiința românească*. Humanitas, București, 1997. (Magyarul: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Ford. V. András János. Kriterion Kiadó, Bukarest–Kolozsvár, 1997.)

BOIA 1999 = BOIA, Lucian: *Două secole de mitologie națională*. HUMANITAS, București, 1999.

BOIA 2002 = BOIA, Lucian: *România. Țară de frontieră a Europei*. HUMANITAS, București, 2002. 175–201.

BOIA 2014 = BOIA, Lucian: *Miért más Románia?* Ford. Rostás-Péter István. Koinónia, Kolozsvár, 2014.

BORDEA 1919 = BORDEA, Ion: *Din Mărețele Zile ale Neamului. „Unirea” în Ardeal*. Institutul de Arte Grafice C. Sfetea, București, 1919. 62–64.

BORSI-KÁLMÁN 1993 = BORSI-KÁLMÁN Béla: *Nemzetfogalom és nemzetstratégiák. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. (főként 17–62.)

BORSI-KÁLMÁN 1999 = BORSI-KÁLMÁN Béla: Töredékes látlet az erdélyi románság sérelmeinek társadalomtörténeti (lélektani) gyökereiről. Adalékok a nemzeti-nemzetiségi kérdés (magyar) megközelítéséhez. In: BORSI-KÁLMÁN Béla: *A békétlenség stádiumai. Fejezetek a magyar–román kapcsolatok történetéből*. (Pro Minoritate Könyvek). Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 179–192.

BORSI-KÁLMÁN 2013 = BORSI-KÁLMÁN Béla: A román–magyar ellentétek gyökerei, a megbékélés lehetőségei. In: BORSI-KÁLMÁN Béla *Nemzetstratégiák. Politológiai és társadalom-lélektani esszék, tanulmányok a román–magyar(francia) a szlovák(cseh)–magyar, a francia–amerikai és a német–francia viszony történetéből*. Méry Ratio–Kisebbségekért Pro Minoritate Alapítvány, Budapest, 2013. 7–78.

BORSI-KÁLMÁN 2018 = BORSI-KÁLMÁN Béla: *Elvetélt bizánci reneszánszból Nagy-Románia. Egy állameszme etnogenezise*. Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 2018.

BORSI-KÁLMÁN 2020 = BORSI-KÁLMÁN Béla: *Kisfiúk a nagy viharban. A temesvári „Levente-pőr” – az első román „irredenta per” – története, 1919–1922*. Kortárs Kiadó, Budapest, 2020. (különösen: 129–131.; 264–287.)

- BORSI-KÁLMÁN 2021 = BORSI-KÁLMÁN Béla: Utóvédirodalom. *Szabadság* (Kolozsvar), 2021. július 21., 3. old. és július 22., 3.
- BOTORAN 1990 = BOTORAN, Constantin: De ce a fost menținută armata română pe aliniamentul Tisei. *Revista de istorie militară*, 1990/5. 33–35.
- BRĂTIANU 1940 = BRĂTIANU, Gheorghe: *Acțiunea politică și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui I. C. Brătianu*. Ed. Cartea Românească, București, 1940. 143.
- CLERK 1922 = Charles Upson Clerk: *Greater Roumania*, New York, 1922 [Kessinger Publishing, LLC (September 10, 2010)]. 258.
- DJUVARA 2017 = DJUVARA, Neagu: *Lehet-e igaz a történetírás? A történelem „általános viszonylagosságáról”*. Episztemológiai eszszé. Ford. Rostás-Péter István. Koinónia, Kolozsvar, 2017. 49–52.
- DOMONKOS 2005 = DOMONKOS László: *Kommandó a Kárpátokban – A Maderspach-történet*. Masszi Kiadó, Budapest, 2005.
- HORVÁTH 2004 = HORVÁTH Jenő: *A Milleniumtól Trianonig. Huszonöt év Magyarország történetéből 1896–1920*. [A könyv főszövege az 1938-as kiadás reprintje.] Nyitott Könyv Kiadó, Budapest, 2004. IX–XCVI. (különösen XXXIV–XXXVII.)
- GÁSPÁR. é. n. = GÁSPÁR Ármin: *Hóhérok és Mártírok*. Makkay Zoltán Könyvkiadó vállalata, Budapest, é. n. („Erdélyért”), I–II. köt.
- FERENCZY 1911 = [Árkosi] FERENCZY, Kálmán: *A pálfalvi szél-molnár*. A szerző kiadása, Budapest, 1911. 91–103.
- GRATZ 2003 = *A bolsevizmus Magyarországon. Andrássy Gyula gróf, Matlekovits Sándor, Berzeviczy Albert, Vlassics Gyula báró közreműködésével*. Szerk. Gratz Gusztáv. Vál. és az utószót írta Kupa László. Vadszőlő Kiadó, Budapest, 2003. [Válogatás az 1921-ben a Franklin-Társulat által megjelentetett könyv anyagából.]
- GUEST 1921 = GUEST, L. Haden: *The Struggle for Power in Europe*. London, 1921. 192., 195.
- HORVÁTH 2003 = *Tanúskodni jöttem. Válogatás a két világháború közötti román emlékirat- és naplóirodalomból*. Ford., szerk., a jegyzeteket és az előszót írta Horváth Andor. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvar, 2003.
- HORY 1960 = *Bukarestben. Hory András visszaemlékezései (1921–1924)* 1960. (kézirat, gépirat, MTA Könyvtára, Kézirattár, Ms. 10.864/3., 29. fol.
- IORDACHE 1994 = IORDACHE, Anastasie: *Ion I. C. Brătianu*. (Historia) Editura Albatros, București, 1994.
- IORDACHI – TRENCSENYI 2000 = IORDACHI, Constantin Iordachi – TRENCSENYI Balázs: *A megújulás esélyei: a román történetírás tíz éve (1989–1999)*. *Replika*, 41–42. szám, 2000. november, 165–194.

- I. TÓTH 1966 = I. TÓTH Zoltán: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon. In. I. TÓTH Zoltán: *Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok*. Kiad. Csatári Dániel. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. 79–107. (különösen: 89–97.)
- JANCSÓ – SZEKERNYÉS 2004 = JANCSÓ Árpád – SZEKERNYÉS, János: *Maderspach*. ArtPress Kiadó, Temesvár, 2004.
- K. LENGYEL 2020 = K. LENGYEL Zsolt: Elméleti önmentés, öntevékeny ellenállás, kényszerű beilleszkedés. In: *Impériumváltás Erdélyben*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. KOMP-PRESS Kiadó–Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvár, 2020. 264–306.
- L. BALOGH 2011 = L. BALOGH Béni: *Alexandru Vaida-Voevod és a magyarok* <https://itthon.transindex.ro>; 2011. október 15.; 2011. október 17. (Letöltve 2021. 09. 06.)
- L. BALOGH 2020 = *Románia és az erdélyi kérdés 1918–1920-ban. Dokumentumok*. Szerk. és a bev. tanulmányt írta L. Balogh Béni. Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Történettudományi Intézet, Budapest, 2020. 18–19.
- L. BALOGH 2021 = L. BALOGH Béni: *Párhuzamos életrajzok. Petru Groza és Alexandru Vaida-Voevod viszonyulása a magyarokhoz: gyermek- és ifjúkori tapasztalatok* <https://erdelyikronika.net> 2021/06/17 › parhuzamos-e... (Letöltve 2021. 09. 06.)
- LEUȘTEAN 2002 = LEUȘTEAN, Lucian: *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon 1918–1920*. Editura Polirom, Iași, 2002, 141.
- LIPCSEY 2009 = LIPCSEY Ildikó: *103 nap – Budapest román megszállása*. Magyarok Világszövetsége Kiadó, Budapest, 2009.
- LUDMAN 1995 = LUDMAN Ferenc [alias Borsi-Kálmán Béla]: Románia helyzetéről, fejlődési trendjéről és a magyar–román viszonyról a közép-kelet-európai térségben 1989 után (Vázlat), *PRO MINORITATE*, 1995/3-4, 8–30.
- LUNGU – GRIGORIE – SCURTU 2005 = *1920: un act de justiție : documente*. Kiadta Corneliu Mihail Lungu– Ioana Grigorie – Ioan Scurtu. Editura Elion, București, 2005. 241–242.
- MADERSPACH 2007 = MADERSPACH Viktor: *Az oláhok vérnyomában a Fekete-tengerig*. Masszi Kiadó, Budapest, é. n. (Első kiadás: Miskolc, 1930, ifj. Ludvig és Janovits Könyvnyomdája, Julier Ferenc előszavával. Új [nyolcadik] kiadását – Domonkos László A história fenegyereke c. utószavával – a Masszi Kiadó gondozta és jelentette meg 2007-ben.
- MADERSPACH 2013 = MADERSPACH Viktor: *Menekülésem Erdélyből*. Lazi Könyvkiadó, Szeged, 2013.
- MAJOR 2004 = MAJOR Zoltán: A trianoni vádlott megszólal. Tudományos pálya és történelmi kor Horváth Jenő magyar

diplomáciatörténész munkásságában. In: HORVÁTH 2004. IX–XCVI. (különösen XXXIV–XXXVII.) Horváth Jenő: *A Milleniumtól Trianonig. Huszonöt év Magyarország történetéből 1896–1920.* [A könyv főszerzője az 1938-as kiadás reprintje.] Budapest, 2004, Nyitott Könyv Kiadó, IX–XCVI. (különösen XXXIV–XXXVII.).

MAKKAI 2021 = MAKKAI László: *A román társadalomtörténet vázlatja.* Magyar Szemle Füzetek, Budapest, 2021.

MAMINA 1997 = MAMINA, Ion: *Consilii de coroană.* Editura Enciclopedică, București, 1997, (főként: 58–83.)

MĂRDĂRESCU 1921/1922 = Generalul G. D. Mărdărescu: *Campania pentru desrobirea Ardealului și ocuparea Budapestei, 1918-1920.* Editura Cartea românească, București, 1921/1922. 157. (Új kiad. Ed. Militară, București, 2009.)

MISKOLCZY 2020 = MISKOLCZY Ambrus: *Ultrasubjektív tünődések.* Magyar Szemle, Új folyam XXIX. 3-4. szám. (<http://www.magyarszemle.hu>) cikk › 20200423 ultraszu. http://www.magyarszemle.hu/cikk/20200423_ultrasubjektiv_tunodesek (Letöltve: 2021. 11. 13.)

MÍTOSZOK 2004 = *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon. Tanulmányok.* Főszerk. Miskolczy Ambrus. ELTE Román Filológiai Tanszék–Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest, 2004.

ORMOS 1998 = ORMOS Mária: *Magyarország a két világháború között 1914–1945.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998.

PAPP = PAPP Livia: *Az első világháború képe a román emlékiratok és szépirodalmi művek tükrében* (kézirat), 90. fol.

PERCZEL 2020=PERCZEL Olivér: Budapest román megszállása. *Interpress Magazin*, 2020/2. szám.

PERCZEL 2019/a = PERCZEL Olivér: Budapest román megszállása, 2019. május 15. Videóelőadás, www.magyarvagyonok.hu › videók › 29-Oktato › 52986.

PERCZEL 2019/b = PERCZEL Olivér: Bihar megye román megszállása, 1919–1920. *Új Nézőpont*, a Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti Egyesület online folyóirata, 93–104. p. www.clioinstitutu.hu › single-post › 2019/12/29 › Perczel.

POP 2002 = POP, Ion Aurel: *Istorie, adevărul și miturile.* Editura Enciclopedică, București, 2002.

REPINGTON 1922 = REPINGTON, Charles à Court: *After the War.* Boston, 1922. 165.

ROLLA 1983 = ROLLA Margit: *Kafka Margit.* 2. Út a révig. Az MTA Könyvtár Közleményei 12, Budapest, 1983. 134.

ROMSICS 1996 = ROMSICS Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 160.

ROSULESCU 2012 = ROSULESCU, Vladimir: Ocuparea Bucurestii de români - 3 august 1919 – Rezumat BBB - X <http://vladimirrosulescu-istorie.blogspot.com> › (vineri, 30 noiembrie 2012.) (Letöltve 2021. 09. 08.)

SURÁNYI 1936/II. = SURÁNYI Miklós: *A csodavárók*. Singer és Wolfner, Budapest, 1936. II. köt. 263.

SZARKA 1994 = *Töredékek Jászi aradi tárgyalásaiból*. Gépirat, MOL, K szekció, K 610 – I XC, 13–14. fol. (Az én kiemeléseim! – B.-K. B.) Mai helyesírásban közölte Szarka László: Iratok az 1918. novemberi aradi magyar–román tárgyalások történetéhez. *Regio*, 1994/3. 160.

SZARKA 2020 = SZARKA László: Arad 1918. A magyar kormány és a Román Nemzeti Tanács tárgyalásai az erdélyi kérdés átmeneti rendezéséről. In: *Impériumváltás Erdélyben*. Szerk. Kovács Kiss Gyöngy. KOMP-PRESS Kiadó–Iskola Alapítvány Kiadó, Kolozsvár, 2020. 74–98.

SZÁSZ 2004 = SZÁSZ Zoltán: A sorsban bizakodó Románia. Szövetségben az ellenséggel. *História*, 2004/6–7., 42–44.

SZÁSZ 1986 = *Erdély története*. III. köt. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1986. 1711–1714.

SZÁSZ 2019 = Szász Zoltán: Egy kivonulás előzményei oldalnézetben. In: *Tanulmányok POLLMANN FERENC tiszteletére*. Szerk. Domokos György, Kramli Mihály, Mészáros Kálmán. Budapest, 2019. Szerzői kiadás, 283–296.

SZÜCS 1970 = SZÜCS Jenő: *A nemzet historikuma és a történet szemlélet nemzeti látószöge (hozzászólás egy vitához)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

SZTÁRAY 1980 = SZTÁRAY Zoltán: A bukaresti titkos szerződés. Hogyan adták el Erdélyt az antanthatalmak? *Új Látóhatár*, 1980. 1. sz. 76–89. (különlenyomatban is: 15 old.)

ȚĂȚĂ (keltezés nélkül) = ȚĂȚĂ, Octavian: *Mândria de a fi român* Reflectii pe marginea unei dispute între Lucian Boia și Ioan Aurel Pop; <https://www.timpul.md> › articol › man. (Letöltve: 2021. 08. 25.)

VAIDA VOEVOD 2018 = VAIDA VOEVOD, Alexandru: *Levelek a Békekonferenciáról. Párizs – Versailles 1919–1920*; tan., jegyz. Mircea Vaida-Voevod, ford. Eke Zsuzsa és Molnár Judit. Kriterion, Kolozsvár, 2018.

VAIDA VOEVOD/II. = VAIDA-VOEVOD, Alexandru: *Memorii*. II. köt. A szöveget gondozta, az előszót, a jegyzeteket és a kommentárokat írta Alexandru Șerban. Editura Dacia, Cluj-Napoca, 1995. 169. Vö. L. BALOGH BÉNI 2011 = L. Balogh Béni: *Alexandru Vaida-Voevod és*

a magyarok. <https://itthon.transindex.ro>; 2011. október 15.; 2011. október 17. (Letöltve: 2021. 09. 06.) L. Balogh Béni: *Párhuzamos életrajzok. Petru Groza és Alexandru Vaida-Voevod viszonyulása a magyarokhoz: gyermek- és ifjúkori tapasztalatok* <https://erdelyikronika.net> › 2021/06/17 › parhuzamos-e... (Letöltve: 2021. 09. 06.)

VÁGI 1994 = VÁGI, Gábor [1947–1990]: *Mezőhegyes*. Kardos Sándor képeivel. Századvég Kiadó, Budapest, 1994. 16.

VÁRY 1922/1993 = *A vörös uralom áldozatai Magyarországon*. Hivatalos jelentések és bírói ítéletek alapján írta és kiadja Dr. Váry Albert koronaügyész-helyettes, 1922. Új kiadás: Szegedi Nyomda, Szeged, 1993.

VERES 2008 = VERES Emese Gyöngyvér: *„Mikor Oláhország háborút izene...” A barcasági csángók kálváriája*. Barcasági Könyvek 2. Barca Kiadó, Budapest, 2008.

VERESS, Sándor: *Románia története* (kézirat, MTA, Kézirattár; jelzete: Ms. 40491/7., 39. fol.).

VINCZE 2020 = VINCZE, Gábor: Huszonöt bot. Trianon 100 – Román atrocitások, tömeggyilkosságok Kelet-Magyarországon. *Magyar Nemzet, Lugas*, 2020. szeptember 5., 10–11.

VOGEL 1998 = Vogel Sándor: Lucian Boia: Történelem és mítosz a román nemzettudatban. *Külpolitika*, 1998/1. (tavasz), 125–138.

ZÁDOR é.n. = ZÁDOR, Miklós: *Nagyromán politika*. Cserépfalvi [Andrási József Nyomda], Budapest, é. n.

ZÁKONYI 1997 = ZÁKONYI Botond: Nemzetiségek a múlt századi Romániában Bevezetés Veress Sándor írásához. *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 1997. 8. évf. 2. sz.

ZELEI 2003 = ZELEI Miklós: *A halasi norma*. Nagy Szedér István regényes élete. GM&Társai Kiadó, Pest-Buda, 2003. MMIII, 25–34.

BENE KRISZTIÁN
A VÖRÖS TERROR ATYJÁNAK TESTVÉRE,
A FRANCIA HADSEREG TÁBOROKA:
ZINOVIJ ALEKSZEJEVIC PESKOV

Az új- és modernkori történelem során Franciaország és Oroszország számos alkalommal kerültek egymással szembe a harcmezőn, mint ahogy szövetségesként is küzdöttek egymás oldalán. Ebből kifolyólag természetesnek tekinthető, hogy szép számban vannak olyan személyek, akik katonai pályafutásuk során valamilyen formában mindkét ország történelmének részévé váltak. Egyesek jól ismertek mind Franciaországban, mind pedig Oroszországban, mások pedig csupán az egyik országban örvendenek nagyobb ismertségnek.

A következő oldalakon a terjedelmi korlátok szabta keretek között egy olyan személyiség életútját próbáljuk meg felvázolni, akinek karrierje és tevékenysége elsősorban Európa nyugati felén ismert, ugyanakkor joggal tarthat igényt érdeklődésre a kontinens keleti részén is. Rendkívül változatos és élményekben gazdag élete Oroszországban kezdődött, azonban egy váratlan találkozásnak köszönhetően alapvető fordulatot vett, amelynek következtében a leendő katona és diplomata már fiatalkorában számos országban megfordult, mielőtt véglegesen elkötelezte magát Franciaország szolgálata mellett. Testi épségét sem kímélve évtizedekig a francia haderő kötelékében teljesített szolgálatot, mielőtt egy újabb sorsfordító döntéssel a száműzetésben tevékenykedő Charles de Gaulle táborát választotta a jól megérdemelt nyugdíj helyett. Ezt követően rendkívül sikeres diplomáciai pályát futott be, amelyet az évek során – katonai szolgálataihoz hasonlóan – számos hivatalos elismeréssel jutalmaztak.

Gorkij védenca

Jeshua Zalman Szverdlov (oroszul *Zinovij Mihajlovics Szverdlov*) 1884. október 16-án született Nyizsnyij Novgorodban zsidó kisiparos családban *Mihail Izrailevics* és *Jelizaveta Szolomonovna* nyolc gyermeke közül a legidősebbként.¹ Édesanyját korán elveszítette, ő pedig testvéreivel együtt nélkülözések közepette nőtt fel és korán rossz társaságba keveredett, miközben folyamatosan pénzszükében volt, így a törvényesség határmezsgyéjén mozogva járult hozzá családja fenntartásához.² Eközben a megtapasztalt nehézségek testvérével, az 1885-

¹ DUBOSCLARD 2001, 243.

² HURÉ 2007, 17.

ben született *Jakov Mihajlovics Szverdlov*val együtt szinte magától értetődő módon vezették a szociáldemokrata mozgalom soraiba. Szerencsés módon 1896-ban találkozott *Alekszej Makszimovics Peskov*val, írói álnevén *Makszim Gorkij*jal, aki szárnyai alá vette a tehetséges fiút, akiben minden bizonnyal gyermekkori önmagát látta meg és ezt követően mentoraként egyengette pályafutását.³ 1902-ben Gorkij hivatalosan is fiává fogadta Szverdlovot, aki felvette az ortodox vallást, majd később a nevét is, így végül *Zinovij Alekszejevics Peskov*⁴ néven vált ismertté.⁵

Az orosz–japán háború kitörését követően Peskov nem akart a cári hadsereg kötelékében szolgálni a Távol-Keleten, ezért elhagyta Oroszországot. Finnországon, Svédországon és Anglián keresztül érkezett meg Kanadába, ahol különböző munkákból tartotta fenn magát. 1905-ben Gorkij is elhagyta szülőhazáját a forradalmi megmozdulások vérbe fojtása után, 1906-ban pedig az Egyesült Államokban vett részt adománygyűjtő körúton a bolsevikok számára, amelynek során az általa gyakran Zinyának és Zinykának becézett Peskov is csatlakozott hozzá, és az időközben elsajátított angol nyelvtudásának köszönhetően tolmácsként segítette munkáját.⁶ Az utazás végül botrányba fulladt, amikor az amerikai közvélemény – valószínűleg az orosz hatóságok segítségével – értesült róla, hogy körútjára nem felesége, hanem szeretője, *Marija Fjodorovna Andrejeva* kísérte el. Gorkij ekkor Capri szigetére utazott, ahol a következő éveket műveiből származó bevételeinek köszönhetően fényűző körülmények között töltötte, világa pedig a forradalmi változásokat kívánó orosz értelmiségiek egyik találkozóhelye lett, még *Vlagyimir Iljics Uljanov* (mozgalmi nevén *Lenin*) is megfordult ott, amit többek között egy *Alekszandr Alekszandrovics Bogdanov*val folytatott sakkpartijáról készült híres fotó örökített meg.⁷ Peskov szintén csatlakozott hozzá a festői szépségű szigeten, de csak 1907-ben, miután még egy évet az Egyesült Államokban, majd Új-Zélandon töltött nyelvtudását tökéletesítve és új tapasztalatokat szerezve.⁸

Végül 1907 májusában döntött úgy, hogy örökbefogadó apja hívásának eleget téve csatlakozik hozzá a Tirrén-tenger található szige-

³ DE SAIRIGNÉ 2019, 23–33.

⁴ Nevének francia írásmódja ingadozó, előfordul Pechkov, illetve Pechkoff formában is, de általában az utóbbit használják.

⁵ MAEE 249PAAP. Papiers Zinovi Pechkoff (1884–1966). 2.

⁶ DUBOSCLARD 2001, 244–245.

⁷ Lásd például BALLESTREM 1969, 290.

⁸ DE SAIRIGNÉ 2019, 62–81.

ten. A következő évek során Gorkij személyi titkáraként tevékenykedett, közreműködött az író társasági életének megszervezésében, aki gyakorlatilag saját iskolát hozott létre a száműzetésben élő orosz emigránsoknak. Ez egyfajta szabadegyetemként működött, melynek egyik legszorgalmasabb hallgatója Peskov volt, akinek ebben a pezsgő szellemi közegben lehetősége nyílt bepótolnia azt, ami a hagyományos felsőoktatásból való távolmaradása okán hiányzott a műveltségéből.⁹ Tudásának gyarapodását jól jelzi az a tény is, hogy utazásainak és a szigeten töltött időszaknak köszönhetően állítólag hét nyelven beszélt, ami elősegítette Gorkij mellett végzett munkáját is.¹⁰

1910 októberében megismerkedett egy kozák ezredes lányával, *Lidia Bourago*-val (1889–1966), aki mindössze öt nap ismeretség után feleségül vett. A párnak már a következő évben megszületett *Elizabeth* nevű lánya (akit Peskov korán elhunyt édesanyja után neveztek el), a család pedig annak érdekében, hogy elszabadulhasson a Capri szigetén lévő „aranykalickából”, Kanadába utazott. Peskov ekkor már számos jó ismerőssel és barátal rendelkezett az észak-amerikai országban, ugyanakkor a beilleszkedés nem volt könnyű a család számára, ahol az apának és az anyának is keményen kellett dolgozni a napi betevőért. Minden bizonnyal ez is közrejátszott abban, hogy néhány évvel később a rövidéletű kapcsolat véget ért, és a pár 1915-ben hivatalosan is elvált.¹¹

Gorkij 1913-ban – sok más emigránshoz hasonlóan – a Romanov-dinasztia 300 éves évfordulója alkalmából amnesztiát kapott és hazatérhetett Oroszországba. Villája lezárását, függő ügyeinek rendezését és könyvtára biztonságba helyezését az Európába visszatérő Peskovra bízta, aki ezeket a feladatokat korábbi hatékonyságával végezte el, ugyanakkor nem követte az íróat vissza szülőföldjükre, továbbra is Olaszországban maradt. Annak ellenére, hogy Peskov korábban elutasította a katonai szolgálatot, az I. világháború kitörésekor úgy döntött, hogy fegyvert ragad. Érdekes módon nem hazája hadseregében kívánt szolgálni, hanem egy egész életútjára kiható komoly döntést hozva 1914

⁹ HURÉ 2007, 35–39.

¹⁰ OROSZ 2015, 64.

¹¹ (DE SAIRIGNÉ 2019, 104–122.) A család még együtt tért vissza Olaszországba, ahol a kapcsolatot Peskov a válás után is tartotta volt feleségével és lányával. Utóbbi apja rosszállása ellenére hozzáment a római szovjet nagykövethez, aki diplomáciai kiküldetése lejártá után hazatérve a sztálini tisztogatások áldozatául esett. A férfit 1937-ben kivégezték, feleségét pedig a Gulágra küldték. (OROSZ 2015, 65.) 1974-ben sikerült a Szovjetunióból Franciaországba utaznia az apja után neki járó örökség kapcsán, majd visszatért hazájába, ahol fia (Alekszej) és unokája (Liza) várta. Későbbi sorsa ismeretlen. DE SAIRIGNÉ 2019, 566–568.

augusztusában Franciaország genovai konzulátusán jelentkezett a Francia Idegenlégió kötelékébe. Jelentkezését hivatalosan augusztus 31-i dátummal iktatták az Idegenlégió nizzai toborzóirodájában, Peskovot pedig másodosztályú közlegényként az 1. légiós ezred kötelékébe osztották be.¹²

A légiós

Franciaország az I. világháború kirobbanásakor immár második alkalommal kényszerült arra, hogy bevezesse a külföldi önkénteseknek a háború időtartamára szóló speciális katonai szolgálatot (*engagé volontaire pour la durée de la guerre*), amely már jól vizsgázott korábban a francia–porosz háború során. 1914 nyarán számos, Franciaországban élő külföldieket tömörítő szervezet bátorította arra tagjait, hogy jelentkezzenek a francia hadsereg kötelékébe és harcoljanak befogadó hazájuk védelmében. Ezeknek a közösségeknek a többsége lelkesen reagált ezekre a felhívásokra, melynek következtében tagjaik igen nagy számban jelentkeztek az Idegenlégió soraiba, már a nyári hónapok során is az alakulat hagyományos ötéves szerződésének feltételeit elfogadva. A jelentkezőkben rejlő potenciált érzelve a francia kormány bejelentette, hogy a mozgósítás megindítása után húsz nappal a külföldi önkéntesek csatlakozhatnak az Idegenlégióhoz a fenti különleges, a háború időtartamára szóló szerződéssel.¹³

Ennek eredményeként augusztus 21-től igen nagy létszámban jelentek meg külföldi önkéntesek az Invalidusokban felállított toborzóirodában, akik közül összesen 42.883 főt találtak szolgálatra alkalmasnak a háború végéig. Az önkéntesek több mint ötven nemzet soraiból kerültek ki, és igen nagy számban voltak közöttük oroszok, az összeállítások szerint 3.393 fő, tehát az összes külföldi önkéntes mintegy nyolc százaléka.¹⁴ A francia katonai parancsnokság a jelentkezők hatékonyabb bevetése érdekében úgy döntött, hogy újonnan létrehozott egységekbe sorolja az önkénteseket. Ennek megfelelően a már rendelkezésre álló idegenlégiós ezredek személyi állományának és a korábban leszerelt tartalékos légiósok felhasználásával 1914 végéig négy menetezredet hoztak létre, amelyeket a frissen jelentkezett önkéntesekkel töltöttek fel teljes létszámra. Az ősz folyamán a külföldi újoncokat ezekhez az egységekhez irányították, amelyeket gyors kiképzés után be is vetettek a fronton a német csapatok ellen.¹⁵ Az 1914–1915-

¹² DUBOSCLARD 2001, 245–246.

¹³ BECKER 2007, 87–88.

¹⁴ COMOR 2013, 358.

¹⁵ DOUMIC 1926, 3.

ős műveletek komoly veszteségekkel jártak, ráadásul az antant-országokból származó (főként belga és orosz) önkéntesek lehetőséget kaptak rá, hogy saját nemzeti hadseregükben folytassák szolgálatukat, amivel a többségük élt is, így 1915 végére az orosz önkéntesek száma jelentősen visszaesett az Idegenlégió sorain belül.¹⁶

Peskov a 20881-es azonosítószámot kapta szerződése aláírásakor, a toborzóirodában felvett adatai szerint pedig 1914. augusztus 31-én a következő fizikai adottságokkal rendelkezett: fekete haj, sötétbarna szemek, magas homlok, szögletes orr, kerek arc, 91 centiméteres mellkassátmérő, 61 kilogrammos súly, 162 centiméteres magasság. Mindezek alapján elmondható, hogy nem rendelkezett kimondottan robusztus testalkattal, de nem számított túl törékenynek sem, a korszakban inkább alulról közelítette az átlagot. Jelentkezése után Nizzából Avignon-ba irányították, ahol csatlakozott új alakulatahoz, az 1. légiós ezred 2. menetezredének B zászlóaljához.¹⁷ Ez volt az első a francia hadvezetés által felállított négy légiós menetezred közül, amelyet 1914. augusztus 21-én hoztak létre négy zászlóaljjal.¹⁸ Személyi állományának többségét frissen jelentkezett külföldi önkéntesek alkották, akiknek egy része franciául sem beszélt. Ennek következtében átmenetileg szakítottak az azzal a szabállyal, hogy az alakulat vezényleti nyelve kötelezően a francia legyen, és a katonákat nemzetiségenként osztották be az alegységekbe, hogy megkönnyítsék a kommunikációt.¹⁹ Ebben a helyzetben különösen nagy hasznát vették Peskov széleskörű nyelvtudásának, aki könnyedén megértette magát az önkéntesek többségével. Szolgálatait felettese is értékelték, hiszen 1914. október 21-én elsőosztályú közlegénynevé is értékelték, 1915. április 1-jén pedig őrzetetővé nevezték ki.²⁰

A gyorsított kiképzés lezárultával a menetezredet már október 18-án szolgálatra alkalmasnak nyilvánították és az 5. hadsereg alárendeltségébe helyezték Champagne-ban.²¹ A marokkói hadosztály parancsnoksága alá tartozó ezred 1915 áprilisáig kizárólag védelmi feladatokat látott el, május elején azonban a megerősített német vonalak elleni támadásra rendelték. Az egység május 9-én kijelölt céljait elfoglalta, azonban egy nap alatt elveszítette létszámának több mint felét (50 tisztet, valamint 1889 altisztet és légióst), ezért ideiglenesen visszavonták a

¹⁶ COMOR 2007, 28.

¹⁷ DE SAIRIGNÉ 2019, 130–134.

¹⁸ SHD GR 26 N 861/1. 2e régiment de marche du 1er étranger: J.M.O. 1914. augusztus 12. – 1914. december 31.

¹⁹ MAHUAULT 2013, 98.

²⁰ COMOR 2013, 686.

²¹ SHD GR 26 N 861/1. 2e régiment de marche du 1er étranger: J.M.O. 1914. augusztus 12. - december 31.

frontvonal mögé.²² A harcokban Peskov is súlyosan megsebesült, Carency község bevétele során egy golyó eltalálta a jobb karját, amely a harctéri ellátás és a kórházi ápolás ellenére elüszkösödött, ezért a légiós életét csak a végtag amputálásával tudták megmenteni.²³ A megcsónkított légiós harctéri teljesítményét 1915. augusztus 28-án Hadiéremmel (*Médaille militaire*), a nem tiszti rangban szolgáló katonák számára adható legmagasabb kitüntetéssel, illetve pálmákkal ékesített Hadikeresztel ismerték el.²⁴ Ugyanakkor – karja elvesztése miatt – további katonai szolgálatra alkalmatlannak találták és 1916. április 3-án rokkantsági járadékkal leszerelték a hadsereg kötelékéből.²⁵

A légiós tisztt

Peskov azonban az átélt tapasztalatok ellenére sem ábrándult ki a háborúból, ezért amikor felépülése után visszatért Olaszországba családját meglátogatni, örömmel tett eleget egy felkérésnek, hogy előadás formájában ossza meg háborús tapasztalatait az érdeklődőkkel. Fellépése akkora sikert aratott, hogy a következő hónapok során a francia nagykövetség támogatásával előadókörúton vett részt Olaszország különböző városaiban, amely során a Gorkij mellett jó előadókészségre szert tett fiatalember energikus beszédei a visszajelzések szerint jelentősen hozzájárultak a helyi lakosság hangulatának és harci kedvének javításához. Meglepő módon a leszerelt légiós örvezető nem kívánta feladni katonai karrierjét, ezért amikor értesült róla, hogy a francia hadsereg több nyelven beszélő tolmácsokat keres tiszti beosztásba abból a célból, hogy közreműködjenek a semleges országok felé irányuló háborús propagandatevékenységben, azonnal jelentkezett. A lehetőségek jelölteket a befolyásos francia politikus, *Philippe Berthelot* hallgatta meg, aki a külügyminisztérium főtitkáráként szinte egyszemélyben irányította Franciaország külpolitikáját az I. világháború során. A tapasztalt politikus meglátta a lehetőséget a jelentős életpaszttalattal rendelkező, jó fellépésű, harcedzett orosz fiatalemberben és ki-nevezte az Egyesült Államokba küldött delegáció tagjai közé. Ebből kifolyólag Peskov 1916. június 22-én újabb, a háború időtartamára szóló szerződést írt alá a Francia Idegenlégióval, majd ezt követően azonnal hadnagyi, augusztusban pedig ideiglenesen főhadnagyi rangba nevezték ki.²⁶

²² SHD GR 26 N 861/2. 2e régiment de marche du 1er étranger: J.M.O. 1915. január 1. - november 11.

²³ DE GMELINE 2016, 270.

²⁴ MAEE 249PAAP. Papiers Zinovi Pechkoff (1884–1966). 3.

²⁵ DUBOSCLARD 2001, 246.

²⁶ DE SAIRIGNÉ 2019, 170–180.

Amerikai működése annyira sikeresnek bizonyult, hogy az eredetileg csupán háromhónaposra tervezett kiküldetését végül 1917. május 1-ig meghosszabbították. Ennek keretében – korábbi olaszországi körútjához hasonlóan – előadásokat kellett tartania háborús tapasztalatairól annak érdekében, hogy elősegítse az Egyesült Államok belépését a háborúba Franciaország oldalán. Nehéz megítélni, hogy az orosz főhadnagy mekkora szerepet játszott abban, hogy az észak-amerikai állam 1917. április 6-án hadat üzent a központi hatalmaknak, de kétségtelen tény, hogy a francia vezérkar Peskov tevékenységét sikeresnek értékelte és hazatérése után 1917 májusában századosnak nevezte ki.²⁷

A francia kormány úgy döntött, hogy delegációt küld Oroszországba annak érdekében, hogy meggyőzze az 1917 februári polgári demokratikus forradalom után létrejött ideiglenes kormányt a Németország elleni harc folytatásának szükségességéről. Ebben a francia külügyi szervek komoly szerepet szántak a képességeit már meggyőzően bizonyított Peskovnak, aki szülőföldjén értelemszerűen jó kapcsolatokkal rendelkezett. Utóbbiak közül ki kell emelni fivérét, Jakovot, aki 1917 áprilisában a bolsevik párt központi bizottságának tagja lett,²⁸ így a vele való esetleges együttműködés komoly haszonnal járhatott a francia kormány számára. Az ismert események fényében ez a küldetés nem járt sikerrel, azonban a francia hadvezetés továbbra is számított Peskov helyismeretére és nyelvtudására, ezért 1917 novemberében áthelyezték *Henri Berthelot* tábornok romániai katonai missziójához,²⁹ azonban a hadi helyzet alakulása miatt végül Észak-Amerikán és Japánon keresztül Szibériába irányították, hogy összekötőként és tanácsadóként közreműködjön a Vörös Hadsereg ellen küzdő katonai erők újjászervezésében. Az itteni katonai vereségek után a Kaukázusban, majd a Krím-félszigeten folytatott hasonló tevékenységet, de a bolsevik erők győzelme miatt végül 1920 novemberében vissza kellett térnie Franciaországba. Bár küldetése kudarccal zárult, Peskov nem volt boldogtalan, mert megismerkedett *Szalomeja Nyikolajevna Andronyikova* georgiai hercegnővel, akivel a következő években együtt élt.³⁰

²⁷ COMOR 2013, 686.

²⁸ Az októberi forradalom egyik előkészítője volt, majd novemberben az Összoroszországi Központi Végrehajtó Bizottság elnöke lett, gyakorlatilag Lenin után a második ember a bolsevik pártban. Ebben a minőségében ő jelentette be a vörös terror kezdetét 1918 szeptemberében, illetve – Lenin mellett – az ő nevéhez fűződik a cári család kivégzését elrendelő parancs kiadása. Nem sokkal később a spanyolnátha végzett vele, 1919. március 16-án hunyt el. Életével és politikai tevékenységével kapcsolatban lásd. LUNACSARSZKIJ 1983.; GÁL 2019. és SZÉKELY 2021, 32.

²⁹ Ezzel kapcsolatban lásd bővebben BENE 2020.

³⁰ MAEE 249PAAP. Papiers Zinovi Pechkoff (1884–1966). 2.

Néhány kisebb diplomáciai küldetés után sikerült elérnie, hogy 1922 májusában a Marokkóban állomásozó francia csapatok parancsnokságára helyezték át, ahol kérte, hogy harcoló alakulat vezetői posztját bízzák rá. Noha hadirokkant volt és nem részesült tiszti kiképzésben, korábbi eredményeire való tekintettel a 4. légiós gyalogezredhez helyezték, ahol a 12. század parancsnokságát kapta meg. Nyilvánvaló hiányosságai ellenére váratlanul jól helytállt az *Abd el-Krim* vezette felkelők elleni harcokban, számos alkalommal kitüntették bátorságáért, katonái pedig rajongtak érte és elnevezték a „káprázatos félkarúnak” (*manchot magnifique*) az orosz tisztet, aki vakmerő volt a harcmezőn és emberséges a beosztottjaival. 1925 júniusában golyót kapott a bal lábába, ami hosszú kórházi kezelést vont maga után.³¹

Franciaország iránti elkötelezettségét 1923-ban francia állampolgársággal, harctéri teljesítményét pedig 1926-ban a Becsületrend tiszti fokozatával ismerték el, szolgálataira ugyanakkor a következő évek során (1926 és 1929 között) Franciaország washingtoni nagykövetségén tartottak igényt. Azzal a feladattal bízták meg, hogy javítsa a francia és amerikai katonai körök és veteránszervezetek közötti kapcsolatokat. Mivel a Francia Idegenlégióról kedvezőtlen kép alakult ki az Egyesült Államokban, annak helyreállítása érdekében könyvet írt saját légiós élményeiről Marokkóban, amely 1926-ban egyszerre jelent meg a tengerentúlon és Nagy-Britanniában.³² Ennek népszerűsítése kapcsán számos előadást tartott, valamint rádió- és újságinterjúkat adott, majd később filmforgatókönyvet is írt belőle, amelyből a *Metro-Goldwyn-Mayer* stúdió 1928-ban filmet is forgatott *The Bugle Sounds* címmel. Peskov 1930-ban kérte, hogy helyezték át újból csapatszolgálatra, és sikeres amerikai működése után a kérését teljesítették, így az Egyesült Államokból Levantéba utazott, hogy újból a Légión kötelességében szolgálhasson.³³

A következő tíz év során Peskov felváltva teljesített szolgálatot a Közel-Keleten és Marokkóban különböző légiós alakulatok élén, amely hozzájárult szokatlan katonai karrierje kiteljesedéséhez. 1932 szeptemberében zászlóaljparancsnoki kinevezést kapott, így ezt követően már nagyobb egységeket is harcba vezethetett. Feladatait mindig sikerrel teljesítette, felettesei elismerően nyilatkoztak róla, alárendeltjei pedig rajongtak a határozott fellépésű, de emberei jólétére mindig odafigyelő tisztért, aki legénységi sorból – rokkantan – küzdötte fel magát a tisztikarba. Ekkor ismerkedett meg második feleségével,

³¹ DE GMELINE 2016, 270.

³² Lásd PECHKOFF 1927.

³³ DUBOSCLARD 2001, 249–251.

Jacqueline Delaunay-Belleville-lel, egy diplomata özvegyével, akit 1933-ban vett feleségül, valamint ekkoriban kötött ismeretséget egy sokra hivatott tisztársával, Charles de Gaulle-lal is, akivel egyszerre teljesítettek szolgálatot Szíriában az 1930-as évek elején. Ugyanakkor úgy tűnt, hogy ez a mozgalmas katonai és diplomatakarrier véget ér, mivel az Észak-Afrikában a 2. légiós gyalogezred 3. zászlóaljának parancsnokaként tevékenykedő tisztet 1940 augusztusában nyugdíjazták. Ráadásul magánélete sem alakult jól, mivel felesége 1939 végén elhagyta, 1940 májusában pedig elvált tőle.³⁴

Más számára ez talán a pályafutása lezárását jelentette volna, Peskovnak azonban csupán egy új szakasz kezdetét.

A diplomata

De Gaulle 1940. június 18-i felhívását követően úgy döntött, hogy csatlakozik a szabad francia mozgalomhoz, hogy annak soraiban szolgálja tovább választott hazáját. Ebben az is közrejátszott, hogy a tetterős és dinamikus férfit egyáltalán nem vonzotta a gondolat, hogy tétlenül szemlélje a sorsfordító eseményeket, inkább részt kívánt venni ezekben.³⁵ Ennek kivitelezése nem volt könnyű a háborús helyzetben, ezért külügyi kapcsolatait felhasználva előbb 1940 novemberében az Egyesült Államokba utazott, ahol René Pleven munkáját segítve munkálkodott azon, hogy az amerikai kormány elismerje és támogassa a szabad franciákat. 1941 októberében Angliába utazott, ahol hivatalosan is csatlakozott a Szabad Francia Erőkhöz, egy hónappal később pedig ideiglenes alezredesi kinevezést kapott és diplomáciai megbízatást. Korábbi tapasztalataira való tekintettel Peskovnak a Szabad Franciaország érdekeit kellett képviselni (gyakorlatilag teljhatalmú nagykövetségként) Dél-Afrikában az ottani szövetséges hatóságokkal ápoló politikai és katonai kapcsolatokban. A feladatait kiválóan ellátó diplomatát 1942 novemberében Nyugat-Afrikába helyezték át, ahol a térségben Vichy fennhatósága alatt található francia gyarmatok átállításán kellett dolgoznia, majd a Fáklya hadművelet³⁶ után már az összes afrikai francia gyarmat szabad francia irányítás alá vonásán. Tevékenysége gyümölcseit már nem ő aratta le, mivel 1943 áprilisában ideiglenes dandártábornoki rangban kinevezték a Kínába delegált francia katonai misszió vezetőjének, ahol gyakorlatilag újból nagykövetségként kellett tárgyalnia Csang Kaj-sek tábornokkal (erre a hivatalos kinevezést 1944 novemberében kapta meg a francia kormánytól).³⁷

³⁴ DE SAIRIGNÉ 2019, 390–437.

³⁵ HURÉ 2007, 129–131.

³⁶ PAXTON 2000, 23.

³⁷ MAEE 249PAAP. Papiers Zinovi Pechkoff (1884-1966). 2.

1946-ban a szövetséges katonai megszállás alatt álló Japánba Franciaország képviseletében új diplomáciai képviselőt kellett küldeni, akinek az ország különleges helyzetéből fakadóan katonának kellett lennie. Peskov – aki számos alkalommal bizonyította már diplomáciai érzékét – magától értetődő választás volt, így a francia kormány 1946 márciusában őt delegálta a szigetországba altábornagyi rangban. 1949-ig tevékenykedett Japánban, ahol a francia érdekeket próbálta képviselni a japán jóvátétel és a háborús bűnösök elítélése kapcsán, de erőfeszítéseit – a francia pozíció gyengeségéből kifolyólag – csupán mérsékelt siker koronázta.³⁸

A tábornok 1950-ben a diplomatákra vonatkozó korhatárt elérve nyugdíjba vonult, ugyanakkor nem szüneteltette teljesen a tevékenységét. A francia kormány különleges nagykövetségként konkrét diplomáciai missziókra még ezt követően is igénybe vette a tapasztalt külügyi szakember és veterán katona szolgálatait, melyek közül kiemelkedő jelentőségű volt 1964-es tajvani küldetése. De Gaulle tábornok úgy döntött, hogy hivatalosan elismeri a Kínai Népköztársaságot és felveszi vele a diplomáciai kapcsolatokat, erről a döntéséről azonban tapasztalt régi szövetségesén, Peskovon keresztül kívánta értesíteni a Kínai Köztársaság vezetőjét, Csang Kaj-sek elnököt.³⁹

Miután ennek az utolsó hivatalos felkérésnek is eleget tett, Zinovij Alekszejevics Peskov végleg visszavonult és 1966. november 27-én hunyt el Párizsban. A francia főváros közelében található Sainte-Geneviève-des-Bois-ban lévő orosz temetőben helyezték örök nyugalomra, ahol közel 15 000 orosz és orosz származású francia végső nyughelye van. Sírján kérésére csupán ennyi áll: Zinovij Peskov légiós.⁴⁰

Összegzés

Választott hazájában és választott hivatásaiban Peskov minden elért, ami lehetséges volt egy bevándorló számára, hiszen katonaként főtiszt sorba emelkedett, diplomataként Franciaországot nagyköveti rangban képviselhette a világ számos pontján, miközben teljesítményét számos kitüntetéssel ismerték el.⁴¹

Mint a fentiek minden bizonnyal jól bizonyítják, a száraz adatok önmagukban is sokat elárulnak valakiről, ugyanakkor gyakran néhány kevésbé hivatalos információ sokat hozzátehet ehhez a képhez. Éppen

³⁸ MIYASHITA 2014, 59–74.

³⁹ COMOR 2013, 687.

⁴⁰ BROCHE–MURACCIOLE 2010, 1146.

⁴¹ Utóbbiak jelentőségét jól jelzi, hogy egyéb elismerések mellett pályafutása során a Becsületrend összes fokozatát megkapta, míg végül annak nagykeresztesi méltóságára emelték 1952-ben. Archives nationales (AN) 19800035/702/80144.

ezért érdemes idézni a következő leírást, amely jól kiegészíti Peskov tevékenységének – és főként személyiségének – bemutatását: „A Szovjetunióba sosem tért vissza, de a világ egyéb részein otthonosan mozgott, állítólag nem volt olyan európai főváros, ahol ne várta volna egy grófnő, egy bárónő vagy egy hercegisasszony becsomagolt stafírunggal és kisírt szemekkel.”⁴²

Egy ennyire mozgalmas és változatos életút mérlegét nehéz megvonni, de az biztosan elmondható, hogy komoly ellentmondások fémjelezték. Egy megrokkant veterán, aki fél karral vált háborús hőssé; egy elméleti katonai oktatásban sosem részesült sikeres csapatparancsnok, aki tábornoki rangra emelkedett; egy felsőoktatást csak hírből ismerő, szegény sorból származó emigráns, aki félévet nyelven beszélt, de mindenhol lenyűgözte hallgatóságát és feletteseit fellépésével, miközben a legmagasabb körökbe volt bejárása; egy legjobb esetben is átlagos megjelenésű, vékonydongájú férfi, aki után mégis bomlottak a nők, és egész életét végigkísérték a gáláns kalandok. Ugyanakkor mindezek alapján tényleg nem túlzás kijelenteni, hogy ez a különleges pályafutást magáénak tudható férfi – katonái szavaival élve – valóban egy „káprázatos félkarú” volt.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Archives diplomatiques du Ministère de l'Europe et des Affaires étrangères:

MAEE 249PAAP. Papiers Zinovi Pechkoff (1884–1966). Inventaire sommaire.

Archives nationales:

L'ordre de la Légion d'honneur. 19800035/702/80144. PECHKOFF, Zinovi.

Service Historique de la Défense:

GR 26 N 861. 2e, 3e et 4e régiments de marche du 1er étranger: J.M.O.

Szakirodalom

BALLESTREM 1969 = BALLESTREM, Karl G.: Lenin and Bogdanov. *Studies in Soviet Thought*, 1969. 9. évf. 4. sz.

BECKER 2007 = BECKER, Jean-Jacques: Les volontaires étrangers de l'armée française au début de la guerre de 1914. In: Heyriès, Hubert - Muracciole, Jean-François (szerk.): *Le soldat volontaire en Europe au*

⁴² OROSZ 2015, 65.

XXe siècle. *De l'engagement politique à l'engagement professionnel*. Presses universitaires de la Méditerranée, Montpellier, 2007. 87–93.

BENE 2020 = BENE Krisztián: Berthelot tábornok romániai tevékenységének mérlege és emlékezete. *Közép-Európai Közlemények*, 2020. XIII. évf. 48. sz. 165–182.

BROCHE – MURACCIOLE 2010 = BROCHE, François – MURACCIOLE, Jean-François (szerk.): *Dictionnaire de la France libre*. Robert Laffont, Paris, 2010.

COMOR 2007 = COMOR, André-Paul: Le volontaire étranger dans l'armée française au cours des deux guerres mondiales. In: Heyriès, Hubert – Muracciole, Jean-François (szerk.): *Le soldat volontaire en Europe au XXe siècle. De l'engagement politique à l'engagement professionnel*. Presses universitaires de la Méditerranée, Montpellier, 2007. 19–35.

COMOR 2013 = COMOR, André-Paul (szerk.): *La Légion Étrangère. Histoire et dictionnaire*. Robert Laffont - Ministère de la Défense, Paris, 2013.

DE GMELINE 2016 = DE GMELINE, Patrick: Nouvelle histoire de la Légion étrangère. Perrin, Paris, 2016.

DE SAIRIGNÉ 2019 = DE SAIRIGNÉ, Guillemette: *Pechkoff, le manchot magnifique*. Allary Éditions, Paris, 2019.

DOUMIC 1926 = DOUMIC, René: *Historique du régiment de marche de la Légion étrangère. 3e régiment étranger d'infanterie*. Berger-Levrault, Nancy – Paris – Strasbourg, 1926.

DUBOSCLARD 2001 = DUBOSCLARD, Alain: «Commandant» Pechkoff (1884–1966). De l'armée à la diplomatie au service des intérêts français. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2001. 52. évf. 202–203. sz. 243–254.

GÁL 2019 = GÁL Csaba: A Romanovok végnapjai. Egy dinasztia uralmának vége. In: Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán (szerk.): *Fiatal Kutatók Fóruma. MOSZT Könyvek 14*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019. 166–177.

HURÉ 2007 = HURÉ, Francis: *Portraits de Pechkoff*. Linguality, Cambridge, 2007.

LUNACSARSZKIJ 1983 = LUNACSARSZKIJ, Anatolij: Forradalmár portrék. *Világtörténet*, 1983. 19. évf. 4. sz. 118–122.

MAHUAULT 2013 = MAHUAULT, Jean-Paul: *Engagés volontaires à la Légion étrangère pour la durée de la guerre (E.V.D.G.) 1870–71, 1914–18, 1939–45*. Grancher, Paris, 2013.

MIYASHITA 2014 = MIYASHITA, Yuichiro: Pechkoff et le Japon, 1946–1949. *Relations internationales*, 2014. 41. évf. 158. sz. 59–74.

OROSZ István: *Sakkparti a szigeten*. Borda Antikvárium, Zebegény, 2015.

PAXTON 2000 = Paxton, Robert Owen: La coupure décisive pour Vichy (novembre 1942). L'Etat français vassalisé. In: Azéma, Jean-Pierre – Bédarida, François (szerk.): *La France des années noires. De l'Occupation à la Libération*. Éditions du Seuil, Paris, 2000. 11–39.

PECHKOFF 1927 = PECHKOFF, Zinovi: *The Bugle Sounds: Life in the Foreign Legion*. Appleton and Company, New York, 1927.

SZÉKELY 2021 = SZÉKELY Gábor: A „márciusi akció”. *Évkönyv a nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. 2021. XLVII. évf. 1. sz. 21–32.

GLANT TIBOR
A FELEJTÉS KARANTÉNJÁBAN
AMERIKAI SEGÉLYEZÉS AZ I. VILÁGHÁBORÚ UTÁN¹

Bevezetés

Az I. világháború és az azt követő párizsi békekonferencia radikálisan átalakította az addig ismert világot. A gyarmati világ és Közép-Európa térképének átrajzolása mellett új kihívást jelentett a háború utáni Európa társadalmi-gazdasági újjáépítése éppúgy, mint a *Woodrow Wilson* amerikai elnök által meghirdetett új nemzetközi együttműködési rendszer (a Népszövetség vagy Nemzetek Szövetsége) megalkotása és beindítása. A Népszövetség tervének meghirdetése egyben azt is jelentette, hogy – története során első ízben – az Amerikai Egyesült Államok határozottan belépett az európai diplomáciai színtérre, s tette ezt azzal a szándékkal, hogy azt saját képeire formálja át a wilsoni 14 pont alapján. Ezt az innovatív – valójában azonban inkább messianisztikus, mint valós tapasztalatokra építő – *Pax Americanát* két tényező együttesen buktatta meg. Egyfelől Wilsonnak nem volt megfelelő politikai ereje ahhoz, hogy terveit elfogadtassa a győztes szövetségesekkel Párizsban. Ezért született torz kompromisszumok egész sora a francia fővárosban: a békekonferenciának csak a plenáris ülései voltak sajtónyilvánosak, a végső határokat nem a Népszövetség szakértői, hanem a veszteseket meg sem hívó győztesek húzták meg, a Népszövetségbe pedig fel sem vették a legyőzött államokat. Másfelől erre az „új világrendre” az amerikai társadalom sem volt vevő, hiszen az 1918-as kongresszusi választásokon a Demokraták elvesztették 1908-ban szerzett képviselőházi és 1910-ben szerzett szenátusi (5 illetve 4 ciklus után) többségüket, ráadásul a Szenátus a Népszövetséghez való csatlakozást is megvétőzta. Ugyanakkor ennek az új amerikai politikának van egy méltatlanul elfelejtett, ám a XX. és XXI. századot alapjaiban meghatározó eleme, a nemzetközi menekültügy előtérbe helyezése és a humanitárius segélyezés új, transznacionális dimenzióba emelése. Írásunkban ezt a kérdést vizsgáljuk, elsősorban az emlékezetpolitika kontextusában, valamint a segélyezés és a politika kapcsolatán keresztül – részben magyar fókusszal.

¹ Ez a tanulmány a Lendület Trianon 100 kutatási program keretében készült.

Emlékezetpolitika

Mielőtt rátérnénk a segélyezés és az azzal kapcsolatos politikai kérdések elemzésére, vizsgáljuk meg, hogyan és miért merült feledésbe az egész történet közel száz évre. Értették-e valójában a kortárs politikusok, sajtómunkások és politikai véleményvezérek, hogy mi is történt? Mikor és miért került a háborút követő amerikai segélyezés a felejtés karanténjába? Mi ennek az oka: meg nem értés, félreértelmezés, vagy szándékos félremagyarázás? Ez az emlékezetpolitikai kérdés azért fontos, mert (részben legalábbis) megmagyarázza, miért nem szerepel a téma kellő súllyal sem a nemzetközi, sem a hazai szakirodalomban.

A két háború közti időszakban a segélyezéssel kapcsolatos emlékezetpolitika alapvetően egészségesnek volt mondható: megjelent egy sor memoár és megkezdődött az amerikai levéltári anyagok feldolgozása is. 1919-ben hozták létre a kaliforniai Hoover Intézetet (Hoover Institution on War, Revolution, and Peace: ez az első igazi amerikai magánlevéltár, a Stanford Egyetem kampuszán működik ma is). A Hoover Institution adta ki az első beszámolót a szovjet-országi ARA-programról (American Relief Administration: Amerikai Segélyelosztó Szervezet) és a máig egyetlen – megbízható alaplűnek számító – összefoglalást a témában 1931-ben.² Ezzel párhuzamosan a New York-i székhelyű Carnegie Békealapítvány (Carnegie Endowment for International Peace) nemzetközi kutatást szervezett a világháború társadalmi és gazdasági következményeinek feltérképezésére, s ebbe a legyőzött országok képviselőit (magyar részről például gróf *Teleki Pált*) is bevonták.³ Az amerikaiak által kezdeményezett segélyezés hasonlóvezői hálásan őrizték jötevőik emlékezetét: az Amerikai Vöröskereszt magyarországi vezetőjének (*James G. Pedlow* századosnak, azaz „*Pedlow kapitány*”-nak) például szobrot állítottak a Múcsarnok lépcsőin.⁴ 2015-ben beszéltem olyan amerikai magyarral, akinek a nagymamája a kommunista időszakban is hűen őrizte azt az A.R.A.-feliratú vászonzsákot, amiben családja a segílyt kapta a húszas évek elején. *Herbert Hoover* sokáig kéziratban maradt egyik (1938-as európai körútját tárgyaló) emlékirata ugyanakkor rávilágít arra, hogy mit is gondolt Magyarországról – s ez megválaszolja azt a kérdést, hogy az ARA vezetője miért hiányzik teljesen a Horthy-kor-

² FISHER 1927. és SURFACE – BLAND 1931. Fisher az ARA “hivatalos” történetírója volt, Surface és Bland pedig a Hoover Institution munkatársai.

³ Az *Economic and Social History of the World War c.* sorozatban összesen 150 kötet jelent meg, közülük 22 részben Magyarországgal is foglalkozott.

⁴ GLANT – JUHÁSZ – ABLONCZY 2018, 1332.

szak emlékezetpolitikájából: „Mielőtt elhagytuk Bécsset, a bécsi magyar követ megismételte kormánya szívélyes meghívását irányomba, hogy látogassak el Budapestre is. Nem gondoltam, hogy erre időt kelene szánnunk. Magyarország már régen fasiszta diktatúrává vált.”⁵

A II. világháború során ismét előtérbe került a párizsi békekonferencia és a segélyezés kérdésköre: ekkor jelent meg az amerikai külügy békekonferenciát bemutató, 13 kötetes forráskiadványa (FRUS PPC, 1942–1947), a Hoover Intézet forrásközlése az 1918–1919 közti segélyezés beindításáról (1943), Herbert Hoover visszaemlékezése, *Amerika első kereszties hadjárata* (1942) címmel, az amerikai kvékerrek pedig tankönyvet adtak ki (!) a majdani, nemzetközi segélyezésben részt venni szándékozók számára (1944).⁶ Szintén a háború alatt, 1942-ben a Columbia Egyetem kiadójának gondozásában jelent meg *Francis Deák* nagymonográfiája *Hungary at the Paris Peace Conference* címmel. *Franklin D. Roosevel*t már a háború alatt létrehozott egy nemzetközi segélyezést koordináló elnöki bizottságot és a menekültügyet az ENSZ egyik fő tevékenységi körébe delegálta. A háború lezárását követően *Harry S Truman* elnök (aki 1945 áprilisában váltotta Rooseveltet) Hoovert európai tényfeltáró körútra küldte és engedélyezte a nem kormányzati szervek (NGO-k) számára a segélyezés megindítását. Amerikai kormányzati szinten az európai újjáépítést az 1947-ben meghirdetett Marshall-tervvel próbálták sínre tenni, de a Szovjetunió megtiltotta az általa „felszabadított” államoknak (így Magyarországnak is) a programhoz való csatlakozást. A továbbra is kintartó egyházi-vallási háttérű segélyszervezetek (a Jewish Joint Distribution Committee – röviden: Joint – és a kvékerrek) munkáját a szovjet megszállók és magyarországi csatlósai a negyvenes évek végére teljesen ellehetetlenítették, a programok vezetőit a humanitárius munka befejezésére kényszerítették⁷ – miközben élelmiszerhiány volt és a feketevágást (illegális disznóvágást) börtönnel büntették. A kommunista Magyarországon 1947 után (Nagy Ferenc megpuccsolását követően) minden amerikai kapcsolat az imperialistákkal való együttműködésnek, és minden zsidókhöz köthető kapcsolat (így a Holocaust áldozatait segélyező Joint-tal való együttműködés is) cionizmusnak

⁵ HOOVER 2013, 122.

⁶ FRUS PPC 1–13. köt. 1942–1947.; BANE – LUTZ 1943.; HOOVER 1942.; KRAUS 1944.

⁷ (BALOGH 2021.) A kvéker-misszió két vezetője, *Editha* és *L. Ralston Thomas* 1947-ben megkapta a Magyar Köztársaság Érdemrendjének Tiszti Keresztjét, majd 1949 februárjában kiutasították őket az országból. Ugyancsak 1949-ben letartóztatták majd kiutasították Magyarországról *Isaac G. Jacobsont*, a Joint budapesti irodavezetőjét. A részleteket ld. a Joint New York-i archívumában <https://archives.jdc.org/> (Elérve: 2021. január 4.) és az American Friends Service Committee levéltárában, Philadelphióban.

számított, és szigorúan büntették. Elmondhatjuk tehát, hogy a Rákosi-rendszer antiszemitizmusa és Amerika-ellenessége szándékosan (politikai megfontolásból) toltá át a feledés világába az I. világháború utáni amerikai segélyezés emlékezetét, ám előbb megpróbálta átkeretezni azt.

1952-ben jelent meg Magos György „tanulmánya” *Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy fasizmus stabilizálásában (1924–1929)* címmel, a Magyar Történelmi Társulat gondozásában. A szerző erősen „szelektíven” kezeli a forrásait és fenntartások nélkül felmondja a nyilvános kormányzati propaganda Amerika-ellenes gyűlöletbeszédét: „*Az Egyesült Államok a legfiatalabb és legerősebb imperialista ragadozó.*” Magos alternatív valóságában az amerikai segélyezés célja is az volt, hogy „*megállítsa a forradalmi erők előrenyomulását Európában*”. A magyarok tízezreinek életét megmentő ARA kapcsán így ír: „*Az ARA-segélyekre is áll az, amit Rákosi elvtárs a Marshall-segéllyel kapcsolatban jegyzett meg, hogy úgy támogatja az országot »mint az akasztott embert a kötél«. Az ARA egyúttal az amerikai bankárok hatalmas méretű üzlete is volt. [...] Erre is áll az, amit már az előbb megjegyeztünk: Sokba került a magyar népnek az imperialisták »segítsége.*”⁸ Magos szövegét azért tekinthetjük az amerikai segélyezés átkeretezésére tett kísérletnek, mert a magyarok többsége (személyes tapasztalatai révén) tisztában volt azzal, hogy az amerikaiak a legyőzött magyarokat egy generáción belül immár második alkalommal támogatták humanitárius megfontolásból – hiszen a segélyezésért cserébe semmit sem kértek. Mivel az amerikaiak önzetlen segítségére nem illett a kommunista állami ideológiává tett Amerika-ellenességbe, a politikai elit levette a témát a napirendről. Egészen a rendszerváltásig egyedül *L. Nagy Zsuzsa* írt (írhatott) tanulmányt magyar nyelven a témában.⁹

Tzvetan Todorov írja, hogy a XX. századi totalitárius diktatúrák egyik különös ismérve, hogy háborút viselnek az emlékezet ellen is.¹⁰ Ennek az emlékezet ellen vívott kommunista háborúnak esett áldozatául az amerikai segélyezés (tényeken alapuló) bemutatása is, hiszen két generáción keresztül a „ha nem beszélünk róla, nem is létezik” karanténjában tartották. Felmerül ugyanakkor a kérdés, hogy az amerikaiak miért nem emlékeztettek a történetekre, miért nem próbálták visszaemlíteni a témát a történelmi (és esetleg a politikai) diskurzusba. A terület feldolgozatlanágát jelzi, hogy 1945 után egyetlen összefoglaló elemzés

⁸ MAGOS 1952. Az idézetek helye: 7–9. Keretezés és újrakeretezés alatt a *George Lakoff* nyelvész által leírt kategóriákat értem: LAKOFF 2006.

⁹ L. NAGY 1963.

¹⁰ TODOROV 2005, 109–112.

sem jelent meg az ARA történetéről és eredményeiről, bár 1956 (és később 1968) alkalmával a hagyományos (nem amerikai kormányzati háttérű) segélyezési mechanizmusokat újra és újra beindították.¹¹ Ennek két magyarázata lehet: Hoover otthoni népszerűtlensége és a hidegháború hatása, azon belül pedig az újbaloldali történetírás preferenciáinak alakulása. 1919 után Hoover kora legnépszerűbb politikusai közé tartozott: 1920-ban például mindkét nagy párt felkérte, hogy vállalja el az elnökjelöltséget. Ekkor még nem tette, de kereskedelmi miniszterként dolgozott a húszas évek Republikánus kormányaiban, majd 1928-ban elnökválasztást is nyert. Sikertelen elnöki ciklusa után visszavonult a politikától és további segélyprogramokat szervezett, valamint emlékiratain dolgozott. A II. világháború után nem tarozott a legnépszerűbb történetírói témák közé: a sikerorientált amerikai nemzeti történetírásban („consensus history”) ilyen kudarcos történeteknek nem volt helye. Az ötvenes évek végén megjelenő újbaloldali történetírás a sikerekkel szemben a konfliktusokra helyezte a hangsúlyt („conflict history”), de – külpolitikai téren – mindenben a hidegháború előzményeit kereste.¹² A *William Appleman Williams* és *Arno J. Mayer* vezette „újhullám” számos értékes megfigyeléssel és elemzéssel segítette a világháború és a békekonferencia 50. évfordulóján értelmezni és újraértelmezni a múltat, de tette ezt harcos marxista retorikával és a hangsúlyok szakmailag nehezen érthető eltolásával: Mayer például 1919 kapcsán feltartóztatásról és ellenforradalomról egyszerre beszél.¹³ Ebbe a Szovjetuniót áldozatnak, az Egyesült Államokat agresszornak tekintő narratívába nem fért

¹¹ Az 56-os magyar menekülteket Hoover régi-új csapata is segítette (kormányzati és NGO-szinten egyaránt), miközben John Foster Dulles Hoover egyik régi embere, Christian A. Herther váltotta a külügyi tárca élén 1959-ben. Herther már 1919-ben Hoover belső köréhez tartozott.

¹² KRAUS – JOYCE 1985, 311–368.

¹³ (WILLIAMS 1959.; LEVIN 1968.; MAYER 1967.) Williams az újbalos amerikai diplomáciatörténet-írás alapító atyja. Szerinte az amerikai diplomácia tragédiája abban rejlik, hogy megtagadja és lerombolja Amerika eszméjét és ideáljait. Levin volt az első, aki összehasonlító elemzést írt Wilson és Lenin világképéről és rámutatott a kettő közti (felszínes, de a korabeli – 1918–1919-es – sajtóban jól kihasználható) hasonlóságokra. Mayer 1967-es könyvének alcíme: *Feltartóztatás és ellenforradalom Versailles-ban, 1918–1919*. A „feltartóztatás” Kennan ikonikus szava az 1946-os hosszú táviratból és a hidegháborús amerikai külpolitika sarokköve. Eredeti üzenet az, hogy a szovjet terjeszkedést egyenlő erő bevetésével kell megállítani („*meet them man for man, bullet for bullet*”). Az „ellenforradalom” szó az amerikai kultúrában erős marxista hitvallásnak számít, különösen egy könyv címében. A hangsúlyok eltolásán azt értem, hogy az újbalos történetírás a békekonferencia kapcsán szinte kizárólag a döntéshozók bolsevik-ellenességére (Cordon Sanitaire) fókuszált, azt alapvetően hibás politikának tartva – miközben a németek keleti terjeszkedésének megakadályozásával (Barreiere de l’Est) nem, vagy alig számoltak.

bele annak elemzése, hogy hogyan akarták Hooverék – egyébként szovjet-orosz kérésre folytatott¹⁴ – segélyezéssel megdönteni Lenin kiépülő félben lévő rendszerét. Az újbalos történetírás kiindulási pontja ugyanis az amerikai birodalmiság (Vietnam által felerősített) kérlelhetetlen kritikája, a hagyományos amerikai értékek (jogos) számonkérése a politikai eliten. Ebbe a – kritikusan moralizáló – narratív keretbe csak említés szintjén fért bele az amerikai filantrópia bemutatása. Mivel a gazdasági nyomásgyakorlás bevett hidegháborús eszköznek számított, a múltat is ehhez igazították: így vált a híthú kvéker Hoover az éhező magyarokat és szovjeteket élelmiszerrel zsaroló gonosz imperialistává. Ezen a ponton a kommunisták emlékezet elleni harca és a nemzeti önmarcangolástól vezérelt amerikai újbalos történetírás érdekes módon ért össze: gyakorlatilag ugyanazt a hamis képet alkották meg és terjesztették Hooverről, csak tették ezt más-más nyelvezettel.

Segélyezés és politika

A mai, NGO-k által dominált világban – ahol a filantrópia és a nyílt politikai nyomásgyakorlás látványosan összekapcsolódik – nehéz elhinni, de a két világháborút követő amerikai segélyezés történetét (néhány esettanulmánytól eltekintve¹⁵) máig nem dolgozták fel. Az 1919 és 1923 közti humanitárius segélyezés iránti érdeklődés csak a 2010-es években, a világháború centenáriumának közeledtével támadt fel, egy sor fiatal kutató aktív és kreatív közreműködésével.¹⁶ A kirakatszervezetnek számító Amerikai Vöröskereszt történetének első, modern tudományos feldolgozása is csak 2013-ban látott napvilágot.¹⁷ Hoover életének és munkásságának tudományos igényű feldolgozását *George H. Nash* kezdte meg 1983-ban, közel 20 évvel a filantróp exelnök halála után.¹⁸ Tanulmányunk második részében azt vizsgáljuk meg, hogy mi történt valójában a háború vége (1918 novembere) és az amerikai segélyszervezetek európai tevékenységének hivatalos befejezése (1923 vége) között. Terjedelmi korlátok miatt az alábbi kérdésekre összpontosítunk: Mik voltak a segélyezés hagyományai 1914

¹⁴ (PATENAUDE 2002.) Azt is tudjuk, hogy a nyugati segélyezési hajlandóságot Lenin titkosszolgálati módszerekkel is próbálta életben tartani: KOCH 1994, 23–25.

¹⁵ WEISSMAN 1974.; LERSKI 1977.; ADLGASSER 1992.; GLANT 2000.; PATENAUDE 2002.

¹⁶ ZAHRA 2008.; CABANES 2014.; LAZAROMS 2014. és 2018.; KIND-KOVÁCS 2016.; ADAMS 2017.; PORTER 2017.; ABLONCZY 2020.; AALDERS – PUSZTAI – RÉTHELYI 2020.

¹⁷ IRWIN 2013.

¹⁸ Ez egy hatkötetes életrajzi sorozattá nőtte ki magát: az első három kötetet (1918-ig) NASH írta (1983, 1988, 1996).

előtt? Honnan jött a háború utáni segélyezés ötlete, és mik voltak annak retorikai, intézményes, jogi és infrastrukturális keretei? Hogyan kapcsolódott össze a segélyezés a menekültüggyel? Mikor és miért kapcsolódott össze egymással a segélyezés és a nemzetközi politika? Mikor és miért vált el egymástól a kettő?

A zsidó-keresztény kultúrkörben a hittestvérek megsegítése, az európai politikai hagyományban pedig a háborús sebesültek ápolása, valamint a háborús veteránok és árvák támogatása ezeréves hagyományra tekint vissza. A XIX. század egyetlen komoly innovációja a Nemzetközi Vöröskereszt létrehozása (1863) volt. A segélyezés ekkoriban egyáltalán nem volt a nagypolitikai gondolkodás része: a nemzetközi háborúzás játékszabályait rögzítő két hágai békekonferencia (1899 és 1907) például nem is tárgyalta a kérdést, ahogyan a menekültügyet sem. Ezért elmondhatjuk, hogy a párizsi békekonferencián a világ sorsáról döntéseket hozó európai politikusok (és az őket kísérő sajtómunkások és politikai megfigyelők) egy olyan világban szocializálódtak, melyben a segélyezés az egyházak és a nők (értsd ezen a vöröskeresztes ápolónők/nővérek sztereotípiáját) dolga, nem pedig a politikusoké. 1914-ben aligha volt olyan jelentős európai politikus, aki számolt volna egy Londontól Jekatyerinburgig terjedő nemzetközi segélyezési programmal, amelyet ráadásul a legyőzött országokra is kiterjesztenek majd. Ez amerikai kezdeményezésre valósult meg.

Az amerikai kultúrában a katasztrófák áldozatainak magánadományokkal való megsegítésének („disaster relief”) és a háborúkat követő, szervezett újjáépítésnek („reconstruction”) erős hagyományai alakultak ki a XIX. század során. Ezt Hoover vitte ki nemzetközi szintre első két, magánvagyonából finanszírozott segélyprogramjával: az 1900-as boxerláadás idején Kínában rekedt európaiak, illetve az 1914 augusztusában Európában rekedt amerikaiak kimentésével. Ezt követte a belgákat segítő akciója, melyhez már az amerikai társadalom pénzügyi segítségét is kérte.¹⁹ A hooveri modell azért volt radikálisan új, mert egyszerre volt nemzetközi és civil: semmiféle kormányzati pénzügyi támogatást nem kért és nem vett igénybe, és – bár egyházi segítséget elfogadott – nem egyházi vonalon, egyházi kapcsolatok és hagyományok mentén működött. Amikor Wilson elnök 1917-ben felkérte arra, hogy vegye kézbe az amerikai hadigazdaság élelmezésügyi részlegének (U.S. Food Administration) irányítását, Hoover ezt a

¹⁹ (NASH 1988.) A Commission for Relief in Belgium (CRB) 1914 és 1917 között működött. Ehhez a csapathoz csatlakozott közel 2500 önkéntes és szakértő, akiket 1918–1919 fordulóján az Amerikai Expedíciós Hadseregtől kértek ki. Ők együtt alkották az ARA személyi állományát.

mentalitást vitte magával a nagypolitikába, majd az amerikai béke delegáció tagjaként Párizsba is. Hoover és Wilson azért találtak egymásra, mert mindketten hittek az amerikai kultúra felsőbbrendűségében és abban, hogy a háború után az emberiség egyetlen esélye, ha amerikai vezetéssel, amerikai mintára alakítják át a világot.²⁰ Ebben különösen fontos szerepe volt az „új világrend” metaforájaként, az eredeti üzenettől régen elszakadt 14 pontnak.²¹ A *Pax Americana* programjában kulcsszerepet szántak Európa teljes háború utáni újjáépítésének, hiszen Wilson a legyőzött országokra is számított a Népszövetség keretein belül. Ezt a „példát mutatva vezetni” („lead by example”) mentalitást értelmezte – nehéz eldönteni, hogy tévedésből vagy szándékosan – később az újbalos történetírás imperialista törekvésnek, bár akkor és ott még szó sem volt 1945 utáni típusú amerikai birodalomépítésről.

Az első amerikai tényfeltáró missziók jelentései a legyőzött országokból 1919 januárjának első napjaiban futottak be és azonnal beavatkozást igénylő humanitárius katasztrófáról (élelmiszer és szénhiány, spanyolnátha, menekültek áradata) számoltak be. Ekkor Wilson és Hoover úgy döntöttek, hogy a legrászorultabbakat a legyőzött országokban is segíyezni kell, és hogy ehhez kormányzati támogatásra is szükség van. Az elnök 100 millió (mai értékén 1,5 milliárd) dollárt kért és kapott a Kongresszustól a segíyezés meghitelezésére, bár a programból a legyőzött országokat hivatalosan kizárták.²² Ugyanez a február 25-én elfogadott törvény egyúttal kormányzati szervként, Hoover vezetésével létrehozta az ARA-t, fél évre szóló megbízással. Ezt követően Wilson meggyőzte párizsi tárgyalópartnereit arról, hogy hozzanak létre egy szövetséges segélyszervezetet, és annak élére is Hoovert állítsák („Director of General Relief”: általános segíyezési igazgató titulussal). Így vált az amerikai kezdeményezésre indított, amerikai mintákra épülő segélyprogram a legmagasabb szintű politikai döntéshozatal szerves részévé.²³ Egy, a *Századokban* megjelent ta-

²⁰ NASH 1996.

²¹ (GLANT 2009.) Ebben a tanulmányban részletesen bemutattam, hogyan vált a wilsoni 14 pont (ami egyszerűen pillanatfelvétel volt az 1918. januári amerikai hadicélok-ról) egy háború utáni új világrend szimbólumává, messze túlmutatva az eredeti szövegen és a később hozzácsatolt további 4 és 5 ponton.

²² Ezen a ponton bukik meg az a magát makacsul tartó (HOPKINS 1973.; SMALLWOOD 1978.; ADLGASSER 1995.) újbalos érvelés, miszerint Hoover hidegháborús módszerekkel, gazdasági nyomásgyakorlással próbálta megdönteni a budapesti tanácskormányt. Magyarországot ugyan blokád alá helyezték, de az osztrák határon intenzív csempészet folyt – aligha az amerikaiak tudta nélkül: GÁBOR 1969.

²³ SURFACE – BLAND 1931, 3–6.

nulmányomban az 1919-es évet végig elemezve részletesen bemutatam, hogyan és miért vezet a múlt félreértelmezéséhez a segélyezés és a politika kérdésének szétválasztása a békekonferencia kapcsán, illetve hogyan bukott meg a wilsoni béketerv (általában és Közép-Európában) és erre milyen választ adott az amerikai diplomácia.²⁴

Az 1919 első felében beindított, ARA által koordinált szövetséges segélyezési program messze túlment az addig ismert hagyományos nemzeti és nemzetközi kereteken, ezért nevezzük transznacionálisnak. A nyugaton Németország, keleten Szovjet-Oroszország, délnyugaton Olaszország, délkeleten pedig Törökország által határolt térségben (ezt nevezem Habsburgok utáni Közép-Európának) Hoover csapatának baráti és ellenséges, részben még vagy már nem létező, gyakran fix határok nélküli államokkal kellett együttműködnie, miközben a Kárpát-medencében polgárháború dúlt, az utódállamok pedig nyílt francia támogatással területszerző hadjáratokat folytattak. A térségben tucatnyi kérészállam jött létre, paramilitáris egységek terrorizálták a lakosságot, és egyes kormányokat a párizsi békekonferencia el sem ismert. Ezért az ARA számára olyan működési feltételeket kellett biztosítani, melyek szükségszerűen túlmutattak egy hagyományos segélyprogram keretein és szükségletein.

A térség két működő infrastrukturális ütőere az akkorra már felbomlott Osztrák-Magyar Monarchia vasúthálózata és a Duna volt, ám az új államok napi szinten változó határai, a területekért és erőforrásokért egymással rivalizáló győztes és vesztes utódállamok ezeket működésképtelenné tették. Ezért a dunai hajózást a brit *Ernest Troubridge* admirális, a vasúthálózatot az ARA által az amerikai hadseregtől kikért *William B. Causey* vasúti mérnök kezébe adták. Az ARA három központi irodáját Varsóban (*Vernon B. Kellogg*), Bécsben (*Alonzo E. Taylor*) és Triesztben (*Thomas T. C. Gregory*) hozták létre, és vezetőik direkt kapcsolatban álltak Párizssal az amerikai tengerészeti hírszerzés távíróhálózatán keresztül. Az ARA összesen húsz európai államban hozott létre kirendeltséget 1923-ig. A segélyezés összköltségének (1,2 milliárd dollár) mintegy 80%-át az amerikaiak állták. Hoover már 1918 novemberében elindított 250.000 tonna élelmiszersegélyt Európába: ennek köszönhetően például Bécs lakossága komolyabb veszteségek nélkül vészelt át 1918–1919 telét. Első körben a cél az volt, hogy segítsék a túlélést az 1919-es aratásig. Ehhez felhasználták még az amerikai hadserege 1919-re felhalmozott tartalékait, sőt a Vöröskeresztes készletek egy részét is átirányították a volt Monarchia területére. Hoover megbízása 1919 augusztusával lejárt mind az

²⁴ GLANT 2020.

ARA, mid a szövetséges segélyakció élén. Ekkor az ARA átalakult NGO-vá és American Relief Administration European Children's Fund (ARA ECF) működött tovább, elnöki engedéllyel felhasználva a korábbi amerikai kormány szerv (értsd az eredeti ARA) infrastruktúráját és személyi állományát. Az ARA ECF infrastruktúrájának (szállítási kapacitás, raktárházak) megosztásával segítette az 1919 második felében a térségbe érkező egyéb amerikai segélyszervezeteket, majd egy ernyőszervezetet is létrehozott a munka koordinálása céljából European Relief Council (Európai Segélyezési Tanács) névvel. A tucatnyi szervezetet tömörítő szövetség tagjai között megtaláljuk az Amerikai (Nemzeti) Vöröskeresztet, a YMCA-t és annak nőszerveztét, a YWCA-t, a Rockefeller Alapítványt, az American Friends Service Committee-t (kvékerek) és a Joint-ot (Jewish Joint Distribution Committee). Az új kampány középpontjában a gyermekétkeztetés és csecsemőgondozás állt. Mivel az amerikai társadalom adakozási kedve 1921 végére drámaian csökkeni kezdett, éhező gyermekek sajtófotóival próbálták a szükséges forrásokat magánadományokból előteremteni. A legyőzött országok hitelbe vagy készpénzért kaptak amerikai élelmiszert, illetve Amerikában élő rokonaik vehette számukra 10 és 50 dolláros egységcsomagokat. A forráshiány kreatív megoldásokat is szült: a Vöröskereszt bécsi és budapesti irodavezetője az amerikai hadseregtől vásárolt dohányt vitte piacra és az így befolyt összegeket forgatták bele a gyermekétkeztetési programokba. A legyőzött országok legelesettebb rétegeinek megsegítése felfogható egyfajta amerikai nemzeti-birodalmi propagandának is („winning the hearts and minds of people”: elnyerni az emberek bizalmát és támogatását), de indokolatlan túlzás imperialista birodalomépítésnek tekinteni azt.²⁵

Az ARA NGO-vá alakulásával a segélyezés elvált a nagypolitikától, bár Hoovert további támadások érték, miszerint az élelmiszert fegyverként használta a bolsevizmus ellen, noha 1921 és 1923 között aktív segélyezést folytatott Szovjet-Oroszországban is – s tette ezt Lenin engedélyével és a lengyel–szovjet háborúval (1919–1921) gyakorlatilag egy időben. Az újbals történetírás által is felhozott vádból

²⁵ (L. NAGY 1963.; GLANT 2000.; GLANT – JUHÁSZ – ABLONCZY 2018.) Magyarország ebben a segélyezési programban „mostohagyereknek” számított, mert az érdemi munkát csak 1919 késő nyarán, a Tanácsköztársaság bukása után megkezdeni. Emlékeztetőül: az eredeti, amerikai kormányzati támogatást is élvező program az 1919-es aratásig tervezte a munkát. Ebből a fázisból Magyarország – egyetlen, még Károlyiék által kifizetett, de csak március 21-e után befutó szállítmány kivételével – teljesen kimaradt. 1919 és 1923 között Ausztria összességében 32-szer annyi támogatást kapott, mint Magyarország.

annyi volt igaz, hogy Hoover szerint „*az emberek tele hassal nem bolsevikok*”. Ugyanakkor a problémakör tudományos igényű feltárását nagymértékben megnehezítette a segélyezés és a menekültügy tisztázatlan jogi háttere, kontextusa is. Az ARA hol amerikai kormány-szervként, hol a Szövetséges és Társult Hatalmak képviselőjeként, hol pedig NGO-ként működött; volt, amikor saját készleteit osztotta, és volt, amikor más segélyszervezetekét. 1919 első felében a Habsburgok utáni Közép-Európában meghatározó politikai tényezőnek számított, de ennek az amerikai diplomaták kinevezése 1919 második felében látványosan véget vetett.²⁶ Hasonlóképpen nem léteztek jogi precedensek államnélküli polgárok és állampolgárság nélküli menekültek tömegeinek kezelésére.²⁷ További nemzetközi jogi problémákat okoztak a végleges határok megvonása előtti, gyakran erőszakkal végrehajtott impériumváltások, valamint az ideiglenes határok túloldalára került magyar arisztokrata magánbirtokok (Erdélyben, illetve az Apponyiak éberhárdi birtoka a mai Szlovákia területén) kompenzáció nélküli elkobzása. Ez ahhoz vezetett, hogy a történetírók többsége maradt a politikatörténetnél és csak érintőlegesen foglalkozott ezekkel a kérdésekkel.²⁸ Ez részben magyarázza a kérdéskör – bevezetőnkben hangsúlyosan szóvá tett – negligálását és félreértelmezését.

Zárásként

Párizsban nemcsak a győztesek és vesztesek világa ütközött meg egymással (az utóbbiak távollétében), hanem az amerikai világkép és a hagyományos (ha tetszik, XIX. századi) európai mentalitás is. A szövetségesek által kikényszerített büntető békék és a 14 pont által szimbolizált „új világrend” között legalább akkora volt a szakadék, mint a nyugati demokratikus hagyományok és a totalitárius szovjet modell, vagy a győztesek és vesztesek jövőképe között. A Párizsban született torz kompromisszumok következtében egy olyan hibrid politikai modell jött létre, melyben mind az amerikai, mind a hagyományos európai elemeknek helye volt. Ez a modell azonban éppen azért vált működésképtelenné, mert a kettő együtt nem működhetett. Mivel a Republikánusok kivonultak az európai politikai színtérről, 1919 és 1939 között a régi,

²⁶ (GLANT 2020.) 1919 decemberére minden amerikai diplomata elfoglalta hivatali posztját a Monarchia utódállamaiban. A győztesekhez követeket, a vesztesekhez konzuli jogköröket gyakorló ideiglenes ügyvivőket küldtek (velük ugyanis az Egyesült Államok formailag – egészen 1921 nyaráig – még hadban állt). Utolsóként *Ulysses Grant-Smith* foglalta el posztját december 2-án, Budapesten.

²⁷ CABANES 2014, 1–18.; GARTELL 2013, 19–81.

²⁸ SPECTOR 1962.; LEDERER 1963.; L. NAGY 1965.; ALBRECHT-CARRIE 1966.; PASTOR 1976. A magyar menekültügyről ld. MÓCSY 1983.

európai politikai-diplomáciai reflexek működtek tovább és vezettek Hitler felemelkedéséhez és újabb világégéshez. A Népszövetség kiüresített paródiája volt csupán a Wilson és Hoover által megálmodott nemzetközi integrációnak. A 14 pont által szimbolizált amerikai világkép csak 1945 után, a hidegháborúban kapott igazi esélyt a kibontakozásra nemzetközi szinten – és az elmúlt 80, de különösen az elmúlt 30 év globális és regionális integrációja jól mutatja annak sikereit és buktatóit is.

A Hoover kezdeményezésére és vezetésével, 1919 és 1923 között végrehajtott transznacionális segélyezési és menekültgondozó program két szempontból kiemelten fontos: egyfelől szerves része volt annak a 14 pont által szimbolizált új világrendnek, melyben 1919 elején az egész világ hinni akart, másfelől követendő példát teremtett a későbbi humanitárius válságok kezelésére. Az alapvetően marxista indíttatású amerikai újbalos és kommunista szovjet történetírás azért nem tudta (és nem is igen akarta) Hoover szerepét megfelelően felmérni, mert nem volt hajlandó tudomásul venni azt, hogy a milliomos filantrópból lett amerikai politikus csak hitét követte: kvékerként ellenzte a háborúzás minden formáját és Istennel szembeni kötelezettségének tekintette az elesettek megsegítését. Korabeli sajtónyilatkozataiban és későbbi visszaemlékezéseiben ezt Hoover újra és újra megerősítette, és – nyílt, de nem militáns bolsevizmus-ellenessége mellett – az is dokumentált tény, hogy 1919 márciusában (a Habsburgok utáni Közép-Európában) és 1921 augusztusában (Szovjet-Oroszországban) is utasításba adta az embereinek, hogy a helyi politikába ne avatkozzanak be. Ebből csak a tények szándékos elferdítésével lehetett megteremtteni a „gonosz imperialista” Hoover toposzát.²⁹

Mivel a XX. század második felének történetét alapvetően a szovjet–amerikai szembenállás határozta meg, bevett szokássá vált az 1918 és 1922 közti időszakot a hidegháború első (vagy első előtti) fejezetének tekinteni. Eszerint a lenini és wilsoni világkép nyíltan szemben állt egymással, és a szövetségesek katonai és diplomáciai úton is megpróbálták megbuktatni, de legalábbis elszigetelni az új szovjet államot.³⁰ Ez igaz is, de az érvelés gyenge pontja Hoover korábban bemutatott szerepe. Lenin ugyanis maga hívta be az ARA-t 1921-ben és szerződésben garantálta az amerikai segélyezés beindításának és működésének feltételeit. Mivel a kommunista mitológia szerint Lenin tévedhetetlen volt,

²⁹ (HOOVER 1951, 1958. és 1961.) Ugyanakkor Hoover egyes munkatársai, például Gregory azzal kérkedtek, hogy ők buktatták meg *Kun Bélát* (GREGORY 1921.) 1919 júliusában, Bécsben *Böhm Vilmoossal* valóban nem az amerikai külügyi missziót vezető *Albert Halstead*, hanem Gregory tárgyalt a tanácskormány leváltásáról. A részleteket ld. GLANT 2000. és MAGYARICS 1997.

³⁰ DAVIS – TRANI 2002.

ezt az ellentmondást csak a (szovjeteket hátba támadó) „gonosz imperalista” Hoover toposzával lehetett feloldani. Ha azonban a XX. század történetét nem kizárólag a hidegháború tükrében nézzük, értelmezhetjük a fentebb bemutatott *Pax Americana* tervet a *John Lewis Gaddis* által „meghívásos birodalomnak” nevezett politika³¹ első megjelenésének, hiszen Wilson egy igazságos és tudományos béke, valamint a nemzetközi együttműködés ígéretével, Hoover pedig a legelesettebbek önzetlen támogatásával (és nem nyers erővel) próbálta meggyőzni Európa polgárait, hogy csatlakozzák az „új világrendhez”. S noha a fősodratú amerikai történetírás Wilsont tragikus hősként, Hoovert pedig páriaként kezeli, kettejük közös tragédiája az, hogy sem párizsi tárgyalópartnereiket, sem pedig hazájuk közvéleményét nem tudták meggyőzni arról, hogy ebben (feltétel nélkül) támogassák őket.

Felhasznált irodalom

- AALDERS – PUSZTAI – RÉTHELYI 2020 = AALDERS, Maarten J. – PUSZTAI Gábor – RÉTHELYI Orsolya (szerk.): *A gyermekvonatok. Élő hid Magyarországnak, Hollandia és Belgium között az első világháború után.* L’ Harmattan, Budapest, 2020.
- ABLONCZY 2020 = ABLONCZY Balázs (szerk.): *Úton. Menekülés, mobilitás, integráció Közép-Európában és Magyarországon az első világháború után.* Trianon-dokumentumok és –tanulmányok 7. BTK TTI, Budapest, 2020.
- ADAMS 2017 = ADAMS, Matthew Lloyd: *Cadillacs to Kiev: The Story of the American Relief Administration in Poland, 1918–1922.* Kortusphere Publishing, Savannah, GA, 2017.
- ADLGASSER 1992 = ADLGASSER, Franz: *American Individualism Abroad: Herbert Hoover, die American Relief Administration und Österreich, 1919–1923.* PhD. Diss. Salzburg, 1992.
- ADLGASSER 1995 = ADLGASSER, Franz: *The Roots of Communist Containment: American Food Aid in Austria and Hungary after World War I.* In: Günter Bischof, Anton Pelinka és Rolf Steininger, szerk.: *Contemporary Austrian Studies Vol. 3: Austria in the 1950s.* Transaction, New Brunswick, 1995. 171–188.
- ALBERCHT-CARRIE 1966 = ALBERCHT-CARRIE, Rene: *Italy at the Paris Peace Conference.* Archon Books, Hamden, CT, 1966.
- BALOGH 2021 = BALOGH Róbert: „Köszönömszépenczipőt”: A második világháború utáni Magyarország a budapesti UNRRA-miszsió iratainak tükrében. *Múltunk*, 2021. 1. sz. 54–92.

³¹ GADDIS 2001, 59–106.

BANE – LUTZ 1943 = BANE, Suda Lorena és LUTZ, Ralph Haswell, szerk.: *Organization of American Relief in Europe, 1918–1919*. Stanford UP, Stanford, CA, 1943.

CABANES 2014 = CABANES, Bruno: *The Great War and the Origins of Humanitarianism, 1918–1924*. Cambridge UP, Cambridge, 2014.

DAVIS – TRANI 2002 = DAVIS, Donald E. – TRANI, Eugene P.: *The First Cold War. The Legacy of Woodrow Wilson in U.S. –Soviet Relations*. University of Missouri Press, Columbia, MO és London, 2002.

FISHER 1927 = FISHER, Harold H.: *The Famine in Soviet Russia, 1919–1923: The Operations of the American Relief Administration*. Macmillan, New York, 1927.

FRUS PPC = *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States: The Paris Peace Conference, 1919*. 1–13. köt. Government Printing Office, Washington, DC, 1942–1947.

GÁBOR 1969 = GÁBOR Sándorné: *Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

GADDIS 2001 = GADDIS, John Lewis: *Most már tudjuk. A hidegháború történetének újraértékelése*. Európa, Budapest, 2001.

GARTELL 2013 = GARTELL, Peter: *The Making of the Modern Refugee*. Oxford UP, Oxford, 2013.

GLANT 2000 = GLANT Tibor: Herbert Hoover magyarországi tevékenysége, 1918–1920. In: Angi János és Barta János szerk.: *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen UP, Debrecen, 2000. 381–399.

GLANT 2009 = GLANT Tibor: A 14 pont története és mítosza. *Külügyi Szemle*, 2009. 7. évf. 4. sz. 84–99.

GLANT 2020 = GLANT Tibor: Segélyezés és politika: a kétoldalú amerikai-magyar kapcsolatok kialakítása 1919-ben. *Századok*, 2020. 154. évf. 3. sz. 495–518.

GLANT – JUHÁSZ – ABLONCZY 2018 = GLANT Tibor – JUHÁSZ Balázs – ABLONCZY Balázs: Nemzetközi segély- és segítőakciók az első világháború után a volt Osztrák-Magyar Monarchia területén (1918–1923). *Századok*, 2018. 152. évf. 6. sz. 1321–1352.

GREGORY 1921 = GREGORY, Thomas T. C.: Stemming the Red Tide, 1-3. rész. *The World's Work*, 1921. április-június. 608–613, 95–100, 153–164.

HOOVER 1942 = HOOVER, Herbert: *America's First Crusade*. Charles Scribner's Sons, New York, 1942.

HOOVER 1951 = HOOVER, Herbert: *The Memoirs of Herbert Hoover: Years of Adventure, 1874–1920*. Macmillan, New York, 1951.

HOOVER 1958 = HOOVER, Herbert: *The Ordeal of Woodrow Wilson*. McGraw-Hill Book Co., New York, 1958.

HOOVER 1961 = HOOVER, Herbert: *An American Epic: Famine in Forty-Five Nations. The Battle on the Front Line, 1914–1923*. 3. köt. Henry Regnery Co., Chicago, 1961.

HOOVER 2013 = NASH, George H. (szerk.): *The Crusade Years, 1933–1955. Herbert Hoover’s Lost Memoir of the New Deal Era and Its Aftermath*. Hoover Institution Press, Stanford, CA, 2013.

HOPKINS 1973 = HOPKINS, George W.: *The Politics of Food: The United States and Soviet Hungary, March–August, 1919*. *Mid-America*, 1974. 45. évf. 3. sz. 245–270.

IRWIN 2013 = IRWIN, Julia F.: *Making the World Safe: The American Red Cross and a Nation’s Humanitarian Awakening*. Oxford UP, Oxford és New York, 2013.

KIND-KOVÁCS 2016 = KIND-KOVÁCS, Friederike: *The Great War, the child’s body, and the American Red Cross*. *European Review of History*, 2016. 23. évf. 1–2. sz. 33–62.

KOCH 1994 = KOCH, Stephen: *Double Lives: Spies and Writers in the Secret Soviet War of Ideas Against the West*. Free Press, New York, 1994.

KRAUS 1944 = KRAUS, Hertha, szerk.: *International Relief in Action, 1914–1943. Selected Records, with Notes*. The Herald Press, Scottdale, PA, 1944.

KRAUS – JOYCE 1985 = KRAUS, Michael – JOYCE, Davis D.: *The Writing of American History*. Rev. Ed. University of Oklahoma Press, Norman, OK és London, 1985.

L. NAGY 1963 = L. NAGY Zsuzsa: *Az antant segélyprogramja és az 1918–1919. évi forradalmak. Párttörténeti Közlemények*, 1963. 9. évf. 3. sz. 37–68.

L. NAGY 1965 = L. NAGY Zsuzsa: *A párizsi békekonferencia és Magyarország, 1918–1919*. Kossuth, Budapest, 1965.

LAKOFF 2006 = LAKOFF, George: *Ne gondolj az elefántra! A progresszív gondolkodás nélkülözhetetlen zsebkönyve*. Napvilág, Budapest, 2006.

LAZAROMS 2014 = LAZAROMS, Ilse Josepha: *Marked by Violence: Hungarian Jewish Histories in the Wake of the White Terror*. *Zutot: Perspectives on Jewish Culture 11*. (2014), 39–48.

LAZAROMS 2019 = LAZAROMS, Ilse Josepha: *As the Old Homeland Unravels: Hungarian-American Jews’ Reaction to the White Terror in Hungary, 1919–1924*. *Austrian History Yearbook*, 2019. 50. sz. 150–165.

LEDERER 1963 = LEDERER, Ivo J.: *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontermaking*. Yale UP, New Haven és London, 1963.

LERSKI 1977 = LERSKI, George J.: *Herbert Hoover and Poland: A Documentary History of a Friendship*. Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1977.

LEVIN 1968 = LEVIN, N. Gordon: *Woodrow Wilson and World Politics: America's Response to War and Revolution*. Oxford UP, Oxford és New York, 1968.

MAGOS 1952 = MAGOS György: *Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy fasizmus stabilizálásban (1924–1929)*. A történettudomány kérdései 17. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952.

MAGYARICS 1997 = MAGYARICS Tamás: Amerikai missziók a magyar Tanácsköztársaság idején. *Múltunk*, 1997. 4. sz. 3–38.

MAYER 1967 = MAYER, Arno J.: *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*. Alfred A Knopf, New York, 1967.

MÓCSY 1983 = MÓCSY, István I.: *The Effects of World War I. The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921*. East European Monographs CXLVII, War and Society in East Central Europe XII. Atlantic Research and Publications, New York (Columbia UP), 1983.

NASH 1983 = NASH, George H.: *The Life of Herbert Hoover, Volume 1: The Engineer, 1874–1914*. W. W. Norton, New York és London, 1983.

NASH 1988 = NASH, George H.: *The Life of Herbert Hoover, Volume 2: The Humanitarian, 1914–1917*. W. W. Norton, New York és London, 1988

NASH 1996 = NASH, George H.: *The Life of Herbert Hoover, Volume 3: Master of Emergencies, 1917–1918*. W. W. Norton, New York és London, 1996.

PASTOR 1976 = PASTOR, Peter: *Hungary Between Wilson and Lenin: The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three*. East European Monographs XX. East European Quarterly, Boulder, CO (Columbia UP), 1976.

PATENAUDE 2002 = PATENAUDE, Bertrand M.: *The Big Show in Bololand: The American Relief Expedition to Soviet Russia in the Famine of 1921*. Stanford UP, Stanford, CA, 2002.

PORTER 2017 = PORTER, Stephen R.: *Benevolent Empire: U.S. Power, Humanitarianism, and the World's Dispossessed*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2017.

SMALLWOOD 1978 = SMALLWOOD, James: Banquo's Ghost at the Paris Peace Conference: The United States and the Hungarian Question. *East European Quarterly*, 1978–79. 12. évf. 3. sz. 289–307.

SPECTOR 1962 = SPECTOR, Sherman David: *Rumania at the Paris Peace Conference. A Study of the Diplomacy of Ioan I. C. Bratianu*. Bookman Associates, New York, 1962.

SURFACE – BLAND 1931 = SURFACE, Frank M. – BLAND, Raymond L.: *American Food in the World War and Reconstruction Period. Operations of the Organizations Under the Direction of Herbert Hoover, 1914 to 1924*. Stanford UP, Stanford, CA, 1931.

TODOROV 2005 = TODOROV, Tzvetan: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. Napvilág, Budapest, 2005.

WEISSMAN 1974 = WEISSMAN, Benjamin M.: *Herbert Hoover and Famine Relief to Soviet Russia, 1921–23*. Hoover Institution Press, Stanford, CA, 1974.

WILLIAMS 1959 = WILLIAMS, William Appleman: *The Tragedy of American Diplomacy*. The World Publishing Company, Cleveland és New York, 1959.

ZAHRA 2008 = ZAHRA, Tara: *Kidnapped Souls: National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Cornell UP, Ithaca, NY és Lon.

SZÉCHENYI ÁGNES
„FÜGGETLEN SZELLEM, A DIKTATÚRA FEGYELME ÉS
MEREVSÉGE ELLEN FOGLALT ÁLLÁST”
SCHÖPFLIN ALADÁR ÉS MAKSZIM GORKIJ

A magyar irodalomtudomány területein, a szakmailag kiváló aktorok számának gyarapodásával is maradt még fehér folt. Az egyik ilyen nagy, nem kellően megmunkált terület a fordítástörténet. Ehhez képest a recepciókutatás, az idegen nyelvű irodalmak magyarországi fogadtatásának története előbbre tart. Az Irodalomtudományi Intézet kutatójaként a XX. századi magyar irodalom folyamata mellett az orosz irodalom XX. századi recepciójának történetét követem figyelemmel.¹

Az orosz irodalom magyarországi recepciójának teljes feltárása életre szóló feladat. Mint az Irodalomtudományi Intézet munkatársának, kínálkozott számomra egy részleges, tudatosan vállalt megközelítési mód, amikor a magyar irodalmi modernség „központi” orgánusmának, a *Nyugat*nak tükrében néztem végig ezt folyamatot. A *Nyugatban* – mert nemcsak a repertórium (és számonkénti tartalomjegyzék), de a digitalizált szövegfolym is rendelkezésére áll a kutatónak – 2792-szer írták le az orosz népvét, 85-ször ennek már az államformát is magában foglaló elnevezését, 3-szor a „szovjetorosz” változatot. Az „orosz” döntően jelzőként szerepel a szövegekben, a „szovjet” főnévként, s egyszer sem az irodalomra vonatkozik, hanem a közigazgatási, államberendezkedési formát jelöli. Összehasonlításl a német népvét 5342-szer, a franciát 5078-szor, az angolt 3033-szor, az olaszt 1915-ször, az amerikai 1779-szer adja ki a *Nyugat* digitalizált változatának keresőmotorja.² Nagy nyelvek, nagy kultúrák könnyen találnak utat a kis nemzetek felé, recepciójuk is igen nagy. Találataimat, s azok kontextualizálását egy érdekes tanulmányban foglaltam össze.³

¹ Az orosz irodalom recepciója nem szűz terület, számos alapos rész kutatás született. Hadd utaljak itt csak Zöldhelyi Zsuzsa, Dukkon Ágnes, Kámán Erzsébet, Fenyvesi István, Bergné Török Éva, Légráy Viktor munkáira, a több kötetes *Orosz írók magyar szemmel* című munkára. Ld. ZÖLDHELYI 1983.; ZÖLDHELYI 1985.; DUKKON 1998.; KÁMÁN 1992.

² Ha már külsődleges, s nem értékelő szempontot használunk, megadok még egy érdekes adatot, mégpedig a századfordulón igen nagy hatással rendelkező Ibsenre vonatkozóan. A norvég népvét 181-szer, Ibsent – nemzeti hovartartozás jelölése nélkül – 376-szor adja ki a *Nyugat* elektronikus repertóriuma. A kettő közös halmazát mindössze 28 találat jelöli.)

³ SZÉCHENYI 2016.

Hogyan állunk a magyar irodalom külföldi recepciójával? Elszigetelt nyelv, politikailag sem önálló ország, az osztrák birodalom, majd monarchia része, vajon mi jutott el a magyar irodalom értékeiből idegenbe, vagy ki írt egyáltalán érdemben az idegen közönség számára a magyar irodalom értékeiről. Erre vonatkozóan van egy nagyon érdekes dokumentumunk, ugyancsak a *Nyugat* oldalairól. 1924-ben Schöpflin Aladár közzétett egy terjedelmes tanulmányt *A magyar irodalom a huszadik században* címmel.⁴ A magyar irodalomtörténettel foglalkozók számára a dolgozat értékét az adja, hogy talán az első árnyalt szemléje a XIX. századi irodalomtól elfejlődő, azt részint folytató, de mindinkább új utakat mutató magyar irodalmi modernségnek. Bevezetőjében ezt így fogalmazza meg Schöpflin Aladár: „*Nyelvileg a magyarság a leginkább elszigetelt népek közé tartozik. Az európai tudomány talán egy néppel sem foglalkozott kevesebbet, mint a magyarral. Idegen ember, hacsak különös gyakorlati cél nem kényszerítette rá, a legriktább esetben igyekezett leküzdeni a magyar nyelv megtanulásának tetemes nehézségeit. Így a magyar szellem irodalmi alkotásai, ha egyáltalán ismeretesekké váltak Magyarország határán túl, leginkább jóindulatú dilettánsok többnyire nem nagyon sikerült fordításaiban kerültek külföldi nyilvánosság elé. A magyar irodalomra vonatkozó eszmék alakulásából tehát hiányzik egy elem, melynek nagy fontossága van más, szerencsésebb nemzetek eszméinek és öntudatának fejlődésében, az általános európai kontrol eleme.*” Ezért is örült Schöpflin, hogy egy nagy orosz író, Makszim Gorkij érdeklődést mutatott a magyar irodalom iránt. Tanulmánya keletkezéséről a következők írja bevezetőjében: „*Az alább következő kísérlet kísérlet Gorkij Maxim számára készült. A világhírű orosz író az elmúlt télen Ternyej László prágai magyar újságíró⁵ előtt, aki őt Marienbadban meglátogatta, élénk érdeklődését fejezte ki a mai magyar irodalom iránt s azt az óhaját nyilvánította, hogy szeretne egy magyar író tollából tájékoztató közleményt olvasni a mai magyar írókról és irodalmi törekvésekről. Ternyej úr hozzám fordult és én készségesen vállaltam a feladatot abban a meggyőződésben, hogy szolgálatot teszek a magyar irodalom*

⁴ SCHÖPFLIN 1924.

⁵ Ternyei László (?-?), gazdasági újságíró, a *Prágai Magyar Hírlap* munkatársa. 1926-ban a Csehszlovákiai Magyar Újságírók szindikátusának ügyvezetője. 1937 májusában *Hitel* címmel gazdaságpolitikai hetilapot alapított, Csehszlovákiában az elsőt, melyet a *Prager Tagblatt* kiadója adott ki. Feltehetően azonos az utóbb a *Szabad Európánál* működött személlyel. Schöpflin Aladár, mint a felvidéki Nyitra megyéből származó kritikus és mint demokrata elkötelezettségű, heti rendszerességgel írt az 1922-ben indult *Prágai Magyar Hírlap*ba, melynek szerkesztői a kisebbségi magyarság ellenzéki politikai vezetői voltak.

ügyének, ha a mai Európa egyik legkitűnőbb írói szellemének rokonszenves érdeklődését megpróbálom kimélyíteni. Gorkijnak az a szándéka, hogy ezt a kísérletet kiadatja egy Berlinben s esetleg egy Amerikában megjelenő orosz folyóiratban. [...] Peterdi István irótársam⁶ most fordítja munkámat orosz nyelvre s az ő fordításában fogom eljuttatni Gorkij Maximhoz.” Nem ismerjük a tanulmány további útját, hogy valóban elkészült-e a fordítása, s hogy eljutott-e Makszim Gorkijhoz. Russzisták bizonyosan jobb hozzáféréssel, lehetőségekkel rendelkeznek ennek kiderítéséhez.

Nem feladatunk most a Schöpflin-tanulmány ismertetése, mert az a magyar irodalomról szól. Azt azonban rögzítjük, hogy a tanulmány, noha Schöpflin hozzáfűzte, hogy „a magyar irodalomról a valósághoz hű, de egyúttal érdekes és rokonszenves képet” akart rajzolni, hogy az idegen olvasó kedvet kapjon a tárggyal való további foglalkozásra, kifejezetten tárgyyszerű és arányos képet mutat. Előmunkája Schöpflin 1937-ben megjelent, s nagy vihart kavaro könyvének, *A magyar irodalom története a XX. században* című munkának, melyben a Nyugat kanonikus szerepét elsőként, talán túlságosan is határozottan rögzítette.⁷

Schöpflin jól ismerte a világirodalmat. Maga is fordított, Oscar Wilde *Dorian Gray arcképe* című regényének ő volt a második magyar fordítója.⁸ De fordította Marc Twain, Sinclair Lewis, Gottfried Keller, H. G. Wells, Gerhart Hauptmann, T. E. Lawrence jeles munkáit is, továbbá számos magyarázó, értékelő előszót írt magyarul megjelent világirodalmi munkákhoz. Ebből most csak egyet emelünk ki, Dosztojevszkij *Megmételtyezették* című regényéhez írt bevezetőjét 1923-ból.⁹ A magyarországi Dosztojevszkij-kultuszhoz kötődő kiadás

⁶ Peterdi [Neubauer] István (1888–1944), orvosdiplomát szerzett költő, műfordító. Hét évet töltött orosz hadifogságban, ott tanulta meg a nyelvet. A *Nyugatban* is megjelent, költészetéről Komlós Aladár írt esszét a folyóiratban. (Ld. KOMLÓS 1926.) Kuprin, Gogol, Tolsztoj fordítója volt, de a Twist Olivér egyik magyar fordítója (1930) is volt. Barátja volt Füst Milánnak, Füst naplóiban is szerepel. A nyilasok ölték meg, így feltehetően hagyatéka is elveszett.

⁷ A Schöpflin-könyvnek és recepciójának terjedelmes fejezetet szenteltem az Osiris Kiadónál rövidesen megjelenő „*Ő a magyar kritika*” – *Schöpflin Aladár 1872–1950* című monográfiámban.

⁸ Előtte „K Konkoly Tivadar” fordította. A fordító álnevet használt, valójában a név Kassovits [Kassowitz?] Tivadar Brunót rejti, aki az *Alkotmány* és az *Ország-Világ* belső munkatársa, színházi referense volt. 1922-ben Kosztolányi Dezső fordítása mintegy fellülírta Schöpflin munkáját. Schöpflin maga is inkább pénzkereső feladatnak tekintette a fordítását, s noha számos új kiadást ért meg átültetése, többször nyilatkozott róla úgy, hogy nem büszke rá.

⁹ Mint ismeretes, 1922-ben a Révai Könyvkiadó elindította Dosztojevszkij összes műveinek kiadását 36 kötetben.

előszava Rejtő István¹⁰ értékelése szerint magasan kiemelkedik a sorozathoz fűzött értékelések közül, s Schöpflin elemzéséhez foghatót a korszak Dosztojevszkij-irodalmában „*csak az oroszul tudó kritikusok írásaiban találunk*”. Fontos megállapítás ez, mert arra mutat rá, hogy Schöpflin annak ellenére értette Dosztojevszkijt, hogy csak kívülállóként, a nyelvben rejlő kultúrát alig ismerve, bele tudott helyezkedni a műbe, azaz értette, jól tudott olvasni. (A helyzetet már megkönnyítette, hogy a regényt Szabó Endre fordította, aki a Zemplén megyei Nagytoronyán született, közel a rutén vidékhez, hamar megtanult oroszul, s eredetiből, nem pedig németből fordított.) Schöpflin ezt a regényt Dosztojevszkij legerősebb társadalmi regényének tekinti, és felhívja a figyelmet rá, hogy ebben a műben a szlavofil Dosztojevszkij mondja ki ítéletét „a nyugati nemzetek kapitalisztikus társadalmi rendjéről”, sőt azt is megsejteni Schöpflin Rejtő István összefoglalása szerint, hogy a nihilista mozgalmak eredetét az író a nyugati eszmék beáramlásából származtatja. A regényben ábrázolt lázas és szenvedélyes emberek a felületes olvasó számára úgy tűnhettek, mintha az író a hőseit a bolondok házából vezette volna az olvasók elé. De – írja Rejtő – Schöpflin figyelmeztet, hogy a regény „*valójában nem bolondok, hanem lábadozó betegek háza, egy nemzetnek súlyos betegségből való lábadozásának a háza, ahol különböző osztályok, csoportok, egyének keresik kínos gyötrelmek között a maguk funkcióit*”. Schöpflin kiemeli továbbá a regényben rejlő miszticizmust, amit megfejtethetetlen homályként határoz meg.¹¹ (Az orosz miszticizmus tanulmányozása külön fejezet volna, ezért ezt a szálát el kell ejtenünk.¹²)

Tudjuk, hogy Schöpflin folyamatosan figyelt Gorkij munkásságára, követte megjelent munkáit. Ő írta Gorkij nekrológját is a *Nyugatban*.¹³ Ebből idézünk: „*Gorkij egészében a múlt század gyermeke. Befejezett valamit, ami különlegesen a XIX. századé: az irodalmi realizmust. Ő a par excellence realista író, inkább az, mint Zola vagy az előtte járt nagy oroszok. A realizmus, illetőleg szélső nyilvánulási formája, a naturalizmus hozta az irodalomba a szociális szempontot és ezzel az elnyomott néposztályok valóságyszerű ábrázolását. Gorkij a legalsó rétegből, a napról-napra élők, csavargók és társadalomból kivetettek nagy rétegéből származott s műveiben, kivált pályája első felén, csaknem kizárólag*

¹⁰ Rejtő István (1928), irodalomtörténész. Elsősorban mint a Mikszáth Kálmán kritikai kiadás sajtó alá rendezője ismert.

¹¹ REJTŐ 1958, 100.

¹² Ugyanezen Dosztojevszkij-sorozatban Kuncz Aladár bevezetésével jelent meg *A félkegyelmű*. Az előszó címe – melyet a világirodalmi nyitottság jegyében a *Nyugat* is közreadott – Dosztojevszkij miszticizmusa. *Nyugat*, 1924/2. 137–142.

¹³ SCHÖPFLIN 1936.

az ezzel való tökéletes szolidaritás vezette tollát. Nem a részvét diktálta írásait, mint a középosztályból való szociális érzésű írókét, nincs bennük semmi szentimentális meghatottság a nyomor láttára. Az ő emberei úgy élnek a piszokban és züllöttségben, mint természetes elemükben, ahogy a patkányok élnek a csatornában. Nem is érzik mindig nyomorukat és elnyomottságukat, nem jutnak olyan érintkezésbe a jobbsorsú rétegekkel, hogy igazában összehasonlításokat tehessenek. [...] Gorkij agyoncsapta a részvét keltésére irányult érzelmes szegény-ember-zsánert, amely ott van Zola kellékei közt. Félretette a moralizálást is, amely a szegény embert mint környezetete termékét akarta megmagyarázni. Ő nem részvéetet akart kelteni és nem magyarázni akart, hanem igazságszolgáltatást követelt. Kiemelkedett abból az osztályból, amelyben fiatal éveit töltötte, de tisztán megőrizte emlékeit, erkölcsileg benne maradt. Magatartása ebből származott. [...] Gorkij megírta nemcsak az első, hanem az utolsó szót is, amit a szocializmus irodalmilag mondhat. Utána már csak variációk következhetnek ugyanarra a nagy témára. Íróra nagy veszedelem egy politikai vagy társadalmi áramlat sodrába kerülni. Belekeveredhetik – sokaknál bele is keveredett – az irodalmába a politikus vagy forradalmár egyoldalúsága, amely agitáció-eszközzé süllyeszti le az irodalmat. Gorkij vérbeli író voltának föltétlen és végérvényes bizonyítéka, hogy ezt elkerülte. Igazi, született forradalmár volt és mégsem irányregények írója. Igazságai, melyeket szenvedélyesen keresett, nem pártigazságok, hanem emberi igazságok. Fölötte élt a dolgoknak, nem bennük, meg tudta őrizni magában a művész tárgyilagosságát. A forradalomban is az írói szabadság hitvallója volt, független szellem, a diktatúra fegyelme és merevsége ellen foglalt állást Roppant tekintélye orosz hazájában felszabadította az irodalmat és fölébe emelte a kor kényszereinek.” Ez utóbbi mondat, melyet írásom címéül is emeltem, telitalálat, anélkül, hogy valóban tudhatta volna Schöpflin, mit is tett valójában Gorkij.

Forradalmárnak mondja Schöpflin Gorkijt, sőt, „a szocialista irodalom egyetlen nagy alakjá”-nak tartja. Nekrológban leginkább megengedhető a túlzás, de itt az is oka, hogy a megjelenő Gorkij-művek ellenére, keveset tudtak Gorkijról. Ahogy alighanem az egész világ is.

Schöpflin szárnyaló, emelkedett szavai ma csak nagyvonalakban tekinthetők pontosnak. A szocialista realizmus ma is vitatott, újraértelmezett fogalom. S milyen keveset lehetett tudni a 30-as évek közepén Sztálin országáról. Schöpflinnél kevés íróember volt jobban beleágyazva az irodalmi életbe, s már ekkor szóbeszéd övezte az 1934-es első írókongresszusról visszatért Nagy Lajos, illetve az oda ugyancsak meghívott Illyés Gyula beszámolóit, a két meghívott-kiküldött író be-

számolóit. (Itt, ebben a tanulmányban nem kell külön beszélni kettejük különbségéről, megtette azt éppen Pásztor Péter remek összehasonlító elemzésében.¹⁴) 1936-ra, ebben az évben halt meg Gorkij, a Szovjetunióban totális támadás indult a művészet autonómiája ellen.¹⁵ Erről már nem tudtak, tudhattak itthon. Magam úgy végeztem el az orosz szakot, hogy szinte semmit nem tudtam Oszip Mandelstamról, az akmeistákról, a híres, életét megpecsételő Sztálin-epigrammáról, Anna Ahmatova verseiről szintúgy alig, nem is beszélve rettenetes életéről. Nem tudtuk, hogy a zseniális Iszaak Babel az I. írókongresszuson, mert bátor volt, a „hallgatás nagymesterének” merete vallani magát, s valóban, a *Lovashadsereg* után csak imitálta a jelenlétet a szovjet irodalmi életben. (Nem mellesleg Gorkij közölte első két novelláját, ő volt a felfedezője.) Sinkó Ervin tanúságtétele, az *Egy regény regénye* 1961-es újjvidéki kiadásához kitaró próbálkozással sem tudtunk hozzájutni, de még édesapám erőfeszítései sem hoztak eredményt, hogy az 1962-es kölni, német nyelvű kiadást valaki a hetvenes évek végén elhozza, becsempéssze az országba. Csak az 1985-ös újjvidéki kiadás részleges fénymásolatai jutottak el hozzám, s 1988-ban is kellett hozzá némi könyvárusi kapcsolat, hogy az ezeknek az éveknek emlékeit rögzítő, alcíme szerint „moszkvai naplójegyzeteket” a Magvető kiadásában megvásároljuk. Ennek a könyvnek nagy szerepe volt a saját eszmélésemben, az igazi információkat Babel életéről, Gorkijjal való kapcsolatáról is innen szereztem. „Egyetlen emberem”, ismételtette Babel, amikor Gorkij meghalt, s „úgy gyászolta, mintha édesapját temette volna el”.¹⁶ Felismerés volt, hogy van egy „másik” Gorkij is, akiről semmit nem tudtunk.

A mi egyetemista kori (1975–1980) irodalomlátásunkat még viszonylag korlátozta maga az intézmény, vagy talán pontosabb így: némely tanárunk.¹⁷ Semmiképpen nem mertem volna azt mondani az egyetemi szigorlat alkalmával (1979), hogy Gorkij regénye, *Az anya* unalmas, túlírt. Pedig Nagy Lajos is megírta éppen a *Nyugatban*. S még mi mindent nem tudtunk, amit Schöpflin sem tudhatott. Hogy az 1905-ös forradalom után Gorkij pénzelt az emigráns Lenint az egy év alatt világhírvé lett *Éjjeli menedékhely* jogdíjaiból. Gorkij ügyes-

¹⁴ PASTOR 2017.

¹⁵ GEREBEN 1998.

¹⁶ SINKÓ 1988, 469., 473.

¹⁷ A nagy felismeréseket Irina Oszipova hozta meg negyed és ötödéves korunkban. Ő volt az első számunkra, akinek nyelvi óráin érdemben volt szó a 30-as évek irodalmi gazdagságáról és tragédiáiról, a szovjet tébolyról. Hetényi Zsuzsát ott sajnós elkerültük, két évvel felettünk járt és csak három évvel diplomázásunk után került az ELTÉ-re.

kedő, magánhaszonra dolgozó irodalmi ügynöke – igaz, Gorkij tudtával – a jövedelem háromnegyedét utalta a bolsevik szervezkedésnek. A „nagy októberi szocialista forradalom” győzelme után Gorkij volt a forradalom legerőteljesebb nyilvános bírálója.¹⁸ Nemzetközi segítség-szervezetet hozott létre, ami legkevesebb kétmillió ember életét mentette meg. Lenin megelégtelte jelenlétét és az első éhínség alatt, 1921-ben felajánlotta, hogy magával viheti legfontosabb barátait, munkatársait és teljes családját, csak hagyja el az országot, emigráljon. Végül Dél-Olaszországban telepedett le. Tényező volt, Mussolini beleegyezése kellett hozzá, hogy maradhasson. Gorkij emigrációban írta meg remekműveit. Mint Spiró György mondja, hamarabb lett világhírű író, mint nagy író.¹⁹ *Az árulót* – hőse egy hajdani tehetséges és merész forradalmár, aki inkább kíváncsiságból, mint félelemből a cári titkosrendőrség besúgója lesz – az első egzisztencialista elbeszélésnek mondja. (Húsz évvel előzte meg Albert Camus fellépését.) *Az Artamonovokat* az egyik legjobb családregénynek, amit valaha írtak. *A Jegor Bulicsov és a többiek* a valaha életképes orosz réteg, a bolsevikok által engesztelhetetlen, nép származású orosz vállalkozó, kereskedő, a kupec tragédiája. *A Klim Szamgin életét* ugyancsak Spiró a XX. század öt legnagyobb regénye közé sorolja. Csak megerősíteni tudom értékelését, amit a sznobéria és a téves Gorkij-értékelések nem tudtak közvélekedéssé tenni. Merthogy Gorkijt Sztálin visszazárta a Szovjetunióba, nagy valószínűséggel erős zsarolással, és azt akarta, hogy megénekelje életét, amit Gorkij nehezen ugyan, de következetesen elhárított. De utolsó tíz évében valóban a sztálini világot dicsőítő írásokat tett közzé, kialakítva róla valami valóban visszataszító képet. Menyébe beleszeretett a többek között a Kirov-gyilkosságban is közreműködő Genrih Jagoda, az NKVD rettegett vezetője. De miután a glasznoszty jegyében, szabadabb lett a beszéd, nagyobb a nyilvánosság, kiderült, Gorkij volt a valaha volt egyik legnagyobb színész a popokban. Dicsőítette a szovjet embert, de közben írókat mentett, a rendszer betiltotta műveket nyugatra csempésztette, patronálta a zseniális Iszaak Babelt, novelláiról levelezett vele. Fiát megölték. Elsőként nyilatkozta, hogy a fasizmus és a kommunizmus között nincs különbség, miközben el kellett tűrnie, hogy szülővárosát, Nyizsnyij Novgorodot átkeresztelték Gorkijra. Korszerű Gorkij-monográfia itthon, magyarul nem áll rendelkezésünkre. (Radó György és Tóbiás Áron is írt egyet, de még a szovjet csapatok ittléte alatt.) Viszont írt egy remek apokrif

¹⁸ SZŐKE 1997.

¹⁹ Gorkij életének eseményeit a nagyközönség számára Spiró György foglalta össze, erre támaszkodtam írásomban én is. Ld. SPIRÓ 2013.

Gorkij-könyvet Spiró György, mely a művészet és a hatalom, az alaskodás, a túlélés, az eszme teljes meggyalázásáról szól. A *Diabolina* című Spiró regényben mindenki a saját nevében szerepel.²⁰

Minderről a 30-as években lassan és elvétve érkeztek hírek, gyakorta álhíreknek beállítva. Schöpflin Aladár egyik fia, Schöpflin Gyula ifjan kommunista lett. Schöpflin Gyulát – annak ellenére, hogy Budapesten született és ott is élt – felvették az Eötvös Collegiumba. Kollégistaként részt vett az 1931-es, valójában ártatlan kommunista röplapozásban, amiért eltávolították az egyetemről, és tanári diplomáját sosem szerezhette meg.²¹ Az akcióban részt vett többek között Rajk László, Fejtő Ferenc, Mód Péter. A korabeli ifjúság iránykereső történetét, a hosszú és heves világnézeti vitákat, az éjszakai szemináriumokat most csak jellemezem itt. A kollégiumi diákokat azonban a hatalom veszélyesnek tartotta, egy új tanácsköztársaság kirobbantásával gyanúsította meg. Az egyetemről és a kollégiumból kizárták őket. A liberális apa, a *Nyugat* nagynevű kritikus a baloldali Vámbéry Rusztemet kérte fia védelmére. Vámbéry elhárította a védelmet, mert esetleg éppen személye miatt szállnak rá még jobban a fiatalemberre. A rövid vizsgálati fogság – a többiek börtönbe kerültek – nem törte meg Schöpflin Gyulát. Nem sokkal később Bálint György Szent István parki lakásában lett otthonos tagja annak a baloldali, részben kommunista baráti körnek, amelyhez például Radnóti Miklós is tartozott. A háború után a kommunisták a rádió alelnökének jelölték, majd a skandináv országokban képviselte Magyarországot követként. A fiú szekere szaladt, az apa képviselte irodalmi eszmények és intézmények a kommunisták szemében váltak egyre inkább gyanúsá. A fiú kommunista meggyőződése egészen a Rajk-perig tartott. Ismerte Rajkot, tudta, hogy nem lehet bűnös, s rájött, hogy ideális társ-áldozata lehetne a kreált pernek. Elhagyta az országot, disszidált, életét Angliában élte le. Meggrázó levélben köszönt el szüleitől 1949/50 fordulóján. *„Teljesen tisztában vagyok azzal is, milyen súlyos hátrányokat fog okozni lépésem maguknak társadalmi és anyagi téren is. Talán, ha Isten megsegít, ezen lesz módomban enyhíteni. De higgyék el, minde nekfölközt az fáj – és fájni fog egy életen át – hogy így kell búcsút vennünk egymástól. Bízom benne, hogy Apa korára és személyére való tekintettel nem fogják »bűnömet« hetedéziglen büntetni. Nem tudom elfelejteni: mikor 1932-ben letartóztattak, Apa azt mondta nekem: Fiam, viselkedjél úriemberhez méltóan. E szavakat követem most is.*

²⁰ SPIRÓ 2015.

²¹ TOMBOR 1995. Továbbá: SCHÖPFLIN 1978. Schöpflin Gyula levéltári anyaga a kollégium levéltárában: Eötvös Collegium Levéltára, 18. doboz, 18. dosszié.

*Nem tudom tovább vállalni a szörnyűségeknek, hazugságoknak, terrornak és embertelen kegyetlenségeknek azt a szövevényét, amelyet felelősnek kéne éreznem magam. Tizennyolc éves szocialista múlt után irtózatosan nehéz ez az elhatározás; de nem hagynak számomra más választást. Nem vagyok áruló. Nem vallok mást, mint amit mindig vallottam. Ők árultak el engem, mindnyájunkat.”*²² Többet nem is találtak. Az apát nem fia lépéséért büntették. A *Nyugat* nem indult újra a háború után, könyvkiadóként még négy kötetet megjelentethetett. A Baumgarten Alapítvány megszüntetését, melynek élére Babits Mihály halála után Schöpflin Aladár került, Révai jóval hamarabb elhatározta. Az alapítvány díja és jutalmi helyett létrehozták a József Attila-díjat.

Ha hallott Schöpflin a Szovjetunióban élő írók és irodalom ellen zajló megtorlásokról, most megtapasztalta maga is, mit jelent ez. Azt, ami Magyarországon következett, már nem érte meg, 1950 augusztusában meghalt.

Felhasznált irodalom

DUKKON 1989 = DUKKON Ágnes (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel. III. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának dokumentumai 1920-tól 1944-ig.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989.

GEREBEN 1998 = GEREKEN Ágnes: Előhang a nagy terrorhoz. Újabb kísérlet a szovjet irodalom államosítására: 1934–1936. *Beszélő*, 1998. 3. folyam, 3. évf. 7–8. sz. 192–203.

KÁMÁN 1992 = KÁMÁN Erzsébet (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel. V. Az orosz és a szovjet irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai 1945–1990.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1992.

KOMLÓS 1926 = KOMLÓS Aladár: A hallgatag költő. *Nyugat*, 1926. 19. évf. 11. sz. 1010–1014.

PASTOR 2017 = PASTOR Peter: Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetunióbeli látogatásáról. *Múltunk*, 2017. 63. évf. 1. 116–134.

REJTŐ 1958 = REJTŐ István: *Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon.* (Irodalomtörténeti füzetek 21.) MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest, 1958.

SINKÓ 1988 = SINKÓ Ervin: *Egy regény regénye.* Fórum – Magvető, Újvidék – Budapest, 1988.

SPIRÓ 2013 = SPIRÓ György: Gorkij, az utcanév. *Heti Világgazdaság*, 2013. május 11. 22–24.

SPIRÓ 2015 = SPIRÓ György: *Diabolina.* Magvető, Budapest, 2015.

SCHÖPFLIN 1924 = SCHÖPFLIN Aladár: A magyar irodalom a huszadik században. *Nyugat*, 1924. 17. évf. 11. sz. 761–804.

²² A levél fogalmazványa a szerző birtokában, Schöpflin Gyula ajándéka.

SCHÖPFLIN 1936 = SCHÖPFLIN Aladár: Gorkij. *Nyugat*, 1936. 29. évf. 7. 60.

SCHÖPFLIN 1978 = SCHÖPFLIN Gyula: A magasból a mélybe. (Az irodalom peremén II.) *Irodalomtörténet*, 1978. 60. évf. 2. sz. 383–407.

SZÉCHENYI 2016 = SZÉCHENYI Ágnes: Az orosz (b)irodalom recepciója Magyarországon (1825–1945). In: Frank Tibor (szerk.): *Az orosz birodalom születései: magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Gondolat, Budapest, 2016. 345–370.

SZÓKE 1997 = SZÓKE Katalin (szerk.): *Apokalipszis – 1917. Írások az orosz forradalomról*. Európa, Budapest, 1997.

TOMBOR 1995 = TOMBOR András: Az 1932-es kommunista szervezkedés a Collegiumban. In: Kósa László (szerk.): *Szabadon szolgál a szellem. Tanulmányok és dokumentumok a száz esztendeje alapított Eötvös József Collegium történetéből 1895–1995*. Eötvös Collegium – GIFT Kft., Budapest, 1995. 127–137.

ZÖLDHELYI 1983 = D. ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel I. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1983.

ZÖLDHELYI 1985 = D. ZÖLDHELYI Zsuzsa (szerk.): *Orosz írók magyar szemmel II. Az orosz irodalom magyar fogadtatásának válogatott dokumentumai a kezdetektől 1919-ig*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1985.

BARTA RÓBERT
CHURCHILL ÁRNYÉKÁBAN
EMERY REVES (RÉVÉSZ IMRE) ¹

A tanulmány *Emery Reves (Révész Imre)* életútjának egy részét, politikai és üzleti karrierjét vizsgálja, különös tekintettel a *Winston S. Churchill*hez fűződő sokrétű kapcsolatrendszerére. A magyar származású Emery Reves (1904. Bácsföldvár – 1981. Montreux) újságíróként, üzletemberként és 1945 után Churchill irodalmi ügynökéeként és pénzügyi² bizalmasaként vált híressé. Üzleti vállalkozása, a *Cooperation Press Service* nevű sajtóvállalat volt a legfőbb európai és amerikai terjesztője Churchill cikkeinek, írásainak. 1941-től Reves az Egyesült Államokban tevékenykedett, ahol a későbbiekben nagy sikerrel adta ki a brit államférfi második világháborús memoárját, amelyért a szerzőt 1953-ban irodalmi Nobel-díjjal jutalmazták. 1945 után Reves a brit politikus egyik legfontosabb üzleti partnerévé és bizalmasává vált. A gyümölcsöző üzleti kapcsolatrendszer így személyes barátsággá érett. Reves pályája, tevékenysége és munkássága³ jórészt ismeretlen a hazai történetírásban, noha személyes levelezésének egy része már megjelent angol nyelven.⁴ A tanulmány célja Churchill és Reves sajtó- és propagandatevékenységének bemutatása, sokoldalú együttműködésük felvázolása, mert a magyar származású világpolgár nemzetközi sajtóirodalma világszerte ismertté tette Churchill nevét, a demokratikus értékrendet védő írásait és eszméit. Churchill és Reves közös tevékenysége, kapcsolatrendszerük jól bizonyítja, hogy az üzleti tevékenység, politikai hatalommal és nemzetközi sajtóbefolyással ötvözve időnként a nemzetközi viszonyok alakulását is befolyásolhatja. Mindezek miatt Reves személyisége és tevékenysége hasznosítható lehet a történettudomány különféle ágainak és rokon tudományainak (*business history, press history, international studies, international relations, peace studies*) művelői számára is.

¹ A tanulmány a szerző 2013-ban megjelent könyve (BARTA 2013.) vonatkozó fejezeteinek és a 2014-ben megjelent tanulmányának (BARTA 2014.) átdolgozott és kiegészített változata.

² W. S. Churchill pénzügyeiről részletesen: LOUGH 2015. A kötetben Emery Reves említései: Index 351.

³ Emery Reves két önálló kötete 1945 után magyar fordításban is megjelent. REVES 1947.

⁴ GILBERT 1997.

Emery Reves és a Cooperation Press Service

1937. február 25-én Winston Churchill Londonban, a Westminster katedrális közelében lévő Morphet Mansions 11. szám alatti otthonában, első ízben fogadta az akkor még Révész Imre nevet használó újságíró-üzletembert. Révész a *Roger Berthoudnak* adott későbbi interjújában így emlékezett a találkozóra: „A fürdőszobában volt és elkezdett beszélni, aztán megjelent az ajtóban, teljesen meztelenül, kezében egy törölközővel.”⁵ A beszélgetést a londoni *The Times* riportere 1981 márciusában, fél évvel Révész halála előtt készítette a svájci Montreaux-ben. Révész ekkor már komoly memóriazavarokkal küszködött, így az interjú több tárgyi tévedést is tartalmaz (1930-ban a *Cooperation Press Service*-t nem Párizsban, hanem Berlinben alapította, a Churchill-lel létrejött első találkozó időpontja nem 1935 vége, hanem 1937. február 25-e). A nem kis nehézségek után létrejött találkozó⁶ egy több mint két évtizedig tartó együttműködés, üzleti kapcsolat és személyes barátság kezdetévé vált. Révész, aki ekkor Párizsban tartózkodott, csak *Austen Chamberlain* volt brit külügyminiszter és *Charles Mendl*, a párizsi brit nagykövetség sajtóattaséja közbenjárásával tudta elérni a személyes találkozást Churchill-lel. 1937 februárjától az 1965-ben bekövetkezett haláláig Révész 82 alkalommal találkozott Angliában Churchillel. Az első találkozón végül abban állapodtak meg, hogy Révész dupla annyit fizet egy Churchill-cikkért, mint vetélytársa, a brit sajtómágnás *Lord Beaverbrook (Max Aitken)* Cserébe azonban 50%-os részesedést kért. A későbbiekben a szerződések feltételei folyamatosan változtak, végül 1937 szeptemberétől a részesedés 60%-ban Churchill javára módosult és a további üzleti együttműködés során ez állandósult.

Az 1904. február 16-án Újvidék városától 40 km-re északra fekvő Bácsföldváron, Révész Simon és Gizella egyetlen gyermekeként született Révész Imrének nem volt egyszerű idáig eljutnia. A Rosenbaumról Révészre nevet változtató zsidó fa- és gabonakereskedő apa a családját előbb Újvidékre (ahol fia hegedülni tanult és ebben különösen tehetségesnek bizonyult), majd a világháború kitörése után Budapestre költöztette.⁷ A család a magyar fővárosban a háború alatt szinte teljesen tönkrement és Révész Imre, aki vélhetően az anyagi nehézségek és a háború után erősödő antiszemitizmus miatt nem szeretett Budapesten élni, a család anyagi támogatásával 1922-ben a berlini egyetemen közgazdasági tanulmányokba kezdett. Ez a korszakban

⁵ BERTHOUD 1981.

⁶ GILBERT 1997, 6–7.

⁷ BERTHOUD 1981.; GILBERT 1997, 1–20.; DAVIS 1997.

gyakori és tipikus volt, mert a *numerus clausus* törvény 1920 őszi bevezetése után „*az emigráció immár minden, egyetemre törekvő zsidó számára komolyan megfontolandó lehetőség lett. A zsidó fiatalok reálisan látták, hogy többségüknek nincs lehetősége arra, hogy Magyarországon folytassanak felsőfokú tanulmányokat. A külföldi egyetemek színvonalas képzést, jó oktatást ígértek, az idegenben esetleg állásra is lehetett számítani. A kiváló középiskolákból származó, jó képességű diákok elindultak a németországi, ausztriai, svájci és csehszlovákiai német egyetemek felé.*”⁸ Az első világháború utáni német infláció miatt Révésznek azonban Berlinben az otthonihoz hasonló nélkülözésekben volt része: „*Emlékszem, hogy hat darab ötvenmillió címletű bankjegyre írtam a levelet a szüleimnek, mert ez olcsóbb volt, mint a levélpapír.*”⁹ Két elvégzett szemeszter után megpróbálta tanulmányait Oxfordban folytatni, de jelentkezését elutasították. A párizsi Sorbonne-on azonban még sikerült elvégeznie egy jogi szemesztert.

Révész pályájának első nagyobb fordulata a zürichi egyetemhez kötődik, ahol közgazdasági doktori képzésben vett részt és szoros barátságot kötött a szintén ott tanuló *Neumann Jánossal*, a későbbi világhírű matematikussal és atomtudóssal, valamint *Fellner Vilmossal*, aki később ismert közgazdász professzorként *Richard M. Nixon* amerikai elnök gazdasági tanácsadója lett. Az illusztris társaságot időnként kiegészítette Révész unokatestvére, *Solti György*, aki szintén ekkor kezdte zenei pályafutását. A zürichi tanulmányokhoz és a megélhetéshez szükséges anyagiakat Révész részben magán zeneórák adásával fedezte és részben azzal, hogy interjúkat készített a Svájcba látogató hírességekkel, majd ezeket újságcikk formájában publikálta. Többek között politikusok (*Francesco Nitti*, *Aristide Briand*), írók és költők (*Thomas Mann*, *Arthur Schnitzler*, *Rabindranath Tagore*) voltak Révész interjúalanyai, a beszélgetésekről készült cikkek főként svájci és német újságokban jelentek meg. Ezek után az 1926-ban közgazdász doktorrá avatott Révész teljes energiával az újságírás és az azzal kapcsolatos üzleti tevékenység felé fordult, jó érzékkel kihasználva azt, hogy a Népszövetség genfi székhelyén rendszeresen megfordultak a nagypolitika, a nemzetközi diplomácia, a korabeli európai gazdasági és szellemi élet meghatározó alakjai. Egy genfi látogatása alkalmával Révész meghívást kapott *Aristide Briand* francia külügyminiszter ebédrel egybekötött sajtófogadására, ahol a francia politikus arról panaszkodott, hogy a diplomaták hiába egyeznek meg a Nemzetek Szövetségében fontos ügyekben, hogyha a különböző országok

⁸ FRANK 2012, 82.

⁹ BERTHOUD 1981.

hazai sajtója azokat nemzeti szempontok alapján át- és félreértelmezi. Briand szavainak hatására érlelődött meg Révészben az ötlet, hogy nemzetközi sajtóügynökséget kell létrehozni, melynek célja a nemzetközi eseményeket tárgyaló cikkek lefordítása, terjesztése és publikálása a lehető legszélesebb körben. *„Támadt egy ötletem, miszerint szükség van egy olyan szervezetre, amely a világ eseményeit tárgyaló újságcikkeket terjeszti és publikálja; angol és német szerzők írásait a francia sajtóban, francia és német cikkeket a brit sajtóban és így tovább.”*¹⁰ Az ötlet megvalósítása azonban komoly nehézségekbe ütközött. Noha a nemzetközi sajtóügynökség létrehozásának tervét több politikus és üzletember¹¹ elviekben támogatta, az anyagi segítség azonban elmaradt. Családi nehézségek is adódtak, édesapja halála után Révész családja visszaköltözött Újvidékre, Révész Imre pedig munkát kapott egy drezdai gyárban, ahol négy évig sajtómunkatársként és a vezetők számára készült beszédek szerzőjeként tevékenykedett. Ez a munka nem igényelt különösebb szellemi erőfeszítést, Révész úgy érezte, fölöslegesen szerzett diplomát és doktori címet. Végül, megvalósítva régi álmát, 1930-ban egy kis sajtóügynökséget nyitott Berlinben *Cooperation Press Service for International Understanding* néven. Első ügyfelei régi támogatói voltak. Robert Cecil, Henry de Jouvenal és Louis Loucheur cikkeit hat-hét európai újságnál tudta elhelyezni, a publikálás jogdíjait az első időszakban saját haszon nélkül visszajuttatta a szerzőknek. Az üzleti tevékenység sikeres beindulását a terjesztési és a szerzői kör folyamatos bővülése jelezte. Révész észak-európai újságok mellett cseh, osztrák és lengyel lapokkal is szerződéseket kötött, szerzői gárdája jórészt brit, francia és német szocialista, szociáldemokrata és liberális politikusokkal, gondolkodókkal bővült. Az ilyenfajta sajtótevékenységet azonban nem mindig fogadta osztatlan rokonszenv, ahogyan azt a későbbiekben Révész egy Churchillnek címzett, 1939. októberi levelében szemléletesen kifejtette: *„Amikor 1930-ban elindítottam a Cooperation-t, Dr. Beneš azzal vádolt, hogy magyar revizionista vagyok, a magyarok pedig azzal, hogy a csehek fizetett ügynöke. Számos német demokrata francia kémnek tartott, Párizsban pedig úgy gondolták, hogy náci propagandát végzek. Borah amerikai szenátor 1934-ben úgy nyilatkozott rólam, hogy a Népszövetség melletti agitációm célja az Egyesült Államok csatlakoztatása a nemzetközi szervezethez.”*¹²

¹⁰ BERTHOUD 1981.

¹¹ Többek között *Robert Cecil* a Népszövetség brit delegációjának képviselője, *Henry de Jouvenal* francia szenátor és üzletember, *Louis Loucheur* a francia elektromos ipar milliárdosa.

¹² GILBERT 1997, 221–222.

Az kétségtelen tény, hogy a Révész által terjesztett cikkek szerzői náci- és fasizmusellenességüket sohasem tagadták, ezzel együtt a kommunizmust is elvetették, hangsúlyozva a megbékítési politika, a Népszövetség keretein belüli együttműködés és a leszerelés szükségességét. Mindezek egybeesetek Révész személyes álláspontjával is, melyet ugyanebben a levélben ismertet: „*Ami a kommunista irányultságomat illeti, az ugyanolyan ostobaság, mint a többi vádaskodás. Kapitalista vagyok, vagy legalábbis szeretnék az lenni! Minden körülmények között teljes mértékben individualistának tartom magamat, és teljes szívemből utálok a kollektívizmus minden formáját. Úgy gondolom, hogy erre bizonyíték egész eddigi életem és pályafutásom.*”¹³ Ennek a nyílt kiállásnak meg is lett a tragikus következménye. Két hónappal a náci hatalomátvétel után Révészt berendelték a német külügyminisztérium sajtóosztályára, ahol közölték vele, hogy részletes információkkal rendelkeznek cégének nemzetiszocializmus-ellenességéről. A külügyminisztérium sajtóosztályának tanácsosa, miután megmutatta Révésznek a róla szóló, összegyűjtött információkat tartalmazó aktát, azzal vádolta meg, hogy kizárólag német demokrata és szocialista szerzők cikkeit terjeszti, a német nemzeti álláspontot képviselő írásokat sohasem. Az események ezek után felgyorsultak. Révész irodáját 1933. április 1-jén náci rohamosztagosok megszállták és feldúlták. A Révész és cége elleni támadás a nemzetiszocialisták előre megtervezett akciójába illeszkedett. *Ian Kershaw*, az egyik legátfogóbb Hitler-életrajz szerzője szerint „*a náci uralom első hetében a baloldal ellen indított frontális támadás mellett számos olyan szörnyű, »egyéni akcióra« is sor került, amelyet szélsőséges nácik a zsidók ellen követtek el. Ez aligha meglepő, hiszen az antiszemizmizmus kezdetétől fogva a nemzetiszocialista mozgalom »ideológiai cementje« volt, amely egyrészt lehetőséget és alkalmat adott az akciókra, másrészt pótcselekvést jelentett a társadalmi berendezkedést fenyegető, forradalmi beállítottságú erők számára. A megrögzött antiszemita Hitler hatalomátvétele egy csapásra megszüntette a zsidók elleni erőszak korlátait. A zsidó tulajdonban lévő üzletek elleni támadások és a náci gonosztevők zsidóverései felsőbb parancsok és minden összehangolás nélkül is mindennapi jelenségeknek számítottak*”¹⁴

1933. március végén azonban a németországi zsidóság ellen összehangolt fellépés történt, melyet a náci propaganda szerint a Németországból elmenekült és a külföldön élő zsidóság azzal provokált ki, hogy a német áruk nemzetközi bojkottját hirdette. *Joseph Goebbels*

¹³ GILBERT 1997, 221–222.

¹⁴ KERSHAW 2003, 444.

naplójából világosan kiderül, hogy erre az egyetlen – a nációk szerint jogos – válasz csakis egy, a német zsidósággal szembeni ellen-bojkott lehetett: *„A külföldi rémhírterjesztés miatt sok feladat hárul ránk. A Németországból emigrált sok zsidó ellenünk szítja az egész külföldet. Most isszuk meg a levét, hogy a régi állam semmit sem tett a külföldi propaganda terén. Védtelenek vagyunk ellenfeleink támadásaival szemben. ... A külföldi uszítás ellen csak akkor tudunk fellépni, ha elkapjuk a szervezőit, vagy legalább a haszonélvezőit: a Németországban élő zsidókat, akik eddig bántatlanul maradtak. Nagyszabású bojkottot kell hirdetnünk valamennyi németországi zsidó üzlet ellen. Akkor talán a külföldi zsidók is jobb belátásra térnek, ha németországi fajtestvéreik életéről lesz szó. Streicher tagtársat nevezzük ki az akció vezetőjének. Mindjárt írok is egy bojkott felhívást, és röviden tájékoztatom a sajtót.”*¹⁵

Azon túl, hogy Révésznek tönkretették az üzletét és menekülnie kellett (1933. április 1-jén, az éjjeli expressszel kalandos körülmények között és jókora szerencsével Párizsba), a bojkott nem volt annyira sikeres, mint ahogyan azt a későbbiekben a náci propaganda beállította. A zsidó üzletek nagy része április 1-jén amúgy is zárva tartott (ez a nap szombatra esett) és a német lakosság jó része akkor még inkább passzívan, mint tevőlegesen viszonyult a nációk akciójához. A nációk előli folytonos menekülése tanulságaként Révész 1940-ben amerikai beutazó vízumot szerzett édesanyjának, az olasz kormány azonban megtagadta a lisszaboni kikötőbe készülő Révész *Gizella* Olaszországot is érintő átutazó vízumát. Az 1942 januárjában lezajlott újvidéki mézszárlás áldozataként esett Révész édesanyja és számos rokona, a maradék rokonság jó része a későbbiekben az auschwitzi koncentrációs táborban pusztult el.

A Churchill–Reves-együttműködés sikerei és buktatói

A francia fővárosban Révész újraindította a *Cooperation*t, ami anyagi szempontból nem volt egyszerű. Az addigra kialakított kapcsolati háló tekintetében azonban zökkenőmentes volt az újrakezdés, a francia szerzők készségesen Révész rendelkezésére álltak. 1936 márciusában, első angliai útja során Révész felfigyelt Churchillnek a nemzetközi élet eseményeit tárgyaló cikksorozatára, melyet akkor az *Evening Standard* publikált. Az írások irodalmi és szakmai színvonala, valamint a Churchill által képviselt politikai nézetek alapján Révész úgy döntött, hogy a brit politikus írásaira a *Cooperation*-nak szüksége van. Austen Chamberlain mindezt röviden közölte is Révésszel: *„Miért*

¹⁵ GOEBBELS 1994, 93–94.

nem szerzi meg magának Winstont? Ő közülünk a legjobb.”¹⁶ Az 1937. február 25-i Churchill–Révész találkozót március 1-jén újabb követte, de a hivatalos szerződéskötésre csak 1937 nyarán került sor. A *Cooperation* és Churchill között létrejött megegyezés szerint Révész cége hat hónapon keresztül kizárólagos jogokat kapott a Churchill-cikkek terjesztésére bárhol az európai kontinensen és a világon (kivéve az Egyesült Királyság és az Egyesült Államok területét), többnyire 60–40%-os részesedéssel Churchill javára. A szerződés szerint néhány napilap esetében (*Paris-Soir*, *De Telegraaf*, *Berlingske Tidende*, *Dagens Nyheter*) Churchillt cikkenként 60%-os részesedés, de minimum 25 font illette. A *Cooperation* azonban fenntartotta a jogot, hogy a további lapszerződések esetén a haszon megoszlása 50–50%-os legyen.¹⁷ A szerződéskötés érdekében Révész minden érvét és rábeszélő készségét bevetette, 1937. február 25-i levelében hosszasan felsorolta a *Cooperation* eddigi illusztris szerzőit,¹⁸ két hónappal később pedig arról tájékoztatta Churchillt, hogy Austen Chamberlain öt cikke a *Cooperation* terjesztésében 43 400 francia frank (mai árfolyamon több mint tízezer font) hasznot hozott. Korábban Austen Chamberlain cikkeit Révész cége átlagosan 16 országban és 20 sajtóorgánumban tudta elhelyezni, ez a széles terjesztési kör nyilvánvalóan pozitív irányba befolyásolta Churchill döntését.¹⁹

A szerződéskötés előtti féléves huzavona leginkább az anyagi haszon megoszlása körüli vitákkal magyarázható, Churchill nagyon kemény, időnként hajlíthatatlan üzleti tárgyalópartnernek bizonyult. Ennek megfelelően Révész mindig pontos elszámolást küldött brit partnerének, mert Churchill a honorárium átutalásának legkisebb késését is szóvá tette. A közös üzleti célú sajtóvállalkozás nem indult tehát könnyen, „*Révész kezdetben csak filléreket gyűjtögetett Churchillnek. Rávette a Paris Soir-t, hogy 9 font 9 shillinget fizessen az Evening Standard-beli megjelent cikkeiért, míg a stockholmi Dagens Nyheter csak 4 font 4 shillinget volt hajlandó erre áldozni. Egy kis kaunasi (Litvánia) jiddis újság, nyolc shillingért kapta meg őket, azaz mai áron 12 fontért. Ezekből a másodközlési honoráriumokból Révész 40%-ot vett le magának, ami magas volt ugyan, de megdolgozott érte. Széles kapcsolati hálózatot hozott létre és működtetett, gondoskodott különböző fordításokról, megpróbálta elérni, hogy Európában egy időben jelenjenek meg a cikkek (amihez a helyi kiadók ragaszkodtak), s mind-*

¹⁶ GILBERT 1997, 6.

¹⁷ GILBERT 1997, 37–38.

¹⁸ GILBERT 1997, 28–30.

¹⁹ GILBERT 1997, 32–33.

et fax, vagy elektronikus levelezés nélkül, kizárólag kezdetleges légi-postai szolgáltatásokra támaszkodva. Egyetlen hónap leforgása alatt, 1937 októberében, ő és Churchill tizenkilenc levelet váltottak. Közülük kilencet Churchill írt, aki a korábbi óvatosság után lelkes híve lett a Révész-féle vállalkozásnak.”²⁰ Churchill teljes bizalmának elnyerése Révésznek így is több mint egy évébe került. 1938. augusztus 5-én Erland Echlin a *Toronto Star* londoni képviselője táviratban kért megerősítést, hogy a *Cooperation* bírja-e Churchill felhatalmazását, hogy eljárjon a nevében. A brit politikus rövid válaszában közölte, hogy Révész cége iránt teljes bizalommal van.²¹

A *Cooperation* többnyire az Angliában megjelent Churchill-cikkeket egy-két napon belül és gyakran új címmel jelentette meg a céggel szerződött külföldi sajtóorgánumokban. Így az 1937. augusztus 20-án, az *Evening Standard*-ban megjelent *A Plain Word to the Nazis* című írás *Anglo-German Relations* címmel 16 lapban jelent meg. Mindez 6980 font bevételt jelentett, melyből 4500 fontot Churchill kapott.²² Churchill a *Strand Magazine* 1938 februári számában publikált egy cikket (*Women in War*), melyet Révész csak három újságnak²³ adott el, de az üzlettel így is 48 fontot keresett (mai árfolyamon több mint 1500 font). 1938 nyarán a *Cooperation* már az Egyesült Államokban, Dél-Amerikában és a brit domíniumokon is széles körben terjesztette Churchill írásait, mindez egyre komolyabb haszonnal járt és ez jórészt Révész üzleti érzékének és szervezőképességének volt köszönhető. Roy Jenkins szerint Churchill már 1937-ben évi 2 ezer fontot kapott Révész cégtől, anélkül, hogy egyetlen újabb sort le kellett volna írnia, hiszen a *Cooperation* a már egyébként is megjelent, vagy megjelenő cikkeit terjesztette.²⁴ Révész a Roger Berthoud-nak adott interjújában az alábbi példával illusztrálta a *Cooperation* tevékenységét: „A következőképpen működtünk. Mondjuk Hitler tartott egy beszédet. Én felhívtam Churchillt, hogy reagáljon rá. Este 8-ra a titkára már telefonon lediktálta a választ párizsi irodánkunknak. Ezt azonnal három nyelvre lefordítottuk, és éjjelre már eljuttattuk a különböző lapok

²⁰ JENKINS I. 2005, 659.

²¹ GILBERT 1997, 134.

²² *Paris-Soir* /Paris/, *Bertlingske Tidende* /Copenhagen/, *Dagens Nyheter* /Stockholm/, *Le Soir* /Bruxelles/, *Nieuwe Rotterdamsche Courant* /Rotterdam/, *Tidens Tegn* /Oslo/, *Dagsposten* /Trondheim/, *Helsingin Sanomat* /Helsinki/, *Paevaleht* /Tallin/, *Lietuvos Zinios* /Kaunas/, *Lidove Noviny* /Prague/, *Neue Zuercher Zeitung* /Zurich/, *Journal des Nations* /Geneva/, *Ujsag* /Budapest/, *Kurjer Warszawski* /Narsovie/, *La Nacion* /Buenos Aires/. GILBERT 1997, 54–55.

²³ *Svenska Dagbladet* /Stockholm/, *Bertlingske Tidende* /Copenhagen/, *Illustrated Weekly of India* /Bombay/.

²⁴ JENKINS I. 2005, 659.

*szerkesztősegeihez. Így másnap, amikor az emberek elolvasták Hitler beszédét, már ugyanakkor Churchill válaszát is megismerhették.*²⁵ *William Deakin, Churchill vezető irodalmi tanácsadója is nagyra értékelte Révész intellektuális és szervezési képességeit: „Zseniális volt. Mindig ámulatba ejtett a módszere – a világsajtó alapos tanulmányozása után elhelyezett egy cikket mondjuk az indonéz sajtóban 10 fontos nyereséggel, majd mindezt rövidesen többszörözte a cikk globális terjesztésével. Nem csupán irodalmi ügynök és üzletember volt, de a nemzetközi események éles szemű megfigyelője is, naprakész tudással rendelkezett, különösen Közép-Európáról. Sohasem volt unalmas, mindig inspiráló beszélgető partnernek bizonyult és villámgyorsan megragadta az adódó lehetőségeket.*²⁶

A hivatalos Anglia azonban nem fogadta túl nagy lelkesedéssel a Churchill–Révész együttműködést, mert a *Cooperation Press Service* széleskörű nemzetközi publicitást adott Churchill megbékítés-ellenes álláspontjának, így Anglia „másik hangját” is megismerhette a világ. Az üzleti partnerek közötti információáramlás és információcsere fordított irányban is működött. Churchill elsőként Révészától szerzett tudomást az 1938. november 17-én, a németországi és ausztriai zsidóság ellen rendezett pogromról, az úgynevezett Kristályéjszakáról.²⁷ 1938 szeptemberében, a müncheni egyezmény idején különösen intenzívvé vált levélváltásuk, mindenben azonos álláspontot képviseltek; vagyis a náci Németországnak nem lehet engedni, akár katonai erővel is meg kell fékezni a Csehszlovákia elleni német agressziót. A müncheni szerződés aláírásának idején Révész arra bízta Churchillt, hogy tegyen egy franciaországi körutat, ezzel mintegy bizonyítva a francia politikusoknak, hogy Angliában létezik megbékítés-ellenes álláspont is. Ekkor már Churchill is érzekelte és nagyra értékelte a sajtó erejét. 1975. november 11-én Reves a neves brit történésszel *Martin Gilberttel*, folytatott telefonbeszélgetésben erre így emlékezett: *„1938. szeptember 22. Churchill Párizsba jött a müncheni válság idején, hogy támogatókat szerezzen politikájának...Mindenki ellene volt. A Ritz szállodánál egy tucatnyi ember előtt a francia tengerészetiügyi miniszter háborús uszítónak nevezte. Elkísértem a Le Bourget repülőtérre. Útközben így szólt hozzám: Az általam írt cikkek sokkal fontosabbak, mint a parlamenti beszédeim. A sajtó csak egy, vagy két rövid bekezdést idéz belőlük, semmi többet.*²⁸

²⁵ BERTHOUD 1981.

²⁶ GILBERT 1997, 9.

²⁷ GILBERT 2008, 148.

²⁸ GILBERT 1997, 144.

Emellett mindketten hangsúlyozták az Egyesült Államok bevonását az európai stabilitás megóvása érdekében. Az amerikai kapcsolat a közös üzleti tevékenységben is egyre nagyobb szerepet kapott. Révész elsősorban a vezető New York-i napilapokat célozta meg és végül a *The Times* helyett több okból is a *New York Herald Tribune* mellett döntött: „*A két New York-i napilap közül a Herald Tribune sokkal jobb lesz nekünk, mint a Times. A The Times zsidó kézben van és manapság ez sok amerikai számára azt a látszatot keltheti, hogy valamiféle »európai propagandát« folytatunk. A Herald Tribune helyzete itt olyan, mint Londonban a Daily Telegraph-é. Ez itt a legfontosabb konzervatív napilap, nagyon befolyásos és senki sem vádolhatja őket Amerika-ellenességgel. Ez a legjobb napilap számunkra, hogy ezen keresztül megszólítsuk a befolyással rendelkező közvéleményt és megnyerjünk magunknak más amerikai lapokat is.*”²⁹ 1939 februárjában Révész szerződést kötött a *New York Herald Tribune*-nal Churchill cikkeire, ezeket Hollandiából egy rövidhullámú rádióadón keresztül naprakészen küldték át az amerikai kontinensre. Révész az amerikai kapcsolatnak különösen nagy jelentőséget tulajdonított: „*Úgy gondolom, hogy az elmúlt két évben meg volt velem elégedve. De amit az Egyesült Államokban elértem az többet ér, mint az összes eddigi szerződés. Úgy hiszem, hogy néhány hónapon belül jelentős haszonra tehetünk itt szert, de ami még ennél is fontosabb, egyedülálló lehetőségünk lesz az amerikai közvélemény megnyerésére.*” Mindezt Churchill is nagyra értékelte és úgy vélte, ezzel legalább részben elensúlyozható a náci sikeres európai propaganda tevékenysége: „*Sajnálattal értesültem, hogy a németek iránti félelem miatt nehézségekbe ütközik európai sajtó tevékenységünk. Szerencsére Ön már mozgósította az Újvilágot, hogy ezzel visszaálljon az öreg kontinens rendje.*”³⁰ Alig egy hónappal a háború kitörése előtt, Révész szervező munkájának köszönhetően, Churchill egy nyolcperces rádióbeszédet tartott az Egyesült Államokban és a sorozat csak azért nem folytatódott, mert 1939 szeptemberében a brit politikus haditengerészeti miniszterként Chamberlain háborús kabinetjének tagjává vált.

Csehország német megszállása után a *Cooperation* már alig tudott náciellenes cikkeket eljuttatni az európai sajtóhoz, ezért Révész egy hosszabb memorandumot küldött *Reginald Leeper*hez, a brit külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjéhez. Az írás valójában a *Cooperation* által kifejtett sajtótevékenység helyzetét elemezte, kiértékelve a korabeli nemzetközi sajtó általános helyzetére. Révész ebben

²⁹ GILBERT 1997, 167–169.

³⁰ GILBERT 1997, 183.

a tekintetben két országcsoportot írt le, a teljesen német befolyás alatt lévő kormányokat és sajtót (balti államok, Lengyelország, Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária és Görögország), valamint az erősödő német befolyás miatt csak részleges szólás- és sajtószabadsággal rendelkező államokat (Svédország, Dánia, Hollandia, Svájc és néhány dél-amerikai állam). Véleménye szerint az első csoportba tartozó országok esetében az adott helyzetben semmi remény nincs egy németellenes, angolbarát sajtópropagandára, a második csoportba tartozó államok sajtójának és közvéleményének megnyerésére azonban még van esély.³¹ Ez utóbbiakat Révész a semleges sajtó (*Neutral Press*) kategóriába sorolta, de ide értette az ázsiai, amerikai, ausztrál és új-zélandi sajtóorgánumokat is. Noha a memorandumot Churchill is megkapta, sem részéről, sem a külügyminisztériumból nem érkezett hivatalos reagálás, a háborús események fölülírták Révész helyzet-elemzését.

A nehézségek a *Cooperation* magyarországi tevékenységében is megmutatkoztak. Churchill első kapcsolata a magyar sajtóval jórészt *Márfy-Mantuano Judit*nak köszönhető, aki 1935-ben a *Pester Lloyd* angliai tudósítójaként interjút készített vele lapja számára. A kalandos életű újságíró (1933-tól angol férje után *Lady Listowel* néven) *Korda Sándor* filmrendezőn keresztül jutott el az újságíróktól egyébként általában elzárkózó Churchillhez. Később, 1944 és 1954 között az *East Europe and Soviet Russia* címmel kiadott kommunistaellenes lap szerkesztőjeként tevékenykedett. 1943-ban megjelent könyve (*This I Have Seen*) önéletrajzi jellegű és főként utazási élményeiről szól.³² Az 1939. májusi Révész-memorandum a magyar és bolgár sajtó helyzetét brit szempontból teljesen reménytelennek találta: „Magyarországon és Bulgáriában a sajtó teljes egészében Németország szolgálatában áll. Úgy tűnik számomra, hogy ez a helyzet a közeljövőben nem is fog megváltozni.”³³ Ennek ellenére 1937 júliusa és 1938 júliusa között a *Pesti Hírlap*, a *Pester Lloyd* és az *Újság* több mint kéttucat *Cooperation* által terjesztett Churchill-cikket közölt. A *Cooperation* által az első, Magyarországon terjesztett és megjelentetett, a brit szocialistákról szóló Churchill-cikk a *Pesti Hírlap* 1937. július 9-ei számában látott napvilágot (az *Evening Standard*-ban megjelent ere-

³¹ GILBERT 1997, 187–193.

³² Márfy-Mantuano Judit (Judit Listowel) életéről és angliai tevékenységéről bővebben: BARTA 2021, 45–61.

³³ GILBERT 1997, 189.

deti cikk címe „A szocializmus hanyatlása” (*The Ebbing Tide of Socialism*) volt.³⁴ Az írások többnyire a nemzetközi élet eseményeit tárgyalták és kimaradtak belőlük a németellenes kirohanások. Erre jó példa volt, amikor Churchill 1937. karácsonyi cikkét, amely 1937. december 23-án az *Evening Standard*-ban jelent meg *Panorama of 1937* címmel a *Cooperation*-nal kapcsolatban álló három budapesti napilap nem merte átvenni, mert indoklásuk szerint a cikk túlságosan náciellenes volt.³⁵ A náci propagandagépezet időnként tönkretette a *Cooperation* üzletét azzal, hogy az Angliában megjelent Churchill cikkek rövid, német nyelvű és manipulált kivonatát azonnal és olcsóbban eljuttatta a különféle sajtóorgánumokhoz, amelyek ezek után már nem tartottak igényt az eredeti cikk megjelentetésére. Ez történt a *Pester Lloyd* esetében is 1937. szeptember végén. Az ekkor Genfben tartózkodó Révész keserű hangú levélben panaszkodott Churchillnek a tisztességtelen német eljárás miatt, ugyanakkor jó lehetőségnek tartotta a mérsékelten nyugatbarát *Hungarian Quarterly* ajánlatát egy általános nemzetközi politikai áttekintést nyújtó, közép-európai témájú Churchill-írás megjelentetésére: „Genfben találkoztam a budapesti

³⁴ A további írások időrendben (zárójelben az eredeti cím és megjelenés): A felosztás meghozza a békét Palesztínának (Can Partition Bring Peace to Palestine, *Pester Lloyd*, 1937. július 23.), A felosztás veszélye Palesztínában (Partition Perils in Palestine, *Evening Standard*), Angol-német kapcsolatok (Anglo-German Relations, *Újság*, 1937. augusztus 20.), Egy őszinte szó a nácihoz (A Plain Word to the Nazis, *Evening Standard*), Kína és Európa (China and Europe, *Pesti Hírlap*, *Pester Lloyd*, 1937. szeptember 3.), A megsebzett sárkány (The Wounded Dragon, *Evening Standard*), Fegyverszünet vagy béke (Armistice or Peace, *Pester Lloyd*, 1937. november 11.), Spanyolország jövője (The Future of Spain, *Pester Lloyd*, 1937. november 26.), Spanyolország útja a békéhez (Spain's Road to Peace – *Evening Standard*), Nagy-Britannia és Amerika (Great Britain and America, *Újság*, 1937. december 10.), Európa Roosevelthez fordul (Europe Plea to Roosevelt, *Evening Standard*), A brit újrafegyverkezés folyamata (Progress of British Rearmament, *Pesti Hírlap*, 1938. január 7.), Britannia újrafegyverkezik (Britain Rearms, *Evening Standard*), Japán és a fehér faj (Japan and the White Race, *Pesti Hírlap*, 1938. január 21.), Japán és a fehér faj (Japan and the White Race, *Evening Standard*), Nagyhatalmak, kis nemzetek és a Népszövetség (Great Powers, Small Powers and the League, *Újság*, 1938. február 8.), A Népszövetség még él (The League is not Yet Dead, *Evening Standard*), Az új francia kormány (The New French Government, *Pesti Hírlap*, 1938. április 14.), Franciaország új kormánya (France's New Government, *Daily Telegraph*), „Incidens” Kinában (An „Incident” in China, *Pesti Hírlap*, 1938. május 26.), Hogyan torpant meg a japán hadigépezet (How Japan's Military Enterprise is Shackled, *Daily Telegraph*), Összeírás Angliában (Conscription in England, *Pesti Hírlap*, 1938. június 9.), A National Service erősíti Britannia védelmi képességeit (Perfecting Britain's Strength by National Service, *Daily Telegraph*), Királyi látogatás Párizsban (The Royal Visit in Paris, *Pesti Hírlap*, *Pester Lloyd*, 1938. július 26.), Mit jelent Franciaországnak a szabadság (What Freedom Means for France, *Daily Telegraph*).

³⁵ GILBERT 1997. 88.

Hungarian Quarterly kiadójával. Ennek az angolul megjelenő negyedéves folyóiratnak a célja az, hogy elősegítse a magyar-angolszász kapcsolatok fejlődését. A lapot kiadó társaság elnöke Bethlen gróf. Nagyon szeretnének öntől publikálni egy 3000 szavas cikket. A témát ön választhatja meg, de valamilyen Közép-Európát is érintő dolgot szeretnének. Egyedül azt kérik, hogy a cikk ne legyen nagyon németellenes. Ötven fontot készek fizetni érte, ami a magyar viszonyok között szokatlanul nagy összeg.”³⁶ Churchill kedvezően fogadta az ajánlatot, de ezen túl a levelekből csak annyi derült ki, hogy nem talált megfelelő írást a *Hungarian Quarterly* számára.

A *Cooperation* által terjesztett első Churchill cikk 1937. július 9-én jelent meg a *Pesti Hírlapban*, a brit szocializmus hanyatlásáról szóló írásért a szerző mai árfolyamon több mint 1500 fontot kapott. Az utolsó, 1938. július 26-i írást a brit uralkodó párizsi látogatásáról a *Pester Lloyd* és a *Pesti Hírlap* is közölte, ezek után azonban az erőteljes német orientáció, valamint a technikai nehézségek (az Angliában megjelent cikkek sokszor több napi késéssel érkeztek Budapestre) miatt a *Cooperation* kivonult a magyar sajtóból. A későbbiekben a *Cooperation Press Service* magyar részről Kánya Kálmán és Hantos Elemér cikkeit továbbra is terjesztette külföldön.

Összegzés

1937 nyarától 1939 szeptemberéig Révész a *Cooperation Press Service* élén kéthetente átlagosan harminc sajtóorgánumban jelentette meg Churchill írásait, világszerte ismertté téve ezzel a brit politikust és eszméit. Az egyén szabadságát, valamint a demokratikus intézményrendszer védelmét oly fontosnak tartó Churchill nézeteivel Révész teljes mértékben azonosulni tudott. Ez megkönnyítette együttműködésüket, noha a háború éveit alatt, különösen Churchill miniszterelnöki kinevezése után „Winstonnal a háborún és a fegyvereken kívül másról nem lehetett beszélni.”³⁷

A háború előtti Anglia „másik hangjának”³⁸ véleményét Emery Reves nem csupán helyeselte, de professzionális sajtótevékenységgel és sajtópropagandával széles körben terjesztette is. Így Churchill világviszonylatban is ismert személyiséggé vált. Reves sajtóvállalatai, a *Cooperation Press Service*, majd a *Cooperation Publishing Company* a későbbiekben nagy szerepet játszottak a brit és amerikai háborús

³⁶ GILBERT 1997, 63–64.

³⁷ GILBERT 1997, 13.

³⁸ SURÁNYI 2004, 53.

erőfeszítések nemzetközi megismertetésében. Mindez ugyanakkor jelentős hasznot hozó vállalkozásnak is bizonyult, mely a komoly írói, történetírói, publicisztikai és szónoki képességeket felmutató Churchill háborús memoárjának kiadásában tetőzött, egyaránt gazdaggá téve a szerzőt és irodalmi ügynökét. Reves tehetséges üzletember és önállóan gondolkodó,³⁹ szuverén egyéniség volt, ahogyan ezt *Anthony Montague Browne*, Churchill személyi titkára is megállapította: „a dolgokat nem direkt módon, hanem inkább elvi alapokon közelítette meg és az embernek az volt az érzése, hogy kiváló egyetemi professzor válhatott volna belőle.”⁴⁰ A hányatott sorsú üzletember-újságíró a személyes szabadságra és a demokratikus értékrendre épülő eszméhez mindvégig ragaszkodott. A sikeresen működő üzleti vállalkozás, a közös elvi alapok és politikai értékrend nyomán kialakult kölcsönös bizalom Reves és Churchill között szoros személyes barátsággá érett, melyet az együttműködés nehézségei sem feszítettek szét. Emery Reves nélkül Churchill a második világháború előtt nehezen válhatott volna nemzetközi hírű, nácizmus ellenes eszméket hirdető politikussá. 1945 után is Emery Reves-re volt szüksége ahhoz, hogy háborús memoárja igazi világsikert arathasson. Cserébe Reves, mintegy viszonzásképpen előbb üzleti partnerként, majd barátként is több mint két évtizeden át aktív részese lehetett a brit államférfi történelemformáló tevékenységének.⁴¹

Felhasznált irodalom

Források

BERTHOUD = BERTHOUD, Roger: The Idealist Who Sold Churchill to the World. *The Times*, 1981. September 7.

GILBERT 1997 = GILBERT, Martin (edited with an introduction and notes): *Winston Churchill and Emery Reves. Correspondence 1937–1964*. University of Texas Press, Austin, 1997. 397.

³⁹ BARTA 2013, 67–94.

⁴⁰ BROWNE 1995, 217.

⁴¹ Reves 1941-től kisebb-nagyobb megszakításokkal az Egyesült Államokban élt, ahol 1948-ban ismerkedett meg *Wynelle (Wendy) Russelle*l, akivel 1964-ben kötött házasságot. 1945 utáni életét a Churchill háborús memoár kiadásán túl a nemzetközi föderalista mozgalom támogatása, valamint aktív filantróp és műgyűjtő tevékenysége töltötte ki. A Reves házaspár Európában többnyire a francia Riviérán a Monte Carlo melletti Roquebrune-ban lévő villájukban (La Pausa) élt, később Svájcban telepedtek le. A házaspár alapítványi támogatásával jött létre az egyesült államokbeli Williamsburgban (Virginia) a *The Wendy and Emery Reves Center for International Studies at William & Mary College*. A Reves házaspár síremléke a College temetőjében található. Emery Reves műgyűjteményének egy része a Texas állambeli Dallasban, a *Dallas Museum of Arts* kiállításában látható.

Sajtó

DAILY TELEGRAPH
EVENING STANDARD
PESTI HÍRLAP
PESTER LLOYD
ÚJSÁG

Szakirodalom

BARTA 2013 = BARTA Róbert: *Az államférfi és a világpolgár. Winston S. Churchill és Emery Reves*. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő, 2013.

BARTA 2014 = BARTA Róbert: *Modern sajtópropaganda és információ-áramlás a nemzetközi politikában: Winston Churchill és Emery Reves*. *Médiakutató*, 2014. XV. évf. 2. sz. 97–104.

BARTA 2021 = BARTA Róbert: *A magyarság vonzásában. Válogatás Carlile Aylmer Macartney beszédeiből és írásaiból*. *Speculum Historiae Debreceniense* 31. Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, Debrecen, 2021.

BROWNE 1995 = BROWNE, Anthony Montague: *Long Sunset. Memoirs of Winston Churchill's Last Private Secretary*. Cassel, London, 1995.

DAVIS 1997 = DAVIS, Gary: *The Emery Reves Saga*. 1997. www.worldservice.org/issues/aprmay97/reves.html. (Letöltés: 2009. 10. 08.)

FRANK 2012 = FRANK Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest–Berlin–New York 1919–1945*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012.

GILBERT 2008 = GILBERT, Martin: *Churchill and the Jews*. Simon and Schuster, London, 2008.

GOEBBELS 1994 = GOEBBELS, Joseph: *Napló*. Az előszót írta és a szöveget jegyzetekkel ellátta: Ormos Mária. Válogatta és szerkesztette: Rátkai Ferenc. Dunakönyv Kiadó, Budapest, 1994.

JENKINS 2005 = JENKINS, Roy: *Churchill I–II*. Fordította: Magyars Tamás. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2005.

KERSHAW 2003 = KERSHAW, Ian: *Hitler 1889–1936. Hybris*. Fordította: Fazekas István. Szukits Kiadó, Budapest, 2003.

LOUGH 2015 = LOUGH, David: *No More Champagne. Churchill and His Money*. Head of Zeus Ltd., London, 2015.

REVES 1947 = REVES, Emery: *A béke anatómiája*. Fordította: Máthé Elek. Káldor György Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1947. 314.

REVES 1947 = REVES, Emery: *Demokratikus Kialtvány*. Fordította: Máthé Elek. Káldor György Könyvkiadóvállalat, Budapest, 1947. 173.

SURÁNYI 2004 = SURÁNYI Róbert: *W. S. Churchill élete és kora*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2004.

KOLONTÁRI ATTILA
ALEKSZANDR ARTYEMJEVICS BEKZADJAN
A SZOVJETUNIO ELSŐ ÁLLANDÓ MAGYARORSZÁGI
KÖVETE

1934. február 6-án Rómában *Jungerth-Arnóthy Mihály* és *Vlagyimir Patyomkin* kormányaik nevében megállapodást írtak alá a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Az egyezményrel több mint egy évtizedes huzavona végére került pont. A két hétig tartó megbeszéléseken az egyik sarkalatos problémát a diplomáciai képviseltek felállítása jelentette. A magyar fél kezdetben harmadik országban állomásozó követek akkreditálását szerette volna elérni, hogy Budapesten ne kerüljön sor szovjet diplomáciai misszió megnyitására, míg a szovjetek ragaszkodtak a közvetlen képviseltekhez a két ország fővárosában. A két álláspont közötti különbség olyannyira áthidalhatatlannak látszott, hogy még a tárgyalások utolsó szakaszában is az egyezmény meghiúsulásával fenyegetett.¹ A kérdésben végül kompromisszum született, a felek megállapodtak, hogy az aláírás és ratifikáció után rögtön akkreditálnak követeket egymáshoz, míg a diplomáciai képviseltek felállításának határidejét 1934. július 1-jében jelölték meg.

Az állandó szovjet követség személyezete a tervezetthez képest néhány hónapos csúszással, 1934 decemberében érkezett Magyarországra az örmény származású *Alekszandr Artyemjevics Bekzadjan* vezetésével.² Bekzadjan 1879-ben született az akkor a Jelizavetpoli kormányzósághoz tartozó Susában, a mai Azerbajdzsán területén, egy tízgyermekes család negyedik gyermekeként. Apja, *Arutjun (Artyemij) Bekzadjan (Bekzadov)* udvari tanácsos és békebíró volt.³ Bekzadjan magyarországi követté való kinevezésekor már komoly mozgalmi és diplomáciai múlttal rendelkezett. A szociáldemokrata mozgalomba 1901-ben kapcsolódott be, 1903-tól volt az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt tagja, majd hamarosan a bolsevik frakcióhoz csatlakozott. Az 1905-ös forradalom alatti tevékenységéért letartóztatták, azonban sikerült megszöknie és külföldre, Svájcba ment. Emigrációs évei alatt is aktív résztvevője maradt a forradalmi mozgalomnak, 1911-ben a bolsevik pártfrakció párizsi értekezletén a Külföldi

¹ JUNGERTH 1989, 91., 99.

² A korabeli sajtóhírek alapján december 16-án érkezett a magyar fővárosba Bécsen keresztül a leendő szovjet követség két beosztott diplomatája *Szemjon Mirnij* és *Mihail Saprov*, ők készítették elő Bekzadjan követ fogadását. A követ pedig december 19-én érkezett Budapestre. *Új Nemzedék*, 1934. dec. 18. 2.; ill. *8 Órai Újság*, 1934. dec. 19. 6.

³ A kiterjedt Bekzadjan család tagjainak életrajzi adatait lásd a geni.com adatbázisban: BEKZADYAN <https://www.geni.com/people/Aleksandr-Bekzadyan>

Bizottság póttagjává választották. Közben felsőfokú tanulmányokat folytatott a Zürichi Egyetemen, majd ugyanitt doktori fokozatot szerzett jogtudományból. Értekezésének témája szoros összefüggésben állt mozgalmi tevékenységével: „Az *agent-provocateur* – különös tekintettel a politikai provokáció kérdésére Oroszországban”. 1914-ben hazatért Oroszországba. A háború évei alatt a Kaukázuson túli területeken végzett pártmunkát. 1920-ban került külügyi pályára, előbb az Örmény Szovjet Szocialista Köztársaság külügyi népbiztosa volt, majd 1922-ben tagja lett a genovai konferenciára utazó szovjet delegációnak. Karrierjének következő állomását a berlini szovjet kereskedelmi képviselő jelentette, ezt követően néhány évre hazatért szűkebb pátriájába és a Kaukázuson túli Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaság kereskedelmi népbiztosi tisztét töltötte be. 1930-ban visszatért a „klasszikus” diplomáciai pályára, *Alekszandra Kollontaj*t váltotta az oslói követi poszton.⁴ 1934-ben pedig a szovjet kormány Budapestre akkreditálta. A követ személyével kapcsolatban *Gömbös Gyula* miniszterelnök sajtófőnöke, *Antal István* tudni vélte, a magyar kormány kifejezetten kérte a szovjeteket, hogy ne zsidó származású diplomatát küldjenek a magyar fővárosba, amit a szovjetek akceptáltak.⁵

A szovjet követség Budapestre érkezése nem volt egyértelmű sikertörténet. Az időzítés abból a szempontból szerencsés volt, hogy addigra elült a marseille-i merénylet keltette hullámvérés, amibe a magyar sajtó jobboldali részéről szovjetellenes felhangok is vegyültek.⁶ Ezekkel tehát nem kellett megküzdenie az új szovjet követnek (még ha Magyarországra készülődése során nyilván értesült is róluk).

Az újságok politikai pártállásuk és vérmérsékletük függvényében kommentálták Bekzadjan és kísérői megérkezését a magyar fővárosba. A Budapesti Hírlap tudósítója a Szovjetunió növekvő nemzetközi szerepével (népszövetségi tagság, két kontinensen elterülő nagy-

⁴ Alekszandr Bekzadjan életrajzi adatait lásd: БЕКЗАДЯН (1879) https://bessmertnybarak.ru/Bekzadyan_Aleksandr_Artemevich/#lg=1&slide=2

⁵ (ANTAL 2004, 243.) Ha valamilyen formában el is hangzott ilyen kérés, a misszió második emberére és más beosztott diplomatáira a szovjetek már egészen bizonyosan nem vonatkoztatták. A szovjet diplomáciai képviselő első titkára Szemjon Mirmij nem egyszerűen zsidó származású volt, de mozgalmi pályafutását egyenesen a Bundban, az Általános Zsidó Munkásszövetségben kezdte, és nem mellékesen komoly tapasztalatokkal rendelkezett a külföldi illegális munka és a hírszerzés területén is.

⁶ Ennek a sajtóhadjáratnak egyik utóöngéje volt a *Magyarság* 1934. december 18-i cikke, amelyben Litvinov „magyar-ellenes” felszólalását szedték ízekre. (MAGYARSÁG, 1934. dec. 18. 5.) Valójában Litvinov kerülte Magyarország konkrét megbélyegzését, általánosságban beszélt a terrorizmus problémájáról, visszafogottsága nem is kerülte el a magyar külpolitika irányítóinak figyelmét, akik összességében pozitívan értékelték a külügyi népbiztos állásfoglalását az ügyben. ORMOS 1968, 193.; JUNGERTH 1989, 114.

hatalom) magyarázta a Moszkvával való diplomáciai érintkezés fenntartásának fontosságát, és nem mulasztotta el megemlíteni *Makszim Litvinov* tárgyilagos magatartását a marseille-i királygyilkosság kapcsán december elején lefolytatott népszövetségi vitában.⁷ A Pesti Napló Magyarországra érkezésének másnapján interjú készített Bekzadjannal. Az interjúban életrajzi motívumok, a Magyarországról szerzett korábbi tapasztalatok, első benyomások kerültek szóba. Bekzadjan hangsúlyozta, hogy mivel még nem adta át megbízólevelét, politikai kérdésekben nem nyilatkozhat. *„Az a kívánságom, hogy a magyar sajtó, mint olyan nemzet képviselőjét tekintsen engem, aki a világbékéért harcolt és fog harcolni.”* Megemlítette, hogy kaukázusi lévén szenvedélyes lovas és vadász, reméli, itt is lesz alkalma szenvedélyének hódolni. Magyarországgal eddig kevés kapcsolata volt, zürichi éveiben ismert több, ott élő magyart, illetve néhány évvel ezelőtt a berlini kereskedelmi képviselet helyettes vezetőjeként 1200 kiváló lovat vásárolt a Szovjetunió részére. Az országból eddig annyit látott, amennyit a Bécsből Budapestre történő utazás engedett neki, de feltűnt a gondosan művelt földterületek termékenysége. A közeljövő legfontosabb feladatának a megfelelő követségi épület megtalálását és a berendezkedést nevezte. Hozzáfűzte, reméli, jól fogja érezni magát Budapesten, a sajtótól pedig semmi mást nem kért, mint objektivitást.⁸

A Magyarság és az Új Nemzedék kevesebb előzékenységet tanúsított Bekzadjan iránt, mindez azonban nem elsősorban személyének, sokkal inkább az általa képviselt szovjet rendszernek szólt. Nem kis malíciával jegyezték meg, hogy a kapitalista fényűzést elutasító szovjet állam követsége átmenetileg Budapest legelegánsabb szállodájában, a Dunapalotában (Hotel Ritz) rendezte be főhadiszállását. *„A Dunapalota díszes lakosztályában gondterhes arccal ül Beksedján Alexander [sic] a szovjet budapesti követe vezérkarával. Az ügynökök hada már napok óta lótfut, hogy az elvtársország kényes izlésének megfelelő, csekély 20–30 szobás palotát találjon. A követ úr ökegyelmességét már idegesíti a munkanélküli tétlenség, ő dolgozni szeretne, hiszen azért küldték ide. De minden hiába, kénytelen-kelletlen bele kell nyugodnia a semmitevésbe. Különben is jönnek az ünnepek, amikor legfeljebb Lillafüreden, vagy a Balaton mellett folytathatja a dologtalanságot, addig amíg a cselekvés órája be nem következik.”*⁹ Azt végül azért megnyugvással konstatálták, hogy a szálloda homlokzatán a vezetőség döntése értelmében – az ilyen-

⁷ BUDAPESTI HÍRLAP, 1934. december 25. 6.

⁸ PESTI NAPLÓ, 1934. december 19. 8.

⁹ MAGYARSÁG, 1934. december 23. 7.

kor szokásos gyakorlattal ellentétben – nem fogja a sarló-kalapácsos vörös lobogót lengetni a szél, „nem idézi emlékezetünkbe a 133 napos rémuralom gyászos emlékét”.¹⁰

Az Est 1935. január 9-i száma teljes terjedelmében közölte *Fábián Bélának*, a korabeli magyar liberális politikai elit „antikommunista fenegyerekének” a Pest vármegyei törvényhatóság alakuló közgyűlésén elmondott beszédét, melyben a szónok érintette a szovjet követség budapesti megjelenését is: „Az emberi jogokért való, az elnyomás elleni küzdelmünkben meg kell emlékeznünk egy eseményről, amely utolsó közgyűlésünk óta hazánk történelmének egyik állomása lett. Megérkezett Budapestre Bekzadian [sic] szovjetkövet. Ne méltóztassanak szerénytelenségnek venni, ha Cassandraként ismét felállok és azt mondom, hogy lesz még halálos börtje az emberiség számára annak, hogy a kormányok a felforgatásnak, az emberi gondolat, a kultúra, a család, a magántulajdon, a vallás tagadóinak a képviselőit leültetik asztalukhoz.”¹¹

Állandó követségi épület, kiépített infrastruktúra és megfelelő technikai személyzet hiányában Bekzadjan az első időszakban nehezen tudott megbirkózni a központtal való kapcsolattartás feladatával. Budapesti tartózkodásának első napjairól csak mintegy egy hónapos késéssel, 1935. január 26-i dátummal küldött részletes jelentést *Nyikolaj Kresztyinszkijnek*, a külügyi népbiztos helyettesének. Emiatt az első hónapokban Bekzadjan felettesei meglehetősen elégedetlenek voltak a szovjet követ budapesti ténykedésével. Kresztyinszkij január 17-i levelében beosztottja szemére vetette, hogy ő és munkatársai nem csinálnak semmit, nem jelentenek, nem leveleznek a központtal, nem fogadják a hozzájuk fordulókat. Tevékenységük abban merül ki, hogy megfelelő követségi épület után rohangálnak.¹² A jelentések elmaradását Bekzadjan azzal indokolta, hogy a szállodában, ahol lakik, nincs tűzbiztos páncélszekrény, és mégsem járka lhat rejtjeltáviratokkal a kezében. Kresztyinszkij nem fogadta el a magyarázatot, mondván más szovjet képviselők hasonló helyzetben szoros kapcsolatot tartanak fenn a Külügyi Népbiztossággal, Litvinov hetekig tartózkodik Genfben, mégis megoldja a feladatot. Bekzadjan budapesti működéséről 1935. január 5-ig a Külügyi Népbiztosság mindössze annyit tudott, hogy átadta megbízólevelét. Akkor tört ki kisebbfajta botrány, amikor a Budapestre utána küldött rejtjelező hivatalnokot Bekzadjan utasítására visszatartották Varsóban, mondván, hogy a magyar fővárosban egyelőre nincs lehetőség az elhelyezésére. Történt ez olyan helyzetben

¹⁰ MAGYARSÁG, 1934. december 23. 21.

¹¹ AZ EST, 1935. január 9. 7.

¹² AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 28. 1–4.

– írta Kresztyinszkij – amikor a Külügyi Népbizottságon, a Központi Bizottságban és a Komintern vezetőségében mindennap várták Bekzadjan rejtjeles üzenetét a Rákosi-ügy fejleményeiről.¹³ Ezt követően Bekzadjan az őt ért támadások hatására éppen Kresztyinszkijhez fordult védelemért. A külügyi népbiztos helyettese nem minden indulat nélkül válaszolt: „*Azt kéri tőlem, hogy vállaljam a védnökséget az Ön által vezetett követség felett, és védjem meg a külügyi apparátus bürokratikus támadásaitól. Szívesen magamra vállalom a védnökséget, mivel látom, hogy enélkül nem boldogul. Ámbár nincs, akitől meg kellene védenem.*”¹⁴ „*Zárjuk tehát le magyarországi követségünk működésének ezt az első, kissé sikertelen oldalát és lássunk hozzá együtt a további közös munkához.*” – fejezte be Bekzadjan kioktatását Kresztyinszkij.¹⁵

A budapesti szovjet követ azonban meghunyászkodás helyett „beleált” a felettesével folytatott szópárbajba. Közölte vele, hogy magyarországi tevékenységük aktivizáláshoz nem elegendő az az iskolás kioktatás, amiben Kresztyinszkij részesítette, de még egy normálisan működő rejtjelező berendezés és a megfelelő technikai személyzet sem segít a dolgon, kizárólag a megfelelő követségi épület megtalálása jelenthet megoldást.¹⁶ Hogy mi volt Bekzadjan szókimondó bátorságának az oka, azt csak találgatni tudjuk. Talán úgy ítélte meg, hogy a Régi Bolsevikok Össz-szövetségi Társaságának tagjaként ennyit megengedhet magának olyan párttársával szemben, akinek ugyanúgy 1903-tól számították a párttagságát, mint neki.¹⁷ De az is lehet, hogy Bekzadjan a Litvinovhoz fűződő, még az illegális forradalmi mozgalom éveire visszanyúló barátságra apellált.¹⁸

A szovjet követség személyzetének a karácsonyi ünnepek előtti késői megérkezés miatt sietni kellett a hivatalos látogatások lebonyolításával, nehogy ezek elmaradása miatt a kormányzó hagyományos újévi fogadásán kellemetlen helyzetbe kerüljenek. Bekzadjan először

¹³ Éppen a szovjet követség Budapestre érkezése idején zajlottak *Rákosi Mátyás* második perének előkészületei, magára a perre pedig 1935. január 21. és február 8. között került sor. A szovjetek számára ekkor magyar relációban az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy a magyar fél vajon hajlandó-e, és ha igen, milyen feltételekkel Rákosi „kicszerelésére”. Bekzadjanra és a követség személyzetére várt ennek bizalmas úton való kiderítése. Az ügy kényes volta nagyfokú körültekintést igényelt a szovjet diplomácia részéről. Ennek részleteiről lásd: KOLONTÁRI – SERES 2014, 30–45.

¹⁴ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 28. 5.

¹⁵ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 28. 7.

¹⁶ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 29. 23.

¹⁷ Igaz, Kresztyinszkij a 14. számú párttagsági könyv tulajdonosa volt, míg Bekzadjan tagkönyvének sorszáma 890 volt. ИИПАМКО <https://nkvd.tomsk.ru/content/edtor/SPISKI/SSSR/ih-zvali-starje-bolsheviki-converted.pdf>

¹⁸ KUN 2019. <https://nava.hu/id/3485204/>.

a magyar külpolitika irányítójával, *Kánya Kálmánnal* találkozott. Megbeszélésük egyik központi eleme a protokolláris teendőkön túl a revízió kérdése volt. A magyar külügyminiszter – Bekzadjan szerint – a tipikus régi diplomata, szárnyaló gondolatok nélkül, de egy jó adag sablonos diplomáciai tisztességgel.¹⁹

Horthy Miklós kormányzónál – akit jelentésében Bekzadjan nemes egyszerűséggel és némi gúnnyal szárazföldi tengernagynak nevez – a megbízólevél átadásakor ismét a gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok, valamint a dunai hajózás kérdése került szóba. Bekzadjan ezen a téren az előrelépést a politikai kapcsolatfelvétel természetes következményének nevezte, ugyanakkor – jelentette ki – a kérdés gondos tanulmányozást igényel. Jelentésében Bekzadjan nem túlságosan hízelgően nyilatkozik a kormányzóról, aki a szívélyesség álarca alá rejtőzött erélyes tengeri ragadozó benyomását kelti, aki bánkodik az elvesztett tenger és a flotta után, de aki végső esetben hajlandó beérni a dunai kereskedelmi flottillával is.²⁰

Hasonlóan maliciózus stílusban jellemzi a szovjet követ a kormányfőt is. Gömbös „egy köpcös, elhízott kulákra” emlékeztette Bekzadjant, akinek ugyanakkor megvan a magához való esze és ravaszsága. Ha a szükség úgy kívánja „fasiszta letére”, nem habozik *Lenin* zsenialitását, vagy *Sztálin* akaraterejét dicsérni, vagy éppen a Lenin és a magyarok ereiben csörgedező tatár vérré utalni.²¹

Hozzátehetjük, olykor a magyar sajtó sem bánt túlságosan kesztyűs kézzel a szovjet diplomata személyével. A Pesti Napló hasábjain „*Tovaris a grófok között*” cím alatt *Rab Gusztáv* tudósított a követ megjelenéséről egy jótékonysági gardenpartin. „...a magános férfi arca jellegzetesen idegen és keleti.... A kiálló pofacsontú, széles, olajbarna, sebhelyes arcot hegyes fekete szakáll díszíti, amely egyaránt emlékeztet az egyiptomi fáraók szakállára, és arra az ortodox bolszeviki szakállra, amely az igazi tovarist jellemzi *Lenin*, *Trockij* és *Kalinin* óta.” „Bűnügyi regényekben gyakran szerepel az a bizonyos «szűrősszemű» ember, akit az olvasó már az első lapoknál gyanúsít a még el sem követett bűncselekménnyel. Ilyen szűrős tekintete van a fekete-szakállas férfi nagy, sárgásbarna szemének, amely árnyékos mély gödörben ül.”... „*Bekzadjan volt, a budapesti szovjetkövet*”.²²

¹⁹ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 29. 3.

²⁰ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 29. 2–3.

²¹ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 29. 3–4. 1.

²² PESTI NAPLÓ, 1935. június 4.

Bekzadjan mozgásterét nagymértékben meghatározta az a körülmény, hogy a korabeli szovjet diplomáciában a budapesti szovjet képviselőket másodlagos állomáshelynek számított. Jelentőségében nem versenyezhetett a nagyhatalmak fővárosaiban (Berlin, London, Párizs) lévő szovjet követségekkel, de még a környező államokban, Bécsben, Prágában, Bukarestben működő szovjet missziók is megelőzték mind fontosság, mind presztízs tekintetében. Bár Kresztyinszkij megróttá Bekzadjant, amiért tevékenysége kizárólag a követségi épület utáni rohángálásban merült ki, valójában Moszkva sem számolt a kapcsolatok intenzív fejlesztésével. Bekzadjan 1935 áprilisában hiába sürgette, hogy a képviselőkhöz minél előbb osszanak be külkereskedelmi munkatársat, mivel a magyarok „figyelemreméltó ajánlatokkal” keresik meg a szovjet követséget.²³ Kresztyinszkij válaszában aláhúzta, hogy ezek az ajánlatok nem érdeklik a szovjet vezetést. Ezek visszautasításához „*Önnek nincs szüksége külkereskedelmi munkatársra, ezt saját maga is meg tudja tenni, egyes esetekben akár Moszkva megkérdezése nélkül is.*” Kresztyinszkij szerint a két ország közti kereskedelem igen csekély mértékű lesz, a konkrét üzletek megkötésére pedig vagy Berlinben kerül sor, vagy az ottani kereskedelmi kirendeltségről érkezik valaki Magyarországra.²⁴

Ugyancsak hiába szorgalmazta Bekzadjan a TASZSZ egy munkatársának budapesti kiküldését, vagy legalább a bécsi TASZSZ-képviselő, *Ilja Csernyak* egyidejű magyarországi akkreditálását. Ezen túlmenően kérte Kresztyinszkijt, tárgyaljon *Nyikolaj Buharinnal*, hogy *Dmitrij Buharcev*, az *Izvesztyija* berlini tudósítója jöjjön Budapestre a „*helyzet tanulmányozása céljából*”.²⁵ A sajtókapcsolatok intézményes kiépítését Kresztyinszkij nem tartotta célszerűnek, mivel a magyarok viszonzásági alapon szintén kérhetnék hivatalos tudósító kiküldését Moszkvába. Az illető minden valószínűség szerint ellenséges érzelmekkel viseltetne a Szovjetunió iránt, állandó és hivatalos jelenléte ugyanakkor tudósításainak hitelét erősítené a külföld felé.²⁶

Összességében tehát Bekzadjan nem alaptalanul tartotta magyarországi állomáshelyét karrierje szempontjából zsákutcának. Moszkva érdektelensége elkeserítette. „*Az Ön válasza igen kevésbé megnyugtatók – írta Kresztyinszkijnek 1935. május 8-án kelt levelében – a lényeg tehát az, hogy mi itt konzerválódjunk és vegetáljunk, egyszóval «ülünk és maradunk vesztig».*”²⁷ Ez a perspektíva még egy olyan harmadrangú

²³ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 28. 12.

²⁴ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 28. 12–13.

²⁵ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106 D. 29. 7.

²⁶ AVP RF F. 010. Op. 10. P. 50. D. 38. 17.

²⁷ AVP RF F. 010. Op. 10. P. 50. D. 39. 23.

követség számára is, mint a budapesti meglehetősen vigasztalan. „Sze­ mélyesen az én számomra, aki nem tartom magam teljesen rokkantnak – még komorabb.” Soraiból kitűnik, hogy Bekzadjan a realitásokkal és a lehetőségekkel számolva kialakította a maga stratégiáját a kapcsolatok fejlesztését illetően. „Az Ön [Kresztyinszkij] számára ismeretes, hogy közvetlen politikai érdekelttség hiányában [!!! – K. A.] magyarországi helyzetünk megerősítését a gazdasági és kulturális kapcsolatokon keresztül képzeltem el.” A Külkereskedelmi Népbiztosság Magyarországgal kapcsolatos érdektelensége miatt azonban Bekzadjan már a budapesti követség létezésének értelmét is megkérdőjelezte. Hiszen így a külképviseltek feladatköréből mindössze a tájékoztatás marad meg, ehhez pedig elegendő lenne egy technikai munkatárs is, nem kellene drága pénzen fenntartani a követséget.²⁸

Hozzátehetjük, a rendelkezésünkre álló adatok alapján Bekzadjan valóban igyekezett a tőle telhető módon előmozdítani a két ország közötti tudományos, kulturális együttműködést. Az általa vezetett követség komoly segítséget nyújtott *Fettich Nándor* régész, őstörténész, valamint *Magyary Zoltán* és felesége szovjetunióbeli útjának megszervezéséhez.²⁹ Magyary, aki a közigazgatási jog nemzetközileg is elismert professzora volt, egyenesen úgy nyilatkozott, hogy tanulmányútja sikerét egyértelműen az akkor szabadságon Moszkvában tartózkodó Bekzadjannak köszönheti, akinek támogatása „minden ajtót megnyitott előttem”. Ugyanakkor Bekzadjan Litvinovhoz intézett éves összefoglaló jelentésében rosszállásának adott hangot amiatt, hogy a szovjet vezetők (*Lazar Kaganovics, Szergo Ordzsonikidze, Georgij Pjatakov*) nem voltak hajlandók találkozni Magyaryval, aki „burzsoá tudós léte” őszinte érdeklődéssel és tudományos objektivitással viszonyul a szovjet rendszerhez, és aki ezt az elzárkózást a szovjet vezetők hatalmi gőgjével magyarázhatja.³⁰ Bekzadjan felvállalta Magyary útjának „utógondozását” is, tevékenyen közreműködött abban, hogy Magyary és felesége továbbra is hozzájussanak a számukra szükséges szovjet szakirodalomhoz, kiadványokhoz.

Kresztyinszkijhez intézett leveleiben Bekzadjan nem rejtette véka alá, hogy nem érzi jól magát a magyar fővárosban. Már Norvégiát sem tartotta ideális állomáshelynek, Budapesten viszont – állítása szerint –

²⁸ AVP RF F. 010. Op. 10. P. 50. D. 39. 23.

²⁹ Ennek részleteiről lásd: SERES 2012, 37–63.; BABUS 2014.

³⁰ (BABUS 2014, 71., 206–210.) Bekzadjan szerint különösen annak fényében van rossz üzenete ennek, hogy Magyaryt külföldi útjai során olyan személyek fogadták, mint Corden Hull, az Egyesült Államok külügyminisztere, Németországban Rudolf Hess és Hjalmar Schacht, vagy Rómában Benito Mussolini.

még nehezebb körülmények között kell dolgoznia. Nem kis irigység-gel jegyezte meg, hogy a környező országokban (Csehszlovákia, Románia, Bulgária) működő szovjet missziók összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben vannak, mint a budapesti szovjet képviselő. ³¹

Bekzadjan tulajdonképpen kettős szorításban vergődött, mozgásterét rendkívüli mértékben beszűkítették a nemzetközi politikában zajló nagy folyamatok, melyekre igazából a követnek nem volt ráhatása. Egyrészt Moszkva sem tekintette prioritásnak a magyar–szovjet kapcsolatok fejlesztését, szinte csipőből utasította vissza a követ erre irányuló javaslatait. Másrészt a magyar fővárosban is meglehetősen ellenséges légkör vette körül a szovjet diplomáciai képviselőt. Ennek okai összetettek voltak és csak kisebb részben gyökereztek a magyarországi rendszer antibolsevista, antikommunista értékrendjében. Sokkal nagyobb súllyal esett a latba a vizsgált időszakban a Szovjetunió „külpolitikai orientáció-váltása” miatt érzett frusztráció. A Franciaországgal és Csehszlovákiával 1935. május 2-án, illetve 16-án kötött kölcsönös segítségnyújtási szerződésekkel Moszkva olyan államparttal került szövetségi viszonyba, melynek érdekei ellentétesek voltak Magyarországgal.

Bekzadjan pontosan érezte, hogy Magyarország külkapcsolataiban a revízióhoz való viszony vízvázlatot tekinthető. A diplomáciai testület tagjai is aszerint kezelik, hogy az illető országa miképpen viszonyul a békeszerződések felülvizsgálatához. „A magyar határok kérdése hatalmas, lüktető seb minden magyar számára.” Ami az örmény dasznak Karsz, az a magyarnak Erdély és más elvesztett területek – írta jelentésében Bekzadjan, nem sokkal Budapestre érkezését követően. ³² A későbbiekben pedig sorra küldte beszámolóit Moszkvába a magyar sajtó élesen szovjetellenes hangneméről, a magyar politikusok szovjetellenes megnyilatkozásairól. Ezek kiváltó oka – meglátása szerint – a szovjet „antirevizíós” politika felett érzett magyar csalódottság volt. Ezzel ugyanis megbukott a diplomáciai elismerés kérdésében Kánya Kálmán külügyminiszter által talán a legtöbbet hangoztatott magyar érvelés, hogy a Szovjetunió elutasítja a Párizs környéki békéket, köztük a trianoni békediktátumot is. „Eltávolodásunkat a revíziós fronttól itt véglegesnek tartják. A magyar revíziós igények mindenekelőtt Csehszlovákia ellen irányulnak. Ezért a magyarok különösen idegesen reagálnak kapcsolataink javulására Csehszlovákiával”. ³³ Bekzadjan nem egyszer számolt be jelentéseiben a

³¹ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106 D. 29. 23–24.

³² AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 29. 5.

³³ AVP RF F. 05. Op. 16. P. 118. D. 40. 50–52.

magyar sajtó „*patologikus gyűlöletéről*” a Szovjetunió iránt, a pánik-keltésről, miszerint Szlovákiában „*szinte naponta építünk új repülőtereket*”, ahonnan szovjet repülőgépek százai fenyegetik Magyarországot. Összességében a magyar sajtó magatartását olyannak tartotta, amit két, egymást a nemzetközi diplomáciában még épphogy megtűrő ország esetében sem lehet normálisnak tekinteni.³⁴

Mindez a követség helyzetében is érezte hatását. Néhány hónappal Magyarországra érkezését követően Bekzadjan Kányával folytatott beszélgetése során több, a missziót érintő apróbb kellemetlenséget sorolt fel: a magyar vámhatóságok kötözködését a követség által behozott termékek ügyében, a követségen megfordult személyek rendőrségi kihallgatását, azt, hogy a bécsi magyar konzulátus csak azzal a feltétellel ad tranzitvízumot szovjet állampolgárok részére, hogy azok magyar területen nem hagyhatják el a vasúti szerelvényt. Végül nem mulasztotta el kifogásolni a magyar sajtónak a követséggel és a Szovjetunióval kapcsolatos ellenséges hangnemét. Külön nevesítette Fábíán Béla liberális országgyűlési képviselő már említett szovjetellenes kirohanásait. Ennek élét Kánya azzal igyekezett elvenni, hogy Fábíán nem szokta fékezni a nyelvét és róla is sokszor hasonló hangnemben nyilatkozik. Hozzáfűzte, Fábíán szovjetoroszországi hadifogsága óta ellenséges érzelmekkel viseltetik a Szovjetunió iránt, ez az ő gyengéje, amit senki nem vesz komolyan.³⁵

Az „új szovjet külpolitikai orientáció” a követség kapcsolatrendszerét is meghatározta. *Behiç Erkin* török, *Miloš Kobr* csehszlovák és *Vasile Grigorcea* román követ gyakori vendégek voltak a Bajza utcában. „*Mi itt szoros kapcsolatot tartunk fenn a kisantant képviselőivel. A román, a cseh és a török [követ] gyakori látogatásai és az én vizont látogatásaim már rendszeressé váltak. Beszélgetéseink tartalmát az képezi, hogy kölcsönösen informáljuk egymást a paktumainkról, és arról, hogy minderre miként reagál a magyar kormány és a közvélemény*” – írta Bekzadjan Kresztyinszkijnek egy 1935. júniusi jelentésében.³⁶ Mindez nem volt titok sem a magyar politikai döntéshozók, sem a közvélemény előtt, és nem javított a szovjet követ megítélésén.

A gazdaságon és a kultúrán túlmenően Bekzadjan még a reprezentációt tekintette olyan területnek, ahol át lehetne törni a követséget

³⁴ (AVP RF F. 010. Op. 11. P. 68. D. 29. 99., F. 05. Op. 16. P. 118. D. 40. 104., 119.) A kérdésben a magyar sajtó és politikai körök reakciója kétségkívül túlzott volt, a szovjet–csehszlovák politikai és katonai együttműködés messze elmaradt attól a szinttől, mint ami az újságok lapjairól az olvasó elé tárult.

³⁵ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 29.

³⁶ (AVP RF F. 010. Op. 10. P. 50. D. 32. 44.) A „paktumaink” kifejezés alatt a szovjet követ a keleti regionális paktumot (keleti Locarno) és az ún. dunai paktumot értette.

övező elszigeteltség falát. Meglátása szerint a magyar erős fogyasztói lelkülettel rendelkező nép, szeretnek enni, inni, vendégeskedni. Az itteni diplomáciai érintkezésben még a legkisebb megbeszélés is ebéd-dél, reggelivel, vagy a legrosszabb esetben teával jár. Kányával és Horthyval folytatott eszmecserei is rendszerint azzal zárulnak, hogy az illetők a hagyományos orosz vendégszeretetet, az orosz konyhát, a vodkát és a kaviárt dicsérik. Ha sikeresek akarunk lenni – folytatja a szovjet diplomata – akkor alkalmazkodnunk kell a helyi szokásokhoz. *„Csak úgy egyszerűen senki nem fog minket felkeresni, ha nem csábítja a bőséges vendéglátás reménye, ami után itt különösen sóvárog-nak.”*³⁷ Persze – hozzátehetjük – a jelek szerint Bekzadjan sem vetette meg a világi élet hívságait, előfordult, hogy ő is „megmerítkezett” a budapesti éjszakában. Egy 1936. júliusi titkosrendőri jelentés szerint Bekzadjant a margitszigeti Parisien Grill-ben két táncosnővel látták szórakozni, 1937 márciusában pedig feleségével és a Mirnij házaspárral Lúdláb vendéglőből látták visszatérni a követségre, amint a jelentés írója fogalmaz: *„botrányosan ittas állapotban”*.³⁸

Vagyis közel sem állja meg a helyét az a kép, melyet a követségről a felettes pártszerveknek küldött beszámoló rajzol a követségi dolgozók mindennapjairól: *„A kollektíva ideológiai és politikai állapota egészséges. Az egész kolónia egy házban lakik, az éjszakáinkat közös sétákkal töltjük, vagy valakinek a lakásán, senkinek sincs kapcsolata a külvilággal [!!! – K. A.]”*.³⁹

Bekzadjan hivatalból meghívást kapott minden olyan rendezvényre, ahová a diplomáciai testület tagjai, a kormányzó vagy a miniszterelnök újévi fogadásaira, az országgyűlés alakuló üléseire, állami ünnepélyekre. Bár előfordult, hogy az augusztus 20-i ünnepségek elől futarút ürügyén Bécsbe menekült, hogy ne kelljen az egyházi, vallási eseményeken jelen lennie.⁴⁰ A követség maga is rendezett vacsorákat és egyéb összejöveteleket, melyekre rendszerint a külügyminisztérium munkatársait és más országok budapesti követeit hívták meg. Érdekességként megemlíthetjük, a Külügyminisztériumban sűrű bocsánatkérések mellett, de jó előre kérték Bekzadjant, hogy tekintsen el a kormányzó esetleges meghívásától a követségre. Az érvelés nem volt túl ügyes, *Csáky István* szerint diplomáciai körökben visszatetszést keltene, ha Horthy a fiatal szovjet követséget meglátogatná, míg más, régebben itt lévő képviselőket még nem keresett fel. Kánya,

³⁷ AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 29. 24.

³⁸ MNL OL K-64-1936-24. 33., illetve K-64-1937-24. 176.

³⁹ SERES 2003, 393–394.

⁴⁰ MNL OL K-64-1937-24. 93.

miközben az államfő szimpátiájáról és jóindulatáról biztosította Bekzadjant, hozzátette, ő elvből ellenzi azt a gyakorlatot, hogy a kormányzó külföldi diplomáciai képviseltekre járkáljon.⁴¹ Végül az első ilyen jellegű rendezvényen a szovjet követségen a kormányzót *Scholtz* százados képviselte, a Külügyminisztériumból *Gömöry-Laiml László* és *Nickl Alfréd* voltak jelen. Rajtuk kívül a román, bolgár, csehszlovák és török misszióvezetők alkották a vendégkört.⁴²

Mindez persze nem azt jelentette, hogy a megrögzött antibolsevizmusáról ismert kormányzó a megbízólevél átadásán túl megközelíthetetlen lett volna Bekzadjan számára. Sőt volt olyan, mikor kifejezetten Horthy „lobbyszott” egy konkrét ügy érdekében a szovjet követnél. Arról a magyar ötletéről volt szó, miszerint megfelelő hajótípusokkal közvetlen, átrakodás nélküli áruszállítást lehetővé tévő hajózási összeköttetés építhető ki a Dnyeper/Dnyeszter–Fekete-tenger–Duna útvonalon, a csepeli kikötő pedig fontos elosztópontja lehetne az Európába irányuló szovjet áruknak. Egy alkalommal kifejezetten ezért hívták meg Bekzadjant a kormányzó és a miniszterelnök részvételével rendezett szűk körű vadászatra, ahol a reggeli során a szovjet követet a kormányzó mellé ültették, néhány héttel később pedig Horthy a diplomáciai testület tagjai részére adott ebéden hosszasan elbeszélgetett Bekzadjannal a hajózási egyezmény és a kereskedelmi megállapodás előnyeit ecsetelve a szovjet fél számára.⁴³ Ilyen szoros gazdasági együttműködéshez azonban a két ország viszonyában hiányzott a szükséges politikai háttér. A magyar–szovjet kapcsolatrendszer Bekzadjan követi időszakában végig takaréklángon üzemelt, a napi ügyek intézésén és a magyar politikai élet fejleményeiről Moszkvába küldött beszámolókon kívül nem sok feladatot adott a szovjet diplomatának, aki – mint láttuk – sokszor nem is rejtette véka alá efelett érzett elkeseredését. Szimptomatikus, hogy mikor egy Litvinovhoz intézett jelentésében Bekzadjan arról értekezett, hogy a magyar kormány a Szovjetunióval szemben táplált minden ellenérzése dacára sem fogja kezdeményezni a diplomáciai viszony megszakítását, Litvinov erre mindössze annyit táviratozott neki: „*közölje a magyar kormánnyal, ha ő ezt [a viszony megszakítását] akarja, nekem nincs kifogásom ellene*”.⁴⁴ Egy követ számára személyes karrierje szempontjából ez a hozzáállás nem túlságosan kecsegtető perspektíva.

⁴¹ AVP RF F. 05. Op. 16. P. 118. D. 40. 64–65.

⁴² (AVP RF F. 05. Op. 15. P. 106. D. 29. 32.) A rendelkezésre álló adatok alapján Scholtz százados személyazonossága nem állapítható meg pontosan.

⁴³ SERES 2010, 98–99., AVP RF F. 05. Op. 16. P. 118. d. 40. 60.

⁴⁴ MNL OL K-63-1936-21/28. 942.pol.

Bekzadjan számára budapesti állomáshelye azonban nem egyszerűen diplomáciai „parkolópályának” bizonyult, hanem – összefüggésben az 1937–1938-as nagy terrorral és a Külügyi Népbiztosság apparátusát is elérő tisztogatási hullámmal – életútjának tragikus lezárását jelentette. 1937 folyamán a budapesti szovjet követség megfigyeléséről készített magyar rendőrségi jelentésekben, belső információkra hivatkozva egyre gyakrabban bukkant fel Bekzadjan küszöbön álló hazarendelése Moszkvába. A lehetséges magyarázatok meglehetősen széles skálán mozogtak, az egyes verziók sokszor egymásnak mondtak ellent, kezdve attól, hogy Bekzadjan visszahívására azért kerül sor, mert lejárt a három év külszolgálati ideje. Más magyarázatok szerint ő maga volt az, aki már hosszabb ideje sürgette áthelyezését valamely frekvenciátalibb posztra, például a párizsi szovjet követségre, vagy Moszkvába. A rendőrség informátora szerint Bekzadjan nem rejtette véka alá a követség személyzetével kapcsolatos elégedetlenségét sem, – Szemjon Mirnij és Mihail Saprov Budapestről történt távozását követően – nagy részüket alkalmatlannak tartotta komolyabb munkára.⁴⁵ Ugyanakkor már májustól kezdve olvashatók voltak a rendőri jelentésekben olyan értesülések, melyek szerint Litvinov elszigetelődésével párhuzamosan Bekzadjan is kegyvesztett lett Moszkvában, hamarosan leváltják. Állítólag a balkáni szovjet követségek ellenőrzése terén tanúsított hanyagság és engedékenység miatt voltak elégedetlenek a munkájával, illetve különböző pénzügyi machinációkkal vádolták.⁴⁶ De felbukkan a dokumentumokban olyan mozzanat is, hogy a követség második embere, Szemjon Mirnij küldött rendszeresen kompromittáló jelentéseket feletteséről, akinek ily módon vastagodott „kompromatot” tartalmazó dossziéja a szovjet hatóságoknál. Mivel erre Bekzadjan is rájött, a viszony meglehetősen feszült volt közöttük.

A rendőrségi jelentésekben Bekzadjan kapcsán a Moszkvába való visszatérés szándéka mellett megjelenik az az információ is, hogy a követ még szabadságra sem mer hazautazni, visszarendelése esetére pedig már előkészítette szökését Lausanneba, ahol egyetemi éveit töltötte.⁴⁷ A jelentésekből kiolvasható ellentmondás akár Bekzadjan hangulatának ingadozását is tükrözheti. Azt többszáz kilométerre Moszkvától, a Bajza utcai követségi épületből is érezte, hogy egyre-másra tűnnek el a süllyesztőben kollégái, barátai. 1937 májusában letartóztatták Nyikolaj Kresztyinszkijt, a volt külügyi népbiztos-helyetteset, aki alá a Magyarországgal kapcsolatos ügyek is tartoztak, *Lev Karahan* ankarai szovjet követet, aki már csak a közös örmény gyökerek

⁴⁵ MNL OL K-64-1937-24. 93.

⁴⁶ MNL OL K-64-1937-24. 140–141, ill. 145.

⁴⁷ MNL OL K-64-1937-24. 109.

miatt is jó kapcsolatot ápolt Bekzadjannal, több ízben meglátogatta őt Budapesten. Bekzadjannak valószínűleg nem voltak illúziói a tekintetben, hogy előbb-utóbb hozzá is eljutnak. „*Sztálin – úgy látszik – megbolondult, naponta végezteti ki a hithű kommunistákat. Már többször írtam Moszkvába, de választ nem kapok. Úgy látszik, igen súlyos események történnek most az Unióban, hogy engem figyelemre sem méltatnak*” – a magyar levéltári dokumentumok tanúsága szerint e sorokat Bekzadjan 1937 júliusában vetette papírra a követségen.⁴⁸

Amennyire a moszkvai történéseket a rendelkezésre álló nem túl bőséges iratanyag alapján rekonstruálni lehet, Bekzadjan sorsa a következőképpen alakult. 1937. október 16-án küldte meg *Nyikolaj Jezsov* belügyi népbiztos Sztálin részére azt a titkos feljegyzést, amely a budapesti szovjet követség volt gépkocsivezetőjének, *Ivan Ovszjannyikov*nak a vallomását tartalmazta. A „vallomás” megszületésének körülményeit nem ismerjük, de az NKVD gyakorlatát ismerve túl sok illúzióra nincs okunk ezen a téren. Különösen, mivel magát Ovszjannyikovot a Külügyi Népbiztosság gépkocsi-bázisán feltárt trockista–terrorista szervezkedésben való részvételért október 27-én halálra ítélték és még aznap agyonlőtték.⁴⁹ Maga a „vallomás” a bevett forгатókönyv szerint Bekzadjan „gyanús” kapcsolatait hangsúlyozza (magyar arisztokrátákkal mulatott, ismeretlen emberekkel találkozott), a „nép ellenségeihez”, Kresztyinszkijhez, Karahanhoz, *Avel Jenukidzé*hez fűződő baráti viszonyát, a velük kapcsolatos elismerő kijelentéseit, vagy éppen a szovjet rendszerre tett dehonosztáló megjegyzéseit tartalmazza (például Norvégiában a munkások sokkal jobban és kulturáltabban élnek, mint a Szovjetunióban), de kitér a budapesti szovjet követ kisstílű üzleti machinációira is. Az egyes állítások valóságtartalmát ma már nehéz megállapítani. Nyilvánvalóan, amikor Ovszjannyikov arról értekezik, hogy Bekzadjan a magyar külügyminisztérium egy hivatalnokával barátkozott, aki fasiszta volt és a „*magyar forradalom idején munkásokat akasztott*”, majd hozzáteszi, hogy az illető nevét nem tudja, annak igen kevés köze van a valósághoz. A szovjet követ emberi kapcsolatrendszerét a sztálini terrorgépezet logikája alapján kriminalizálták. A Csehszlovákiában vásárolt, majd ismeretlen úton továbbadott textiláruval, a vámmentesen behozott szőnye-

⁴⁸ MNL OL K-64-1937-24. 106.

⁴⁹ ОБСЯННИКОВ <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=11990>

gekkel való seftelés azonban valóban terhelhette Bekzadjan számláját.⁵⁰ A dokumentum első oldalán olvasható Sztálin lapszéli megjegyzése: „*Óvatosan hazarendelni a Szovjetunióba és letartóztatni*”.⁵¹

A magyar levéltári dokumentumok tanúsága szerint Bekzadjan és felesége november 14-én hagyták el a magyar fővárost. Bekzadjan formailag két hónap szabadságot kapott. Holmiját és értéktárgyait (többek között vadászfegyvereit, pipatóriumát és bélyeggyűjteményét) hátrahagyva utazott Moszkvába.⁵² Más változatok szerint konzultációra rendelték haza. Moszkvába érkezését követően mindössze néhány napig volt szabadlábon, november 21-én feleségével együtt letartóztatták. Hamarosan őrizetbe vették két testvérét, *Petrosz* és *Ruben Bekzadjant* is. Előbbi a Grúz SZSZK moszkvai képviselőjének jogtanácsosa volt, utóbbi hasonló funkciót töltött be a Helyi Ipari Népbiztosságnak a vegyipar irányításáért felelős részlegén. Kémkedéssel, terrorcselekmények szervezésével vádolták őket, valamit örmény nacionalizmussal, azzal, hogy Örményországot ki akarták szakítani a Szovjetunió kötelékéből. Alekszandr Bekzadjant többször is brutálisan megverték, a vallatások során fél szemét elveszítette. A csúcsra járatott nagy terror során kialakult gyakorlatnak megfelelően Nyikolaj Jezsov belügyi népbiztos 1938 júliusának végén küldte át Sztálinnak a Legfelsőbb Bíróság Katonai Kollégiuma elé állítandó személyek aktuális listáját. Ezen az első kategóriában a névsor kilencedik helyén Alekszandr Bekzadjan szerepelt. Az 1. kategória a nagy terror virágnyelvén a prejudikált halálos ítéletet jelentette. A lista címlapjára Sztálin jellegzetes piros ceruzájával rákanyarintotta szignóját és megjegyzését: „*mind a 138 fő agyonlövését támogatom. J. Szt.*” A lapon ezen kívül még *Vjacseszlav Molotov* aláírása olvasható.⁵³ Alekszandr Bekzadjant, a Szovjetunió első állandó budapesti követét a halálos ítélet kimondásának napján, 1938. augusztus 1-én lőtték agyon az NKVD tömegkivégzéseknek otthont adó, kommunarkai bázisán. Másfél hónap múlva két testvérét is kivégezték. Feleségét, *Marija Szemjonovát*, mint hazaáruló családtagját 8 év munkatáborra ítélték. Az évek során

⁵⁰ A budapesti szovjet követség megfigyeléséről szóló titkosrendőri jelentés szerint Bekzadjan távozása után leltárt vettek fel a lakosztályán, kb. 10 ezer pengő értékben találtak olyan holmikat (ezüst étkészlet, cseh porcelán, selyem, perzsaszőnyeg), melyek az előző évi kimutatásban még nem szerepeltek. Bekzadjan nejről is feljegyezték, hogy előszeretettel vásárolt nagy tételben divatcikkeket, ruházati termékeket a budapesti szalonokban, a Corvin Áruházban, melyeket aztán magával vitt a Szovjetunióba. MNL OL K-64-1938-24. 19. ill. SERES 2003, 380.

⁵¹ HAUSZTOV 2004, 396–398.

⁵² MNL OL K-64-1937-24. 28. ill. 26.

⁵³ БЕКЗАДЯН (1979) https://bessmertnybarak.ru/Bekzadyan_Aleksandr_Artemevich/#lg=1&slide=2

megjárta többek között a szegezsszki, tyemnyihovi, karagandai lége-
reket, de túlélte a megpróbáltatásokat. 1945-ben szabadult, 1958-ban
hunyt el Moszkvában. Még megérte, hogy férjét és annak testvéreit
1956-ban rehabilitálták.⁵⁴

Felhasznált irodalom

Levéltári források

AVP RF = Arhiv vnyesnej polityiki Rosszijszkoj Fegyveracii (Az
Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára)

F. 05. - Fond Szekretariata M. M. Litvinova

F. 010. - Fond Szekretariata Ny. Ny. Kresztyinszkogo

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

K-64 - A Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált irat-
anyaga

K-63 - A Külügyminisztérium Politikai Osztályának iratanyaga

Sajtó

8 Órai Újság, 1934. december 19.

Az Est, 1935. január 9.

Budapesti Hírlap, 1934. december 25.

Magyarság 1934. december 18., 23.

Pesti Napló, 1934. december 19., 1935. június 4.

Új Nemzedék, 1934. december 18.

Szakirodalom

ANTAL 2004 = Gergely Jenő (szerk.): *Gömbös Gyula hatalomra ke-
rülése és kormányzása. Antal István sajtófőnök emlékiratai.* Új Pala-
tinus-Könyvesház Kft., Budapest, 2004.

BABUS 2014 = BABUS Antal: *Egy konzervatív úr a baloldali zárán-
dokok között. Magyary Zoltán szovjetunióbeli útja.* Argumentum Ki-
adó, Budapest, 2014.

HAUSZTOV 2004 = HAUSZTOV, V. N. et al (szerk.): *Lubjanka,
Sztalin i Glavnoje upravlenyje goszbezopasznosztyi NKVD 1937–
1938.* Matyerik, Moszkva, 2004.

JUNGERTH 1989 = JUNGERTH-ARNÓTHY Mihály: *Moszkvai
napló.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1989.

⁵⁴ Bekzadjan és hozzátartozóinak letartóztatására, elítélésére lásd: БЕКЗАДЯН (1879)
https://bessmertnybarak.ru/Bekzadyan_Aleksandr_Artemevich/; БЕКЗАДЯН (1881)
[https://ru.openlist.wiki/Бекзадян_Александр_Артемович_\(1881\)](https://ru.openlist.wiki/Бекзадян_Александр_Артемович_(1881))

KOLONTÁRI – SERES 2014 = KOLONTÁRI Attila – SERES Attila (szerk.): *A Komintern „védőszárnyai” alatt. Orosz levéltári dokumentumok Rákosi Mátyás börtönéveiről 1925–1940.* Argumentum Kiadó, Budapest, 2014.

KUN 2019 = KUN Miklós: *Alekszandr Bekzadjan kettős élete.* Dokumentumfilm, Duna Televízió, 2019. <https://nava.hu/id/3485204/>

ORMOS 1968 = ORMOS Mária: *Merénylet Marseille-ben.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1968.

SERES 2003 = SERES Attila: Szovjet kolónia „egy fasiszta” országban. *FONS*, 2003. 3. sz. 359–429.

SERES 2010 = SERES Attila: *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok 1920–1941.* MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2010.

SERES 2012 = SERES Attila: Magyar „régészeti delegátus” Moszkvában a két világháború között. Levéltári források Fettich Nándor 1935. évi szovjet kutatóútjának tanulmányozásához 1935–1937. *Limes* 4. (2012), 4.: 37–63.

Internetes adatbázisok

БЕКЗАДЯН, Александр Артемьевич (1879). https://bessmertnybarak.ru/Bekzadyan_Aleksandr_Artemevich/

БЕКЗАДЯН, Александр Артемьевич (1881) [https://ru.openlist.wiki/Бекзадян_Александр_Артемьевич_\(1881\)](https://ru.openlist.wiki/Бекзадян_Александр_Артемьевич_(1881))

ОВСЯННИКОВ, Иван Дмитриевич <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/martirolog/?t=page&id=11990>

ШРАМКО, Сергей: Их звали старые большевики Состав Всесоюзного общества старых большевиков (по данным на 1 января 1933 г.) <https://nkvd.tomsk.ru/content/editor/SPISKI/SSSR/Ih-zvali-starye-bolsheviki-converted.pdf>

BEKZADYAN, Aleksandr Harutyuni
<https://www.geni.com/people/Aleksandr-Bekzadyan>

HORNYÁK ÁRPÁD

MAGYARORSZÁG KAPCSOLATAI A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN A MEGSZÁLLT SZERBIÁVAL*

Bevezető

A Jugoszláv Királyság lerohanása után Magyarország diplomáciai kapcsolatai megszűntek Belgráddal. Az emigráns jugoszláv kormány hadban állónak tekintette magát Magyarországgal, így semmilyen diplomáciai érintkezés nem volt lehetséges közte és Budapest között. Ugyanakkor a magyar állam a felbomlott délszláv állam területén megalakult utódállamokkal igyekezett rendezni a kapcsolatait. A Független Horvát Állammal (NDH) már 1941 nyarán hivatalos diplomáciai kapcsolatokat létesített követséggel, melynek élére *Marossy Ferencet* akkreditálta.¹ A német megszállás alatt álló Szerbiával azonban Budapest nem alakíthatott ki teljes értékű diplomáciai kapcsolatokat, képviselőt konzulátusi szintre redukálta, miközben Szerbia bábállamként még ezt a szintű képviselőt sem tudta a maga számára biztosítani Budapesten. A bábállami lét, és Szerbia német megszállása alapjaiban határozta meg a magyar külpolitika lehetőségeit Szerbia irányában.

Ahogy a hivatalos államközi kapcsolatok kialakítása nem ment a szokványos módon, a gazdasági kapcsolatok alakulása is rendkívül nehézkes volt a két állam között. A kétoldalú gazdasági kapcsolatokról magyar–szerb viszonylatban jóformán alig beszélhetünk, már csak azért sem, mert a szerb területek államjogi helyzetéből és a német megszállásból következően a szerb kormányzat nem rendelkezhetett szabadon erőforrásaival. Az igen korlátozott magyar–szerb gazdasági kapcsolatok formálásában meghatározó szerepet játszott a Harmadik Birodalom. Olyannyira, hogy a magyar–szerb árucseré-forgalom szabályozását nem Budapest és Belgrád, hanem a magyar kormány és a német kormány között 1941. július 29-én kötött megállapodás rendezte. Ez a megállapodás rendelkezett a két fél között fennálló adósságok rendezéséről is, amelybe lebonyolító bankként bevonták a berlini Deutsche Verrechnungskasse-t.² Berlin domináns szerepe a fentiek mellett nemcsak abban mutatkozott meg, hogy sürgette a magyar

* A tanulmány elkészítését a „A trianoni Magyarország tradíció és modernitás határán – A Horthy-korszak történeti kézikönyve” NKFI K 124142 projekt támogatta.

¹ Az NDH budapesti képviselőt előbb *Ervin Sarkotić*, a Monarchia neves tábornokának fia, majd néhány héttel később egy még jelesebb horvát személyiség, *Ljudevit Gaj* unokája, *Ivo Gaj* látta el előbb ügyvivői, majd ugyancsak követi minőségben KOVAČEVIĆ 2010, 64.

² KÖZGAZDASÁGI ÉRTESÍTŐ 1941. szeptember 14. 1265–1267.

kormányt, hogy kétoldalú tárgyalások során mielőbb rendezze a gazdasági és pénzügyi kérdéseket a jugoszláv utódállamokkal, de abban is, hogy követelte, Magyarország vállalja át a jugoszláv államadósságnak a lakosságszám alapján rá eső részét, ami a teljes jugoszláv adósság 8%-át jelentette.³

Mielőtt belemerülnék a kapcsolatok részletezésébe, fontos kiemelni, hogy Magyarország csak azokat a területeket akarta visszakapni, amelyeket az első világháborúban elcsatoltak tőle, további területek megszerzése nem szerepelt a magyar politikai és katonai vezetés terveiben. Budapest kínosan ügyelt arra, hogy a magyar csapatok ne lépjék túl az egykori történelmi Magyarország déli határait.⁴ Ennek megfelelően *Horthy Miklós* kiáltványában arról beszélt, hogy a magyar katonai akció nem a szerb nép ellen irányul, amellyel nincs vitájuk, és amellyel a jövőben békében akar élni, és csapatai akciórádiuszának az ezeréves magyar határokat jelölte ki.⁵ Ez már csak azért is fontos volt Magyarország számára, mert valamennyi szomszédjával, papíron szövetségeseivel, komoly területi vitái voltak, s ehhez nem hiányzott még egy kibékíthetetlen ellenséges szomszéd.⁶

Kísérletek a közvetlen kapcsolatok kialakításra

A második világháborúban a magyar–szerb kapcsolatok egyik sarokköve a magyar kormányzatoknak a visszacsatolt Bácskában élő szerbekkel kapcsolatos politikája volt. A másik fontos elem a bánáti viszonyok alakulása volt. Míg azonban a bácskai szerbek esetében egyértelműen a magyarok fölénye érvényesült, és egyirányú utca volt⁷,

³ Ezt magyar kormány, ha nem is szívesen, de vállalta, mert úgy vélte, ez a számítási mód még mindig kedvezőbb, mint ha a hozzá került területek adójövedelme alapján állapítanák meg a rá eső részt, ami ebben az esetben legalább 12 százalék lett volna. MOL K 27 Mt. jkv. 1942. február 17.

⁴ Valójában egy hét időtartamra a németek kérésére a magyar gyorsadtest április 16. és 23. között részt vett a Valjevóig húzódó területek megszállásában. DOMBRÁDY 1986, 213.

⁵ HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 33–34.

⁶ A magyar politikai vezetésben konszenzus volt a délvidéki területszerzést illetően, amit alátámaszt, hogy a Felsőház Külügyi Bizottságának tagjai egy emberként helyeselték a magyar kormány által követett politikát és azokat a lépéseket, amiket a délvidéki területek megszerzése érdekében tettek. DIMK V. 1035–1038. 1941. április 11.

⁷ Fontos megjegyezni, hogy a bevonuló magyar katonaság, majd a katonai és civil közigazgatás egyetlen más visszacsatolt területen sem került szembe még csak megközelítőleg sem hasonló mértékű ellenállással, mint a Délvidéken. Ennek nyilvánvalóan lehetett és volt is köze a magyar hatóságok erőteljes, sokszor túlzó fellépéséhez.

addig a Bánátban mindkét nemzet helyzete döntően a német dominanciától függött.⁸ Mindkét területen közvetve a szerb, illetve a magyar kisebbség helyzete, a velük kapcsolatos magyar, szerb és német politika és e keretrendszeren belül a magyarok és szerbek együttműködési hajlandósága volt az, ami befolyást gyakorolt a másik fél irányában tanúsított megértés szintjére. Azonban a legjelentősebb tényező mindenképpen a hadihelyzet alakulása volt.

Magyar részről a kapcsolatok keresésnek két iránya volt, ám mindkettő meglehetősen alacsony intenzitással zajlott. Az egyik a szerb bábkormány, míg a másik a jugoszláv kormány szerbiai exponeense, *Dražo Mihajlović* felé igyekezett kapcsolatot kiépíteni. 1942 második feléig mindkét irányban csekély hajlandóság volt tapasztalható a kapcsolatok elmélyítésére mindkét fél részéről.⁹ 1942 végén azonban több jel is arra mutatott, hogy magyar és szerb részről is felértékelődik a jószomszédi viszony kialakításának lehetősége. Erre utal, hogy *Mihailo Olćant*, Szerbia gazdasági miniszterét a szerb bábkormány feje, *Milan Nedić* azzal az utasítással küldte 1942 októberében a Bánátba, hogy ott a magyar és a szerb lakosság között barátságos atmoszférát teremtsen.¹⁰ Más, nem hivatalos, ám belgrádi kormánykörökhöz közel álló források is azt bizonygatták, hogy Szerbia számára fontossá vált északi szomszédja jóindulatának elnyerése. Így *Sztójay Döme*¹¹ berlini magyar követ 1942. december végén küldött jelentésében a Berlinben tartózkodó két szerb tudósítóval (*Mikasinović*, az *Obnova* és *Marinković*, a *Novo Vreme* tudósítója) folytatott beszélgetéséről beszámolva arról informálta a magyar külügyminisztériumot, hogy mindketten megértő, mi több, szimpatikus magatartást tanúsítanak a magyarokkal szemben, és a belgrádi vezető politikai körök szintén nem elutasítóan viszonyulnak Magyarországhoz és örülnének, ha sikertülne találni valami közös alapot.¹² A két újságíróval

⁸ A belgrádi magyar konzulátus 1942 nyaráig rendszerese eljárta a bánáti magyarok érdekében is, mivel a terület lakosságának állampolgársága rendezetlen volt. Ezt a németek eleinte nem vették rossz néven, de 1942 májusától már csak a saját állampolgáraik ügyében léphetett fel. MOL K 28. 99. cs. 3089/pol-1942.

⁹ A Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség (DMKSZ) vezetői Budapestről azt az utasítást kapták, hogy szerb miniszterekkel ne álljanak szóba. Emiatt *Talián Tibor*, a DMKSZ elnöke elutasította részvételét a *Turner* által kezdeményezett megbeszélésre, mert Turnert elkísérte *Acímović* szerb belügyminiszter is MOL K 28. 8. cs. M.E. 1942. R.24489. (180–181 dia)

¹⁰ MOL K28. 8. cs. 89/pol.1942. Bolla jelentése 1942. október 26-án.

¹¹ Aki szerb származású volt, s születésekor még *Dimitrije Stojakovič*ként anyakönyvezték.

¹² Ezt Sztójay a maga részéről elég nehezen kivitelezhetőnek tartotta, egyfelől mert Belgrád német igazgatás alatt állt, másfelől pedig, mint írta, a németek, habár a kis népek együttműködését hirdetik propagandájukban, valójában „nem jó szemmel nézik a magyar-szerb együttműködést, illetve, hogy Szerbia bármilyen irányban mozogolódjon”. Emiatt

folytatott beszélgetést azért érdemes idézni, mert szerb részről először történt olyan megnyilvánulás a bácskai eseményekről – ami aztán később, szónoklatok és pohárköszöntők alkalmával többször is megjelent –, hogy a történekeért a szerbek sem mentesek teljesen a felelősség alól, de a legokosabb, ha fátylat borítanak a múltra és a jövő pozitív tényezői felé fordítják a figyelmüket.¹³

A befagyott kapcsolatok felolvasztását szerb részről is fontosnak tartották, már csak azért is, mert a súlyos gazdasági helyzet, és a fokozódó ellátási nehézségek közepette, ellenséges államoktól körülvéve nem igazán volt kihez fordulnia. Így bukkant fel 1942 decemberében Budapesten a szerb miniszterelnökség megbízásából *Nikola Petrović*, a *Jugoslav Lloyd* folyóirat egykori szerkesztője. Petrović tárgyalt az illetékes magyar hatóságokkal, a Földművelésügyi Minisztérium és a Külkereskedelmi Hivatal, illetve a Magyar Vetőmagkiviteli Rt., képviselőivel, hogy Szerbia részére vetőmagot szállítsanak. A magyar szervek pozitívan viszonyultak a megkereséshez, és a Vetőmagkiviteli Rt. is készenek mutatkozott a kért hüvelyesek, kerti vetemények vetőmagjainak kompenzáció ellenében történő szállítására. Szerbiának lencse-, káposzta- és takarmányrépa-magra volt a legnagyobb szüksége¹⁴, ám Petrović rögtön jelezte az is, hogy Szerbia nem rendelkezik szabadon erőforrásaival, s az eladónak ellentételezésül be kell érnie kőszódával (nátrium hidroxid) és ammóniák szódával (nátrium-karbonát), esetleg pengővel.¹⁵

Ebben az ügyben mindkét fél többet látott egyszerű üzletnél. A magyar fél demonstrálhatta jóindulatát és megbánását az újvidéki eseményekkel kapcsolatban, amire egyébként már 1942 nyarától folyamatosan törekedett, 1943-ban pedig különösen nagy hangsúlyt fektetett.¹⁶ A szerb fél számára pedig az ellátási nehézségek jövőbeni enyhítésének lehetőségén túl a két nemzet közötti első barátságos lépést

nem látta esélyét annak sem, hogy a közeljövőben sor kerüljön belgrádi sajtótudósítók kiküldésére Budapestre, mert a németek még Rómába sem engedtek szerb újságírókat kitutazni. MOL K 28. 8. cs. 9533/pol. 1942. Sztójay jelentése 1942. december 22-én.

¹³ Nem mindenki osztotta azonban ezt az álláspontot, Draža Mihajlović éppen ekkoriban, 1942 november elején kérte a szövetségeseket az egész szerb nemzet nevében, hogy a szerb lakosság körében végzett mészárlás megtorlásául bombázzák a német, magyar és bolgár városokat. JUGOSLOVENSKE VLADE 1981, 481.

¹⁴ MOL K 28. 8. cs. M.E. 1943. R. 17402. *Bolla Lajos* feljegyzése 1943. január 28-án.

¹⁵ Ha pengőre az egyre növekvő inflációban nem is, de az első két termékre annál nagyobb szüksége volt a magyar gazdaságnak, amely már 1941-ben panaszkodott az ellátás rosszabbodására a szerbiai megrongálódott utak és hidak miatt akadozó ammóniák és marószóda szállításokra. Képviselőházi napló, 1939. XI. kötete. 489. 1941. november 21.

¹⁶ Mind a külügyminisztériumban, mind a hadügyminisztériumban és maga a miniszterelnök is arra utasította Bollát, hogy igyekezzen a magyar–szerb barátságos légkört

jelentette. Ezek fényében kell értékelni azt a pohárköszöntőt 1943. január 15-én, amelyben *Radosav Veselinović* földművelésügyi és közlelmezési miniszter, Nedić felhatalmazását bírva, beszélt a két nép ezeréves együttéléséről, amely mindössze két alkalommal került összetűzésbe, s akkor sem a nép akaratából, hanem a politika „helytelen ösztönzésére”. A miniszter beszédében kiemelte a kis népek közötti barátság és együttműködés szükségességét, majd a magyar fül számára kellemesen csengő kijelentéseket tett, amelyekben szólt az újvidéki eseményekről, amelyekért nem a magyar kormányt tette felelősnek, és még olyan kijelentést is megkockáztatott, amelyben a szerb politikát hibáztatta, amiért nem adták vissza a magyaroknak az ő általuk lakott területeket.¹⁷ Ebben az óvatos barátkozás légkörbe illeszkedett a Magyar Érdemrend nagykeresztjével kitüntetett *Vlada Ilić*, egykori szenátor és belgrádi polgármester kijelentése a magyar főkonzulknak, melyben a sorok között jelezte, hogy alkalomadtán kész ismét a magyar–jugoszláv vegyes gazdasági kamara élére állni.¹⁸

A kapcsolatkeresés az emigráns jugoszláv kormány felé szintén nagyon alacsony intenzitású volt. Ebben az esetben azonban nem a magyar kormány volt a kezdeményező, hanem *Dražica Mihajlović*, aki már 1942 nyarán tett lépéseket a kapcsolatok felvételére.¹⁹ Ezt követően magyar részről kisebb-nagyobb anyagi és katonai segítséget adtak Mihajlovićnak, és időnként feltűntek Budapesten szerb küldöttek Mihajlović köreiből, ám ezekről utóbb mindig kiderült, hogy nem Mihajlovićtól magától kapták az utasítást, hanem vagy saját kezdeményezésre, vagy valamely alacsonyabb pozícióban lévő csetnik vezető utasítására érkeztek, és a kapcsolatfelvétel mindig megszakadt 1-2 alkalom után.²⁰

A jugoszlávokkal való kapcsolatkeresés 1943 tavaszán vett újabb lendületet, ami már a magyar kiugrási tapogatózások keretébe illeszkedett. A terv, hogy a *Josip Broz Tito* vezette jugoszláv ellenállással szemben, amely egyébként egyre több bosszúságot okozott a magyar igazgatás alá került délvidéki területeken, Mihajlovićot támogassák, s ennek előkészítésére kapcsolatot teremtsenek vele, már 1943 áprilisában felmerült a magyar kormányfő fejében. *Kállay Miklós* úgy vélte,

megteremtésén dolgozni. MOL K 28. 8. cs. M.E. 1943. R. 17402. Bolla Lajos feljegyzése 1943. január 28-án.

¹⁷ MOL K 28. 8. cs. M.E. 1943. R. 17402. Bolla Lajos feljegyzése 1943. január 28-án.

¹⁸ MOL K 28. 8. cs. 1117/pol. 1943. Bolla jelentése 1943. január 23-án.

¹⁹ A megkeresés *Milan M. Popović* szerb képviselön keresztül történt, aki továbbította Mihajlović üzenetét *Újszászy Istvánnak*, a Belügyminisztérium Államvédelmi Központja vezetőjének, akit még a 30-as évekből Prágából ismert, ahol mindketten katonai attasék voltak. HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 466.

²⁰ HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 474–475.

hogy „*kár lenne Mihajlovićot a bolsevisták karjába dobni, mert ingadozik a londoni jugoszláv kormány és saját nacionalizmusa között.*”²¹ Mihajlovićon keresztül Budapest a jugoszláv emigráns kormánnyal, s általa a nyugati szövetségekkel igyekezett felvenni a kapcsolatot. 1943. május 26-án hamis nevekre kiállított magyar szolgálati útlevelel két volt jugoszláv tiszt kereste fel az isztanbuli jugoszláv főkonzult, *Vladimir Perićet*, akik Kállay miniszterelnök tudtával Újszászy István tábornok megbízásából érkeztek, hogy felvegyék a kapcsolatot Mihajlovićtal.²² Az ajánlat lényege az volt, hogy a magyar hadsereg készen áll a döntő pillanatban támogatni Mihajlovićot, amennyiben ő ezt kéri. Cserébe azt kérték, hogy ha sor kerül a szövetségek balkáni inváziójára, akkor Mihajlović és csapatai ne lépják át az új magyar határt, mert azzal céltalanul ontanák a szerbek és a magyarok vérért, hiszen a határt ugyanis a szerbek és a magyarok fogják kijelölni. Biztosították a szerbeket, hogy a bácskai atrocitásokat minden magyar mélyen sajnálja, s ígérték, hogy a tettesek súlyos büntetést kapnak. Végezetül javasolták, hogy az egyik tiszt maradjon ott összekötőnek.²³ A jugoszláv kormány azonban nagy szkepszissel fogadta a magyar megkeresést – aminek őszinteségében a velük szoros kapcsolatban álló brit külügyminisztérium mértékadó személyiségeinek többsége is kételkedett – s egyszerűen magyarok részéről kívánatosnak tartott viszontbiztosítási kísérletnek tekintette Budapest ajánlatát.²⁴

Ez volt az az időszak, amikor a magyar kormány gesztusok sorát tette a bácskai szerbek irányában, azzal a céllal, hogy szalonképesebbé tegye magát a nyugati szövetségek előtt. London és vele karöltve Washington ugyanis egyértelművé tették Budapest számára – nyilván a jugoszláv emigráns kormánnyal egyeztetve – hogy bármiféle közeledés egyik előfeltétele a megfelelő jóvátétel az újvidéki vérengzések miatt.²⁵ Kállay miniszterelnök a minisztertanács 1943. február 16-i ülésén elérkezettnek látta az időt a katonai bíróságok által hozott ítéletek, az internálások és kiutasítások felülvizsgálatára, a pravoszláv egyház vagyoni jogi helyzetének és a Matica Srpska ügyének a tisztázására, és felvetette a szerbeket ért egyéb sérelmek felülvizsgálatának

²¹ MAGYAR-BRIT 1978, 41.

²² Brit levéltári iratok szerint a két tiszt *Milan Popović* és egy bizonyos *Šuković* ezredes, a „Vakul” szervezet parancsnoka volt. MAGYAR-BRIT 1978, 148., 150.

²³ MAGYAR-BRIT 1978, 145–146.

²⁴ A jugoszláv emigráns kormány végül egyeztetve a Foreign Officeval határozottan elutasította a magyar közeledést és megtiltotta a további tárgyalást a magyar kormány megbízottjaival. MAGYAR-BRIT 1978, 150.

²⁵ MAGYAR-BRIT 1978, 147.

szükségességét is.²⁶ Nehéz nem észrevenni az összefüggést a miniszterelnök felvetése és a keleti fronton Voronyezsnél, bekövetkezett katasztrófális magyar veszteségek között. A békítő célzatú lépések közül kiemelkedik a razzia áldozatainak hozzátartozói részére folyósított kártérítés, a Matica Srpska működésének és a Szerb Olvasókörnek az újbóli engedélyezése.²⁷ Összességében olyan „szerb politika” vált a magyar kormány hivatalos programjává 1943 tavaszára, ami alkalmasnak tűnt a délvidéki szerbek megnyugtatására, kibékítésére és a magyar–szerb együttélés megteremtésére.²⁸ A kapcsolatok javításának szándéka igen erőteljesen tetten érhető abban a gesztusban is, amit a magyar kormány tett 1943 februárjában a szerbek felé. jelesül felajánlotta, hogy akár ellentételezés nélkül is kész leszállítani a kért vetőmagokat, amennyiben magasabb rangú szerb politikusok hajlandóak Budapestre utazni. Ez azonban túllépett a Szerbia számára elfogadható, és részére a németek által engedélyezett kereteken. A németek árgus figyelemmel kísérték a vetőmag-szerzési ügyletet és abban a magyarokhoz és a szerbekhez hasonlóan maguk is többet láttak egyszerű üzletnél: mégpedig egy magyar–szerb blokk kialakítására irányuló kísérletet, amit semmiképp nem hagyhattak, így a jól indult vetőmag ügyletből végül nem lett semmi.²⁹

A megváltozott hadihelyzet csak megerősítette a magyar kormány szándékát, hogy igyekezzen minél kisebb veszteségekkel megúszni a háborút, s hogy minél távolabb tartsa magát a balkáni térségtől. Ezek ismeretében nem meglepő, hogy a magyar kormány 1943 márciusában elutasította a németek azon kérését, hogy 2-3 hadosztályt küldjön megszálló feladatokkal Szerbiába, amiért cserébe a németek korszerű fegyverekkel szerelték volna fel ezeket a magyar csapatokat. A magyar vezérkari főnök, Szombathelyi Ferenc ezt jó lehetőségnek tartotta, és már csak azért is támogatandónak vélte, mert úgy ítélte meg, bár nem árulta el, mi alapján, hogy a szerbek szívesebben vennék, ha

²⁶ MOL K 27. Mt. jkv. 1943. február 16.

²⁷ SAJTI 2004, 307–308.

²⁸ Jelzi ezt a megváltozott magatartást a magyar kormányfő utasítása a sajtóorgánumok főszerkesztőinek, melyben felhívta a lapszerkesztők figyelmét arra, hogy Magyarországnak nem okvetlenül szükséges ellenségeinek számát gyarapítani, ezért, „ha mégoly jó és helytálló is egy cikknek az adata, ha az fölöslegesen támad olyan nemzeteket vagy népeket, akikkel nekünk semmiféle viszályunk nincs, vagy akikkel – mint például a szerbekkel – egyszer le kell ülnünk a tárgyalóasztalhoz, annak feltétlenül el kell maradnia.” „...a háború szolgálatában”. FŐSZERKESZTŐI ÉRTEKEZLETEK 2007, 41.

²⁹ A németek ezt követően még azt is megtiltották a szerbiai hivatalos személyeknek, hogy magyarországi átutazásuk során Budapesten kiszálljanak a vonatból, mert „a szerb urak politizálnak. MOL OL K63 Küm.pol. 1943-16-54. Idézi SAJTI 1987, 272.

német megszálló csapatok helyett magyar csapatok szállják meg a területüket és ez még szimpátiát is ébresztene bennük irányukban. A minisztertanácsban azonban a miniszterek többsége határozottan a kérés teljesítése ellen foglalt állást. A belügyminiszter, *Keresztes-Fischer Ferenc* egyenesen a lemondását helyezte kilátásba arra az esetre, ha a kormány hozzájárulna a német kérés teljesítéséhez. Az elutasítást számos érveléssel támasztották alá, amelyek jól jelzik Szerbia megnövekedett jelentőségét a magyar kormány és Magyarország számára. Az érvek között kiemelt helyen szerepelt az, hogy a két nép viszonyában, amit az újvidéki események súlyosan megterheltek, csak hosszú nyugodt periódus hozhat javulást. Axiómának tekintették, hogy a két népnek a háború után is egymás mellett kell élnie, és távolról sem magyar érdek, hogy a szerb gyűlölettel viseltessen a magyar iránt. Márpedig az nem elképzelhető, hogy egy magyar megszálló haderő megjelenése Szerbiában, a délvidéki magyar bevonulás és a razzia emlékével terhelve, zavaró incidensek és a rájuk adott megtorlások nélkül történjen.³⁰ Ezt azért is fontos szempontnak tekintették, mert Budapestnek nem volt közvetlen érintkezési lehetősége a megszállás alatt lévő szerb kormánnyal, így arra sem látszott halvány lehetőség sem, hogy a magyar kormány és a Nedić-kormány közötti közvetlen tárgyalás alapján teremtsék meg a megszálló csapatok bevonulásának alapját. Fontos elemként merült fel az elutasításban az az érvelés is, hogy a Magyarországgal szemben formálódó újabb kisantant, a Horvátország, Szlovákia és Románia hármához negyedikként Szerbia is csatlakozna: *„Sohasem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy még győzelmi esetén is, a körülöttünk lévő népek megmaradnak, a nemzetek tovább élnek és tovább fog folytatódni diplomáciai játékaik is.”* – hangzott az érvelés. Nem kellett hozzá sok fantázia, hogy belássák, ezen diplomáciai játék elsősorban Magyarország ellen irányulna.³¹

Ennek ismeretében nem meglepő, hogy ezzel a későbbiekben ismételt felbukkanó német követeléssel szemben a magyar kormány mindvégig határozottan elutasító álláspontra helyezkedett. Az 1943. szeptember 10-én Horthy elnökletével megtartott titkos tanácskozáson döntés született arról, hogy határozottan visszautasítanak minden olyan kérést, amely a Balkán megszállásában való részvételükre vonatkozik.³² Jellemző e kérdés jelentőségére, hogy a magyar kormány egyedül ennek

³⁰ Egyes korabeli vélekedések szerint éppen ez, egy esetleges magyar–szerb együttműködés lehetőségének megakadályozása volt a célja a németek kérésnek. HMTI 71. sz. irat. 366–367. Idézi. SAJTI 1987, 124.

³¹ HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 304–305.

³² HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 332

tudott érvényt szerezni, és az összes többi, a németekkel való együttműködést lazító határozat gyakorlati megvalósítása elmaradt.³³

Ennek a határozottságnak a háttérében 1943 őszén már az a megfontolás (is) húzódott, hogy el akarták kerülni annak veszélyét, hogy a Balkánon partra szálló angol-amerikai csapatokkal kerüljenek szembe.³⁴ Ekkorra ugyanis a magyar kormány gőzerővel folytatta különböző nemhivatalos csatornákon keresztül a háborúból való kiugrás feltételeit célzó tárgyalásokat a szövetségesekkel, amelynek egyik szálát, mint láthattuk, éppen a szerbekkel való kapcsolatfelvételen keresztül próbálták felvenni. Egy nappal az említett, Horthy vezetésével megtartott titkos tanácskozás előtt, szeptember 9-én született meg az a megállapodás a magyar kormány egyik diplomatája, *Veress László* és a brit kormány isztambuli követségének első titkára, *Stern dael Bennet* között, amely tartalmazta a fegyverszünet feltételeit. Mindazonáltal legalábbis elgondolkodtató, hogy az angolszász csapatokkal való szembekerülés lehetősége riasztotta volna a magyar kormányt hadereje egy részének a Balkánra küldésétől, hiszen ez valójában inkább elősegíthette volna az átállást.³⁵

A végjáték

Ahogy közeledett a front, úgy vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy a háborút nem lehet olyan módon befejezni, ami biztosíthatná a meglévő politikai berendezkedés tovább élését, nem csak Magyarországon, de Szerbiában sem. Ez a felismerés alapot kínált mindazon erők együttműködésének előmozdítására, amelyek nem óhajtották ennek a változásnak a bekövetkeztét, így a magyar kormány és a belgrádi bábkormány, illetve a Draža Mihajlović vezette mozgalom között is felerősödött a kapcsolatkeresés igénye.

A Belgrád és Budapest közötti kapcsolatok hőfokának emelkedését jelezték azok a támogatások, amiket a magyar kormány fogantatott Nedić megsegítésére. 1944. március 6-ai gazdasági értekezletén a magyar kormány egymillió-kétszázötvenezer pengőt irányzott elő áruszállításokra a Nedić-kormány részére, amit adomány formájában kívánt neki juttatni.³⁶ A szerb kormány propagandaminisztere, *Dorđe*

³³ HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 332.

³⁴ HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 332.

³⁵ Nem kizárt, hogy éppen ezen megfontolásból akceptálták végül is a németek a magyar álláspontot, miközben minden más kérdésben, szállítások módja és mértéke, keleti hadszíntéren állomásozó 80 000-es magyar haderő visszahívása Magyarországra stb., érvényesítették akarataikat.

³⁶ A Nedić-kormány előzetes kérése 700 melegvérű katonaló, 3000 pár bakancs, 10 000 köbméter épületfa és több száz tonna különböző minőségű papírra és kartonra vonatkozott. Miután e kérések teljesítését gazdaságilag nem tartotta teljesíthetőnek, viszont a

Perić 1944. augusztus 26-án beutazási vízumot kért *Dimitrije Konjović* belgrádi nagyiparosnak, akit a Nedić-kormány azzal a megbízással szándékozott Budapestre küldeni, hogy a magyar kormánytól fegyvereket kérjen Nedić, illetve rajta keresztül *Dražža Mihajlović* számára.³⁷ A kérést azzal indokolta, hogy amennyiben Szerbia elbukik, úgy Magyarország helyzete is tarthatatlan lesz. Javasolta ezért, hogy a közös küzdelemben való együttműködés céljából létesítsenek összeköttetést a két kormány között, amely alapja lehet a későbbi barátságos viszonyoknak is. Kérte továbbá, hogy *Krasznay* alezredes, a szerbiai német katonai főparancsnoksághoz kiküldött magyar összekötő tiszt mielőbb menjen Belgrádba, hogy ott a szerb katonai körökkel felvegye az érintkezést a részletek megbeszélése végett.³⁸ Az ekkor már szerb részről is megmutatkozó fokozott mértékű igényt a kapcsolatok erősítésére bizonyítja a magyar külügyminiszter, *Hennyey Gusztáv* vezérezredes a minisztertanács 1944. szeptember 17-ei ülésén sikerként számolt be arról, hogy felvették a kapcsolatot Nedić és Mihajlović tábornokokkal. A vezérezredes úgy értesült, hogy mindketten érvényben lévőknek tartják a barátsági szerződést és jó néven vennének bármilyen segítséget Magyarország részéről.³⁹ A minisztertanács egyetértett abban, hogy nem szabad elutasítani a két szerb tábornok baráti közeledését.⁴⁰

A magyar kormányzat már hosszabb idő óta sikertelenül próbált közvetlen összeköttetést kialakítani a szerb nacionalistákkal is. *Krasznay* még csak le lehetett küldeni Belgrádba, de ennél nehezebb feladatot jelentett a rendszeres kapcsolat kialakítása *Dražža Mihajlović*val. Tekintettel az egyre kaotikusabbá váló szerbiai viszonyokra a közvetlen kapcsolatok kialakításának legcélravezetőbb módjának az látszott, ha Mihajlović egy befolyásos és a magyar körök előtt is ismert magyarországi szerb személyt bízna meg képviselőjével, aki állandó kapcsolatban állna a budapesti kormánnyal, s akinek személye

Nedić-kormány iránti barátságos magatartást fontosnak tartotta, a magyar kormány végül 1944. június 10-én úgy döntött, hogy a fenti összeg értékben ajándékként felajánl Belgrádnak 1000 pár bakancsot, 250 hidegvérű lovat, 1000 tonna épületfát és 10 vagon rotációs papírt. MOL K 27 Mt. jkv. 1944. június 10.

³⁷ Eredetileg *Vlada Ilíč*et kívánták felkérni, de ő nem vállalta a megbízást. A HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 465.

³⁸ A HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 465.

³⁹ Ennek szellemében nyilatkozott Nedić *Bolla Lajos* belgrádi magyar főkonzulnak, akinek 1944. szeptember 19-én kifejtette, hogy a közös küzdelem kihatással lesz a két nép további viszonyának alakulására majd megjegyezte, hogy köztük örök barátsági szerződés áll fenn, amit ő ma is érvényben lévőknek tekint, s az újvidéki események nem szabad, hogy megzavarják a két nép viszonyát. HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 472–473.

⁴⁰ MOL K 27 Mt. jkv. 1944. szeptember 27.

garancia lenne arra, hogy valóban Mihajlovićtól van megbízatása.⁴¹ A frontvonal mozgása azonban a következő hetekben elvágta az összeköttetést Budapest és Belgrád között, így már csak emiatt sem lett ebből a tervből semmi. Ahogy nem lett semmi abból a minden realitást nélkülöző magyar elképzelésből sem, hogy a magyarbarát bácskai szerbekből hozzanak létre egy szerb véderőt, amely védené a déli vonalat mindaddig, amíg a magyar és a német csapatok kellő erőt tudnak küldeni a térségbe.⁴²

Ekkor már csak hetek választottak el Belgrádnak a szovjet és a partizán erők általi elfoglalásától, amivel nem csak Nedić és Draža Mihajlović sorsa pecsételődött meg, de az általuk képviselt ideológia és politika is vereséget szenvedett. Kudarcba fulladtak azok a magyar törekvések is, hogy végső esetben a szerbekkel történő megállapodás révén biztosítsák Magyarország számára a Bácska feletti fennhatóságot. A partizán erők diadala elsöpörte a régi rendet Szerbiában, véget vetett a magyar uralomnak a Bácskában és új fejezetet nyitott a magyar–szerb kapcsolatok történetében.

Felhasznált irodalom

DIMK V. = *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. kötet. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941.* Összeállította Juhász Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

DOMBRÁDY 1986 = DOMBRÁDY Loránd: *Hadsereg és politika Magyarországon 1938–1944.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.

FŐSZERKESZTŐI ÉRTEKEZLETEK 2007 = *Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22. – 1943. augusztus 25.* Szerkesztette: Jóó András. Napvilág Kiadó, Magyar Távirati Iroda, Budapest, 2007.

HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986 = LIPTAI Ervin – TRGO, Fabijan – GODÓ Ágnes – MORVA Tamásné (szerk.): *Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában, 1941–1945. Dokumentumgyűjtemény Jugoszlávia népeinek történetéhez.* Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1986.

JUGOSLAVENSEK VLADE 1981 = KRIZMAN, Bogdan – PETRANOVIĆ, Branko (priredio): *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941–1943. Dokumenti.* Arhiv Jugoslavije – Zagreb i Globus, Beograd, 1981.

⁴¹ Egy meg nem nevezett magyar katonai személy, akinek feladata volt felvenni a kapcsolatot Mihajlovićtal, alig úszta meg élve a kiküldetést, hogy eljusson Ravna Gorára, Mihajlović főhadiszállására. HORTHY-MAGYARORSZÁG 1986, 475.

⁴² A kérdésről részletesen lásd SAJTI 1987, 230–238.

KOVAČEVIĆ 2010 = KOVAČEVIĆ, Davor: Pitanje Međimurja u redarstveno-obavještajnim odnosima Nezavisne države Hrvatske i Kraljevine Mađarske u Drugom svjetskom ratu. *Polemos*: časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira, Vol. XIII No. 26, 2010.

MAGYAR-BRIT 1978 = JUHÁSZ Gyula (szerk): *Magyar–brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1978.

SAJTI 1987 = A. SAJTI Enikő: *A Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája*. Kossuth Könyvkiadó, 1987.

SAJTI 2004 = A. SAJTI Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

MÁTAY MÓNIKA
A NYILASOK KÖSZEGEN: NAPLÓKBAN,
EMLÉKIRATOKBAN

Elöljáróban

Pétert az 1990-es években egyetemista koromban ismertem meg. Először Budapesten találkoztunk, azután tíz éven át jellemzően Amerikában, amikor ösztöndíjasként, majd óraadóként a Rutgers-en és a Montclair Egyetemen tanultam, tanítottam. Számos élményem fűződik hozzá, szakmai és egyéb, baráti, hétköznapi. Segített, hogy eljussak konferenciákra, publikáljak angolul, szakmai kapcsolatokat építsek és ápoljak amerikai történészekkel. Megmutatta, milyen egy autentikus shopping mall New Jersey-ben, hogyan kell enni a New Brunswick-i kínai étteremben, és azt is, hogyan kell részt venni a Bessenyei Kör ülésein. Péter ott volt, amikor fel- és leszereltem háztartásokat, végtelen türelemmel és barátsággal segített bérlakást találni, bútort vásárolni, bankszámlát nyitni, könyvtári belépőt szerezni. Mindig volt ideje, és biztató szavai, amikor magányosnak és elveszettnek éreztem magam a tengerentúli világban. Az Amerika-élményem egyik legfontosabb személye volt és maradt a mai napig. Segített felfedezni és megérteni az Újvilágot, nélküle ez a tapasztalat szegényebb és sivárabb lett volna. Köszönöm!

Témám talán érdeklődésére tart majd számot a választott korszak, 1944–1945, a helyszín, Kőszeg és a módszer miatt egyaránt. Évek óta foglalkozom kőszegi sorsokkal, beszélgettünk erről többször is, legutóbb egy közös ebéden az Újlipótvárosban, 2021 nyarán. Most a város történetének egy különösen nehéz időszakát szeretném megmutatni sajátos írásokon, naplókön, visszaemlékezéseken keresztül. Öt személyes forrást próbálok szóra bírni, amelyek közös vonása, hogy szerzőik a II. világháború utolsó hónapjaiban Kőszegen tartózkodtak. Így módjukban állt egészen közelről megfigyelni a nyilas kormány egyik fontos központjának mindennapjait a vesztes háború végén, ahogy a győzők bevonulását, a helyi emberek reakcióit is.

Az ego-dokumentumok az utóbbi időkben kiemelten népszerűekké váltak, bár, amint *Kövér György* megjegyzi, a személyes források mindig is érdekeseek voltak a család számára.¹ A történeti antropológia megjelenése nyomán a hírességek naplói, levelezése mellett a „hétköznapi hősök” iratai is a történeti érdeklődés homlokterébe kerültek. A személyes források iránti fokozott

¹ Lásd Kövér György monográfiáját, azon belül különösen az Énazonosság az egodokumentumokban című fejezetet: KÖVÉR 2014, 99–123.

érdeklődés magyarázható azzal, hogy a hatvanas évek demokratizáló hatása a történetírásban is beérett, létjogosultságot nyert az alulról szemlélődés, a kisember beemelése a történeti narratívába. Az egodokumentumok felértékelődésének másik oka, hogy a naplók, visszaemlékezések szubjektív források, a személyesen megélt történelem lenyomatai, a személyes történelem pedig, a XXI. századi identitás integráns része. Felértékelődött az egyedi, a különleges, az én-benyomás, ezt a folyamatot tükrözi a naplók és memoárok iránti fokozott érdeklődés.

Pierre Bourdieu bevezeti a „biográfiai illúzió” fogalmát: „Amikor élettörténetről beszélünk, legalábbis azt feltételezzük ..., hogy az élet maga egy történet, és hogy az élet egyben az individuális létezéssel kapcsolatos események együttese, amely egyszersmind történetként és a történet elbeszéléseként fogható fel”.² Az élet vajon egybecsúszik-e a történettel, ugyanazok vagyunk-e az elbeszélte történet során, vagy sem, milyen én-elbeszélés található a kérdéses dokumentumban? Ha nincs az ének szilárd magva, és csak a külső paraméterek tartják egyben a személyt, felmerül a kérdés, miként teremődik meg az azonosság az írás által? A napló és az önéletírás között döntő különbség van, hiszen a naplóíró napról napra, vagy legalábbis rövid időszakonként teremt önazonosságot, míg a visszaemlékezés, önéletírás szerzője egy adott időpontból, mintegy később alkotott identitásból tekint vissza.

Számos kérdésre választ adhat a naplók, visszaemlékezések feldolgozása. Az efféle dokumentumok nem pusztán a történelem lenyomatai, hanem szubjektív történeti, primer források, nem az igazság, hanem amint *Gyáni Gábor* mondja, a megélt tapasztalat, megélt történelem narratívái.³ A történeti antropológiai látásmód lehetőséget ad arra, hogy a rögzített események mellett az életvilág elemeit is figyelembe vegyük az elemzés során. Ezek közé tartozik a kommunikáció, szociális háló, a tér és az idő fogalma és az értékek preferenciája. Az alábbiakban négy személyes forrás vizsgálatára vállalkozom, amelyek mindegyike számot ad a második világháború utolsó hónapjairól egy konkrét városban, Kőszegen, amely *Horthy Miklós* 1944. október 15-i sikertelen kiugrási kísérlete után a Szálasi-kormány egyik központja lett.

² BOURDIEU 1986, 69.

³ GYÁNI 2008.

A szerzőkről

A tartalmi elemzés előtt szükséges bemutatni a naplóírókat, visszaemlékezőket, már csak azért is, mert nagyon különböző életutakról van szó. Az első szerző *Székely László* katolikus pap. Székely apátplébános különleges beszámolót hagyott hátra, hiszen elsősorban nem saját életének eseményeit örökítette meg, sokkal inkább a szolgálata alatt a katolikus közösségről szerzett megfigyeléseit, tapasztalatait, ezekre adott reakcióit rögzítette írásában, ami egyben a város 1938–1952 között készült, különösen értékes krónikája.⁴ Székely 1894. december 24-én született Budapesten. Apja művelt, tájékozott, feltörekvő szabómesterként fiát az egyik legjobb iskolába, a budapesti piaristákhoz adta. Az értelmes fiatalembert vonzotta az egyházi pálya, az érettségi után a Szombathelyi Papnevelő Intézetbe jelentkezett, amely a neves, nagy népszerűségnek örvendő, konzervatív-legitimista *gróf Mikes János* püspök irányítása alatt állt, püspökségi alatt létesült a kőszegi főinternátus és a verbita Missziósház. Mikes felfigyelt a tehetséges papjelöltre, tanulmányai folytatására az Innsbruck-i jezsuita szemináriumba küldte. Székely 1916-ban doktorált, 1918-ban Szombathelyen szentelték pappá.

Lelkipásztorként hivatását több helyszínen gyakorolta. A fiatal lelkész először a szlovén Vizlendván, majd a burgenlandi Pinkakerten teljesített szolgálatot. Az első világháború után Zalaegerszegen tanított, mint gimnáziumi hitoktató. Itt ismerte meg a későbbi hercegprímást, *Mindszenty [Pehm] Józsefet*, mely találkozás nagy hatást gyakorolt későbbi pályafutására. 1922-től a szombathelyi szeminárium igazgatójaként széleskörű oktatói tevékenységet végzett, szociológiát tanított, de irodalommal is foglalkozott. Műhelyt alapított, ahol összefogta a helybeli írástudókat, szervező tevékenységének köszönhetően a kultúregyesület Faludi Ferenc Irodalmi Társasággá alakult. A kör rendezvényein megfordultak a korabeli irodalmi élet kiválóságai, egyebek mellett *Kosztolányi Dezső*, *Móricz Zsigmond*, *Szabó Lőrinc* és *Illyés Gyula*. Székely maga is írt, elsősorban verseket és meséket, emellett biztatta és támogatta a fiatalokat, *Weöres Sándort*, *Gazdag Erzsit*. Amikor 1938-ban, negyvennégy évesen elfoglalta kőszegi hivatalát, Vas megyében ismert közéleti-irodalmi figurának számított. Kőszegre is eljutott a híre, a helyi lap, a *Kőszeg és Vidéke* beszámolt irodalmi tevékenységéről. Székely nagy lelkesedéssel kezdte meg új feladata teljesítését Kőszegen.

A katolikus lelkipásztorhoz képest egészen más nézőpontból írta feljegyzéseit a népszerű tanár, *Horváth László*, akit tanítványai *Tapi*

⁴ SZÉKELY 2015.

bácsiként, máskor „Dzsekiként” emlegettek. A *Kőszegtől Kőszegig* címmel közzétett napló alcíme árulkodó: *A 3.806693. számú fogoly naplója*.⁵ A 2015-ben publikált kéziratot Bariska István szerkesztette, az általa írt utószóból világosan kiderül, hogyan keletkezett a szöveg és mi a műfaja. Az 1913–44-es idősakra vonatkozó feljegyzések egy visszaemlékezés részei, a számunkra is érdekes voltaképpeni napló 1944–45-ben készült, szerzője megörökítette a Kőszegen töltött utolsó hetek benyomásait, a frontszolgálat, majd a hadifogság élményeit. Ugyan a teljes szövegnek csak kisebb része vonatkozik a kőszegi eseményekre, Horváth látásmódja és az alreálban elfoglalt helyzete miatt döntöttem úgy, hogy jelen elemzésben felhasználom a naplóját.

Horváth László szintén Budapesten született, Székelyhez képest majdnem két évtizeddel később, 1913-ban. Édesapját, aki honvéd irodai tisztviselőként dolgozott, gyermekkorában elveszítette. A négy gyermek nevelése, taníttatása az édesanyára hárult, ezért Horváth tizennégy éves korától kezdve maga fedezte tanulmányait. Mindenféle munkát elvállalt, dolgozott magántanárként, kiadóhivatalnál és taxi felügyelőként is. A budapesti Szent Benedek Reálgimnáziumban érettségizett 1931-ben, ezt követően a Pázmány Péter Tudományegyetemen végzett magyar-francia-latin szakos tanárként hat évvel később, 1937-ben. Doktorált, teljesítette katonai szolgálatát, 1938 decemberében szerelt le. Először egy szentendrei gimnáziumi tanfolyamon tanított, majd kapóra jött a Honvédelmi Minisztérium álláshirdetése. A kőszegi Hunyadi Mátyás Katonai Alreáliskolába, *Ottlík Géza alma materébe* kerestek latintanárt – kilátásba helyezve a véglegesítést.

Horváth elvállalta az állást, 1939 februárjában, huszonhat évesen érkezett a határszéli kisvárosba. A katonai alreáliskola modern, jól felszerelt intézménynek számított, ahol, mai kifejezéssel élve elitképzés folyt, a diákokat maximális teljesítményre ösztönözték a tanárok. A civil gimnáziumokhoz képest szigorúbb rendben folyt a tanítás, a növendékektől nagyobb fegyelmet és munkabírást követeltek. Az évente közreadott iskolai értesítők szerint az átlagos tanítási nap a reggel hat órai ébresztővel kezdődött, néhány perccel később a tanulók már a kötelező tornagyakorlatot teljesítették az udvaron, ha mínusz 15 fok, vagy annál is hidegebb volt, a folyosón. A szigorú reggeli testedzésről Ottlík is megemlékezik az *Iskola a határon* című regényében. Rövid szünetekkel reggel nyolctól este hatig tartott a tanítás.

Ebbe a közegbe érkezett a fiatal Horváth László, aki hamar népszerű lett tanítványai között. Nemcsak az iskolában szerzett hírnevet, a fiatal lányok is kedvelték a művelt, jó humorú férfit, akit barátai csak

⁵ HORVÁTH 2015.

széptevő „Rózsalovagként” emlegettek. A kalandos évek után 1941-ben az ekkor még mindig csak huszonnyolc éves Horváth megnősült, elvette a városi főügyész lányát, *Freyberger Kamillát*. A fiatal pár a feleség szüleinek házában kezdte meg közös életét, két fiúk is itt született. Horváthékra nyugalmas középosztályi élet várt, amit megingatott, majd a német megszállás után gyökeresen felforgatott a II. világháború.

A harmadik forrás egy, a háború után néhány hónappal keletkezett, különleges nézőpontból megírt visszaemlékezés. Szerzője a helyi szappangyár tulajdonosa, *Szabadváry Ferenc*, aki Kamilla rokonaként szintén *Freybergerként* született, de 1928-ban Szabadváryra magyarosította a nevét. Szabadváry feljegyzései *Gyári napló* címmel maradtak fenn, az örökösöktől kaptam meg a kéziratot.⁶ A feljegyzések kifejezetten a családi szappangyárral kapcsolatos eseményekre vonatkoznak, a nyilas uralom alatt átélt traumának külön fejezetet szentelt Szabadváry Ferenc.

A Freyberger család tagjai a XIX. században bőrfeldolgozással és bőrkereskedéssel foglalkoztak Vas vármegye különböző településein. Az 1820-as években települt Kőszegre *Freyberger József* tímármester, unokája, *Freyberger Sándor* bővítette a családi vállalkozást, a bőrfeldolgozás mellett szappankészítéssel kezdett foglalkozni. Az új profil jövedelmezőnek bizonyult, Freyberger Sándor házat vásárolt a Fő téren, a szappanfőző üzem is ott működött. Sikeres vállalkozóként a város virilisei közé tartozott, de a helyi közéletben is aktívan részt vett. Három fia közül a legfiatalabb, Ferenc, a visszaemlékezés szerzője hősiesen helyt állt a harc téren, erre utal egy, a helyi lapban felidézett epizód. Eszerint *IV. Károly király* ellátogatott a frontra, ahol, megpillantva a fiatalember számos kitüntetését, egy újabb érme adományozása helyett inkább kézfogással köszöntötte őt az uralkodó, mondván, a mellén nincs több hely. 1918-ban az apa, Freyberger Sándor váratlanul elhunyt, a három fiú közül Ferenc vette át a családi szappangyárat. Gyárosként, apja nyomdokain járva bekapcsolódott a közéletbe, beszédet tartott az Ébredők 1921-ben szervezett helyi gyűlésén. Apjához hasonlóan őt is önkormányzati képviselővé választották, szakbizottságok, civil szervezetek tagja, sőt az 1930-as években a Kőszeg és Vidéke szerkesztője volt. Az 1930-as években aktívan politizált, a Gömbös-féle Nemzeti Egység Pártja kőszegi szervezetének kerületi titkáráként, majd elnökeként, a Revíziós Liga kerületi elnökeként és a kőszegi Magyar Országos Véderő Egylet elnökeként tevékenykedett.

⁶ SZABADVÁRY 1945.

Az I. világháború idején ismerte meg későbbi feleségét egy szabadság alatt a Semmeringen, a háború után házasodtak össze. A frigyből négy gyermek született, két fiú és két lány. A fiatalasszony talpraesett bécsi polgárlány volt, aki, látván, hogy férjét inkább a közügyek érdeklik, az 1930-as évek közepén bekapcsolódott a nehézkesen működő szappangyár irányításába. A vállalkozás fellendült, ebben az asszony kitűnő vezetői készsége mellett a II. világháború előtti gazdasági konjunktúra is jelentős szerepet játszott. A Szabadváry család magas színvonalon élt, autót tartottak, szakácsnő, szobalány szolgálta a kényelmüket, a gyerekekre nevelőnő ügyelt. Jelentősen gyarapodott az alkalmazottak száma, a háború végére száznál is többen dolgoztak a gyárban. 42 különféle terméket gyártottak az üzemben, amelyeket az ország egész területén forgalmaztak, sőt külföldi piacra is termeltek. A felívelő, prosperáló időszaknak a német megszállás, s különösen a nyilas hatalomátvétel vetett véget – erről ad számot Szabadváry Ferenc *Gyári naplója*.

Az 1944-ben mindössze tíz éves *Görög Sándor Repkényszaggatás* címen 2011-ben közzé tett visszaemlékezése az ötödik forrás. Görög Sándor kémikust, akademikust személyesen ismerem, az elmúlt években több interjút készítettem vele, az elemzésben ezeket a szövegeket is felhasználom.

Görög Sándor édesapja, *Görög Dénes* 1901-ben Budapesten született, érettségi után a Pázmány Péter Tudományegyetemen folytatott orvosi tanulmányokat. Az első év után Németországban tanult, majd Pécssett avatták orvosdoktorrá. Ezt követően Pécssett kezdte karrierjét a Kórbonctani Intézetben. Külföldi folyóiratokban publikált, tovább folytatta szakirányú tanulmányait. 1929-ben megpályázta az akkor épült szombathelyi kórház állását, április elsejével a kórház Prosectura és Központi Laboratóriumának vezetője, főorvosa. Görög Sándor édesanyja, *Szemző Klára* 1906-ban született Kőszegen. Klára édesapja, dr. *Szemző [Singer] Sándor* 1902-ben szerzett ügyvédi oklevelet, Kőszegen kezdte praxisát, ott alapított családot. Impozáns házat épített a belvárosban, a Jézus Szíve-templommal szemben, a Chernel utca sarkán, néhány évig ott élt a család. Az I. világháború után Szombathelyre költöztek, a családfő halála után a magukra maradt nők kénytelenek voltak kiadni lakásuk egy részét. Így ismerkedett meg egymással Görög Dénes és Szemző Klára, a fiatal főorvos Szemzőéknél bérelt szállást.

Görög Dénes 1934-ben habilitált, így Szombathely első magántanárának mondhatta magát. A jeles eseményről hírt adott a *Vasvármegye* című lap. Görögék 1930-ban házasodtak össze, Klára lányuk 1931-ben, Sándor fiúk 1934-ben született. A család beilleszkedett a

szombathelyi társadalomba, aktívan részt vett a helyi társadalmi életben. A fiatal orvosnak sok barátja volt, különösen a kórház orvosai között. A fiatalok az első években együtt laktak a feleség édesanyjával és húgával, de 1936-ban négyszoba-hallos önálló házat építettek. „Családunk a szolid jólétben élő, középosztálybeli, vidéki értelmiségi családok életét élte. Bensőséges, jó szellemű család voltunk. Apám halk szavú, szerény ember volt. Nem emlékszem, hogy akár csak egyszer is lett volna veszekedés vagy emelt hang közte és anyám között.”⁷

Görög Sándor 1940-ben kezdte meg tanulmányait a Szombathelyi Püspöki Elemi Iskolában. Az első évtől kezdve sokat olvasott, *Verne Gyulát*, *Mark Twaint*, *Gárdonyi Gézát*, a *Pál utcai fiúkat*, az *Óz a csodák csodáját*, és a szombathelyi származású *Fábián Gyula* ifjúsági regényeit. De szívesen járt uszodába és korcsolyázni is. Visszaemlékezése szerint már kisiskolásként élénken érdekelték a háborús hírek, olvasta a *Magyar Nemzet* tudósításait. „*Engem az iskolában teljesen a revízió szellemében neveltek. Minden reggel azzal kezdődött a tanítás, hogy elénekeltük a Magyar Hiszekegyet. ... Iskolai gyűléseken a szónok által feltett kérdésre: „Maradhat ez így?” lelkesen skandáltuk: „Nem, nem soha!”*”⁸ Az 1943-44-es tanév a hadihelyzetre való tekintettel jóval a megszokott időnél előbb ért véget, április 3-án megkapták a bizonyítványt.

Kevéssel később Görög Dénes leült a fiával beszélgetni. Egészen addig Sándornak fogalma sem volt a származásáról, a szülők sikerrel titkolták a gyerekek előtt a család fokozatosan romló, mind veszélyesebbé váló helyzetét. A családfő ekkor, a német megszállás után néhány héttel elmondta a fiának, hogy ők valójában zsidók. Úgy vélte, a bizonytalanságok közepette Sándor nagyobb biztonságban lesz a kőszegi verbita Misszióházban, mint a családi otthonban. A városban ekkor már hetek óta német katonák járták az utcákat, május 12-én megkezdték a helyi zsidók gettósítását. Apa és fia sorsdöntő beszélgetésére drámai pillanatban került sor. Görög Dénes elmondta, tudja, hogy a fiát lelkesítették a német katonai sikerek, de most meg kell ismerkednie az igazsággal, hiszen nagyfiú már. Sándor természetesen nem foghatta fel, mit jelent mindaz, amit az apja mondott, ahogy azt sem sejtette, mi vár rá és a családjára. Április 12-én az apja egyik barátja a kórházból, *dr. Prugberger József* autójával Kőszegre vitte. Amikor az első, sok órás beszélgetésünk alkalmával megkérdeztem, hogyan emlékszik vissza a szüleivel való utolsó találkozására és az kőszegi utazásra, azt válaszolta: „*nem emlékszem semmire*”.

⁷ GÖRÖG 2011, 47.

⁸ GÖRÖG 2011, 57.

A háború vége a historia domus-ban

Székely apát plébániatörténete – műfaja és a szerző személyisége, világlátása okán – rendezett és egyben komplex írás.⁹ Székely László egy nyáját őrző és terelő, szilárd hittel bíró, erős etikai érzékkel rendelkező, öntudatos katolikus pozíciójából beszél, aki pontosan tudja, mikor mi a teendője. Amikor csak teheti, napról napra vezet a krónikát, teremt meg benne az önazonosságot, amely, amint egy közösség krónikásától elvárható, mélységesen községi és katolikus. Így van ez a háború legnehezebb időszakában is. Székely a városba érkezésétől fogva felveszi a krónikás elbeszélő pozícióját, és ebből a nézőpontból szólal meg. Ez nem a megfigyelő antropológus kissé távolságtartó, a megfigyelt törzsről és az eseményekről készített tárgyilagos beszámolója, hanem a híveivel mindenkor sorsközösséget vállaló, érzelmileg involvált, a közösségért felelősséget érző, magát a közösség tagjának tekintő, s valóban ebben a szellemben dolgozó és élő ember beszédhelyzete.

A voltaképpeni visszaemlékezés szimbolikus dátummal, a korszak kronológiájának legfontosabb és legdrámaibb napjával, 1939. szeptember 1-jével kezdődik. Székely állítása szerint a háború szele már kitörése pillanatában megcsapta a várost, katonák masíroztak Kőszegen, a Jézus Szíve-templom szűk lett a katonaság számára. „*A város már akkor tele lett katonasággal. ... A városon végig, a távozó és érkező katonaság köszöntésére hívták meg a lakosságot, hazafias ünnepeleket tartottak a Hősök tornya mellett.*”¹⁰ Philippe Lejeune francia történész *Az önéletírói paktum* című esszéjében felhívja a figyelmet, hogy a napló kezdete mindig különösen fontos, valamilyen kiemelt személyes, vagy külső eseményre reflektál a szerző a kezdő időpont megválasztásával.¹¹ Jelen esetben Székely apát Lengyelország leroohanására, a II. világháború kirobbanására utal. Az első mondatok: „*Már Lengyelország leroohanása megriasztotta a kedélyeket. A háború szelét érezték. Templomainkba szorongó tömeg tolt imádkozni a világ békéjéért.*”¹² Visszagondolva az első időszakra, az apátplébános jól emlékezett a háború kirobbanására, utólag úgy tüntette fel, mintha ezen a sorsdöntő napon, szeptember elsején kezdődne a krónika.

Az első időszakban a frissen beiktatott plébános mozgalmas portrét rajzol a helyi kulturális, politikai eseményekről, a különféle egyházi ügyekről, a katolikus szervezetek munkájáról. Kevéssel később mindennapjaiba egyre érzékelhetőbben beszüremkedik a politika és a háború. 1940. május 26-án mozgósításról tudósít, a posta egész éjjel

⁹ SZÉKELY 2015.

¹⁰ SZÉKELY 2015, 34.

¹¹ LEJEUNE 2003.

¹² SZÉKELY 2015, 34.

üzemel, hogy a katonai behívókat eljuttassák a címzettekhez. Néhány nappal később a Hollandiából érkezett verbita kispap már a háború borzalmairól, holttesteken átgázoló német tankokról beszél. Az idő múlásával egyre több nyomasztó epizódot rögzít a plébános, nyilas félelemkeltésről, zsidók elleni atrocitásokról érkeznek hírek.

A német megszállásra reflektálva 1944. március 19-én így fogalmaz: „*Az ördög beleront dolgainkba.*”¹³ A mondat a következő bő egy év minden napjára érvényes lesz. Az 1944. április 12-i feljegyzés szerint: „*Ma megint légiriadó volt. Igen sok bombavető gép vonult el a város fölött, többől ejtőernyős ugrott ki, több le is zuhant. Egy irdatlan gépszörnyeteg hullájához többen mentek ki a tömördi erdőbe kíváncsiskodni.*”¹⁴ Állítólagos baloldali magatartásuk miatt 1944 májusában a nyilasok feljelentést tettek tizenegy kőszegi „tényező” ellen, közöttük volt a polgármester és Székely is. A plébános abban reménykedik, a kormány komolyabb ügyekkel foglalkozik, mintsem holmi be-súgások. A helyzet súlyosságát jól érzékelteti a következő epizód. Néhány nappal később, amikor egy katolikus ügyvéd zsidó származású felesége katolizálni akart, emberéletről lévén szó, az apátplébános haladéktalanul megkezdte az asszony vallási oktatását. „*A városban az esetnek hamar híre ment. Katonákat nem szerették, az asszony megtérésében nem hittek, azt híresztelték, hogy a fürdőkádban máris megkereszteltem a zsidó nőt. A polgármester /nem szép tőle/ jelentést tett a Belügyminisztériumba, megkérdezvén, mi az esetben a teendője.*”¹⁵ A plébános elismeri, borzasztóan félt, annyira rettegett, hogy enni sem tudott: „*beleimbe mart a rettegés, fogaim vacogtak.*”¹⁶

Az általános bizonytalanságot fokozzák a rém- és álhírek, Székely erre többször is utal. Május közepén feljegyzi, képtelen híreket termel Kőszegen a tömeghisztéria, azt beszélik az emberek, tizenhat papot elvittek, a helyi rabbi, *Linksz Izsák* reverendába öltözve menekült el a városból.¹⁷ Máskor szintén a rémhírterjesztés veszélyéről ír, azt állítva, a fecsegés, fegyelmetlenség folytonosan jellemzi a kőszegieket. „*Nem tudunk olyan egységesek lenni, mint a németek, vagy az oroszok, a határozatlanság a helyzetünkből adódik. Sok a dologtalan ember köztünk, olykor még a hivatalokban sem folyik munka.*”¹⁸ A közhangulat Székely szerint ingadozó, folyamatosan kőszai hírek tartják izga-

¹³ SZÉKELY 2015, 241.

¹⁴ SZÉKELY 2015, 243.

¹⁵ SZÉKELY 2015, 247.

¹⁶ SZÉKELY 2015, 247.

¹⁷ SZÉKELY 2015, 246.

¹⁸ SZÉKELY 2015, 271.

lomban az embereket. A többség retteg az oroszoktól, a végítéletet látják bennük, amely után értelmetlen tovább élni. Egyesek bizakodnak, hogy elmenekülhetnek Németországba, de a többség inkább itthon maradna, hazai földben akar nyugodni.

Székely gyakran ír légiriadókról, lezuhant repülőgépről, égő holttestekről. Augusztus 9-én valódi pánik tör ki a városban, amikor az emberek meglátják a, ahogyan az apátplébános írja, Sztálin-gyertyákat, közismertebb nevén Sztálin-orgonákat. Zokogva, kiabálva menekülnek a hegyekbe, azt hiszik, az oroszok porig rombolják a várost. A következő hónapokban folyamatosan érkeznek a menekültek. Rendszeresen az idegen, az utcákon németek és nyilasok masíroznak. Az izonyatos hangzavar, összetört utcakövek, a sár és a szemét óriási felfordulást, káoszt eredményez. Székely feljegyzéseiből jól érzékelhető, hogy a városlakók hónapokon át kontrollálatlan zűrzavarban élnek.

Az egyre nyomasztóbb légkörben egyértelműen fordulópontot jelent a Szálasi-kormány hatalomra kerülése, a korábbi civil élet gyakorlatilag véget ér, erről ad számot a plébániatörténet. Október 15-én még lelkesen jegyzi fel az apátplébános: „Óriási szenzáció! Horthy bement a rádióba, hogy a magyar kilép a háborúból. Hát vége! Deo gratias!”¹⁹ Egy szembe jövő suhanc nem örült a híreknek – mi lesz a győzelemmel? Az extázis hamarosan rettegésbe fordult, a nyilas hatalomátvétel után Székely figyelmének döntő részét a közélet, a politika, a háború kötötte le. Október 19-én a németek letartóztatták Gyöngyös Endre polgármestert. Egy héttel később ugyan szabadon engedték, de a politikai helyzet, ahogyan ezt Székely bejegyzései tanúsítják, radikálisan megváltozott. A plébánián is zaklatottá váltak a mindennapok, a szalont lefoglalták, családjával beköltözött egy Újvidékről menekült rendőrtanácsos.

Székely folyamatosan bombázásokról számol be, úgy véli, ha magasabb katonai intézményeket is a városba telepítenek, Kőszeg „mágnesként fogja vonzani a bombákat”.²⁰ Sok a menekült – a katonaságra hivatkozva a plébános szerint mintegy tizenegyezer ember –, de több száz szovjet foglyot is áthajtanak a városra, sok közülük mezítláb érkezett, olyan éhesek voltak, hogy a földön heverő almacsutkát is felmarrkolták. A nyilas „beköltözés” világosan érzékelhető. Egy november 10-i feljegyzés szerint a Missziós Szemináriumban szinte a teljes első emeletet lefoglalták. „Oda Szálasi „nemzetvezető” kabinetirodáját és a miniszterelnöki hivatalt akarják telepíteni.”²¹ Ez valóban így történt, a

¹⁹ SZÉKELY 2015, 262.

²⁰ SZÉKELY 2015, 264.

²¹ SZÉKELY 2015, 265.

sors különös fintora, hogy a tíz éves Görög Sándort éppen ebben az épületben bújtatták a verbita szerzetesek. A „*lármaak városává*” lett Kőszeg belvárosába „előkelő hivatalok” költöztek, miniszterelnökségi, kormányzósági irodák, maga *Lakatos Géza* miniszterelnök is a városban tartózkodott.

Szintén november 10-én említi az apátplébános *Hász István* tábori püspök átpolitizált szentbeszédét, amelyben a tengelyhatalmak győzelméről prédikált. Ugyanekkor jegyzi fel, hogy *Kocsárd Emánuel/Manó* nyilas főispán megérkezett Kőszegre, a városházán fogadták. Később Székely is kénytelen volt találkozni Kocsárral és néhány további nyilas vezetővel. A főispán megnyugtatta: Szálasi nincs az egyház ellen. Székely helyzete apátplébánosként, katolikus vezetőként nyilvánvalóan igen kényes volt, a főispán felszólította, támogassa a nyilas mozgalmat. A plébános diplomatikus elhárította a felkérést, mondván, papként sosem politizált.

Terjedelmes bejegyzések szerepelnek a zsidó munkaszolgálatosokról, Kőszegre, illetve Bozsokra szállításukról, az őket ért atrocitásokról, majd 1945 februárjában az internáltak továbbszállításáról. Székely megemlékezik *Szakmáry Józsefről*, a bencés gimnázium fanatikusan nyilas érzelmű tornatanáráról, aki arra biztatta a zsidók őrzésével megbízott diákokat, lőjenek le minél több munkaszolgálatost, erre mindig lehet okot találni.²² Az apátplébános és káplánjai többször kimentek a sörgyárba, illetve a téglagyárba zsidó származású katolikusokat gyóntatni, emiatt gyakran konfliktusba kerültek a rabokat felügyelő németekkel és nyilasokkal. Székely ugyanúgy szemtanúja lett a munkaszolgálatosok elviselhetetlen körülményeinek, ahogyan maguk az érintettek, a borzalmat nyilvánvalóan érezte, és reflektált is arra: „*Egész életére feledhetetlen impressziókat szerzett a derék Gyuri [Tóth György káplán] a nyomorúság láttán, amit ember az embernek embertelenül készített.*”²³ 1945 januárjában ismételtén arra kérte a német munkafelügyelőt, hogy az internáltak között dolgozó katolikusokat meggyóntathassa. A felügyelő durván visszautasította, agyonlövéssel fenyegette. A plébániatörténet tudósít az elhunyt munkaszolgálatosok elszállításáról, elföldeléséről. Székely többször is beszélt a kocsissal, akit a szállítással megbíztak, de szemtanúként is látta a székérre hányt holttesteket.

A krónika folyamatos, de a zaklatott és zsúfolt mindennapok nem tették lehetővé, hogy az apátplébános naponta rögzítse az eseményeket, olykor két hét is eltelt két bejegyzés között. Az mindenesetre jól

²² SZÉKELY 2015, 268.

²³ SZÉKELY 2015, 270.

érezkelhető, hogy a szorongás és félelem 1945 márciusára tovább fokozódott. Mindenki attól rettegett, Kőszeg csatatérre válik, nem lehetett tudni, milyen sorsra jut a város. Az általános félelmet fokozta a súlyos szombathelyi bombatámadásról érkező hírek.

A régi világ utolsó lenyomata a március 15-i ünnepségről szereplő beszámoló. A Jézus Szíve-templomban a katonaság rendezett istentiszteletet, a templom zsúfolásig megtelt, a miniszterek, tábornokok jelenlétében rendezett ünnepségen hazafias nótákat énekeltek. A következő bejegyzés március 28-án készült, újabb menekülthullám érkezett a városba, a kőszegiek közül többen felkészültek a távozásra. A kritikus pillanatban az apátplébános különösen nehéz helyzetben volt, tőle kértek tanácsot hívei: menjenek, vagy maradjanak. Hogyan lehet jó tanácsot adni? Székely maga is tépelődött, mi várható, vajon hetekig tart majd az ostrom, elfogy az élelem, Pest sorsára jut Kőszeg, vagy ütközet sem lesz? *„A tömeghisztériában igyekszünk nyugodtak maradni. Mi a plébánián nem gondolunk menekülésre, Isten kezébe tesszük le sorsunkat.”*²⁴

Hosszadalmas feljegyzés szerepel a március végi bombázásokról, nagy tüzekről, a háború utolsó napjainak megpróbáltatásairól. Felbukkantak a szovjet katonák, gépfegyverrel a kezükben rohantak végig az utcákon, közben bombatámadások tizedelték a lakosságot – igaz ugyan, hogy más településekhez képest Kőszegen jóval kisebb mértékben, kevésbé voltak súlyosak a veszteségek. Az április elsején tett bejegyzés lényegre törő, pontos lenyomat a változóban lévő világról. *„Húsvét napján a polgármester kidoboltatta /dr. Gyöngyös, mert a nyilas polgármester már eltűnt/, hogy utcáját mindenki hozza rendbe. Ez is öröm volt, mert az anarchia végét jelentette. ... Közben meglett az orosz parancsnok is. ... Rendet akar teremteni szigorúan. Orosz katonának polgári házba belépnie tilos, magyar és orosz járőrök vigyáznak a rendre. Megérkezett fogságából Márkus Bernát, aki a szappangyárnak volt igen ügyes üzletvezetője. Zsidó származása miatt elhurcolták. ... Ha a városban megalakul a kommunista párt, annak ő lesz a vezére. ... Utólag értesülök, hogy nagy riadalom volt szombatról vasárnapra virradó éjszaka a bencés óvóhelyen. Orosz katonák erőszakoskodtak, három lányt el akartak vonszolni. Bele is lőttek a falba. Erre két leány elájult, mire a ruszki elálltak tervüktől.”*²⁵

²⁴ SZÉKELY 2015, 284.

²⁵ SZÉKELY 2015, 294.

Egy tanárlegenda reflexiói

Horváth László gyerekkorától naplót vezetett, ahová naponta rögzítette a számára fontos eseményeket. Beszámolója nem folytonos, de valódi szubjektív történelem, ahogyan történelemtanár fia írja, annak a lenyomata, hogyan élte meg egy humánusan gondolkodó ember az elmúlt század eseményeit.²⁶ Kövér György *Biográfia és társadalomtörténet* című kötetében külön fejezetet szentel a tanárportréknak – okkal.²⁷ A népszerű tanár személyisége, és ez különösen igaz egy iskolákkal jól ellátott, „művelt” kisváros esetében, meghatározó. A róla őrzött emlékezet legendás személlyé emeli, ráadásul ez nem privát emlékezet, hiszen nem szülőről, családtagról beszél a visszaemlékező, hanem olyan személyről, aki egy csoport számára volt meghatározó figura. Horváth László, azaz Tapi bácsi legendás tanárnak számított Kőszegen. Ha a tanár naplót ír, és a napló nem kizárólag a privát életéről szól, hanem átszövi a nagytörténelem, már pedig Horváth László esetében erről van szó, az ego-dokumentum szerzője, képletesen, a katedrán áll. A tanár pozíciójából beszél, a felelőssége jóval nagyobb, mint akkor lenne, ha csupán személyes ügyekről szólna. Egy közösség közös történetét, drámai pillanatait, traumáit értelmezi, ezekre reflektál még akkor is, ha személyes tapasztalatokat oszt meg, vagy emlékeket elevenít fel: egy közösség tagjaként élte meg mindazt, ami vele történt. Nem is akármilyen tagjaként, hanem tekintélyszemélyként, véleménye tehát döntő és iránymutató a többiek számára. Az elbeszélő-kronikás felelőssége!

Horváth szövege oscillál a visszaemlékezés, önéletírás és a napló között. Az írás első fele, első öt Kőszegen töltött éve odakerülésétől, 1939-től 1944-ig egyértelműen önéletrajz, vagy önéletírás, és nem napló. Horváth, emlékezetből, megírja a Magyar Királyi Hunyadi Mátyás Nevelőintézetbe frissen kinevezett tanárként szerzett élményeit. Ez a rész kifejezetten kedélyes hangnemben íródott, ha figyelembe vesszük, hogy Horváth ugyanazokról az évekről beszél, 1939–1944-ről, mint Székely László apátplébános, meglepő a diszsonancia Székely plébániatörténetének hangvétele, a háború előre haladásával egyre sötétülő hangulata, és Horváth inkább tréfás hangulatú emlékei között. Nyilván fontos reflektálni a két beszélő pozíciójának különbségére. Székely tizenhét évvel volt idősebb Horváthnál, a katolikus gyülekezet felelőségteljes vezetőjeként, helyzeténél fogva folyamatosan szembesült az egyre drámaibbá váló politikai környezettel. Szemtanúja volt a zsidók

²⁶ HORVÁTH 2015, 8.

²⁷ KÖVÉR 2014, 195–214.

szenvédéseinek és megaláztatásának a munkatáborokban, majd a deportálás során. A híveken keresztül számos emberi tragédiával szembesült, ezek között élte mindennapjait és végezte a munkáját.

Horváth egy helyen így fogalmaz: *„Az azt hiszem, még a Ferenc József-i korszak öröksége volt a mesterségesen fenntartott katonatiszti tekintély.”*²⁸ Valójában írhatta volna ezt az egész iskoláról, hiszen az alreál, a maga zárt világával, anakronizmusával, a Monarchia meghoszszabbításaként működött, mesterségesen fenntartott egy értékrendet és légkört, ami, egy már nem létező államalakulat nyúlványaként élt tovább. Horváth ebben a közegben töltötte a hétköznapjait, ahol a tarokkparti kimenetele központi kérdésnek számított gyakorlatilag a háború utolsó hónapjaiig. Ráadásul kalandos kedvű fiatalember, a „Rózsalovag”, aki később megházasodik, családot alapít. A háború csak évekkel később nehezedett a vállára, tulajdonképpen a végén, amikor az alreális világ szétbomlott, és az ő privát szféráját is szétzúzta a történelem. Ekkor kezdődött a valódi felnőtt kora. Székely és Horváth szubjektíven megélt történeti tapasztalatai, annak ellenére, hogy időben párhuzamosak és térben egybe estek, mégis egészen eltérőek voltak.

1944 őszén azonban Horváth figyelme is egyre inkább a háborúra irányult, naplóját a következő gondolatokkal kezdi 1944. szeptember 4-én: *„A nagy háború, úgy látszik, a végéhez közeledik. Tegnap mondta be a rádió, hogy Finnország is kiugrott a pakliból. Most már csak mi menetelünk „Nagy szövetségesünk” oldalán. Olaszország félig elpusztult. Franciaország jó része romhalmaz, a németeknek alig van ép városa, nálunk kezd a feje tetejére állni minden – és a németek még a végső győzelemről regélnek. Hitler, a megszállott, kimondja a varázsigt, elindítja a sugarat, és vége lesz a háborúnak. Lassan már csak vicclapok formájában fognak beszélni róla. Nem tudok hinni abban, hogy Németország győztesen kerüljön ki ebből a harcból!”*²⁹

Néhány héttel később, szeptember 20-án már folytonos légiriadókrol számol be, és a székesfehérvári légitámadásról, amelynek egy Kőszegre igyekvő ismerőse is áldozatul esett. Az alreálban töltött, némiképp a „valóságon kívül” megélt időszak megtette a hatását, amikor Horváth így fogalmaz: *„Valahogy kívülállónak érzem magam a veszélyből. Nem tudom elhinni, hogy nekünk is az legyen a végünk, hogy egy ötszáz kilós bomba darabokra szedjen bennünket, vagy a légnyomás szorítsa ki a lelket belőlünk. De érzem, hogy valami sötét, ismeretlen veszedelem olálkodik a közelben, s ez megbénít minden lendü-*

²⁸ HORVÁTH 2015, 20.

²⁹ HORVÁTH 2015, 37.

letet bennem. Máról holnapra élünk, és a holnaputánra már nem tervezünk semmit. Ideges mindenki. ... Pedig a háború borzalmaiból még alig kaptunk valamit. Mintha egy páholyban ülnénk, és egy hátborgongató film vagy színdarab előadását látnánk.”³⁰

Szeptember 24-én teljes fejetlenséget emleget, ellentmondásos intézkedések teremtenek kaotikus viszonyokat, felbomlott a rend és a fegyelem. A döntéshozók a felelősek, képtelenek uralni a helyzetet. Sok az erdélyi menekült, a hadihelyzet reménytelen, óriási az angol-szász és az orosz légi fölény. Valamivel később azt írja, a háború elveszett. Ekkor (szeptember 29-én) még Kőszegen van, de azt híresztelik, bezárják az alreált, katonai kórházat nyitnak az épületben. Horváthot mérhetetlenül zavarja, hogy a civilek frontszolgálatot teljesítenek, míg ő csizmában, kardban, mint egy „középkori harcos” a katedrán állva magyar irodalmat és latin igeragozást tanít. Nyilvánvaló, hogy a békés polgári élet, ahogyan ő fogalmaz, a paplanos ágy, tenisz- és tarokk partik, a nyárspolgári jólét süllyedőben, mindez el fog tűnni, akárki foglalja is el a szétzúllott országot. „A leszámolások idejét éljük” – jegyzi be a naplóba 1944. szeptember 29-én.

Nyomasztó napok következtek, a bizonytalanság lélekölő, bombatámadások, a városban óriási a fejetlenség és a zsúfoltság. Horváth beszámolója a háború utolsó időszakáról, a katasztrófa hangulat érzékeltetése tökéletesen egybeesik Székely László apátplébános krónikájával. Rettegve jegyzi fel, csak a bombázástól meneküljön meg Kőszeg, minden mást el lehet viselni, túl lehet élni, a lerombolt városokról szóló híradások a legijesztőbbek.

Elviselhetetlen bizonytalanság, azt akarja, érjen már véget a háború. Október 14-én feljegyzi, egy bizonyos Timár főhadnagy arról beszélt, Horthy eldöntötte: leteszi a fegyvert. S valóban, következett a kormányzó október 15-i kiáltványa, ami után Kőszegen „izgatott sürgés-forgás támadt.”³¹ De még aznap este átvette a hatalmat Szálasi, a harc folyik tovább. De meddig? – örlődik a naplóban Horváth. Úgy véli, az utolsó lehetőséget dobták el maguktól a magyarok. Felháborodva jegyzi meg, vannak, akik örülnek: „a nyilas patkányok előbújtak a cloacából”.³² Két héttel később úgy véli, a katasztrófa előrevetíti árnyékát. A legostobább állat az ember, a vezetők a „Kárpátok nagy haza” jelszóval buzdítják a tudatlan tömegeket, akik el is hiszik az ostobaságot. A magyar politikai vezetőség felelősségét emeli ki, amiért hagyta az országot belesodródni a háborúba. Október utolsó napján

³⁰ HORVÁTH 2015, 38.

³¹ HORVÁTH 2015, 41.

³² HORVÁTH 2015, 41.

egy ismerős menekült érkezik Horváthékhoz Pécsről, a szovjet madás elől. A kőszegi vezetés elvesztette realitásérzékét: *„Az ország ég ... de Kőszeg vezetősége azon tanakodik, hogyan fogadja a megyei vezetőt, és milyen zászlót csináltasson erre az ünnepi alkalomra.”*³³

November elején már az a hír szerepel a naplóban, hogy az intézetet áthelyezik. Családját a városban hagyja, ez tűnik a legbiztonságosabbnak, de aggódik a gyerekeiért és szeretné visszakapni békés életüket. A jövő teljesen bizonytalan, ha túl is élük a katasztrófát, vajon mi vár rájuk? A vezetőség menti a bőrét – fogalmaz élesen Horváth – soha annyi méltóságos urat és asszonyt nem láttak a kőszegi utcák, mint ekkoriban, s közben fitymálóan emlegetik a *„vacak falut”*. November 10-én feljegyzi, hogy az orosz Pest külvárosában van. Dmitrij Szergejevics Merzskovszkij *Nagy Péter* című regényét olvasva idézi a szerzőt: *„Mozskva új Konstantinápolyként fogja tönkre tenni az európai kultúrát. „Azt hiszem – írja indulatosan – a mi »nemzetvezetőnk« nem teljesen normális. Mániákusa lett a hatalomnak, és nem akarja észrevenni, hogy az csak bábjáték, amit eljátszik a kormányával, csak szánalmas vergődés.”*³⁴ Közben zajlik az alreál költöztetése, minden tanárnak nyilatkozni kell, kit és mit visz magával. Kisstilű marakodás jellemzi az utolsó heteket. Horváth hallomásból úgy értesült, az egész város lakosságát erődítési munkálatok elvégzésére vezénylik. Vidéki városokból származó kósza híreszteléseket idéz, és anekdotákat a nemlétező csodafegyverről. Kiábrándult, csalódott hangú feljegyzések, mindkét kilátás, az orosz és a német egyaránt sötét.

Decemberben a tanári kar tagjai már a szántóföldön kubikoltak, az intézet a hónap közepén végleg felbomlott. Ezzel kezdetét vette Horváth László pokoljárása. Frontszolgálatra kérte magát, ez a Győr környéki harcokat, valójában a visszavonulást jelentette. A napló számkra érdekes része eddig tart. Április elsején a menekülő alakulattal átlépte az országhatárt, megkezdődött a végeláthatatlan vándorlás, istállóban, padláson alvás, gyaloglás. Kínkeservesen közel négyszáz kilométert meneteltek Passauig. Mindenféle álhírek keringtek, április 20-án *Joseph Goebbels* még a győzelemről szónokolt, május elején a németek új háborúról fantáziáltak, amelyben az angolok és az amerikaiak a szovjetek ellen fordulnak. Ezzel szemben a valóság az amerikai fogolytábor német városokban, majd Franciaországban. Éhség, rettenetes éjszakai hideg átázva, vízben fekve, tetvek, betegségek. A legnehezebb az egykori bajtársak, ahogyan Horváth írja, *„piszkos magatartása”* volt, eltűnt a hála és szolidaritás, közöny és önzés maradt

³³ HORVÁTH 2015, 43.

³⁴ HORVÁTH 2015, 45.

csupán. Ellopták a takaróját, jéghideg vízben fekve életre szóló ízületi gyulladást kapott, károsodott a hallása. A nyár közepén már nagyon rosszul viselte, hogy emberekből előbújt állatok között kellett léteznie. 1945 októberében végre hazatért.

Feljegyzések a szappangyárból

A közvetlenül a háború után, 1945 júliusában keletkezett gyári emlékkönyvben, a kéziratban fennmaradt *Gyári napló*ban Szabadváry Ferenc rögzítette a szappangyárral kapcsolatos legfontosabb eseményeket.³⁵ Az írás szerint azért szánta el magát a harcok befejezése utáni visszaemlékezésre, mert a drámai események feledhetetlenek a maga és családtagjai számára, a békés városban soha hasonló élményekben nem volt részüik korábban. A feljegyzések már jóval a vézskorszakot megelőzően tartalmaznak háborús híradásokat, beszámolnak veszteségekről. Az egész országot érintették a bombázások, valamelyest, különösen a háború végén Kőszeget is. Szintén bombatámadás miatt nem kapott meg a kőszegi gyár 4,000 kilogramm paraffint 1944 tavaszán. Augusztusban már napi szintű légitámadásokról ad számot Szabadváry. Az összefoglalás utolsó oldalain, a gyárat ért anyagi és erkölcsi veszteségek miatt szükségesnek érezte a szerző, hogy a legnehezebb időszakról *A nyilas keresztspárt terror uralma vállalatunknál* címmel közöljön részletes beszámolót. A kemény megpróbáltatások két hónapig tartottak. 1945. január 13-án két nyilas jelent meg a gyárban, magukkal vitték *Márkus Bernát* zsidó származású cégvezetőt, akit Szabadváry 1944 júliusában nevezett ki erre a pozícióra. Két nappal később fegyveres nyilasok foglalták el a gyárat és vették át annak vezetését. Szabadváryt még aznap este letartóztatták, egyebek mellett zsidók rejtegetése, árdragítás, adóvisszaélés, valuta üzérkedés volt elene a vád. De legnagyobb bűneként azt rótták fel, hogy megakadályozta az üzem Ausztriába költöztetését. „*Az első napokban a gyár vezetőjét a munkaszolgálatosokkal közös tetves fogdába zárták és csak a kőszegi rendőrség ezen gyűlölködő hajszát tudó és felismerő egyes emberei ... enyhítették a helyzetet, mikor saját biztonságukat is kockáztatva és a nyilas ellenőrzést kijátszva Szabadváry Ferencet abba a szobába vették magukhoz, ahol ők tartózkodtak éjjel-nappal ...*”

A gyárból kitiltották Szabadváryné mint igazgatósági tagot és üzemvezetőt és a lányát is, aki titkárnóként szintén ott dolgozott. A nyilasok formálisan is átvették az irányítást, hatalmas fizetéssel új vezetőket jelöltek ki maguk közül. Két hónappal később, a menekülés során gyakorlatilag kifosztották az üzemet, elvitték gázolajat, loállományt,

³⁵ SZABADVÁRY 1945.

árúkeszletet. A legnagyobb kárt azonban azzal okozták, hogy a vezetés eredeti szándékával szemben kimerítették, felélték a nyersanyag készletet, árúkeszletet halmoztak fel, így elkótyavetyélték a gyár bevételeit.

Március 25-én, Szabadváry megfogalmazásában a nyilasok pánikszerűen menekültek a városból, három nappal később az egyik mérnökük szintén elhagyta Kőszeget. Március 28-án súlyos bombatámadás érte a Fő teret, a Szabadváry-lakásban olyan sok sebesült zsúfolódott össze, hogy Szabadváryék inkább másutt töltötték az éjszakát. A szerző beszámolója a támadás utáni állapotokról megegyezik Székely apátplébános feljegyzéseivel. Hullák heverték az utcákon, a Szabadváry-ház tövében számos lőttemet találtak. Nagy megkönnyebülésükre a gyár épülete, ugyan a berendezést a nyilasok elvitték, megmenekült.

Az első hetekben éjszakánként a család bunkerekben húzta meg magát, április elejére valamelyest stabilizálódott a helyzet. A gyárban szovjet őrség jelent meg, s akadozva bár, de újraindult az élet. Visszatértek a város környéki erdőkbe, szőlőkbe menekült munkások, a romeltakarítás után lassanként megkezdődött a munka. A Szabadváry házaspár 1945 őszén ünnepelte 25. házassági évfordulóját. Korábban azt remélték, az ezüstlakodalom után nyugalmasabb idők köszöntenek rájuk, ennek éppen az ellenkezőjére került sor, kérészetű új építkezésre, amelynek a gyár „önkéntes” állami tulajdonba átadása, az államosítás vetett véget.

Az írás során Szabadváry Ferencet elsősorban a gyár érdekelte, az ott történt eseményeket akarta számba venni. Gyártulajdonos volt, de családfő is egyben. A feleségét és három gyermekét biztonságban tudhatta, egyetemi hallgató fia, ifjabb Szabadváry Ferenc azonban nem lehetett együtt a családdal. 1944 őszén még Kőszegen várta a háború végét, de Horthy sikertelen „kiugrási kísérlete” után, műegyetemistaként, kénytelen volt csatlakozni az egyetemi századhoz. 1987-ben készített visszaemlékezésében így fogalmazott: *„Sokáig nem elmélkedhettem, mert az örült nyilasok, ezek az országvesztők, kezdték megjelenteti rendeleteiket, melyekben többnyire az is benne volt, hogy „felkoncoltatik”. Én nem kívántam megreszkírozni kőszegi lebzseléssel valamiféle felkoncoltatásomat”*³⁶ Budapesten csatlakozott a műegyetemi századhoz, 1944 decemberében, társaival együtt Németországba szállították. Apja a *Gyári naplóban* feljegyezte: *„... a legnagyobb esemény, hogy mindannyian együtt vagyunk, a gyár ép, csak ifj. Szabadváry Ferenc hiányzik”*. A család értesült arról, hogy a fiatallem-

³⁶ IFJ. SZABADVÁRY 1987.

ber Drezdában szerencsésen túlélte a háború legpusztítóbb bombázását, március közepén bécsi rokonokon keresztül még hírt kaptak róla. Szabadváry azt írta a naplóba, biztosan hiszik, hogy viszontlátják. Így történt, ifjabb Szabadváry Ferenc 1945 decemberében épségben visszatért Kőszegre.

A holokauszt túlélője

A naplóírók-emlékezők között Görög Sándor helyzete volt legkiszolgáltatottabb, legkülönlegesebb, aki a német megszállás, illetve a zsidóüldözések következtében került Kőszegre. *Repkényszaggatás* címmel írt visszaemlékezésében idézte fel a családjával, szombathelyi és kőszegi gyermekkorával és megmenekülésével kapcsolatos emlékeit.³⁷ A könyv mottója szerint családjának és halottjai emlékének készült az írás. Valódi visszaemlékezés 2010-ből, közel 70 év távlatából. A túlélő felelősségével megírt szöveg, hiszen közvetlen hozzátartozói, az szülei és Klára nővére nem éltek túl a holokausztot. Az önéletrajzi tér, amelyben a szöveg születik, legalább annyira családtörténet, mint személyes visszaemlékezés. Kiforrott írásról van szó, amelynek volt első változata is. Görög Sándor megírt emlékeit az általam készített interjúkban is kiegészítette. Célját is világossá teszi az írás elején: a rettenet dokumentálására törekszik a családja életéből vett példákkal. 77 évesen írta meg a memoárt. Rendkívüli emlékezőképessége mellett felhasználta a családi leveleket, amelyeket *Prugberger József*, apja barátja őrzött meg a számára, illetve nagynénje, az Auschwitzból visszatért, őt felnevelő *Szemző Magda* elbeszéléseit.

A Missziósházban töltött időszakról külön alfejezetet szentelt Görög Sándor. Azzal kezdi a visszaemlékezést, hogy a sorsdöntő napra, 1944. április 12-re, amikor apja barátja Kőszegre vitte, egyáltalán nem emlékszik. Érkezése másnapján a nővéréhez, Klarához írt levelében csak a tény szerepel, hogy Prugberger József autón szállította a városba. A visszaemlékezés szerint: „*A Kőszegen töltött első hónapok történései ugyanúgy elmerülnek a feledés tengerében, mint az odaérkezésem napjai.*”³⁸ A Missziósház zárt világ volt, hermetikusan elkülönült a várostól, a tanítás szünetelt. A tíz éves kisfiú egész nap olvasott, főleg May Károlyt, vagy a parkban játszott. Fennmaradt *P. Seres Béla tartományfőnök* 1944. május 1-jén Görög Sándorhoz írott levele, amelyben közli, hogy felveszi a kőszegi missziós növendékek közé. A levelet a tartományfőnök jegyezte, valójában azonban *Wachter István páter* fogadta be a menekült gyereket.

³⁷ GÖRÖG 2011.

³⁸ GÖRÖG 2011, 109.

A kőszegi Missziósház kellemes környezetben, a Chernel kert mellett, egy nagy park közepén álló, kétszintes épület volt, olyan gyermekeket vettek fel az iskolába, akik a négy elemi osztály elvégzése után hivatást éreztek magukban a missziós pályára. A növendékek civil ruhában jártak egészen 14 éves korukig, ekkor avatták őket novíciusokká. Visszaemlékezése szerint Görög Sándor számára nem okozott nehézséget, hogy beilleszkedjen új környezetébe, vonzotta a missziós papi hivatás. A helyzet a nyilas hatalomátvételig változatlan maradt, akkor azonban Budapestről Kőszegre telepítettek több minisztériumot, a nyilas kormány kabinetirodája éppen a Missziósház épületében kapott helyet. „*Ősszel, a nyilas hatalomátvétel után, és a front közeledtével, megpezdültek körülöttem az események.*”³⁹ A kisfiút befogadó Wachter páter úgy vélte, a helyzet túlságosan veszélyes a gyermek számára, ezért elküldte a rend budatétényi házába, amelyről úgy tudta, „védett ház”. A kalandos utazásból azonban dolgvégezetlenül tért vissza az akció lebonyolításával megbízott *Szelei György* fráter és Sándor, mert a fráter megítélése szerint Budatétényben még nagyobb veszélyben lett volna a gyermek, mint Kőszegen.

Különös együttélésben teltek a következő hónapok, a nyilasok nemigen törődtek a jövő-menő kisfiúval, fogalmuk sem volt a származásáról. Egyszer egy multságba is elhívták, ahol a költő-előadó saját termésű, szellemdús refrénje az ekkor már a Debrecenben megalakult Ideiglenes Kormányra utalva a következőképpen hangzott: „*Pusztuljon az álnok Dálnoki/ Csak kitartás, éljen Szálasi!*” A kisfiúnak alkalmat nyílt arra, hogy egészen közelről figyelje meg, közvetlenül a bukás előtt a nyilasok viselkedését. Ambivalensnek látta őket. Úgy emlékszik, egyesek bíztak a „csodafegyverben”, egy katona azt mesélte neki, hogy már olyan puskát fejlesztettek ki a németek, amivel, ha belelőnek egy vödör vízbe, az azonnal jéggé válik. Mások nem hittek a végső győzelemben, aggodalmasan figyelték a Kőszeg felett naponta elhúzó amerikai bombázókat. A repülőkről – a radar megzavarása céljából – alumíniumfóliából vágott csíkokat szórtak le. A nyilasok azt terjesztették, így akarják tífusszal megfertőzni a magyar lakosságot. Hogy ezt mennyire nem vették komolyan, jól mutatja Görög megjegyzése: „... *mi mindenesetre ezzel díszítettük a karácsonyfánkat*”⁴⁰. Amikor a hadseregben elrendelték a nyilas karlendítés kíséretében elhangzó „*Kitartás! Éljen Szálasi!*” köszöntést, „*katonáink nagy röhögés közben gyakorolták, a karlendítéssel egymás fejéről*

³⁹ GÖRÖG 2011, 109.

⁴⁰ GÖRÖG 2011, 110.

lebökte a sapkát”,⁴¹ A gépekről leszórt röplapokat tilos volt felvenni, a nyilasok sokszor a tíz éves gyereket kérték, hogy vigyen nekik az ellenség terjesztette hírekből.

A menekülő nyilasok megpróbálták magukkal vinni minden mozgathatót: „A költöztetéshez megfelelő számú és kapacitású járművet ígértek nekik. Elképesztő mennyiségű és egy pillanatig sem kétes eredetű holmit halmoztak fel a ház előtt (végszámbra az értékes textília, zsákszámbra a kávé, kakaó).”⁴² Végül a vártnál jóval kevesebb járművet kaptak, a kőszegi zsidóktól elrabolt vagyon ott maradt. Görög szerint Kőszeg néhány napra senkiföldje lett, felbomlott a rend. Számára ez azt jelentette, hogy néhány másik fiúval megdézsmáltak a kormányhivatal őrizetlenül hagyott irodaeszközeit, illetve a polgári és katonai kitüntetésekét. „... a missziós papok megmentették az életemet. Tették ezt azzal a magától értetődő természetességgel, ami Istenük számára a lelkek megmentésére tett fogadalmuk magas erkölcsi normájából következett. Nemes tetteikre sohasem emlékeztek, akkor sem hányták a szememre, amikor négy év elteltével saját elhatározásomból eltávoztam a Házból.”⁴³

A felhasznált naplók és visszaemlékezések a magyar történelem és persze Kőszeg városa talán legzaklatottabb néhány hónapját idézik meg, ez minden szerző szövegéből nyilvánvaló. Kőszegre települt a végnapjait élő nyilas kormány, kevéssel később az ellenállási Kiss János altábornagy is innét indult el, hogy csatlakozzon a Bajcsy-Zsilinszky Endre által szervezett ellenállási mozgalomhoz. Azt, hogy rendkívüli időt élnek, pontosan érzékelték. Éppen a rendkívüliség ösztönözte hőseinket arra, hogy papíron rögzítsék az átélt eseményeket. Nehéz volna eldönteni, melyik megszólaló helyzete volt a legabszurdabb, mindannyian egy végnapjait élő rezsim örült tébolyának áldozatai. Az egykor Gömbös-párti, a helyi közéletben aktív Szabadváry Ferenc pozíciója a nyilasuralomban ugyanúgy megrendült, mint az apátplébánosé, nem beszélve Görög Sándor tragikusan hirtelen megszakadt idilli gyermekkoráról. Mindannyian tudták, hogy az elszenvedett állapot hamarosan véget ér, de az írások elsősorban a bizonytalanság és a rettegés tanúbizonyságai. Horváth László talán a többiek-

⁴¹ GÖRÖG 2011, 111.

⁴² GÖRÖG 2011, 111.

⁴³ GÖRÖG 2011, 120.

hez képest is örültebb dilemmával viaskodott, hiszen harcolni kényeszerűlt egy olyan háborúban, amelyet elítélt és teljesen reménytelennek, sőt bűnösnek tartott.

A helyi lap, a hetente megjelenő, szélsőjobb *Kőszegi Hírek* a kormányzati politikát támogatta és visszhangozta, antiszemita, háborús propagandát terjesztett. Varga Sándor felelős szerkesztő 1944. április 9-én terjedelmes írást közöl. Üdvözli a fajvédő eszme ismételt megjelenését a közéletben, az ország új vezetőinek határozott fellépését a zsidósággal szemben. A Sztójay-kormány tagjai következetesen végrehajtják a zsidótlantítás programját: „... a magyarság teljesen lerázza azt a jármot, amelyet a zsidó faj, a maga mohóságával, tülekedésével, szellemei, társadalmi, de leginkább gazdasági vonatkozásban jelentett”.⁴⁴ Magyarország végre új útra lépett, a felszabadított sajtó szabadabb, magyarabb hangvétele tükrözi a marxista, kapitalista útvesztő helyett feltalált becsületesebb jobboldaliság alternatíváját. A lap folyamatosan tudósított a zsidók üldözéséről, az országos rendeletek mellett az előírások helyi alkalmazásáról is. Üdvözölte fokozott háttérbe szorításukat, vagyonuk elkobzását, a rádiókészülékek begyűjtését.⁴⁵ Mindezt – véli a *Kőszegi Hírek* – helyesli a magyar társadalom, mert jogosan szerzi vissza a korábban elrablott pénzt a tolvajoktól. „Felszámolták a zsidó-kapitalista fellegvárakat és a velük egy húron pendülő nemzetközi szociáldemokráciát, valamint a titkos kommunisztákat”. Közlik a lezárt kőszegi zsidó üzlettulajdonosok névsorát azzal a kommentárral, hogy Kőszeg kereskedelmi életéből is sikerült kikacsolni a zsidó befolyást.

A zsidóüldözés mellett a háború számos egyéb eseménye is előbukkant a hírekben, a riadókról és bombatámadásokról folyamatosan tudósított a lap. Felhívták a lakosság figyelmét, hogy nem szabad a repülőgépekről ledobott tárgyakhoz hozzányúlni, és könnyen áldozattá válhat az, aki az utcán bámészkodik légitámadás idején. Egy éjszakai támadáskor állítólag az egész város az utcán volt és gyönyörködött a fényekben, ami nagyon veszélyes – figyelmeztettek a szerkesztők.⁴⁶ Az újság szinte csak háborús híreket közölt, a hirdetésekből, felhívásokból is érzékelhető volt a háború. Sokan ruhaneműt, bútort cserélnének élelmiszerre, mások vagyonokat hajlandóak adni egy kiadó szobáért. Nincsenek többé luxuscikkek, nincs cipőkiutalás, takarékoskodni kell a villamos energiával, a vonatközlekedést korlátozták. Állandó téma volt, hogy a várost elárasztják a menekültek, a hajléktalanná vált családok, akiknek

⁴⁴ KŐSZEGI HÍREK 1944. április 9.

⁴⁵ KŐSZEGI HÍREK 1944. április 16.

⁴⁶ KŐSZEGI HÍREK 1944. augusztus 27.

szállást kell biztosítani. „*Othont kell nyújtaniok magyar véreiknek, akiket az ellenséges terror hajléktalanná tett, Nem lakást: othont: annak minden melegével és borzalmakat feledtető szeretetével*”.⁴⁷ A lakásínségről, csökkentett élelmiszer fejadagokról, bombatámadásokról, a városban felbukkanó idegenekről, majd a budapesti ostromról, a vészjósló ellenségről, Sztálin „*elállatiasodott embercsordájáról*” szóló beszámolók, a lehetséges veszteség borzalmas következményeivel való fenyegetőzés nyilvánvalóan fokozták a mind hisztérikusabbá váló közhangulatot és a pánikot.⁴⁸

Végül utalnom kell egy műre, amely talán a legautentikusabban adja vissza a végítéletserű kőszegi közérzést. Fiktív szövegről lévén szó, nem sorolhattam a személyes források közé, de sok szempontból persze oda tartozik. *Kristóf Ágota* világhírű *A Nagy Füzet* című regényét az utolsó háborús hónapokban szerzett kőszegi élmények ihlették.⁴⁹ Kristóf Ágota Görög Sándorhoz hasonlóan gyerekként került Kőszegre. Kortársak voltak, nem egészen egy évvel fiatalabb Görög-nél, de egészen különböző családban, társadalmi környezetben nevelkedett.⁵⁰ 1935. október 30-án született Nyugat-Magyarországon, a Győr-Moson-Sopron megyei Csikvándon. Apja, *Kristóf Kálmán* tanító 1933 szeptemberében feleségül vette a szintén tanító képesítéssel rendelkező *Turchányi Antóniát*. A házasságkötést követő évben, 1934-ben megszületett az első fiú, *Kristóf Jenő*, egy évvel később, 1935 őszén Ágota, majd a harmadik gyermek, *Kristóf Attila*, 1938-ban. Kristófék 1944-ben költöztek Kőszegre, ahol Kristóf Kálmán tanítói állást kapott.⁵¹ A belvárosban laktak, Ágota a Kőszegi Evangélikus Iskolában tanult – kitűnő eredménnyel. Ahogyan Görög Sándor számára, a Kristóf gyerekeknek számára is áprilisban ért véget az 1943–1944-es tanév. Ettől fogva a kőszegi utcákon mászkáltak – jó-részt felügyelet nélkül.

A legény főszereplői ikrek, két kilenc éves kisfiú, akiket az anyjuk a Nagyvárosból a Kisvárosba menekített az ott élő írástudatlan és alkoholizáló nagyanyához. A fiúk az életben maradásért küzdve alkalmazkodnak a sivár, barbár környezethez. Az alkalmazkodás stációit, a túlélési technikákat rögzítik a *Nagy Füzet*ben, ahová csak, ahogyan ők mondják, jó dolgokat jegyeznek fel. Jó az, ami igaz, azt fel kell írni.

⁴⁷ KŐSZEGI HÍREK 1944. április 23.

⁴⁸ KŐSZEGI HÍREK 1944. december 10.

⁴⁹ KRISTÓF 1989.

⁵⁰ Sándor nem emlékszik a gyerekkorából Ágotára, Kristóf Jenőre azonban nagyon jól, hiszen osztálytársak voltak.

⁵¹ CZETTER 2016, 14.

Hasonulnak az őket körülvevő világhoz, megtanulnak szenvedni, büntetni, éhezni, fájni, ölni. Szépséges, angyalarcú, koravén pszichopattákká válnak.⁵² Kialakítanak egy zárt világot, saját, szigorú értékrendet, amit az ő erkölcsük és logikájuk határoz meg. Ha kegyetlenek és ölnek, nem belső készletéből, gonoszságból teszik, hanem mert alkalmazkodniuk kell a környezetükhöz, mert a zárt világ egy nagyobb egység része.

A nagyobb egységben zajlik a második világháború utolsó éve. Nem tudhatjuk teljes bizonyossággal, mely epizódok fiktívek, és melyek valóságos, önéletrajzi emlékek. „*Azt akartam megírni, hogy a Jenő bátyámmal, hogyan éltük át a háborút Kőszegen. ... Nem teljesen önéletrajzi ez a könyv, de nagyon sok igazság van benne. A zsidók kitelepítése Kőszegen például. Azt én láttam. ... egyszerűen a gyermekkoromról akartam beszélni*”.⁵³ A regényt olvasva az sem világos, hol és pontosan mikor játszódik a történet, mintha a gonoszság és szenvedés tértől és időtől független, folytonosan velünk élő állandó volna. A színhely Kőszeg, az idő 1944–45. A regényben előbukkanó epizódok – német katonák, zsidóüldözés, deportálás, légiriadók, szovjet megszállás a Kristóf által észlelt valós életvilág elemei. A nyelvi megformálás és a tartalom tökéletes összhangban vannak Kristóf Ágota szövegében. A szigorú, lecsupaszított nyelven elbeszélte történet komplex és mellbevágó, az irodalom nyelvén beszél arról, amit a naplóirok, emlékezők is átéltek és megörökítettek.

A két tízéves fiú sivár világa a nyilasok által elfoglalt, a szovjet inváziótól rettegő, eltorzult, fojtogató kőszegi mikrovilágot idézi meg, amelyben a korábbi társadalmi pozíciótól függetlenül mindenki bizonytalanságban, a jövőtől szorongva, egyik napról a másikra – túlélt. A gyilkosok és az áldozatok sajátságos szimbiózisban vergődtek, a jelen abszurditása, a mindent átható félelem teremtett ideiglenes sorsközösséget a kritikus napokban. A liminális állapot persze átmenetinek bizonyult, a háború, új fegyverekkel, tovább folytatódott.

Felhasznált irodalom

BOROS 2011 = BOROS, Ágota: Igaz hazugságok. Agota Kristof: Trilogia. *Olvass bele* 2011. 11. 23. <https://olvass-bele.com/2011/11/23/igaz-hazugsagok-agota-kristof-trilogia/> (Leoltve: 2021. október 15.)

BOURDIEU 1986 = BOURDIEU, Pierre: L'illusion biographique. *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*. 1986 (62–63) 69–72.

⁵² BOROS 2011.

⁵³ SZEKERES 2011.

CZETTER 2016 = CZETTER, Ibolya: *Kristóf Ágota*. Szülőföld Kiadó, Szombathely, 2016.

GÖRÖG 2011 = GÖRÖG, Sándor: *Repkényszaggatás: önéletrajz, család-történet, korrajz a 20. századból*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.

GYÁNI 2000 = GYÁNI, Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. In *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest, 2000. 128–145.

HORVÁTH 2015 = HORVÁTH, László: *Köszegtől Kőszegig. A 3.806693. számú hadifogoly naplója*. Heliosz, Nagykanizsa, 2015.

KŐSZEG ÉS VIDÉKE 1937. december 18.

KŐSZEGI HÍREK 1944. április 9.; 16.; 23.; augusztus 27.; december 10.

KÖVÉR 2014 = KÖVÉR, György: *Biográfia és társadalomtörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2014.

KRISTÓF 1989 [1986] = KRISTÓF, Ágota: *A Nagy Füzet*. Magvető, Budapest, 1989 [1986].

LEJEUNE 2003 = LEJEUNE, Philippe: Az önéletrajzi paktum. In *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2003. 17–46.

IFJ. SZABADVÁRY 2000 = IFJ. SZABADVÁRY, Ferenc: *Önmegemlékezés* (kézirat). Budapest, 2000.

SZABADVÁRY 1945 = SZABADVÁRY, Ferenc: *Gyári napló* (kézirat). Kőszeg, 1945.

SZEKERES 2011 = SZEKERES, Dóra: Agota Kristof: Sosem tudjuk teljesen kifejezni, amit elgondoltunk. Szekeres Dóra interjúja Kristóf Ágotával. *Litera*, 2011. március 18. <http://www.litera.hu/hirek/agota-kristof-sosem-tudjuk-teljesen-kifejezni-amit-elgondoltunk> (Letöltve: 2021. október 2.)

SZÉKELY 2015 = SZÉKELY, László: *Kőszegi krónika 1938–1952. Székely László apátplébános feljegyzései*. Szülőföld Könyvkiadó, Szombathely, 2015.

FRANK TIBOR
DEMOKRATIZÁLÁS ÉS MODERNIZÁLÁS?
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A Magyar Tudományos Akadémia tisztulási folyamatának 1945-ben és közvetlenül utána számos jele és formája volt. A demokratikus átalakítás szüksége 1945 és 1947 között összekötődött a modernizálás igényével, s ebben vezető szerepet játszottak azok a természettudósok, akik a humaniorák háború előtti túlsúlyával szemben a természettudományok is legalább egyenlő szerepet kívántak biztosítani az Akadémia szervezetében és tagjainak összetételében. Mindez összekapcsolódott a háborús károk felszámolásának, az új magyar állam építésének, a tudomány állami támogatásának gazdasági-társadalmi szükségével, a megfelelő kutatásszervezeti keretek kiépítésének igényével. Az Akadémia átalakítása sok szempontból leképezte a romokból újjáépülő magyar társadalom és gondolkodás általános újjászületését, amit azután, 1948-tól a szovjet befolyásra és mintára mind hirtelenebbül történő újabb átalakulás, az Akadémia betagozódása követett a kommunista politikai rendszerbe.

Szabadság és autonómia

A Magyar Tudományos Akadémia elérhető tagjai már a háború tényleges befejezése előtt, 1945. március 7-én összeültek, hogy megtárgyalják az MTA életének újraindítását, működőképessé tételének feltételeit.¹ Egyetértettek abban, hogy a diszkreditálódott korábbi elnök, a külföldre távozott *József* főherceg (Magyarországon: királyi herceg, 1872–1962) helyett *Kornis Gyula* (1885–1958) filozófus, a *Horthy*-rendszernek a náciizmus mellett politikailag nem kompromittálódott vezető tudósa vegye át az Akadémia elnökségét. Kornis programjában megfogalmazódott a megváltozott viszonyokhoz való alkalmazkodás igénye. Az új elnök az Akadémia 1945. április 26-i összes ülésén célul tűzte ki az intézmény megújítását, beilleszkedését a demokráciába, részvételét az újjáépítésben, és bekapcsolódását a nemzetközi tudományos együttműködésbe. Kornis Gyula az Akadémia modernizálását a régi keretek között, alapvető strukturális változtatások nélkül is megoldhatónak vélte. A megtisztuláshoz elégségesnek találta a háborús bűnösök eltávolítását, és mintegy ötven új tag bevonását.

¹ TILKOVSKY 1975.; N. SZABÓ 2014, 214.

A II. világháború utáni évek akadémiai modernizációjának legfontosabb alakja az 1937-ben orvostudományi Nobel-díjjal kitüntetett *Szent-Györgyi Albert* (1893–1986) biokémikus lett. Szent-Györgyi az akadémiai modernizáció központi kérdésének a természet- és műszaki tudományok súlyának növelését és a humán tudományok befolyásának csökkentését tekintette. Úgy ítélte meg, hogy egyes politikailag kompromittált tagok kizárása nem oldja meg a problémát: az Akadémiának az új feladatok elé került tudomány alapvető igényeinek megfelelően kell megújodnia. Kezdeményezésére benyújtották azt a javaslatot, hogy minden akadémikus mondjon le, alakuljon szakosztályonként egy hétagú bizottság, és a bizottság hívja vissza az akadémiai tagságra azokat, akik politikailag nem kompromittálódtak. Ezt az MTA visszautasította. Mivel Szent-Györgyi a szervezet radikális átalakításának szószólója volt, *Bay Zoltán* (1900–1992) fizikussal együtt lemondott, amit azonban az Akadémia nem fogadott el.

1945. május 28–30. között ülésezett az MTA nagygyűlése, ahol megválasztották a testület új vezetőit és az új akadémikusokat. Az MTA-nak 37 új levelező, 15 rendes és 7 tiszteleti tagja lett. Az 1945-ös tagválasztáskor az új akadémikusok nagy része a tudományos és kulturális élet kiválóságai közül került ki. A levelező tagok – köztük 14 természettudós, két közgazdász – többsége szellemi-tudományos kvalitása alapján nyerte el tagságát. A 15 rendes tagból hét volt természettudós, nyolc képviselte a humán tudományokat.

A háború előtti MTA három osztályából csak egy volt természettudományi, a hat alsztály közül kettő tartozott a természettudományokhoz. Nem volt biológiai, orvostudományi és műszaki osztály. A tudományos élet modernizálását követelők úgy ítélték meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia helytelenül értelmezte funkcióját, s hogy a természet- és műszaki tudományok magyarországi fejlődésének több problémája nem megfelelő akadémiai képviselőkűkből, a tudományos kutatás nem kielégítő állami támogatásából következik. Szent-Györgyi Albert úgy látta, hogy az Akadémia elavult, és minden erejével és befolyásával küzdött az MTA reformjáért, a természettudományok hatékonyabb képviselétéért, a modern tudományos kutatás feltételeinek biztosításáért.

Az MTA reformbizottságot állított fel, melynek vezetője a konzervatív jogtudós *Moór Gyula* (1888–1950) lett, aki Kornis lemondása után később az Akadémia ideiglenes elnöke is lett. A bizottság mereven ellenállt a tudomány megújítását célzó kezdeményezéseknek, noha az MTA újjászületésével kapcsolatos javaslatot gróf *Teleki Géza* (1911–1983) vallás- és közoktatásügyi miniszter is támogatta és Kornis Gyula elnök sem zárkózott el Szent-Györgyi javaslatai elől. Szent-

Györgyi az Akadémián belül nem remélhette a természettudományok elismerésének növekedését s ezért július 30-án vezetésével megalakította a Magyar Természettudományi Akadémiát, Bay Zoltán fizikus (1900–1992) fizikussal együtt. Visszaemlékezéseiben erről nem kevés iróniával így írt:

„Arra gondoltam [...], hogy van egy másik hivatásom is: hogy segítsek újjáépíteni Magyarország elpusztított kultúráját és megvédeni a vezető értelmiséget az éhhaláltól. Csak határozott számra gondolhattam, s így egy új „[Természet] Tudományos Akadémiát” indítottam el, benne 50–60 taggal, akiket én választottam. Ez az Akadémia főleg egy élelmiszerkereskedésből állt, benne sokféle áruval, melyek közül az Akadémia tagjai ingyen vihettek, amire szükségük volt. Egy barátom segített e vállalkozás finanszírozásában. Segített abban is, hogy egy új biokémiai kutatóhelyet létesítsek. Ez nem volt könnyű, mert akkoriban egy szem krumplit találni is egész napos munkába került, s ha azt akartam, hogy munkatársaim dolgozzanak, akkor etetnem kellett őket. Laboratóriumom úgy nézett ki, mint egy embrió csibe, nagy vitelline burkával. Nagy konyhája volt, melyet a feleségem vezetett és a laboratórium, amit én magam.

Személy szerint nem panaszkodhattam a szovjetekre, akik mindig a legelőzékenyebb bánásmódban részesítettek. Ahhoz, hogy „Akadémiámat” ellássam, teherautókra volt szükségem, és barátommal, Zilahy L[ajos]² íróval kértünk is teherkocsikat [Kliment Jefremovics] Vorosilov marsalltól,³ aki készségesen beleegyezett. Ezekkel a kocsikkal egy utazási irodát nyitottunk. Akkoriban mindenki ki akart jutni a fővárosból, de nem volt mód szállításra. Így magas árakat kérhettünk azért, hogy kivigyünk embereket vidékre, ahol az összegyűjtött pénzből élelmiszert vettünk az Akadémiának.”⁴

Hosszabb távon Szent-Györgyi Albert és modernizáló csoportja az ipar és a tudomány kölcsönhatására számítva is kedvezőnek ítélte a Természettudományi Akadémia működését. Azoknak az erőknél a segítségére számított, akik a műszaki tudományos haladást a gazdasági-társadalmi fejlődés feltételének tartották. Szent-Györgyi az új akadémia nevében az állam segítségét ígérte, cserében azonban elvárta,

² Zilahy Lajos (1891–1974), az 1930-as és 1940-es évek egyik legnépszerűbb magyar regény- és színműírója, 1945–1946-ban – Szent-Györgyi díszelnöksége mellett – a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság első elnöke. Vö. TASINÉ CSÚCS 2015, 154–171.

³ Kliment Jefremovics Vorosilov (1881–1969), a Szovjetunió marsallja, 1945 után a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke Magyarországon, ahol meghatározó szerepe volt a szovjet katonai hatalom megszilárdításában és a kommunista hatalomátvétel előkészítésében. 1953 és 1960 között a Szovjetunió államfője.

⁴ SZENT-GYÖRGYI 1963, 12. (Saját fordításom az angol eredetiből. FT) Ugyanerről (Szent-Györgyi iránt erősen elfogultan) ld. MOSS 2004, 175–176.

hogyan az állam is ismerje el a tudományos kutatás fontosságát és hasznát az egész magyar társadalomra.

Az Akadémia átalakítását kezdeményezők a megújulást akaró MTA-tagokból, a háború előtti akadémiai életen kívül rekedt vagy emigrációban lévő tudósok köréből kerültek ki. Mivel általános szinten a modernizálás szerepelt a pártok programjában, képviselőik és sajtójuk egyetértett és támogatta a megújulási kísérleteket.

Az átalakulást követő szakmai csoportok a tudomány autonómiáját és szabadságát kívánták létrehozni – a változásokat tiszteletben tartva. A tudományos élet modernizálásának politikai jellege is volt, mert a reformért küzdők többnyire azokkal kerültek összeütközésbe, akik tudományos pozícióikat még a régi rendszerben szerezték.

Az MTA körüli vita 1945–1946 fordulóján a tudománypolitika központi kérdése volt Magyarországon. A természettudományok súlyának növelése rendre nehézségekbe ütközött. Szent-Györgyi Albert az akadémiai reform elhúzódságában annak bizonyosságát látta, hogy az MTA nem alkalmas az újjáépítéssel kapcsolatos feladatok ellátására, ezért újból bejelentette lemondását az akadémiai tagságról. Ezt az Akadémia ezúttal tudomásul vette, leszögezve, hogy mindent elkövet a Természettudományi Akadémiával való együttműködés érdekében, de Széchenyi Akadémiájának szellemét nem áldozza fel. 1945. december 4-én a Természettudományi Akadémia közgyűlése megállapította, hogy az MTA vezetőségében nincs hajlandóság komoly reform végrehajtására, ezért a további tárgyalást céltalannak tartotta. Szent-Györgyi ismételten hangsúlyozta, hogy a Magyar Tudományos Akadémia nagymértékben felelős a világháborús nemzeti katasztrófáért. Mint emlékeztetett rá, XIX. századi alapítóinak elgondolása szerint az Akadémia a szellemi függetlenség és haladás fellegrája lett volna, ehelyett a szervilizmus és a féltudományosság otthonává vált. Egy olyan Akadémia, mondta, amelynek József királyi herceg volt az elnöke és *Orsós Ferenc* (1879–1962) a tudományos eszménye, képtelen volt és maradt az ország újjáépítését előrevinni. A megújulásra csak akkor van lehetőség, ha tagrevízióra is sor kerül.

Az MTA eredeti funkcióját védő csoport szembeszegült Szent-Györgyi elképzeléseivel. 1945. december 10-én az akadémiai Reformbizottság Moór Gyula elnökletével tartott együttes ülésén elhatározta, hogy rágalmozási pert indít Szent-Györgyi Albert ellen. Erre Bay Zoltán és *Egerváry Jenő* (1891–1958) matematikus is lemondott tagságáról.

Szent-Györgyi az Akadémiával való szakítást nem tartotta véglegesnek, a Természettudományi Akadémiát nem tekintette az MTA rivá-

lisának. Kifejtette, hogy az újonnan létrehozott intézmény azonnal megszűnik, mielőtt a Magyar Tudományos Akadémia megfelel eredeti célkitűzésének. Céljának elérése érdekében a kormányzat beavatkozását sem ellenezte. Szent-Györgyinek a tudomány és a politika közti viszonyról az volt a véleménye, hogy a politika ne avatkozzék a tudományba, ám a nemzet sorsfordulójának idején a kormányzat kötelessége, hogy legfontosabb intézményeit hivatottak kezébe helyezze.

A reform követelőinek helyzetét javította, hogy olyan tudományos élet kialakulása mellett érveltek, amely Magyarországot, a magyar tudományt a nemzetközi tudományos fejlődés fő irányához kívánta kapcsolni, és olyan politikai elit támogatását élvezték, amely szintén érdekelt volt az MTA átalakításában. A tudományos élet modernizálásáról tehát tovább folyt a polémia. A tudományos élet válságáról a Társadalomtudományi Társaság keretében tudománypolitikai ankétot rendeztek. Az ankét első ülésén Moór Gyula, ekkor a budapesti Pázmány Péter (ma Eötvös Loránd) Tudományegyetem rektora fejtette ki véleményét. Elismerte, hogy vannak súlyos hibák, és mélyreható reformokra van szükség. Úgy látta azonban, hogy Szent-Györgyi egyoldalúan a természettudós szemszögéből nézi a kérdést. Moór Gyula a gyökeres reform helyett a meglévő intézményrendszer javítását szorgalmazta. A kormányt képviselő *Keresztury Dezső* (1904–1996) vallás- és közoktatásügyi miniszter egyetértett Szent-Györgyivel abban, hogy sokat lehet és kell tenni a tudományos szervezetek tökéletesítése érdekében, megítélése szerint azonban a magyar kormány nem tud milliókat áldozni tudományos intézetek felállítására vagy támogatására.

Az Akadémia rágalmazási pert indított Szent-Györgyi Albert ellen s a per tovább mélyítette az Akadémia válságát. Tizenhárom tudós levelet intézett az MTA elnökéhez, amelyben őszinte megdöbbenésüket fejezték ki a per miatt. Egyetértésüknek adtak hangot Szent-Györgyi azon kijelentésével, hogy az Akadémia mai összetételében a jövőben nem felelhet meg feladatának, és megújulás nélkül nem lesz képes részt venni az ország újjáépítésében.

A természettudósok és a politika részéről érkező nyomás következtében az Akadémia korábbi funkciójához és struktúrájához ragaszkodó humántudományi csoport engedményekre kényszerült. Mivel a Természettudományi Akadémiának sem az Akadémia felszámolása volt a célja, hanem csak az, hogy kieroszakolja a megújodást, újból megkezdődtek a tárgyalások a két Akadémia között. A tervek szerint az MTA esedékes nagygyűlésén beválasztani készültek a III. osztályba a Természettudományi Akadémia azon tagjait, akik nem tagjai

az MTA-nak, s ezt követően a Természettudományi Akadémia megszűnne. Az MTA II. osztályát kettéválasztják. Ezen túl a II. osztály a matematikai, fizikai, kémiai és műszaki tudományok osztálya lesz, míg a IV. osztály a biológia és az orvosi tudományok osztálya. Megegyeztek abban is, hogy a III. és IV. osztály taglétszáma egyenlő lesz az I. és II. osztály együttes taglétszámával.

Az MTA tagválasztó és tisztújító nagygyűlésén egyhangúlag *Kodály Zoltánt* (1882–1967) választották elnökké, *Szent-Györgyi Albertet* másodelnökké. 1946. június 24-én megválasztották az új levelező és tiszteleti tagokat. A 26 levelező tagból mindössze négyen tartoztak a humán tudományokhoz. A 22 új természettudományi levelező tag közül legtöbben az orvostudományt, a vegyészetet és a biológiát képviselték. A kilenc új rendes tag közé négy társadalomtudós került, az öt természettudós között ott volt a későbbi Nobel-díjas *Békésy György* (1899–1972) fizikus is. Négy tiszteleti tagot is választottak, közöttük *Fejér Lipót* (1880–1959) matematikust és *Kodály Zoltán* zenetudóst, a hírneves zeneszerzőt.

A tagválasztások következtében tovább nőtt a természettudósok száma, fokozatosan megteremtődtek a feltételek ahhoz, hogy a kor színvonalán álló magyar Akadémia jöjjön létre. Úgy tűnt, hogy 1946 őszére a Magyar Tudományos Akadémia szervezeti válsága megoldódott. Október 10-én az MTA igazgatótanácsa ülést tartott, amelyen a két csoport (az MTA és a Természettudományi Akadémia) vezetőin kívül megjelent a miniszterelnök, a miniszterelnök-helyettes, a vallás- és közoktatási miniszter, az újjáépítési és a pénzügyminiszter. A megbeszélésen a kormány az új szellemben induló Akadémia számára jelentős anyagi támogatást helyezett kilátásba.

A modernizálódás folytatása szempontjából lényeges volt az 1946. december 19-i rendkívüli tagválasztás. Ezen a tagválasztáson *Szent-Györgyi Albert* komoly ellenállással szembeszállva elérte, hogy a III. és IV. osztály kiegészítse rendes tagjainak számát, s így kiegyenlítsse az I. és II. osztállyal szemben fennálló komoly hátrányát. December 19-én az MTA csak rendes tagokat választott. A *Szent-Györgyi*-csoport nyomásának megfelelően az új tagok közé egyetlen társadalomtudós sem került be. Az MTA rendes tagjai valamennyien szakmai tudományos kvalitásaik alapján kerültek az Akadémiára, *Szent-Györgyi* és társai egyetlen középszerű kutatót sem juttattak be. A szakmai modernizációt célul tűző csoport a hangsúlyt a korszerű működési és kutatási feltételek megteremtésére helyezte.

1946. december 19. és 1949. november 28. között az MTA négy osztállyal működött. Az I. osztály volt a nyelv- és széptudományi osztály, két alosztállyal: a nyelvtudományival és a széptudományival. A

II. a bölcséleti, társadalmi és történeti tudományok osztálya volt, bölcséleti, társadalomtudományi és történettudományi alosztállyal. A III. a matematikai, fizikai, kémiai és műszaki tudományok osztálya volt, a IV. pedig a biológiai és orvosi tudományok osztálya.

Az emigránsok hazatérése és az új emigráció

A II. világháború előtti és utáni Magyarországon, csakúgy mint az egész világon, megnőtt a tudományos migráció jelentősége és lehetősége. A két világháború között rendkívül jelentős, általában zsidó származású magyar tudósok sora hagyta el több menetben Magyarországot, közöttük a fizikus *Gábor Dénes* (*Dennis Gabor*, 1900–1979), *Szilárd Leó* (*Leo Szilard* 1898–1964), *Teller Ede* (*Edward Teller* 1908–2003), *Wigner Jenő* (*Eugene Wigner* 1902–1995), a matematikus *Neumann János* (*John von Neumann* 1903–1957), az aviatikus *Kármán Tódor* (*Theodore von Kármán* 1881–1963), a kémikus *Hevesy György* (*George de Hevesy* 1885–1966), hogy csak a legismertebb neveket említsük, akik közül többen később Nobel-díjat is kaptak (Hevesy 1943, Wigner 1963, Gábor 1971).⁵ Ezek a tudósok a háború alatt már olyannyira betagozódtak a nemzetközi, főként az amerikai tudományosságba, hogy a háború sújtotta Magyarország szegényes és tudományosan elmaradt viszonyaiba történő beilleszkedésükre immár nem volt reális lehetőségük. Megemlítjük, hogy később közülük már csak néhányan, s csupán rövid látogatásokra tértek vissza Magyarországra, így, többször is, Kármán, Gábor, Wigner, később Teller.

Annál inkább hazatértek azok a tudósok, akik az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaságban való részvételük, vagy kommunista hitvallásuk miatt kényszerültek az ország elhagyására, s 1945 körül itt-hon keresték és részben találták is meg tudományos kibontakozásuk és elismerésük színterét, s lettek a Magyar Tudományos Akadémia tagjai. Közöttük már 1944-ben, a szovjet hadsereg tisztjeként hazaérkezett a Szovjetunióból a jogtudós és diplomáciatörténész *Bolgár Elek* (1883–1955), 1945-ben ugyanonnan érkezett haza a marxista filozófus *Lukács György* (1885–1971), akit nevelt fia, az atomfizikus *Járossy Lajos* (1912–1978) 1950-ben követett az írországi Dublinból, míg a vegyészmérnök *Korach Mór* (1888–1975) 1952-ben tért haza Olaszországból, a kormányzat hívására.

A magyar tudományos élet e kétségtelen szakmai gazdagodását és ideológiai átszíneződését ugyanakkor jelentősen korlátozta, hogy a kommunista rendszer kiépülése egy sor más kiváló tudóst ösztönzött – politikai és szakmai megfontolásból – az országból való távozásra.

⁵ A két világháború közötti kivándorlásról részletesen ld. FRANK 2012, 2015.

Az 1947-es év új helyzetet teremtett a Magyar Tudományos Akadémia számára. A változás okát elsősorban tudomány és politika viszonyában, a tudományos szabadság rovására bekövetkezett módosulásban kell keresni. 1947-től a Magyar Kommunista Párt a tényleges politikai hatalom birtokában gyökeresen módosította a tudósokhoz való viszonyát, tudománypolitikai koncepcióját, és lényegesen átalakította kultúrpolitikáját. A kulturális-tudományos élet „átszervezésébe” sokan már nem kívántak bekapcsolódni. A hatalom szolgálatába állított, a politikai legitimitációt segítő szellemi élet a régi akadémikusok számára idegen volt. Amikor úgy látta, hogy az általa képviselt értékek veszélybe kerültek, sőt személye sem volt teljes biztonságban, Szent-Györgyi Albert 1947-ben több társával, közöttük Bay Zoltánnal együtt elhagyta Magyarországot.

Igy tett az 1946-tól már eleve külföldön dolgozó akusztikus-fizikus *Békésy György* (*Georg von Békésy* 1899–1972, orvostudományi Nobel-díj 1961), a fizikus *Bay Zoltán*, a régész-ökortudós *Alföldi András* (*Andreas Alföldi*, 1895–1981) és a klasszika-filológus *Kerényi Károly* (*Karl Kerényi* 1897–1973) is.

Békésy emigrációja különösen jellemző mozzanata volt a korszak akadémiai és budapesti egyetemi életének, melyet híven tükröz eddig fel nem tárt levelezése. A családi levelezés pontosan mutatja, hogy ez a nagy tudós már 1945 végén meghívást kapott Stockholmba,⁶ és 1946 és 1948 között szabadságot kért a budapesti Egyetemtől, melynek professzora volt,⁷ hogy Svédországban folytathassa kutatásait. Csak nehezen, s nagyon nem szívesen hajlott azokra az otthonról érkezett családi tanácsokra, hogy szabadságának lejártakor ne térjen haza.⁸ *Hajnal István* (1892–1956) professzornak, a budapesti Egyetem bölcsészettudományi kara dékánjának, 1947. június 17-én írott levele jól mutatja, hogy tulajdonképpen szívesen maradt volna odahaza, de a kutatási lehetőségekkel elégedetlen volt. Véleménye egybe esett Szent-Györgyi Albertével, aki éppenúgy a természettudományos kutatások bőkezűbb támogatását várta és követelte az államtól. Békésy saját, eredetileg németül írott szavaival: *“Egyre inkább arra a meggyőződésre jutok,*

⁶ Ld. különösen Gunnar Holmgren (1875–1954) – Georg von Békésy, Stockholm, 8. Oktober 1945, 10. Februar 1946. Georg von Békésy Correspondence, Library of Congress (Washington, D.C., USA), Box 1, 1945–46. Ld. ehhez még BÉKÉSY 1974, 13.

⁷ Georg von Békésy Hajnal István dékán, 17. Juni 1947, Rybár István (1886–1971) professzor – Georg von Békésy, Georg von Békésy Correspondence, Box 1, 1947.

⁸ Ld. Békésy levelezését 1947–48-ban családjával, főként édesanyjával és sógorával, *Passuth Lászlóval* (1900–1979), a híres íróval, utóbb már Cambridge, Mass.-ből. Georg von Békésy Correspondence, Box 1, 1947–48.

hogy Magyarországon ugyanazt el lehetne érni, mint külföldön, ha csak a minisztérium egy kicsit jobban törődne a főiskolákkal és nem spórolnának a külföldi [szak]irodalmon. Fizikai kérdések tekintetében Magyarországon nagyon hátul vagyunk, és megfelelő pénzügyi támogatás nélkül aligha várhatunk javulást.”⁹ Ahogyan Békésy amerikai tartózkodásának kezdeti időszakában a budapesti Bölcsészkar akkori dékánjának, Zsirai Miklós (1892–1955) professzornak írta, erősen sajnálkozva gondolt Magyarország – szakmája szempontjából szinte kényszerű – elhagyására: *“Azt hiszem nagy hibát követtem el, amikor Budapestet akkor elhagytam. Ott kellett volna maradnom és tovább küzdenem és dolgoznom. Hogy ez nem így történt, arra két okom volt. Egyrészt az az érzésem volt, hogy megtettem a kötelességemet a nehéz időkben, melyeket átéltünk. Akkori asszisztenseim segítségével az intézet minden eszközét és apparátusát meg tudtam menteni. Csupán néhány veszett el. [...] Miután mindegyiket összeállítottuk, az intézet egészen kis sérülésekkel újra üzemképes lett és minden éppúgy folyt, mint korábban. Sokan nem látnak ebben érdemet és nincsenek megelégedve az embereimmel. De meg kell kérdenem, hogy mit csinálnának ma a régi eszközök megmentése nélkül.*

Másodszor minden meghívást elutasítottam a háború előtt és többet is az alatt, és eltoltam őket a háború utáni időkre. Már a háború előtt ígéretet tettem, hogy egy évre az Egyesült Államokba és Svédországba megyek. De minthogy a háború alatt a fizika további fejlődéséről alig tudtunk valamit is megtapasztalni, célszerűnek látszott most, a háború után ezeket a meghívásokat elfogadni. A végső lökést az a tény adta, hogy sok anyagot, amire nekem a kísérleteimhez feltétlenül szükségem volt, a háború alatt már nem lehetett elérni, valutáris kérdéseknél fogva, így az egyetlen útnak ezek beszerzésére az tűnt, hogy egy időt odakint dolgozzak és ezeket a dolgokat megvásároljam. A minisztériummal sajnos soha nem voltam különösen jó kapcsolatban, s így nem remélhettem, hogy bármit is megkapok rajtuk keresztül.”¹⁰

Békésyt, aki 1939-től volt az Akadémia levelező tagja, 1946-tól pedig rendes tagja, 1949-ben kizárták az Akadémiáról.

Rövid idő alatt tehát Magyarországon egyfajta „tudományos cse-rebomlás” zajlott le, amely gazdagította is, szegényítette is a Magyar Tudományos Akadémiát, illetőleg a magyar tudományos életet. Ennek a folyamatnak azonban nem a tudomány immanens fejlődése volt a motorja, hanem az ország és a tudományos élet szovjet minták szerint

⁹ (Georg von Békésy – Hajnal István, 17. Juni 1947, loc. cit.) Békésy ebben az emigráns korszakában mindenkivel németül levelezett. (Saját fordításom a német eredetiből. FT).

¹⁰ Georg von Békésy – Zsirai Miklós dékán, Cambridge [Mass.], 20. Januar 1949, Georg von Békésy Correspondence, Box 1, 1947–48.

véghez vitt, erőszakos politikai átalakítása: nyertesei a kommunisták vagy szimpatizánsaik lettek, ideológiai ellenfeleik viszont emigrációba kényszerültek.

A tudomány államosítása és az autonómiák vége

A politikai baloldalról érkező, egyre fokozódó nyomást jól mutatta, hogy a Magyar Dolgozók Pártja 1949-ben egyfajta „ellenakadémiát” próbált létrehozni, Magyar Tudományos Tanács néven. A Magyar Tudományos Akadémia szovjetizálása után azonban e tanács jelentősége fokozatos elhalt. Az MTA átalakításának keretében az 1949. évi XXVII. törvény szolgált, amelyet az új alkotmány parlamenti elfogadása tett teljessé, 1949. október 31-én. Az eredeti négy osztály helyett az Akadémia mostantól hat osztályban működött és az elméleti tudományok rovására megerősítették az alkalmazott tudományok szerepét. Az írókat és művészeket kizárták az Akadémiáról. Noha felvettek új tagokat is, a tagság lényegében megfeleződött. A változásokat gyakorlatilag minden esetben a politika motiválta. Az Akadémia hamarosan tudományos kutatóintézetek hálózatát hozta létre, amelyek az egyetemektől függetlenül működtek. Az 1949. évi törvény értelmében az Akadémia legfontosabb feladata azoknak a tudományos törekvéseknek a megvalósítása lett, amelyek megfeleltek a népgazdaság terveinek.

Az 1949. évi XXVII. törvény lezárta az Akadémia háború utáni átszervezésének hosszú folyamatát. A törvény bevezetésében megfogalmazta az Akadémia immár sztálinista átszervezésének okát, amikor megállapította: *„Országunk, népünk felemelkedése érdekében fel kell használjunk a haladás leghatásosabb eszközeit, ezért olyan központot kell létrehozunk, amely az elméleti és alkalmazott tudományok fejlesztésével, művelésük tervszerű megszervezésével képes az ország összes tudományos erőit a szocialista társadalom építésének szolgálatába állítani.”*¹¹ A törvény legfőbb célként a „tervszerű irányítást”, „az elmélet és a gyakorlat kapcsolatainak elmélyítését” helyezte kilátásba és az Akadémiára ruházta a Magyar Tudományos Tanács jogszabályait és kötelességeit. Szovjet mintára az Akadémia feladatává tették a tudományos utánpótlás nevelését, a tudományos könyv- és folyóirat-kiadást, a tudományos és műszaki egyesületek, társaságok irányítását is. Az egykor társadalmi egyesületként működő „tudós társaság” a magyar tudományos élet központja, működésének hajtóereje és felügyeleti szerve lett. Az Akadémia Titkári Hivatala a Tudományos Tanács titkárságából alakult meg.

¹¹ Idézi KÓNYA 1975.

Az átalakulás minden lelkesen hirdetett ígéretével szemben az alapjaiban átalakított Akadémia nagyon sokféle problémával találta szemben magát és nehezen járta útját. Még az 1975-ben, az Akadémia 150. évfordulójára kiadott történeti kötet is erősen önkritikus bírálattal illette az átalakult Akadémia első éveinek működését. Ezekben az években az Akadémia „jelentős erejét és idejét” a szervező munka „felleslegesen” kötötte le. „*A tapasztalatlanság mellett kezdettől fogva nehezítette az Akadémiára bízott feladatok hatékony megoldását az is, hogy nem alakultak ki azok a szervezeti és jogi feltételek, amelyek elősegíthették volna az Akadémia országos kutatásirányításban kijelölt funkciójának betöltését. Az e téren kifejtett erőfeszítések eredménytelensége, az ezzel együtt jelentkező türelmetlenség és az ennek hatására született olykor fél- vagy látszatszemélyes megoldások csak erősítették azt az irányításban jelentkező, időnként erősödő szemléletet, amely átszervezésekkel, bizottságok létrehozásával, vég nélküli értekezletekkel akarta a felmerült problémákat megoldani.*”¹²

Az Akadémia az 1950-es években, különösen 1956-ig folyamatosan küzdött a személyi kultusszal, a marxizmus-leninizmus-sztálinizmus ideológiai erőszaktevésével, a tudománypolitika szovjet példáinak utánzásából adódó, nemzetietlen és gyakorta egyszersmind szakszerűtlen irányítási és működési gyakorlattal. Az Akadémia 1956. évi és azutáni problémái már egy másik tanulmány tárgyát képezhetik.

Felhasznált irodalom

BÉKÉSY 1974 = BÉKÉSY, Georg von: Some Biophysical Experiments from Fifty Years Ago. *Annual Review of Physiology*, 36, 1974. 1–18.

FRANK 2012, 2015 = FRANK Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York (1919–1945)*. Gondolat, Budapest, 2012; 2. kiadás 2015.

KÓNYA 1975 = KÓNYA Sándor: Az Akadémia újjáalakulása és működése 1957-ig. In: PACH Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 361–392.

MOSS 1988/2004 = MOSS, Ralph W.: *Free Radical. Albert Szent-Györgyi and the Battle over Vitamin C* (New York, Paragon House, 1988), magyar fordítása MOSS, Ralph W.: *Szent-Györgyi Albert*. Ford. Bakács Tibor. Typotex, Budapest, 2004.

¹² KÓNYA Sándor: i. m. in PACH Zsigmond Pál (főszerk.), 1975.

N. SZABÓ 1993 = N. SZABÓ József: Szent-Györgyi Albert tudomány-szervező és kultúrpolitikai tevékenysége (1945–1946). *Tiszatáj*, 10, (1993), 75–83.

N. SZABÓ 2007 = N. SZABÓ József: Az MTA átalakítása és a természettudósok (1945–1946). *Kultúra és Közösség*, 1, (2007), 89–94.

N. SZABÓ 2017 = N. SZABÓ József: A természettudományi elit a fordulat éveiben (1946 ősze – 1948). *Magyar Tudomány* 178 (2017/6), 701–707.

PACH 1975 = PACH Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975.

SZENT-GYÖRGYI 1963 = SZENT-GYÖRGYI, Albert: Prefatory Chapter—Lost in the Twentieth Century. *Annual Review of Biochemistry*, 32, 1963.

TASINÉ CSÚCS 2015 = TASINÉ CSÚCS Ildikó: „Félek, hogy az uraknak rossz helyre esett a választásuk.” Jegyzetek a Magyar–Szovjet Művelődési Társaság Zilahy Lajos elnöksége alatti működéséhez. *Aetas* 30 (2015/2), 154–171.

TILKOVSKY 1975 = TILKOVSKY Lóránt: A Magyar Tudományos Akadémia a felszabadulás után 1945–1948. In PACH Zsigmond Pál (főszerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975. 347–360.

BÁRDONICSEK DOMINIKA

A GULÁG ŐREI, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A NŐI TÁBOROKRA 1934–1953¹

A Gulág női táborait nemcsak az ott raboskodó női kényszermunkások, hanem az ott dolgozó örök által is megismerhetjük. Mivel a női és egyes táborokban egyaránt voltak férfi és női örök, mindkét nem képviselőiről szó lesz, bár igyekszem minél több ponton kitérni a női örökre.

Röviden tekintsük át, hogy a tábori (és börtön-) őrség hol helyezkedett el a hierarchiában, a tábori részlegek között (ezt a Karlag² esetében a 2. ábra mutatja – lásd mellékletek), az őrsegen belül milyen hierarchia létezett, milyen munkálati csoportok működtek, illetve milyen Gulág-ügysztyályok segítették, ellenőrizték az örök munkáját.

A részlegek közül a terjedelmi keretek miatt csupán néhányra tértek ki. A *Foglyok regisztrációja és szétosztása ügysztyályának* a feladatai közé tartozott a nyilvántartások megszervezése a) büntetés, b) bűncselekmény, c) termelés jellege szerint. Emellett felelt a foglyok szétosztásáért, időben történő elszállításukért, valamint szükség esetén áthelyezésükért.³

Az *Egészségügyi részleg* felügyelte, hogy a kényszermunkásokat egészségügyi állapotuknak megfelelő munkakörbe osztják-e be.⁴ Az *Ellenőrző és átvilágító csoport* figyelemmel kísérte a párt- és kormányrendeletek teljesítését, illetve a fogva tartási rendet és a munkaező felhasználását.⁵

1945-ben felállították az úgynevezett *Szolgálati osztályt* – ez a Karlagnál a *Bűncselekmények és szökési kísérletek megakadályozásáért felelős csoport* nevet viseli –, melynek feladata volt a foglyok, kész épületek és speciális célú raktárak őrzése, szökések megakadályozása, megszökött foglyok felkutatásának és őrizetbe vételének megszervezése.⁶

¹ A tanulmány az *Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-3-I-PTE-702* kódszámú *Új Nemzeti Kiválóság Programjának szakmai támogatásával* készült.

² Karlag/KarLag a mai Kazahasztánban, Karaganda régió területén működött.

³ № 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА 1945, 315–316.

⁴ Emellett feladatai közé tartozott a rabok egészségének javítása, egészségügyi intézmények hálózatának vezetése, rabok orvosi ellátásának és a járványellenes intézkedések megszervezése, kezelések minőségének ellenőrzése. Biztosította a táborok, kolóniák gyógyszerekkel, műszerekkel, kötszerekkel, felszerelésekkel való ellátását, továbbá nyilvántartást vezetett a megbetegedésekről és elhalálozásokról. № 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА 1945, 316.

⁵ Ezen kívül ellenőrizte az egészségügyi ellátást és a kulturális, oktatási munkát.

⁶ № 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА 1945.

A láger hierarchiájának csúcsán álltak a parancsnokok – sok tábor-komplexum/láger esetében név szerint ismerjük őket, a továbbiakban említésre kerülő komplexumok/lágerek parancsnokainak felsorolását lásd a tanulmány végén – utánuk következtek a felügyelők, az őrök, a fogolykísérők és a foglárók. Ezen alkalmazottak nemcsak az orosz etnikumot képviselték, szép számmal akadtak köztük például ukránok is. Egy 1944-es jelentés szerint abban az évben 68%-ot tettek ki az oroszok, 12%-ot az ukránok és 20%-ot más nemzetiségűek.⁷

Az őrökön belül megkülönböztethetjük még a VOHR⁸ tagjait. Az ő feladatuk volt a lágerek határán való őrzésközpontozás, a rabok munkára való kísérése, a keletnek tartó rabszállító vonatok őrzése.

Központilag előírták, hogy a Gulágon őrszolgálatot teljesítőeknek milyen uniformist kell viselniük. A GPU⁹, majd NKVD¹⁰ lágerőreinek egyenruháját¹¹ az 1923. május 21-i 207-es GPU-rendelet szabályozta: nagykabát vörös gallérral és piros szegéllyel; kabát és sötétkék lovonadrág piros szegéllyel; sapka sötétkék pánttal és piros szegéllyel.¹²

Az őrök szállása munkájuk megfelelő elvégzése érdekében általában a rabok közelében volt. *Jekatyerina Olickaja* Gulág-túlélő így írja körül a tábor: „*Fa cölöpkerítés, néhány sor szögesdrót, a sarkokban tornyok, bennük őrökkel. Egy nagy fakapu, a kapunál pedig őrszoba. A nyitott kapukon át egy nagy udvart láttunk; a távolban lévő udvaron női rabok tolongtak és minket bámultak. Az udvar mindkét oldalán, mint egy utca mentén, alacsony fa barakkok álltak.*”¹³ A

⁷ № 71 ДОКЛАД НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. 1944, 286.

⁸ *Vojenizirovannaja ohrana*, azaz félkatonai őrség

⁹ *Goszudarsztvennoje Polityicseszkoje Upravlenyje*, azaz Állami Politikai Csoportfőnökség. A Cseka feloszlatása után létrejött állambiztonsági feladatokat ellátó titkosrendőrség. 1934-ben OGPU-ként beolvadt az NKVD-be.

¹⁰ *Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Gyel*, azaz Belügyi Népbiztoság. Komoly szerepet töltött be Sztálin etnikai tisztogatásaiban és népirtó terveinek megvalósításában. Nevét 1946-ban MVD-re változtatták meg (MVD = *Minisztjerstvo Vnutrennyih Gyel*, azaz Belügyminisztérium).

¹¹ A Gulág alkalmazottainak egyenruhája és rangjelzése eltérő volt a rendőrségétől, illetve a katonaságétól.

¹² (CHISTYAKOV 2014, 2.) Ivan Csisztyakov BAMlagon teljesített szolgálatot. BAMlag másként *Iszpravityelno-trudovije lagerja po sztrojtelstvju Bajkalo-amurszkoj magsztrali NKVD SzSzsZR*. A Bajkál-Amúr Vasútvonal építésére létesített javítómunkatábor 1932 és 1938 között működött. A transzszibériai vasútvonallal együtt haladó vállalkozás volt. 1935 elején 150.000-en robotoltak itt, 1938-ban pedig már 200.000-en.

¹³ (ОЛИЦКАЯ 1971, 236.) Olickáját (1899–1974) első ízben 1924-ben ítélték el, mert kapcsolatot épített ki az SZR Párttal (*szocialnije revoljucionyeri*). Fivérével együtt Lubjankába, majd Szolovkíra került (SZLON-hoz = *Szoloveckije Lageri Oszobovo Naznacsenyija*. Különleges Rendeltetésű Északi Lágerekhez tartozó tábor. Az 1923-ban létrejött SZLON alatt a fehér-tengeri Szolovki-szigeteken lévő lágereket értjük. Arhangelszki régió). Ezután száműzték, majd a 30-as években többször is letartóztatták. 1937 és

vahtánál, azaz őrsozobánál az örök feladata volt ellenőrizni a lágérbe belépő és az onnan kilépő személyeket, köztük a szállítmányokat kíséző öröket. Az idézetben említett ellenőrző kapukból akár hármötöt is felállítottak a nagyobb lágereknel. *Dancig Szergejevics Baldajev*¹⁴ szerint minden 3000 rabra jutott egy kapu.¹⁵ A kerítésen kívül felállítottak őrtornyokat annak érdekében, hogy az örök rálássonak a rabokra és hogy minél nagyobb területet láthassanak be. A kerítésnél sok esetben tartottak kutyákat, melyeket általában a szokni próbáló rabok elijesztésére vagy megállítására képeztek ki.¹⁶

A zónán belül helyezkedtek el a rabok barakkjai, az öröké és a lágérparancsnokoké pedig a tábor főkapuján kívül.¹⁷ Am Baldajev a vele készített interjúban arról számol be, hogy egyes lágerekben az örök külön településen laktak. Ezeket például „szemetek kunyhóinak” nevezték a rabok.¹⁸

Az örök elsősorban három csoportból kerültek ki: Vörös Hadsereg, Gulág rabjai, NKVD. Társadalmi státuszukat és iskolázottságukat vizsgálva azt láthatjuk, hogy voltak köztük olyanok, akik a Gulágon betöltött pozíciójuk előtt rabként sínyleltek egy börtönben vagy egy

1942 között a kolimai Elgenben volt (az ott raboskodó nőket a gyermekotthonban foglalkoztatták). Bővebben: ОЛИЦКАЯ (1899–1974) <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=1322> (Letöltés: 2021. 05. 22.)

¹⁴ Burját-mongol családból származott. 1942-ben az irkutszki képzőművészeti főiskolán tanult, majd 1943 januárjától a hadseregben szolgált. Leszerelését követően egészen 1981-ig a belügyben dolgozott. Volt börtönőr és a leningrádi bünyügyi nyomozóosztály őrnagya is. KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 15–17.

¹⁵ KOVÁCS – SZTRÉS 1989, 41.

¹⁶ A kutyák emellett a kényszermunkásokat kísérték a munkavégzés helyére. A táborokban egyébként nemcsak a rabokról, hanem még az örökutyákról is vezettek egyfajta nyilvántartást, ahol felírták az adott kutya születési dátumát, megszólítását, gazdájának nevét.

¹⁷ A lágerek általában az alábbi épületekből álltak: 1. adminisztrációs épület, 2. ebédlő és tantermek, 3. rokkantak részlege, 4. büntető elkülönítő, 5. hullaház, 6. kórház és konyha, 7. gyógyszerház, posta, cenzori hivatal, 8. kisbolt, 9. átjáró a zónába, 10. KPP (*Kontrolno propuszknoj punkt*, Ellenőrző pont), vízleeresztő, udvar központja, 11. fűtőanyag raktára., 12. villamos alállomás, 13. szakemberek épülete, 14. ipari zóna, 15. tér a raboknak (itt zajlottak a létszámmellenőrzések), 16. WC (ez általában egy földbe vájt gödör volt), 17. munkások barakkja (OLP (*Otgyelnij lagpunkt*, Különálló lagpunkt/kisebb tábori egység), ITL (*Ispravityelno-trudovoj lager*, azaz Javítómunkatábor)), 18. tisztibarakk, 19. örök barakkjai, 20. őrség garázsa (MVD), 21. örökutyák tenyésztelepe, 22. rabok lakózonája, 23. külső KPP, 24. könyvtár, 25. Közrendészeti Osztály, 26. őrtorony, 27. jégkamra, 28. zöldségraktár, 29. élelmszerraktár, 30. rabok ebédlője, 31. klub, 32. sportpálya, 33. szabó- és cipésműhely, 34. szivattyútelep, 35. kazánház, mosókonyha, 36. kovács- és lakatosműhely, 37. garázs, 38. asztalosműhely, 39. ruharaktár, 40. fürdő, 41. melegház, 42. tűzoltórészleg, 43. istálló és gazdasági bejáró, 44. disznóól, 45. lótér, 46. rabok temetője (a holttesteket tömegsírokba helyezték), 47. bejárat a táborba, 48. őrzési ösvény.

¹⁸ KOVÁCS – SZTRÉS 1991, 41.

táborban. Galina Ivanova történész szerint 1938-ban Belbaltlagban¹⁹ az ügyintézők több, mint fele, a fegyveres öröknek pedig körülbelül majdnem fele olyan volt, aki jelenleg vagy a múltban rab volt.²⁰

Emellett voltak paraszti származásúak és alacsony iskolázottságúak is. Utóbbit bizonyítja, hogy sokuk épphogy kijárta az elemi vagy a középiskolát. Voltak azonban olyanok is, akik az elemi iskolának mindössze első két évét végezték el. Arányuk 1946-ban 92,6% volt.²¹ A sztálini időszakban egyébként az alsófokú végzettséggel rendelkezők aránya nem csökkent 70% alá, a felsőfokú tanulmányokat végzettek, vagy azt be nem fejezők aránya pedig nem haladta meg a pár százalékot.²² Egy 1944-es jelentés szerint utóbbiak aránya mindössze 4% volt.²³

Izrael Pliner²⁴, a Gulág egykori főnöke 1937-ben arról panaszkodott, hogy „más részlegek söpredékét kapjuk meg; azon az alapon küldenek hozzánk embereket, hogy a 'tiétek lehet, ami nekünk nem kell'. A társaság krémjét a menthetetlen részegesek jelentik; ha valaki egyszer ivásra adja a fejét, a Gulághoz helyezik (...) Az NKVD-apparátus szemében, ha valaki kihágást követ el, az a legnagyobb büntetés, hogy az illetőt lágerbe küldik dolgozni.”²⁵ 1939-ben egy Gulág-alkalmazott pedig úgy írta le az öröket, mint „negyedosztályú emberek, a legalja népség”.²⁶

¹⁹ Belomoro-Baltyijszkij ITL (Belomorszko-Baltyijszkij ITL, Belbaltlag, BBL), azaz Fehér-tenger-Balti-tenger csatornát működtető láger.

²⁰ APPLEBAUM I. 2005, 482.

²¹ ИВАНОВА 2006, 288.

²² Galina Mihajlovna Ivanova szerint az alsófokú végzettséggel rendelkezők aránya még 1954-ben is 70,8% volt, a felsőfokú tanulmányokat végzettek, vagy azt be nem fejezők aránya pedig csupán 0,2% volt. (ИВАНОВА 2006, 288.) A képzettebb örök között megemlíthetjük Ivan Ivanovics Dolgihot, aki őriskolát végzett. Dolgih 1896-ban született Barnaulban egy kereskedő család tagjaként. Az első világháborúban szolgált, ahol Szent György kereszttel tüntették ki. 1926-tól a barnauli Javítómunka Otthon vezetője, majd 1938-1939-ben Sziblagon (Szibirszkije lagerja, azaz Szibériai táborok. A Délnyugat-Szibériában fekvő lágerkomplexum 1929 és 1960 között működött), 1939-1941 között Kraszlagon (Krasznojarszkij ITL, Krasznojarszk vidéki táborok; 1938-1960) parancsnokhelyettes. 1941 és 1950 között Vjatlagon (Vjatszkij ITL, K-231-es tábor Kirov közelében, amely 1938-tól 1960-ig működött) volt parancsnok. БИОГРАФИЧЕСКИЕ СПРАВКИ <http://istmat.info/node/48959> (Letöltés: 2018. 05. 20.); ДОЛГИХ ИВАН ИВАНОВИЧ. <http://bsk.nios.ru/enciklopediya/dolgih-ivan-ivanovich> (Letöltés: 2018. 05. 20.)

²³ № 71 ДОКЛАД НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. 1944, 286.

²⁴ Izrail I. Plinert (1896–1939) 1938-ban letartóztatták terrorista szervezetben való részvétel vádjával. 1939 februárjában lelőtték. ПЛИНЕР [https://ru.open-list.wiki/%D0%9F%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%80_%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_\(1896\)](https://ru.open-list.wiki/%D0%9F%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%80_%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_(1896)) (Letöltés: 2021. 09. 27.)

²⁵ APPLEBAUM I. 2005, 485–486.

²⁶ APPLEBAUM I. 2005, 486.

Anne Applebaum szerint az úgynevezett VOHR tagjai voltak a legiskolázatlanabbak. Jelentések szerint sokuk állítólag nem tudta a Politikai Bizottság és a párt vezetőinek nevét, egy női őr pedig elvileg rosszul használta puskáját, melynek egyébként ronggyal volt betömve a csöve.²⁷

Egyébként amilyen hirtelen őrré válhatott valaki, ugyanolyan gyorsan kerülhetett (vissza) rab státuszba, ugyanis az őrok gyakran feljelentették egymást. A vádak között szerepelt a légerek hiányossága, a rossz munka- és életkörülmények. *Marina Kuzmina* szerint a fegyveres öröket és ügyintézőket gyakorta tartóztatták le dezertálás, alkoholizálás, lopás, fegyverük elvesztése, vagy a rabokkal szemben alkalmazott rossz bánásmód miatt.²⁸ *Galina Ivanova* szerint 1940-ben a tábori ellenőrzések eredményei azt mutatják, hogy az alkalmazottak közül 1515 főt bocsátottak el sikkasztás miatt, 3547 fővel szemben indítottak fegyelmi eljárást, 2424 főt helyeztek nyomozás alá, és 196 főt ítélték el bíróságon.²⁹ Emellett egy jelentés szerint 1947-ben az esetek 47%-ában fordult elő erkölcstelen magatartás, 9,9%-ában távolmaradás, 7,4%-ában ittasság, 5,8%-ában fegyverekkel szembeni hanyagság.³⁰

A Gulág-Igazgatóság általában munkaerőhiánnyal küszködött az öröket illetően, hiszen az örként való szolgálat nem számított vonzó munkakörnek. Egyrészt azért, mert az őrok sem rendelkeztek mindig megfelelő életkörülményekkel,³¹ fizetéssel, cipővel vagy tiszta barakkal, másrészt közöttük is megjelent időnként a skorbut és pellagra³². *Galina Ivanova* szerint 1947-ben a táborok fegyveres őrségében 157.000-en szolgáltak, és még vagy 40.000 főre lett volna szükség.³³ Egy jelentés szerint azonban 174.288 főt tett ki a félkatonai őrség,

²⁷ APPLEBAUM I. 2005, 487–488.

²⁸ APPLEBAUM I. 2005, 483.

²⁹ ИВАНОВА 2006, 191.

³⁰ № 74 АКТ ПРИЕМА. 1947.

³¹ Gyakorta megesett, hogy számukra sem adódott lehetőség a fürdőre. Az egyik őr így emlékszik vissza (1935. október 23.): „*Ma nem mosakodtam: nincs víz. Holnap? Valószínűleg még mindig nem lesz. Csak a fürdőben való párolgásról tudok álmodni. A fürdőház boldoggá tesz téged. A fürdő a mennyország.*” CHISTYAKOV 2014, 4.

³² A pellagrát a B3-vitamin hiánya, a kukoricára épülő, egyoldalú táplálkozás okozza. A tünetei között megemlíthetjük a fényérzékeny, durvává, sérülékennyé váló bőrt, a hasmenést és az esetleges idegrendszeri problémákat.

³³ APPLEBAUM I. 2005, 488.

melyből 6800 fő tiszt, 22.000 fő pedig őrmester volt.³⁴ *Lavrentyij Berija*³⁵ egyik beszámolója szerint 1949-ben 17.272 tiszt, 74.036 őrmester és közlegény, 57.363 civil szolgált a Gulág őrállományában.³⁶ A táborok és kolóniák őrsége tagjainak toborzásáért egyébként a Gulág-Igazgatóság Toborzó részlege felelt, melynek további feladatai közé tartozott a beszerzendő fegyverekről és lőszererekről, illetve az UITLK/OITK³⁷ táborok őrei becsült létszámáról való lista vezetése.³⁸

A pártértekezleteken a Gulág-tisztek gyakran tettek panaszt státuszuk alsóbbrendűsége miatt. „*A Gulágot olyan igazgatóságnak tekintik, amelytől mindent lehet követelni, és semmit nem kell adni viszonzásul – zúgolódtott egy tiszt. – Ez a túlzottan szerény gondolkodásmód – miszerint mi rosszabbak vagyunk mindenki másnál – helytelen, és egyenlőtlenségekhez vezet a fizetések, az elszállásolás és hasonlóké terén.*”³⁹

Hogy a Gulág-alkalmazottak szemével nézve mennyire nem bizonyult vonzó és könnyű állásnak az „őr poszt”, jól demonstrálja *Olga Vasziljevna*⁴⁰, a Gulág útépítő részlege táborfelügyelőjének beszámolója: „*(...) Nemcsak a rabok voltak tetvesek, de a főnökök is. (...) Nem tréfádolog, ha az ember rabok százaiért, ezreiért felel, voltak ott visszaesők és gyilkosok, olyanok, akiket súlyos bűncselekményekért ítélték el, akiktől kitellett bármi. Ez azt jelentette, hogy az embernek állandóan résen kell lennie. (...) Az építkezés vezetője egyúttal a tábor vezetője is volt, és idejének legalább hatvan százalékát nem az építési munkálatokra fordította, nem mérnöki döntéseket hozott, nem építészeti problémákat oldott meg, hanem a táborral foglalkozott. Valaki beteg volt, esetleg járvány tört ki, vagy baleset történt, ami azzal járt, hogy kórházba kellett vinni az illetőt, valakinek szüksége volt kocsi-ra, vagy egy lóra meg szekérre.*”⁴¹ Vasziljevna szót ejtett arról is, hogy a Gulág-

³⁴ № 74 АКТ ПРИЕМА. 1947.

³⁵ Berija (1899–1953) a Cseka vezetője volt Grúziában (1921–1931), majd 1938-ig a Grúz Kommunista Párt első titkára. 1938 és 1946 között belügy- és állambiztonsági népbiztosi, 1953-ban belügyi és állambiztonsági miniszteri, 1938-tól a szovjet politikai rendőrség, az NKVD főnöki posztját töltötte be. A sztálini koncepciók perék egyik legfőbb felelőse, 1945-től a Szovjetunió marsallja, 1946-tól 1953-ig miniszterelnök-helyettes volt. Sztálin halála után a Hruscov-féle új vezetés koholt vádak alapján letartóztatta és 1953 decemberében kivégeztette.

³⁶ № 76 ДОКЛАД МВД СССР. 1949.

³⁷ UITLK: *Upravlenyje ispravityel'no-trudovimi lagerjami, kolonyijami*, azaz Javító-munkatáborok és kolóniák igazgatósága

OITK: *Otgyel ispravityel'no-trudovih kolonyij*, Javító munkakolóniák osztálya

³⁸ № 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА 1945.

³⁹ APPLEBAUM I. 2005, 484–485.

⁴⁰ Az idézetben szereplő információkon kívül más adatokat egyelőre nem tudok közölni Vasziljeváról.

⁴¹ APPLEBAUM I. 2005, 490–491.

alkalmazottak sem ettek annyit, amennyi kielégítő lett volna. Családjukkal is csak hetente (Vasziljevna vasárnaponként) találkozhattak.

Ivan Csisztyakov szerint egy ör havi 300 rubelt,⁴² *Käthe Friedrich*⁴³ szerint egy felügyelő pedig 400 rubelt keresett, ami igencsak kevés volt ahhoz, hogy fenn tudják tartani magukat. Éppen ezért rászorultak házastársuk keresetére. A munkakör kevésbé vonzó volta miatt ritkán fordult elő, hogy valaki sokáig töltötte volna be posztját a „Szigetvilágban”.⁴⁴

Mindazonáltal akadtak olyanok is az örök között, akiknek előrelépést jelentett a Gulág egy lágerében betöltött poszt. Az egyik rab, *Szuszanna Pecuro*⁴⁵ például elmondta, hogy ismert olyan női ört, aki azért jelentkezett a munkára, hogy kiszabaduljon a kolhozban uralkodó szegénységből.⁴⁶ Egy másik ör, Marija Ivanova⁴⁷ pedig abban a reményben jelentkezett örnek 1948-ban, hogy majd nem kell kollektív gazdaságban élnie és talál magának férjet.⁴⁸

Mindenesetre a Gulág-Igazgatóság mindvégig törekedett arra, hogy vonzóvá tegye munkaköreit, így mindenféle kedvezménnyel kecsgettette az embereket. A vezetők számára havonta ingyenes ételmisszercesomagokat juttatott, illetve lehetőséget biztosított sportolásra és kulturális kikapcsolódásra.⁴⁹ Az önkéntesek számára hosszabb szabadságot ígért, valamennyi alkalmazott műveltségének emelése érdekében pedig iskolákat alapított. A harkovi iskolában az örök párt- és NKVD-történetet, büntetőjogot, táborszervezést, könyvelést és katonai ismereteket tanultak. Emellett az 1945-ben felállított *harci kiképző osztály* tanfolyamokat szervezett számukra, kidolgozta az örök és felügyelők harci kiképzési, és a szolgálati kutyák tenyésztőinek oktatási programját.⁵⁰ Az Igazgatóság a

⁴² CHISTYAKOV 2014, 105.

⁴³ Käthe Friedrich (1916–2006) 1948 és 1955 között raboskodott a Gulágon.

⁴⁴ A „Szigetvilág” kifejezés Alexander Szolzsenyicintől származik, aki ezzel utalt arra, hogy a Gulág milyen hatalmas területet foglalt magába, és szétszórta mennyi és mennyi tábort ölelt fel. „*Ennek a babonás Szigetvilágnak ezer meg ezer szigete hatalmas területen van szétszórva, úgyszólván a Bering-szorostól a Boszporuszig.*” SZOLZSE- NYICIN I. 1989, 429.

⁴⁵ Pecuro (1933–2014) 18 éves volt, amikor letartóztatták ellenforradalmár tevékenység vádjával. Rabságának éve alatt többek között megjárta a moszkvai börtönöket, valamint a mordóviai Dubravlagot (Dubravnyij ITL tábor). 1956-ban szabadult. Bővebben: ПЕЧУРО <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=1453> (Letöltés: 2021. 05. 24.)

⁴⁶ APPLEBAUM I. 2005, 493.

⁴⁷ Ivanováról bővebb információval még nem tudok szolgálni.

⁴⁸ APPLEBAUM I. 2005, 493–494.

⁴⁹ APPLEBAUM I. 2005, 447.

⁵⁰ № 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА 1945.

táborokat a központtól való elhelyezkedésük és helyi adottságaik szerint rangsorolta. A távolabbra eső lágerek őreinek a többiekéhez képest magasabb fizetést garantált. Emellett, akik készek voltak a távoli Kolimán szolgálatot teljesíteni, azok elérhették, hogy gyermekeiket „munkásszarmazásának” minősítsék. A gyermekek számára ezáltal nagyobb esély adatott meg a felsőoktatási intézményekbe való bejutásra.⁵¹

A Gulág-Igazgatásának azonban a kedvezmények ellenére sem sikerült kellő számú alkalmazottra szert tennie – legyen az bármilyen poszt –, így arra kényszerült, hogy egyszerűen odahelyezzen embereket, ahova kell.⁵² A II. világháború tovább rontott a helyzeten. Számítalan férfi rabot és őrt irányítottak át a frontra. 1941–1944 között összesen 117.000 őrt.⁵³ Az őrállomány összetétele ellenben nemcsak így változott meg. Míg korábban a VOHR tagjai körében zömmel (86%) 20 és 40 év közöttiek voltak, addig 1944 augusztusában már csak 38% tartozott ehhez a korosztályhoz.⁵⁴ A Gulág-Igazgatásának ezért meg kellett növelnie az örök számát, de mégis hogyan tudta biztosítani az utánpótlást? Emberszűkében arra kényszerült, hogy a rabok közül emelje ki az „alkalmasabbakat”. Így a frontra küldött örök helyét sikkasztók és idősebb köztörvényesek foglalták el. Emellett öröket toboroztak a hadirokkantak és a nők körében. 1944-ben a Gulágon szolgálatot teljesítő nők aránya 31% volt.⁵⁵ Az újonnan toborzott/kiemelt örök kiképzésére 1943–1944-ben speciális iskolákat alapítottak.⁵⁶

Az előbb említett változások hatására jelentősen megnőtt a szökecsék száma – elsősorban a férfiak körében –, és nehézkessé vált a kitűzött gazdasági célok elérése. Lavrentyij Berija 1943-ban a helyzet javítását segítő tisztí rangok adományozásával igyekezett presztízst teremteni a Gulág-alkalmazottaknak.⁵⁷ Ezáltal nagyobb ügybuzgalomra tudta serkenteni az öröket. Emellett próbálta megnyerőbbé tenni

⁵¹ APPLEBAUM I. 2005, 493.

⁵² Egy ápolónőt például egy egészségügyi iskolából irányítottak át a Krasznajarszk-26. nevű táborba (Zseleznogorszk, Krasznajarszki régió), ahol a rabok építkezéssel foglalkoztak. „Meglepődtünk, meg voltunk ijedve, de amikor kezdtük kismerni a helyet, úgy találtuk, hogy »ott« az emberek ugyanolyanok és az egészségügyi munka ugyanaz, mint amire tanulmányaink alapján számítottunk.” APPLEBAUM I. 2005, 448.

⁵³ Köztük 93.500 főt (69%) 1941–1942-ben, a 135.000 fős VOHR tagjai közül. № 71 ДОКЛАД НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. 1944, 297.

⁵⁴ № 71 ДОКЛАД НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. 1944, 297.

⁵⁵ № 71 ДОКЛАД НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. 1944, 286.

⁵⁶ № 71 ДОКЛАД НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. 1944, 286.

⁵⁷ Az alacsonyabb beosztású parancsnokok például az NKVD különleges szolgálatának tisztjei minősítést, a lágerparancsnokság tagjai és a fegyveres őrség vezetői pedig állambiztonsági besorolást kaptak. № 71 ДОКЛАД НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. 1944, 297.

az őrszolgálatot, mint olyat, annak érdekében, hogy önként jelentkezőket nyerhessen meg. Ezen kívül a szökések számát csökkentendő 1945-ben létrehozták a már korábban említett Szolgálati ügyosztályt.

A háborút követően is változás következett be az őrállomány összetételében. Galina Ivanova szerint a háború idején deportált, vagy elmenekült civilek közül sokakat helyeztek a lágerőrség soraiba. 1946. január 1-jei adatok szerint 31.000 hazatelepült katonát irányítottak át a Gulág alakulataihoz, elsősorban a táborok őrszemélyzetébe, így egyes táborokban a tábori őrség körülbelül 80%-át ők tették ki.⁵⁸ Mivel sokak szemében pozícióvesztést és egyfajta megaláztatást jelentett az őr poszt, el akarták hagyni a táborok területét. Ám ezt nem teheték meg egykönnyen, hiszen sokukat megfosztották az irataiktól, köztük az útlevéltől, tartózkodási engedélytől, katonai igazolványtól, ezek hiányában pedig nem hagyhatták el a lágerek területét.⁵⁹ Sokan ezért le szerelésüket kérelmezték. Amikor haszталannak bizonyult a vezetéshez benyújtott kérelem és/vagy panasztétel, sok őr öngyilkossággal fenyegetőzött. Egyes kutatók szerint köztük szép számmal voltak olyanok, akik be is váltották fenyegetőzésüket. Egyes adatok szerint évente 3-400 őr kísérelte meg az öngyilkosságot.⁶⁰

Ami pedig az örök táborbéli szerepét illeti, alapvetően meghatározó volt a női – és férfi – rabok életére vonatkozóan. Igencsak sok múlott rajtuk abból a szempontból, hogy egy nő életben marad-e, milyen nehézségű munkát végez, megkapja-e a kiszabott ételmennyiséget és hogy milyen mértékben részesül megaláztatásban nap mint nap. A visszaemlékezések alapján azt láthatjuk, hogy az örök személyisége meglehetősen eltérő volt. Egyesek szerint voltak köztük „beteges szadisták”⁶¹ – ezt megerősíti Baldajev, Gulág-folklorkutató által készített számtalan megjegyzés is, melyek a *Drawings – from the – Gulag* című gyűjteményben olvashatóak⁶² –, és jóravalók is. Mások szerint személyiségük idővel megváltozott. Eleinte „vadállatokként” viselkedtek a

⁵⁸ APPLEBAUM I. 2005, 494–495.

⁵⁹ APPLEBAUM I. 2005, 495.

⁶⁰ GERE BEN 2000, 80.

⁶¹ (APPLEBAUM I. 2005, 504. Applebaum interjúja Anna Ahmatovával) Anna Andrejevna Gorenko, írói álnevéen Anna Ahmatova (1889–1966). Oroszországban az egyik legnagyobb orosz költőnként tartják számon. AKHMATOVA <https://www.britannica.com/biography/Anna-Akhmatova> (Letöltés: 2021. 09. 20.)

⁶² Csak néhány példát említve, Baldajev körülbelül 3-4 oldalon keresztül ismerteti az örök és rabok szadista szexuális – közöszülés és nemi erőszak alatt és után alkalmazott – „játékait”, melyek közül nemegyszer már-már kínzással ért fel. Emellett a folklorkutató leírja – sőt, még rajzon is szemlélteti –, hogy az örök gyakorta tartottak – a nap bármelyik szakában – a nők barakkjaikban „ellenőrzéseket”. Mindezt megerősíti több Gulágtúlélő - Olga Adamova-Szljozberg – visszaemlékezése is. A felsorakoztatott érvek kö-

propaganda hatására, majd az idő előrehaladtával megértővé váltak.⁶³ *Marija Szandrackaja* szerint az egyik lágerparancsnok nagy figyelmet fordított az anyákra. Ügyelt arra, hogy a tábori óvodák megfelelően működjenek, a szoptatós anyák megkapják előírt napi fejadagjukat, illetve ne dolgoztassák túl őket.⁶⁴ Mindenesetre Anne Applebaum szerint bár nem kötelezték az öröket arra, hogy könyörtelenül vagy emberségesen bánjanak a rabokkal, igyekeztek gyűlöletet szítani bennük az elítéltek iránt. Ám a vjatlagi és dmitlagi⁶⁵ archívumban található jelentések alapján úgy véli, hogy a túlzott kegyetlenségeket helytelepítette a Gulág-Igazgatóság, és büntetéssel sújtotta azokat, akik megerőszakolták a nőket, ellopták a rabok holmiját, vagy a vallatások során kínozták a fogvatartottakat.⁶⁶ Ezt megerősíti több rendelet is, melyek kimondták, hogy a büntetés célja nem irányulhat a rabok megkínzására és emberi méltóságuktól való megfosztására.⁶⁷ Ennek elle-

zött általában a drog, kés, alkohol, pornográf anyag utáni kutatás szerepelt. Ám Baldajev szerint a valódi indok, cél az volt, hogy pőrre vetköztethessék, orvosi vizsgálatok alá vethessék őket, így növelve szégyenérzetüket. Természetesen, ha ezek közül bármit is találtak, azt nyomban elkobozták. Mindeközben a nőket meztelenre vetköztették, egymás mellett felsorakoztatták, majd egy orvos egymás után testüreg motozást hajtott végre rajtuk. Csupán annyi enyhített az abszurd, megalázó helyzeten, hogy a vizsgálatot nő végezte, és bár az örök, rabtársak is jelen voltak, mégsem feléjük volt fordítva a motozás alanya. BALDAEV 2010, 87.

Olga Adamova-Szljozberget (1902–1991) 1936 tavaszán tartóztatták le terrorcselekmény vádjával. A tíz év alatt raboskodott többek között a fehér-tengeri Szolovki-szigeteken, Kazahsztánban és az Északkelet-Szibériai Kolimán. Bővebben: АДАМОВА-СЛЮЗБЕРГ 1993.

⁶³ (APPLEBAUM I. 2005, 504. Applebaum interjúja Argiszckajával) Irena I. Argiszckaját (1932–2006) 1951 januárjában tartóztatták le. A vád szerint „(...) *tagja volt egy zsidó szovjetellenes terrorista ifjúsági szervezetnek, amelynek célja a szovjet rendszer megdöntése volt, új tagokat toborzott, osztotta a csoport tagjainak terrorista szándékait, szovjetellenes agitációt folytatott* (...)” 25 év kényszermunkára, 5 év jogvesztésre és vagyonelkobzásra ítélték. АРГИНСКАЯ [https://ru.open-list.wiki/%D0%90%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%98%D1%80%D1%8D%D0%BD%D0%B0_%D0%98%D0%B%D1%8C%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_\(1932\)_\(Letöltés: 2021. 09. 27.\)](https://ru.open-list.wiki/%D0%90%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%98%D1%80%D1%8D%D0%BD%D0%B0_%D0%98%D0%B%D1%8C%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_(1932)_(Letöltés: 2021. 09. 27.))

⁶⁴ (САНДРАЦКАЯ 1964, 51.) *Marija K. Szandrackaját* (1898–1985) 1937-ben tartóztatták le, mint hazaáruló hozzátartozóját. 8 évre ítélték el, és a sziblagi Tomszkba került. САНДРАЦКАЯ 1964.

⁶⁵ Dmitrovszkij ИТЛ. A Moszkvai területhez tartozó tábor 1932–1938 között működött. A kényszermunkások a Balti–fehér-tengeri, majd 1933 után a Moszkva-Volga csatornánál dolgoztak.

⁶⁶ APPLEBAUM I. 2005, 508., 510.

⁶⁷ (№ 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА 1945, 312–313.; № 77 СПРАВКА ОБ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИТЛИ И ГУЛАГА ОГПУ — НКВД — МВД СССР 1950, 352.) Egyébként mindezeket már korábban is tiltották, lásd: № 9

nére David Trilling és Joanna Lillis *The Forgotten Women of the Gulag* című kiállítása révén megtudjuk, hogy 1938 és 1953 között 1507, örök általi nemi erőszak útján fogant gyermek jött a világra.⁶⁸

Az örök gyakran kínáltak fel kedvezményeket a nőknek a testükért cserébe. Felajánlották nekik, hogy könnyebb munkára vezénylik őket, vagy nagyobb fejadagot kapnak, ha áruba bocsájtják testüket. Előfordult olyan is, hogy amikor egy örnek szimpatikus lett egy nő, nehéz fizikai munkára osztotta be, majd idővel kedvezményekkel kecsgettette őt. Mind a két módszer gyakran bevált. Számptalan nő fogadott el vagy keresett effajta kiútkeresési módot, ilyenkor vagy állandó kapcsolatot létesítettek egy örrrel – vagy előkelő státuszban lévő köztörvényes (*urka/urkász*) rabbal –, vagy alkalmi légyottokra⁶⁹ kényszerültek.⁷⁰ Ugyanakkor nem minden nő volt hajlandó prostituáldni a könnyebb életmóddért.⁷¹

Láthattuk, hogy számptalan ör számára jelentős előrelépést, presztízst, művelődési lehetőséget jelentett a Gulágon betöltött munkakör. Többen nemtől függetlenül kihasználták, hogy „élet-halál” urai, és kegyetlen büntetésekkel sújtották a kényszermunkásokat, elősegítve azok degradálását, „bábbá” formálását. Sokuk viszont teljesen motiválatlan volt, és komoly büntetésnek élte meg az örré való kinevezést. Mindezt jól szemlélteti Ivan Csisztyakov ör visszaemlékezése: „(...) *a szívem remeg a fájdalomtól. Ez olyan rossz helyzet. (...) Lehet, hogy nincs más lehetőségem, minthogy elvegyem a saját életemet. Elítélik, de soha nem értik meg mások lelkét, mert senkit sem érdekel, hogy más hogyan érzi magát. Hol találok menedéket? Hová menekülhetek és hogyan? (...) A főparancsnokság személyzete zavartalanul áskálódik (...).*”⁷²

ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОЙ КОДЕКС РСФСР 1924, 41., valamint № 19 ПОСТАНОВЛЕНИЕ ВЦИК И СНК РСФСР 1933, 80.

⁶⁸ APPLEBAUM I. 2005, 510.

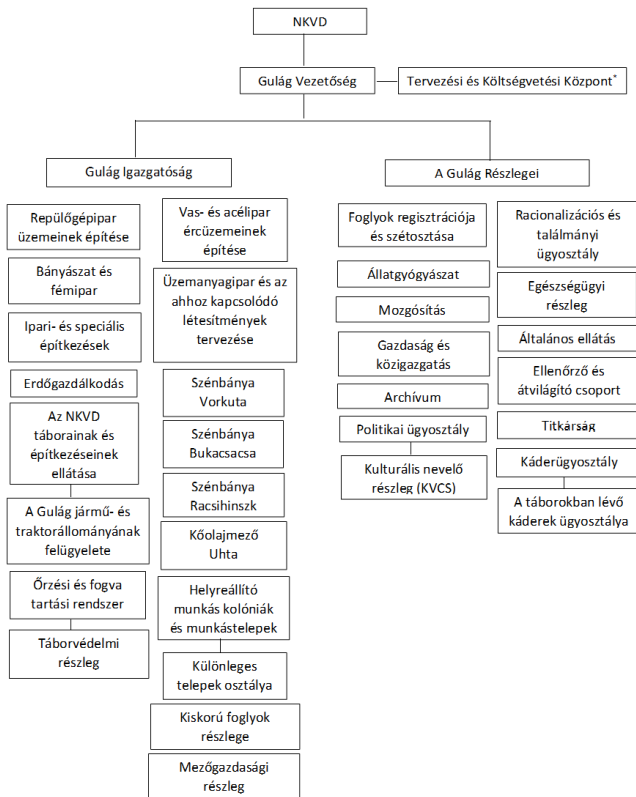
⁶⁹ A prostituáltakat *gyisovkának* (olcsó nőnek) nevezték az orosz bűnözői zsargonban. A fiatal prostituáltakat *lebegynek* (hattyúnak), az olcsó prostituált nőket (akik másokhoz képest sokkal könnyebben adták be derekukat bárkinek és talán még a való életben is prostituáltak voltak) *podzabornycának* (lelencnek, földönfutónak) nevezték. (BALOGH, 1997. 34., 63.) Mindazonáltal a prostituáltak között voltak olyanok is, akiknél a sajátos élethelyzet nem volt egyben túlélési stratégia is, hiszen már a lágerbe kerülés előtt is testükből éltek. A kéjnéket, mint „társadalmilag káros elemeket” – a csavargókkal és piti bűnözőkkel együtt – a Büntető Törvénykönyv 35. cikke alapján 5 évig terjedő szabadságvesztésre ítélték. CHISTYAKOV 2014, 21.

⁷⁰ Olga Adamova-Szljozberg ezen kívül memoárjában leírja, hogy Magadanban volt egy Liza nevű nő, aki „összejött az örség parancsnokával, egy ostoba és arrogáns emberrel, ivott vele, kirabolva a hatalmukba került szerencsétlen nőket. (...) Liza arra kényszerítette a fiatal lányokat, hogy átadják magukat szeretőjének és más öreinek. Az örszobában orgiákat tartottak.” АДАМОВА-СЛЮЗБЕРГ 1993, 115.

⁷¹ Erről bővebben lásd: BÁRDONICSEK 2021, 93–104., 109–113.

⁷² CHISTYAKOV 2014, 96.

Mellékletek

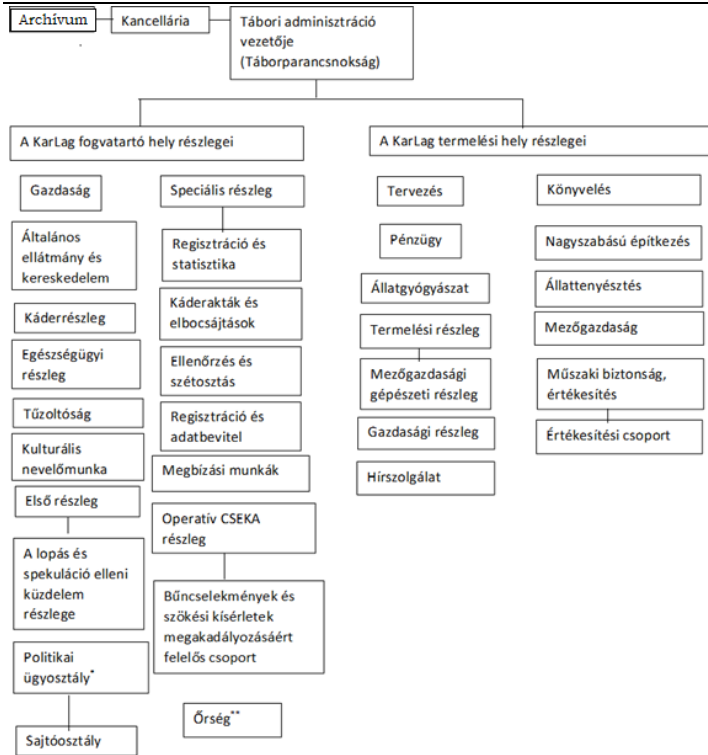
1. ábra Läger Főparancsnokság (Gulág) 1940-ben⁷³

⁷³ № 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА ГУЛАГА 1945, 311–330.; GULAG 1940. <http://www.ausstellung-gulag.org/en/exhibition/subject/gulag-also-gulag-gulag.html> (Letöltés: 2020. 01. 23.)

A Tervezési és Költségvetési Központ részlegvezetője volt a Gulág helyettes vezetője. *Állatgyógyászati osztály*: Állattartó telepeket látott el gyógyszerekkel, műszerekkel, megszervezte azok könyvelését. Útmutatást adott a táborknak az állatgyógyászati munkához.

Általános ellátás/Ellátási osztály: Élelmiszerral, ruházattal, anyagi javakkal, mezőgazdasági és ipari termékekkel látta el a lágereket. Megszervezte a pénzügyi és gazdasági tevékenységek ellenőrzését.

Kulturális nevelő Részleg = Kulturno-Vospitatelnaja Csaszty (KVCS): Feladatai közé tartozott többek között az analfabetizmus felszámolása, technikai szaktanfolyamok indítása a dolgozók közül kikerült lágerfoglyok részére. Kérdezz-felelek délutánokat szervezett. Szétosztotta a beérkezett, már megvizsgált leveleket. Rendeltetési helyükre helyezte az újságokat, mielőtt a rabok cigarettát sodortak volna belőle. Évente háromszor

2. ábra Karlag struktúrája 1948-ban⁷⁴

Lágerkomplexumok/táborok parancsnokai

*Belbaltlag parancsnokai*⁷⁵

Szenkevics, E. I.: 1931. 11. 16. – 1932. 01. 16.;

Alekszandrov, P. F.: megbízott parancsnok 1932. 01. 16-tól, parancsnok 1932. 03. 28. – ~ 1933. 01. 15.;

koncertet rendezett a láger zenészeinek közreműködésével, és eszközökkel látta el a művészeket. A tábori propaganda részeként a művészethez értő rabokat megbízta, hogy a legjobb munkásokról fessenek képet stb. SZOLZSENYICIN II. 1989, 391.; № 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА 1945, 316–317.

⁷⁴ A Politikai ügyosztály vezetője a parancsnok helyettese volt.

Az Őrség vezetője az Operatív CSEKA részleg vezetőjének volt alárendelve. GULAG 1940. <http://www.ausstellung-gulag.org/en/exhibition/subject/gulag-also-gulag-gulag.html> (Letöltés: 2020. 01. 23.)

⁷⁵ БЕЛОМОРО-БАЛТИЙСКИЙ ИТЛ <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 09. 20.)

Firin, Sz. G.: említve 1933-ban;
Uszpenszkij, D. V.: 1933. 07. 02. – 1936. 10. 07.;
Almazov-Almazjan (Almazov), Z. A.: 1936. 10. 07. – 1937. 07. 13.;
Csuntanov, M. M. (mb. parancsnok): 1937. 07. 13. – 1937. 08. 28.;
Tyimofejev, M. M.: 1937. 08. 28. – 1941. 03. 01.;
Szergejev, I. T.: 1941. 03. 01. – 1941. 09. 18.

*Dmitlag*⁷⁶

Szorokin, A. Je.: mb. parancsnok 1932. 09. 25. –, parancsnok 1932. 10. 21. – ?;
Rapoport, Ja. D.: 1933. 02. 11. – 1933. 08. 23.;
Ragyeckij, V. T. (mb. parancsnok): 1933. 08. 23. – 1933. 09. 23.;
Firin Sz. G.: 1933. 09. 23. – 1937. 04. 28.;
Prohorszkij, F. T.: 1937. 08. 02. – 1937. 08. 25.;
Uszpenszkij, D. V.: 1937. 08. 25. – (nem korábban, mint) 1938. 02. 02.

*Dubravlag parancsnokai*⁷⁷

Szergienko, V. T.: 1948. 04. 08. – 1952. 01. 14.;
Gladkov, P. A.: említve 1952. 03. 12-én és 1952 májusában;
Cseremiszin, I. F.: 1952. 04. 16. – 1954. 01. 05.

*Elgen parancsnokai*⁷⁸

Csupán egy parancsnokot ismerünk név szerint: *Javic*: említve: 1952. 05. 25.

*Kraszlag parancsnokai*⁷⁹

Satov-Lifsen, Sz. I.: 1938. 02. 05. – 1940. 04. 21.;
Pocstarev, G. M.: 1940. 08. 31. – 1943. 07. 07.;
Filippov, A. V.: 1943. 07. 07. – 1947. 01. ?;
Anyikin, Ja. V.: 1947. 02. 14. – ?;
Pavlovskij, N. P.: 1950. ? – 1953. 04. 01

⁷⁶ ДМИТРОВСКИЙ ИТЛ <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 09. 22.)

⁷⁷ ДУБРАВНЫЙ ЛАГЕРЬ <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 07. 14.)

⁷⁸ ИТЛ УПР. ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВ ДАЛЬСТРОЯ. <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 05. 04.)

⁷⁹ КРАСНОЯРСКИЙ ИТЛ <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 07. 14.)

*Sziblag parancsnokai*⁸⁰

Csuntonov, M.M.: 1929. 09. 01. – 1931. 10. 28.;
 Bikszon, I.M.: 1931. 10. 28. – 1932. 08. 23.;
 Gorskov, A.A.: 1932. 08. 23. – 1933. 11. 22.;
 Szokolov, P.P.: 1933. 11. 22. – ?;
 Csuntonov, M.M.: 1934. 02. 19. – 1936. 04. 22.;
 Sismarev, A.P.: 1936. 10. 03. – 1938. 09. 14.;
 Szviridov, A.Sz.: 1938. 09. 14. – 1940. 04. ?;
 Filimonov, R.P.: 1942. 04. 07. – 1945. 07. 07.;
 Prokopjev: említve: 1946. 02. 07. – 1947. 09. 17.;
 Cserkasin, ?: 1947. 09. 17. – ?;
 Prokopjev: ? – 1951. 02. 20.;
 Velikanov, I.M.: 1951. 02. 20. – 1958. 03. ?

*SZLON parancsnokai*⁸¹

Ejhmansz, F. I.: kb. 1928. 03. 30. – 1929. 05. 20.;
 Nogtyev, A. P.: 1929. 05. 20. – 1930. 05. 19.;
 Ivancsenko, A. A.: 1930. 05. 19. – 1931. 09. 25.;
 Dukisz, K. Ja. (mb. parancsnok): 1931. 09. 25. – 1931. 11. 06.;
 Szenkevics, E. I.: 1931. 11. 06. – 1931. 11. 16. és 1932. 01. 16. – 1933. 03. 21.;
 Bojar, ??. (mb. parancsnok. Megemlítve: 1932. 08. 27.);
 Buhband, ??.: 1933. 01. 28. – ? (említve: 1933. 08. 13.);
 Ijevlev, ??. (említve: 1933. 10. 08.).

*Vjatlag parancsnokai*⁸²

Нерпомнjascsij, G. Sz.: 1938. 09. 08. – ?;
 Dolgih, I. I.: 1939. 04. 08. – 1941. 07. ?;
 Levinszon, N. Sz.: 1941. 07. 23. – 1941. 12. 28.;
 Kuhtyikov, A. D.: 1943. 12. 28. – 1947. 01. 08.;
 Gyidorenko, Sz. A.: 1947. 02. 11. – kb. 1952. 06. 26.;
 Ogorodnyikov, K. A.: 1953. 10. 09. – 1954. 02. 23.

⁸⁰ СИБИРСКИЙ ИТЛ <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-315.htm> (Letöltés: 2021. 05. 04.)

⁸¹ СОЛОВЕЦКИЙ ИТЛ ОГПУ <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 07. 14.)

⁸² ВЯТСКИЙ ИТЛ <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 09. 05.)

Felhasznált irodalom

Kiadatlan visszaemlékezések

САНДРАЦКАЯ 1964 = САНДРАЦКАЯ, Мария К.: *Воспоминания*. 1964. <https://www.sakharov-center.ru/as-fcd/auth/?t=unpublished&syn=60> (Letöltés: 2021. 05. 25.)

Publikált visszaemlékezések, naplók, gyűjtemények

АДАМОВА-СЛИОЗБЕРГ 1993 = АДАМОВА-СЛИОЗБЕРГ, Ольга Л.: *Путь*. / предисл. Н. Коржавина ; худож. Д. С. Мухин. - М.: *Возвращение*. 1993.

ОЛИЦКАЯ 1971 = ОЛИЦКАЯ, Екатерина Л.: *Мои воспоминания II*. Frankfurt/Москва: Посев, 1971.

BALDAEV 2010 = BALDAEV, Danzig S.: *Drawings – from the – Gulag*. Fuel Publishing. 2010.

CHISTYAKOV 2014 = CHISTYAKOV, Ivan: *The diary of a Gulag prison guard*. Granta. 2014.

Publikált rendeletek, jelentések

№ 9 ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОЙ КОДЕКС РСФСР 1924 = № 9 ИСПРАВИТЕЛЬНО-ТРУДОВОЙ КОДЕКС РСФСР 16 октября 1924 г. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960. Москва, 2000. 33–60.

№ 19 ПОСТАНОВЛЕНИЕ ВЦИК И СНК РСФСР 1933 = № 19 ПОСТАНОВЛЕНИЕ ВЦИК И СНК РСФСР об утверждении Исправительно-трудоового кодекса РСФСР 1 августа 1933 г. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960. Москва, 2000. 79–99.

№ 71 ДОКЛАД НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. 1944 = № 71 ДОКЛАД НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. *Наседкина наркомун внутренних дел Л.П. Берия «О работе ГУЛАГа за годы войны (1941–1944)»* 17 августа 1944 г. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960. Москва, 2000. 285–310.

№ 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА 1945 = № 72 ЛЕКЦИЯ НАЧАЛЬНИКА ГУЛАГА В.Г. *Наседкина, предназначенная для слушателей Высшей школы НКВД СССР*. 5 октября 1945 г. 311–330.

№ 74 АКТ ПРИЕМА. 1947 = № 74 АКТ ПРИЕМА - сдачи ГУЛАГа МВД СССР. 2 сентября 1947 г. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960. Москва, 2000. 332–338.

№ 76 ДОКЛАД МВД СССР. 1949 = № 76 ДОКЛАД МВД СССР на имя Л.П. Берия и Г.М. Маленкова «О структуре МВД СССР». 1 сентября 1949 г. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960. Москва, 2000. 339–348.

№ 77 СПРАВКА ОБ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИТЛ И ГУЛАГА ОГПУ — НКВД — МВД СССР 1950 = № 77 СПРАВКА ОБ ИСТОРИИ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИТЛ И ГУЛАГА ОГПУ — НКВД — МВД СССР. 22 мая 1950 г. // КОКУРИН, А. И. – ПЕТРОВ, Н. В.: Россия XX век. Документы. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917–1960. Москва, 2000. 348–360.

Adatbázisok

БЕЛОМОРО-БАЛТИЙСКИЙ ИТЛ = БЕЛОМОРО-БАЛТИЙСКИЙ ИТЛ (Беломорско-Балтийский ИТЛ, Белбалтлаг, ББЛ) <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 09. 20.)

ВЯТСКИЙ ИТЛ = ВЯТСКИЙ ИТЛ (Вятлаг) <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 09. 05.)

ДМИТРОВСКИЙ ИТЛ = ДМИТРОВСКИЙ ИТЛ (Дмитлаг) <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 09. 22.)

ДУБРАВНЫЙ ЛАГЕРЬ = ДУБРАВНЫЙ ЛАГЕРЬ (Особый лагерь № 3, Особлаг № 3, Дубравлаг, Дубравный ИТЛ) <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 07. 14.)

ИТЛ УПР. ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВ ДАЛЬСТРОЯ = ИТЛ УПР. ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВ ДАЛЬСТРОЯ (Эльгенское ЛО, ЛО Эльген) <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 05. 04.)

КРАСНОЯРСКИЙ ИТЛ = КРАСНОЯРСКИЙ ИТЛ (Краслаг) <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 07. 14.)

СИБИРСКИЙ ИТЛ = СИБИРСКИЙ ИТЛ (СИБУЛОН, Сиблаг) <http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/r3/r3-315.htm> (Letöltés: 2021. 05. 04.)

СОЛОВЕЦКИЙ ИТЛ ОГПУ = СОЛОВЕЦКИЙ ИТЛ ОГПУ (Соловецкие лагеря особого назначения, Соловецкий лагерь принудительных работ особого назначения ОГПУ, СЛОН,

СЛАГ, Соловецкие и Карело-Мурманские лагеря, СКМИТЛ)
<http://old.memo.ru/history/nkvd/gulag/index.htm> (Letöltés: 2021. 07. 14.)

Szakirodalom

ИВАНОВА 2006 = ИВАНОВА, Г.М.: *История ГУЛАГа, 1918 — 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты.* Наука, Москва, 2006.

APPLEBAUM 2005 = APPLEBAUM, Anne: *A Gulag története I.* Budapest, Európa Könyvkiadó. 2005.

BALOGH 1997 = BALOGH István: *Orosz bűnözői zsargon szótár.* Nyíregyháza, Stúdium K., 1997.

BÁRDONICSEK 2021 = BÁRDONICSEK Dominika: *A szovjet bűntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női taborai (1934–1953).* MOSZT Könyvek 13. Pécs, PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, 2021.

FRAEDRICH 1997 = FRAEDRICH, Käthe: *Nők a gulagon,* München, 1997.

GEREBEN 2013 = GEREKEN Ágnes: *Megtorlások a Szovjetunióban.* Hn., Helikon, 2013.

KOVÁCS – SZTRÉS 1989 = KOVÁCS Ákos – SZTRÉS Erzsébet: *Tetovált Sztálin: Szovjet elitéltek tetoválásai.* Szeged, Népszava, 1989.

KOVÁCS – SZTRÉS 1991 = KOVÁCS Ákos – SZTRÉS Erzsébet: „Ez a rendszer az ember teljes megalázására épült...” Beszélgetés Dancig Szergejevics Baldajevvel, a Gulag-sztori szerzőjével. *Beszélő. Melléklet.* 1991. II. évf. 34–35.sz. 40–44.

Internetes források

АРГИНСКАЯ = *АРГИНСКАЯ Ирэна Ильинична (1932)*
<https://ru.open->

[list.wiki/%D0%90%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%98%D1%80%D1%8D%D0%BD%D0%B0_%D0%98%D0%BB%D1%8C%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0](https://ru.open-list.wiki/%D0%90%D1%80%D0%B3%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%98%D1%80%D1%8D%D0%BD%D0%B0_%D0%98%D0%BB%D1%8C%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0) (1932) (Letöltés: 2021. 09. 27.)

БИОГРАФИЧЕСКИЕ СПРАВКИ = *Биографические справки*
<http://istmat.info/node/48959> (Letöltés: 2018. 05. 20.)

ДОЛГИХ ИВАН ИВАНОВИЧ = *ДОЛГИХ Иван Иванович*
<http://bsk.nios.ru/enciklodediya/dolgih-ivan-ivanovich> (Letöltés:
2018. 05. 20.)

ОЛИЦКАЯ (1899–1974) = *ОЛИЦКАЯ Екатерина Львовна (1899–1974) член партии эсеров*
<https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=1322> (Letöltés: 2021. 05. 22.)

ПЕЧУРО = *ПЕЧУРО, Сусанна Соломоновна (1933–2014) историк, правозащитник*
<https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=author&i=1453> (Letöltés: 2021. 05. 24.)

ПЛИНЕР = *ПЛИНЕР Израиль Израилевич (1896)*
<https://ru.openlist.wiki/%D0%9F%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D1%80%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%98%D0%B7%D1%80%D0%B0%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87> (1896) (Letöltés: 2021. 09. 27.)

АКХМАТОВА = *ANNA АКХМАТОВА. Russian poet*
<https://www.britannica.com/biography/Anna-Akhmatova> (Letöltés:
2021. 09. 20.)

Szépirodalom

SZOLZSENYICIN II. 1989 = SZOLZSENYICIN, Alexander: *A GULAG szigetcsoport. 1918–1956. II. kötet.* Debrecen, Alföldi Nyomda, 1989.

**AZ 1956. ÉVI MAGYAR FORRADALOM
TÖRTÉNETE**

RAINER M. JÁNOS PÁRT ÉS KORMÁNY 1956-BAN¹

Bevezető

„Az MDP politikailag és erkölcsileg halott. A kommunisták azonban politikailag és erkölcsileg a legnagyobb mértékben elevenek, hiszen a forradalom minden vívmánya, eszménye és akciója a kommunisták belső kritikájából és önkritikájából indult ki.” Ezek a meglepő szavak Bibó István 1956 október utolsó – november első napjaiban írott, soha be nem fejezett cikkéből valók, amelyben a győztes forradalom előtt álló politikai teendőkre tett részletes javaslatot.² A kéziratot innen, a parlament épületéből vitték el a Bibót kihallgató, majd békén hagyó szovjet KGB-sek. Végleg elvitték, mert 1957 nyarán, a Gyorskocsi utcai börtön kihallgatósobájában a letartóztatott Bibónak emlékezetből kellett rekonstruálnia annak tartalmát.³ Ezt a sajátos emlékezés-pszichológiai kísérletet vizsgálótisztjei több olyan írásával is „lefolytatták”, amelyek eredetije rendelkezésükre állott. Az eredmény, mint azt Kenedi János, Bibó vallomásainak kiadója kimutatta, bámulatos volt – gyakorlatilag szó szerinti egyezést mutatott. A megfogalmazás tehát hiteles, kérdés, hogy mire utalt Bibó ezzel az aforisztikus megfogalmazással.

Charles Tilly European Revolutions 1492–1992 című, 1993-ban kiadott, s 1989 hatása alatt írott művében az államhatalom gyakorlásában bekövetkező, kikényszerített, alapvető változásként határozza meg a forradalmat. A hatalmat gyakorló politikai csoporttal szemben egy (vagy több) politikai tömörülés (Tilly terminológiája szerint *koalíció*) számottevő társadalmi támogatással jelenti be igényét az államhatalomra; e tömörülések igényei egymással összeegyeztethetetlenek; a forradalmi folyamat eredményeképpen a hatalom az egyik koalíció kezéből átkerül egy másikéba. Tilly csak a teljes folyamatot tekintette forradalomnak, vagyis, ha a szuverenitás, illetve a hegemonia egyik típusát/rendszerét egy másik, tőle különböző váltja fel. És mindez tartósan is megvalósul – legalább egy hónapra. A nagy társadalmi átalakulással járó forradalmakat (az angolt, a franciát és az oroszot) csak sajátos típusoknak tekintette ötszáz év számos forradalma között. A

¹ *Az MDP vezetése és a Nagy Imre-kormány(ok)* című előadás alapján, amely 2016. október 25-én Budapesten, a Parlament felsőházi termében tartott ünnepi konferencián hangzott el.

² A szöveget Kenedi János közölte in KENEDI 1996, 39–42. Idézet helye 42.

³ A keletkezés történetéről lásd Bibó visszaemlékező interjúját, in HUSZÁR 1995, 405–407., illetve KENEDI 1996, 205. 1. lj. Bibó 1957-es kihallgatását a cikkről lásd uo. 44–45. Bibó életútjáról és gondolatvilágáról lásd KOVÁCS 2004, különösen 327–342.

forradalmi folyamat két szakasza a *forradalmi helyzet*, illetve a *forradalmi kimenetel* vagy végeredmény (*outcome*). A forradalmi helyzetben érzékelhetővé válik az igény bejelentése, a társadalom egy jelentősebb része ezt támogatja, a hatalmat birtoklók pedig – noha kísérletet tehetnek rá – képtelenek elnyomni, megsemmisíteni ezt a csoportot. A kettős (vagy többes) hatalom időszakát követi a forradalmi megoldás: a hatalom új koalíció kezébe kerül – amiben persze előfordulhatnak a régebbi egyes csoportjai, elemei is. A kimenetnek (de akár a forradalmi helyzetnek is) fontos mozzanata az addigi uralkodó csoport eróziója, az onnan történő dezertálás. A riválisok fegyveres, katonai bázisra tesznek szert, semlegesítik az uralkodó csoport katonai erejét, mielőtt átvennék a hatalmat.⁴

Mindezek fényében az 1956-os magyar eseményeket Tilly nem is tekintette forradalomnak, csupán forradalmi kísérletnek. Ebben nem kell egyetértünk vele; mivel azonban értelmezési kerete az állam és a hatalom, s a szervezők éppen ennek a kérdésnek a tárgyalására kértek, Tilly megközelítése is használhatónak tűnik. Ezt fogom tehát alkalmazni a következőkben, az előbb említett kérdés megválaszolásá során.

1. A rivális koalíció és a hatalomra bejelentett igény

A totalitárius uralmi forma poszttotalitárius átmenetének kezdetén (Magyarországon 1953–56-ban) a hatalomgyakorlókkal frontálisan szembenálló rivális koalíció(k) kifermálódására nem volt lehetőség. Ami 1956 októberére alakot öltött, a revizionista-értelmiségi pártelenzék és az egyetemi diákság inkább látens, semmint valóságos szövetsége volt. Egyetlen tűnékeny pillanatra, október harmadik-negyedik hetére korlátozódott. Még a viszonylag hosszabban érlelődő revizionista-reformkommunista program is távol állott a koherenciától. Nagy Imre kormányának 1953–1954-ben bevezetett korrekcióira épült;⁵ ezek nem jártak meggyőző sikerrel, túl kellett (volna) tehát lépni rajtuk – kérdés maradt, hogy mennyire. *Donáth Ferenc*, Nagy gazdasági szempontból talán legfelkészültebb politikai elvbarátja egy nappal október 23-a előtt egy előadásában azt fejtegette, hogy a megfelelő gazdaságpolitika kulcskérdése a „dolgozók” bevonása az elvek

⁴ TILLY, Charles: *European Revolutions 1492–1992*, Oxford, 1993, Blackwell, 1–51. A forradalom elméleti problémáival Tilly már tíz évvel korábban írt, nagy hatású művében is behatóan foglalkozott, lásd TILLY 1984, 102–116. Tette ezt elsősorban mestere, *Barington Moore Jr.* illetve egykori évfolyamtársa (ugyancsak Moore tanítványa), *Theda Skocpol* hatására, műveiktől inspirálva. Lásd MOORE 1993, különösen 413–483. [Moore könyve eredetileg 1966-ban jelent meg] illetve SKOCPOL 1979, különösen 3–43.

⁵ Erről lásd GYARMATI 2011, 328–358. és RAINER 1999, 9–143.

és a követendő célok kialakításába.⁶ Tehát valamiféle valódi társadalmi tervezés. *Kornai János*, aki október 23-án délután (!) kapott megbízást, hogy állítsa össze egy lehetséges Nagy Imre-reformkormány gazdaságpolitikájának téziseit, öt évtizeddel később azt írta egyébként elveszett dolgozatáról: „Az a tervzet, amelyet papírra vettem, az 1953-as »új szakasz« nyilegyenes folytatását jelentette, az akkori konkrét gazdasági helyzet figyelembevételével. Amiben túlment azon, az a »piaci szocializmus« és az »üzemi demokrácia« beépítése a programba.”⁷ A revizionista értelmiség ajánlatának társadalmi támogatottságáról keveset tudunk. Fellépésük nagy érdeklődést váltott ki, bár az utolsó pillanatokig Budapestre korlátozódott. Hatalomváltásra (-gyakorlásra) felkészült gárdával csak részben rendelkeztek, de azt nem is kierőszakolt módon képzeltek el, hanem evolucionista módon. Előnyükre vált, hogy rendelkeztek erőteljes és kifejező szimbolikus vezetővel, Nagy Imre személyében.

A diákság politikai elképzelései a műegyetemi 14(16) pont alapján rekonstruálhatók.⁸ Ez a program jóval radikálisabb, de eklektikus. Domináns tartalmát a reformkommunista-ellenzéki aktuálpolitika és a nemzeti függetlenség gyakorlati és szimbolikus követelése képezik. A függetlenségi programot is az adott helyzetben lehetséges radikális reformer stratégiával képzeltek el. A műegyetemi pontokban megjelentek a liberális demokrácia politikai szerkezetére vonatkozó követelések (többpártrendszer, szabad választások, polgári szabadságjogok stb.), továbbá szociáldemokrata és agrárdemokrata célok is. A legerősebb korreláció a lista élére került követelés (a szovjet csapatok kivonása) és a liberális demokrácia érvényesítése között állt fent. A revizionista, szociáldemokrata és agrárdemokrata követelések – talán a sztrájk jogának kivételével – akár a szovjet megszállás fennmaradása esetén is elgondolhatók voltak. Az egyetemi hallgatók jóval radikálisabb programmal, de még a pártellenzéknél is kedvezőtlenebb személyi feltételekkel rendelkeztek. Ezért, bár nyilván hamar kiválasztódhattott volna egy ifjú radikális politikai elit, egyelőre elfogadták a revizionisták személyi javaslatát, azaz Nagy Imrét. Ez azt is jelezte, hogy az egyetemi hallgatók is elfogadják – egyelőre – az evolutív hatalomváltás lehetséges forgatókönyvét. Ehhez a revizionistáknak egyaránt szükségük lett volna a diákság képviselőire és a régi vezetés dezertőreire, ami az elegyet módfelett instabillá tette volna, hiszen például a nemzeti függetlenség kérdésében már a revizionistákhoz képest is

⁶ DONÁTH 1992, 81–95.

⁷ KORNAI 2005, 113.

⁸ A műegyetemi követelések keletkezéstörténetéről lásd POGÁNY 1992–1996., PEDRONI 1994., valamint HORVÁTH 2006.

messze jártak. A rivális koalíció, így együtt látványos tömegtámogatást tudott felmutatni már az októberi egyetemi nagygyűléseken, majd kivált az október 23-i budapesti, illetve az egyetemi városokban tartott tüntetéseken. Ezt nevezem a továbbiakban *Október 23-a koalíciónak*.

2. A hatalmat gyakorló koalíció

A hatalmat birtokló koalícióból a formálódó ellenzék idegességet váltott ki, a tömegtámogatás jelei politikai hisztériát, pánikreakciót eredményeztek. A követeléseket saját politikai meggyőződéseikkel összeegyeztethetetlennek tartották. Ezt tükrözte *Gerő Ernő* október 23-i beszéde – amely egyébként a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottsága véleményét fejezte ki. A hatalomváltás radikális, de evolútív kísérletére fegyveres erőszakkal válaszoltak a Magyar Rádió épülete előtt.

A Tilly sémája szerinti dezertálás lehetőségként október 23–24 éjszakáján, a csonka KV ülésén merült fel. *Horváth Márton* és még néhányan Gerő lemondását követelték.⁹ Végül erre nem került sor. Éppen ellenkezőleg, a rivális koalíció vitathatatlanok tűnő vezéralakjának pozíciója bizonytalanodott el. Nagy Imre október 23-i Kossuth téri beszédét, azután kooptálását a pártvezetésbe, majd kormányfői kinevezését egyrészt az evolúciós stratégia áttöréseként, de, másrészt, a régi koalícióba való be- (vissza-)záródásként is lehetett értelmezni. Abba a hatalomgyakorló koalícióba, amely riválisai térnyerése ellen azonnal szovjet katonai segítséget kért. A fegyveres felkelés és a spon-tán sztrájk megbénította a hatalmon gyakorlókat. A *pártállam* jelensége szerinti valósággá vált: a kormány és a pártvezetés tagjai egyetlen amorf testületként vitakoztak a következő napokban. A párt küldött ki bizottságot a fegyveres felkelés leverésére (normális viszonyok között a közrend fenntartásáról a kormánynak kellett volna gondoskodnia). A párt és szatellitái (például a szakszervezetek) illetve a helyi apparátusok próbálkoztak a rivális koalíció új intézményeibe, a forradalmi bizottságokba és a munkástanácsokba való beépüléssel. Sokhelyütt maguk kezdeményezték ezek létrehozását. Ezek azonban vagy gyorsan korrigálták a kommunista párti akciókat, vagy a testületek ettől függetlenül a rivális koalíció politikai platformjára helyezkedtek. Október utolsó napjaira az állampártból lényegében annyira maradt, ahányan az Akadémia–Nádor utcai háztömbben (és néhány helyi párházban, így a budapesti pártbizottság Köztársaság téri székházában) tartózkodtak – és a moszkvai „vonal” feletti ellenőrzés. Az Akadémia utcába zárt politikai egyeztető fórum végül nagy nehezen a „népmozgalommal” való azonosulás (de legalábbis az erőszakos

⁹ Az MDP vezetésének belső történetét lásd HORVÁTH – RIPP 1997.

konfrontáció megszüntetése) irányába mozdult el. Ezt már a kormány deklarálta, s ezzel az egypárt lényegében meg is szüntette önmagát – felettébb keveseket érdekelt ezután, milyen néven s mit csinál a magyar kommunisták pártja. Utolsó érdemi lépése mégis fontos volt, mert megnyitotta a lehetőséget a kormány politikai központtá válásához.

3. A rivális koalíció átveszi a hatalmat

A fegyveres felkelés és a forradalmi önszerveződések elvileg újabb potenciális partnereket kínáltak a rivális koalíciónak. Ám mivel az *Október 23-i koalíció* éppen 23-án este elvesztette vezetőjét, a kezdeményező szerepet, sőt egyelőre szinte láthatatlanná vált, fennállt az a lehetőség is, hogy a felkelők és az országszerte létrejött forradalmi bizottságok egy harmadik, a kihívóknál is radikálisabb koalíciót képeznek és harcba szállnak a hatalomért. A rivális koalíció szereplőinek rádiófelhívásai a megnyugvásra, Nagytól az írókon át a Petőfi Körig, éppoly eredménytelennek bizonyultak, mint a szovjet csapatok akciói vagy az MDP Központi Vezetőségének javaslatai. A körvonalazódó harmadik, *Október 24-i koalíció* kezében tényleges és politikai fegyverek voltak, mindenekelőtt a sztrájk. Nem rendelkeztek azonban politikai vezetőségével és a radikális függetlenségi követeléseken túl politikai arculattal sem. Harcban születtek – evolutív stratégiával nem léphettek fel.

Az *Október 23-i koalíciót* az galvanizálta életre, hogy Nagy Imre október 28-ra megértette, hogy evolutív elképzelései sem a demoralizált régi koalícióban, sem az új erők körében nem kivihetőek. Ebben szerencséjére segítségére sietett pártellenzéki híveinek egy csoportja – a velük való találkozás után határozta el végképpen a kezdeményezés átvételét és a 23-i követelések képviselését. Elfogadta a régi vezetés dezertőreinek – így *Kádár János*nak – a segítségét, és megpróbálta egyesíteni az *Október 23-i* és az *Október 24-i koalíciót*. Ez kulcsmozzanatnak bizonyult. Október utolsó napjaiban a rivális tömörülés úgy vette át az államhatalmat, hogy formailag a 23-i forgatókönyvet valósította meg. „Bevette” ellenfele hadállásait – Nagyt *pro forma* az MDP jelölte miniszterelnöknek, és a kommunista párt dominálta a 28-án összeült új kormányt. Nagy Imre első, október 24-i kormánya még lényegében a *Hegedüs*-kormánnyal volt azonos, a második, 27–28-án létező összetétel egy korábban, legkésőbb október 23-ig lehetséges kompromisszumot jelenített meg a hatalomgyakorló és az akkori rivális koalíció között. De ezek a kormányok csak a párt közleményeiben léteztek. Amikor október 28-a után Nagy és miniszterei – továbbra is erősen változó összetételben – határozottabban keresték a forradalommal való azonosu-

lás útját, meg kellett küzdeniük ezzel a nagyon friss, nyomasztó emlékekkel. Mint a végrehajtó hatalom vezetője, a kormány továbbra sem bizonyult túl hatékonynak, de ez most nem tűnt fontosnak. Fontos lehetett volna, ha a forradalom megállítására vagy éppen visszaszorítására törekszik – ehhez erő és hatékonyság kellett volna –, de Nagy ezt határozottan ellenezte. Október 28-ától a kormány politikai egyeztető munkája a forradalom belső és külső konszolidációjára irányult – munkafelvétel, közellátás, közrend, a Szovjetunióval folytatott tárgyalások –, végül az utolsó három napon a Szovjetunió elleni védekezés tette ki a napirendet.

Az *Október 23-i koalíció* kibővült előbb az 1945-ös koalíció nemkommunista pártjaival, majd november első napjaiban az 1946–48-as ellenzéki pártok is újjászerveződtek. Vezető gárdáik csonkák voltak – az 1940-es évek végi emigráció és a szovjet típusú rendszer kiépítését kísérő terror is rendet vágott soraikban. Néhány kísérlettel eltekintve nem alakult sajátosan *ötvenhatos* politikai párt sem – sem a 23-i, sem 24-i koalíció nem jelentkezett ilyen igénnyel.¹⁰

4. A győztes *Október 23-i koalíció* bizonytalansága

Bár október végére Nagy Imre végleg levált a korábbi hatalomgyakorló körrel, a miniszterelnök legitimitása és háttérzága azonban még mindig meglehetősen kétséges volt. Eredeti táborá, az Október 23-i koalíció meggyengült. A volt ellenzéki kommunista reformer értelmiség kivárt és elbizonytalanodott. A diákság vezetői a „nemzeti egység” jelszavával a pártosodás ellen léptek fel. Az Október 24-i koalíció Nagyot csak fenntartásokkal támogatta. A Nagy Imre-kormányt illető bírálókat természetesen hangot kapott a szabaddá vált sajtóban. Ez a tábor *Dudás Józseftől* a munkástanácsokon és a felkelőkön át Mindszenty Józsefig igen széles politikai téren ívelt át. Pártellenesnek mutatkozott például a munkástanácsok nagyobb része is. A munkahelyi pártszerveződés tilalmának követelése szinte egységesnek mondható körökben. A magyar forradalmárok Október 24-i koalíciójának szereplői is többpártrendszer és szabad választásokat követeltek – de a politikai demokrácia intézményeinek lehetséges szereplői nem tűntek túl népszerűnek a körökben. Az 1945-ös pártok még zilált állapotukban is egyelőre választhattak – a 23-i vagy a 24-i koalíció között. Október végén és november elején mindenestre az egységet képviselték.

Az, hogy a két koalíció fenntartásokon alapuló szövetsége mégsem bomlott fel, véleményem szerint elsősorban két tényezőről múlott: a szovjet veszélyen és Nagy Imre ebben a helyzetben is megőrzött

¹⁰ Az 1956-os politikai pártokról lásd VIDA 1998. és KOZÁK – KÖRÖSI – TÓTH 1997.

személyes integratív erején. Ha csak az utolsó pillanatra is, de a kormány megszerezte azt a legitimitációt, amelynek forrása a forradalom volt, s amelynek birtokában némi remény mutatkozott a konszolidációra. Kérdés persze, hogy ez kevésbé fenyegetett helyzetben mennyire maradt volna tartós. A forradalom napjaiban egyetlen helyen az országban választást tartottak; az 1956. november 1-jei kiskunhalasi választáson (90% feletti részvétellel) a Kisgazdapárt nagy fölénnyel (76%) nyert, a szociáldemokraták 14, a parasztpárt 6, a kommunisták 4%-ot kaptak.¹¹

Bibó István, a 20. század legnagyobb politikai diagnosztája valószínűleg ettől tartott. 1956 számára az emberi méltóság forradalmának tűnt, de azt is látta, hogy egy földcsuszamlás elsodorhatja azokat az 1945. évi változásokat is, amelyek Bibó politikai felfogásának talpkövét képezték: a földreformot, a nagy termelő, pénzügyi stb. rendszerek államosítását, a társadalmi kiegyenlítődéssé intencióit. Nagy Imre integráló erejét, a „koalíciók koalícióját”, s benne a Nagy Imre-féle, Bibó szemében hiteles *szocialisták* politikai szerepét, jelenlétét ezért vélhette fontosnak.

Zárszó

A magyar forradalomnak nem akadt egyetlen kiemelkedő, mindenki mást elhomályosító vezetője. Az erre esélyes egyetlen személy, Nagy Imre 1956. október 23-án kommunista reformpolitikusként találkozott a forradalommal, azzal az ismeretlen erővel, melytől már régen tartott, s melynek kirobbanását elkerülni igyekezett. Fokozatosan belátta, hogy képtelen visszaigazítani az országot abba a kerékvágásba, melyet ideálisnak gondolt. Amikor erre irányuló erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak, megértette, hogy országot, népet, szocializmust, mindent, ami fontos neki, csak akkor menthet meg, ha a forradalom járművére száll, s azt próbálja kormányozni. Továbbra is konszolidálni akart, amihez nem talált más utat, mint a nép követeléseinek elfogadását. Döntései 1956. november 1-jén a Varsói Szerződésből való kilépésről és a semlegesség deklarációjáról a szovjet intervenció lépésekre adott válaszul születtek. De egyben történelmi választást fejeztek ki: a párt és a nemzetközi mozgalom érdekeivel és dogmáival szemben a kommunista Nagy Imre a nemzet követeléseivel azonosította magát. Nagy, a magyar forradalom legismertebb politikusa ekkor vált eggyé a forradalommal, hogy azután 1958-ban pere, kivégzése végképpen rögzítse ezt a képet. Nem lett a forradalom vezetője, hanem olyan szimbóluma, mint a lyukas zászló vagy a Kossuth-címer. Olyan

¹¹ STANDEISKY 2010, 119–121.

politikus, aki programot nem ad, de megérti a felkelt társadalomét, hajlandó azt kifejezni, azzal azonosulni, s mint a kormány feje, kész közjogi keretet biztosítani a népmozgalomnak. Nagy Imre szerepe egyedi és helyettesíthetetlen, nélküle a forradalom története elbeszélhetetlen. Azé a forradalomé, amelynek igazi főszereplője maga a magyar társadalom.

Felhasznált irodalom

DONÁTH 1992 = DONÁTH Ferenc: *A Márciusi Fronttól Monorig. Tanulmányok, vázlatok, emlékezések*. Vál. Valuch Tibor. MTA Közgazdaságtudományi Intézet - Századvég Kiadó, Budapest, 1992.

GYARMATI 2011 = GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon 1945–1956*. ÁBTL - Rubicon, Budapest, 2011.

HORVÁTH - RIPP 1997 = HORVÁTH Julianna - RIPP Zoltán (szerk.): *Ötvenhat októbere és a hatalom*. Napvilág, Budapest, 1997.

HORVÁTH 2006 = HORVÁTH Zsolt: *Műegyetem 1956–57. A forradalmi tanév története*. BME, Budapest, 2006.

HUSZÁR 1995 = HUSZÁR Tibor (összeáll.): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. 1956-os Intézet – Osiris – Századvég, Budapest, 1995.

KENEDI 1996 = KENEDI János (összeáll.): *A fogoly Bibó István vallomásai az 1956-os forradalomról*. 1956-os Intézet, Budapest, 1996.

KORNAI 2005 = KORNAI János: *A gondolat erejével. Rendhagyó önéletrajz*. Osiris, Budapest, 2005.

KOVÁCS 2004 = KOVÁCS Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum, Budapest, 2004.

KOZÁK - KÖRÖSI - TÓTH 1997 = KOZÁK Gyula - KÖRÖSI Zsuzsanna - TÓTH Pál Péter (szerk.): *Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből*. 1956-os Intézet, Budapest, 1997.

MOORE 1993 = MOORE, Barrington Jr.: *Social Origins of Dictatorship and Democracy*. Beacon Press, Boston, 1993.

PEDRONI 1994 = PEDRONI Emma Anna (szerk.): *A Budapesti Műszaki Egyetem és az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem 1956. október 22-i nagygyűlése*. Dokumentumgyűjtemény. Budapest, 1994.

POGÁNY 1992–1996 = POGÁNY Mária (szerk.): *Amiről kevés szó esett. Adalékok a Budapesti Műszaki Egyetem 1956 októberi eseményéhez*. I.–IV. köt. „Műegyetem 1956” Alapítvány, Budapest, 1992–1996.

RAINER 1999 = RAINER M. János: *Nagy Imre. Politikai életrajz II. köt. 1953–1958*. 1956-os Intézet, Budapest, 1999.

SKOCPOL 1979 = SKOCPOL, Theda: *States and Social Revolutions. A Comparative Analysis of France, Russia, and China*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979.

STANDEISKY 2010 = STANDEISKY Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Kalligram, Pozsony – Budapest, 2010.

TILLY 1984 = TILLY, Charles: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. Sage Foundations, New York, 1984.

TILLY 1993 = TILLY, Charles: *European Revolutions 1492–1992*, Blackwell, Oxford, 1993.

VIDA 1998 = VIDA István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Politikai pártok az 1956-os forradalomban, 1956. október 23–november 4. Válogatott dokumentumok*. MTA Jelenkorkutató Bizottság, Budapest, 1998.

EÖRSI LÁSZLÓ

KIRÁLY BÉLA AZ 1956-OS FORRADALOMBAN

Bevezető

Király Béla életrajzát egy népszerű ismeretterjesztő lap így mutatja be: „Kaposvárott született, 1935-ben végzett a Ludovika Akadémián, majd csapattisztként szolgált, 1942-ben elvégezte a Honvédelmi Hadiakadémiát, ahol tanár, majd vezérkari tiszt lett. A háború után vezető szerepet játszott az új magyar hadsereg kiépítésében. 1950-ben vezérőrmaggyá léptették elő. Ő alapította a Zrínyi Miklós Katonai Akadémiát. 1951-ben letartóztatták és államellenes összeesküvés vádjával előbb halálra, majd életfogytiglani börtönre ítélték. 1956-os szabadulása után a Nemzetőrség főparancsnoka, a Forradalmi Karhatalmi Bizottság elnöke, Budapest katonai parancsnoka lett. A szovjet intervenció után a katonai ellenállás szervezője volt, majd Ausztriába menekült.

1958-ban ment az Egyesült Államokba, ahol történészként kezdett új pályát. A New York-i Columbia Egyetemen 1962-ben doktori fokozatot szerzett, majd 1963-tól 1984-ig hadtörténetet tanított a Brooklyn College doktori fakultásán és a New York-i városi egyetemen. 1978-ban New Jerseyben megalapította az Atlanti Kutató és Kiadótársulatot, amelyet főszerkesztőként irányított, s angol nyelvű sorozatok kiadásával a magyar történelem nemzetközi megismertetésére vállalkozott.

1989-ben visszatért Magyarországra, 1990-ben az első szabad választásokon független képviselőként bejutott a parlamentbe, ahol a Szabad Demokraták Szövetsége frakciójának tagja volt 1994-ig. 2000–2002 között Orbán Viktor miniszterelnök katonapolitikai tanácsadója volt. 2006-ban megalapította és haláláig támogatta az 1956-os Nemzetőrség Hagyományápoló Tanácsát. Szinte élete végéig aktívan dolgozott, könyvet szerkesztett, lektorált.

Főbb magyar nyelvű munkái: *Deák Ferenc (1975 angolul, 1993), Honvédségből néphadsereg 1944–1956 (1986), Forradalomtól forradalomig (1990), A magyar forradalom eszméinek eltíprása és győzelme, 1956–1999 (2001). 2004-ben jelent meg Amire nincs ige című önéletrajzi kötete.*¹

A fentiek alig érzékeltetik mennyire fordulatos életútról van szó, amelyről Király is számos esetben írt, nyilatkozott. Am cselekedeteiért – vagy inkább azok morális indítatásaiért – jóval több támadás érte, mint ahány magasztalás; a visszaemlékezéseinek hitelességét

¹ KIRÁLY 2009. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=25225> (Letöltés: 2021. 10. 17.)

szintén számosan kétségbe vonják². Bíráloi közé tartozik korábbi munkatársa, *Peter Pastor* professzor is³. Egy minden fontos részletre kitérő objektív feltárás még várat magára. Az alábbiakban csak Király 1956-os történetéről lesz szó.

Közvetlen előzmények

1956. szeptember 7-én – öt évig tartó fogsága után ideiglenesen szabadlábra helyezték. Beadvánnyal fordult a honvédelmi miniszterhez, *Bata István* vezérezredeshez rehabilitációja érdekében. A kérvényben bizonyította, hogy igazságtalanul ítélték halálra.⁴ Másutt azt hangsúlyozta leginkább, hogy semmiféle rossz érzést, vagy gyűlöletet nem táplál meghurcoltatásáért, szeretne beilleszkedni. Csupán azt fájalta, hogy a házassága tönkrement miután azt tanácsolta a börtönből három gyermekkel egyedül maradt feleségének, hogy menjen férjhez, amikor úgy látta, nem helyezik már szabadlábra. Ekkoriban a politika nem érdekelte, a hadseregbe nem akart visszamenni, a feleségével akarta visszaállítani a normális házasságot.⁵

Mivel angol fordító a *Művelt Nép* főszerkesztőjétől, *Ákos Károly*-tól sikertelenül kért állást,⁶ egy hónapig *Sárközi Mártánál* vállalt kerti munkát, hat forintos órabérrel.⁷

Október 22-én megoperálták a Honvéd Kórházban. A forradalom első napjaiban meglátogatta Janza Károly altábornagy, aki közölte, hogy rehabilitációja folyamatban van, rövidesen egy nagyobb összegű segélyt is kap. (Ekkoriban Bata miniszter telefonon személyesen kereste – mint kiderült, elsősorban arról akart meggyőződni, hogy nem ő áll a váratlanul sikeresen harcoló felkelők élén.⁸)

² ASPERJÁN 2009. https://asperjanyorgy.blog.hu/2009/07/05/kiraly_bela_a_kameleon (Letöltés: 2022. 01. 21.); BOKOR 2012. <https://internetfigvelo.wordpress.com/2012/06/27/tortenelemhamisitok-mjb-feljegyzes/> (Letöltés: 2022. 01. 21.); KUBINYI 1994, 31–36.

³ Sokszoros személyes közlés. Peter Pastorról számos alkalommal beszéltem erről.

⁴ Sárközi Györgyné tk. 1957. IV. 9. MOL XX-5-h Vizsg. 26. Erről Király az 1986-os kötetében nem tett említést.

⁵ Radó György jkv. 1957. VI. 24. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

⁶ Ákos Károly tk. 1957. IV. 11. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

⁷ Sárközi Györgyné tk. 1957. IV. 9. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

⁸ (Sárközi Györgyné tk. 1957. IV. 9. MOL XX-5-h Vizsg. 26.) Radó szerint nem Bata, hanem Tóth Lajos kereste emiatt (jkv. 1957. VI. 24. MOL XX-5-h Vizsg. 26.). Mindez – tisztázhatatlan módon – Hegedüs András volt miniszterelnöktől származott, bár a keresztnévet eltévesztette. „Nagyon ügyes katonatisztek vezetik a katonai ellenállást. Például Király Dezső a Corvinnál. Vezérkari tiszt volt, Gömbös jobbkeze...” (Az 1956. október 27–28-i Politikai Bizottsági ülés jkv. In: *História* 1989. 4–5. sz. 38.)

Király 28-án írt ismerősének, *Jánosi Ferenc* vezérőrnagynak, hogy közvetítse Nagy Imrének, hogy felajánlja a kormánynak a szolgálatait. Ebben hangsúlyozta, hogy a szocializmus megvédésének alapján áll.⁹ A levelet két nap múlva a kórház igazgatója, Radó György vitte a Parlamentbe,¹⁰ de hirtelen annyira felgyorsultak Király körül az események, hogy Jánosi támogatására már nem is volt szükség.¹¹

Radó ugyanis a kórházban Királyt megismertette *Oláh Vilmos* felkelővel, aki megkérdezte, hogy elvállalná-e a Vezérkari Főnökség vezetését. „*Boldogan*” – hangzott a válasz. Ezt Oláh továbbította Kopácsi Sándor ezredesnek, a Budapesti Rendőr-főkapitányság vezetőjének, aki már napok óta az új karhatalom megszervezésén dolgozott. Október 30-án Oláh a rendelkezésére bocsátott kocsival a kórházból a Deák térre szállította Királyt.¹²

A Forradalmi Karhatalmi Bizottság

A megérkező Királyt Kopácsiék és az ottlévő katonai küldöttek – *Görgeyi Dániel*, *Horváth Mihály*, *Kovács István*, *Uszta Gyula* vezérőrnagyok, *Szücs Miklós* ezredes, *Rákos Imre* őrnagy – baráti fogadtatásban részesítették, miként *Fazekas György*, *Gimes Miklós* újságírók és *Magos Gábor* agrármérnök, valamint különböző forradalmi szervezetek küldöttei is.¹³ Vagyis mindnyájan bíztak kivételes képességében, katonai szaktudásában.

A tárgyalás csakis az új karhatalom megalakításáról folyt. Noha Királynak eddig még csak közvetett értesülései voltak a forradalomról, és a nemzetőrség addigi szervezési munkálataiban nem vehetett részt, a tőle megszokott magabiztossággal foglalt állást, a megbeszélésen ő volt a hangadó.¹⁴ Azt hangoztatta, hogy a kormányprogram figyelembevétel-

⁹ Jánosi Ferenc jkv. 1957. VII. 10.; Radó György jkv. 1957. VI. 24. MOL XX-5-h Vizsg. 26.; KIRÁLY 1989, 243.

¹⁰ Ott megmutatta Vásárhelyi Miklósnak, Libik Györgynek és Széll Jenőnek, „mindnyájan nagyon lelkesedtek”. Losonczy Géza és Donáth Ferenc a kérdés eldöntésére behívta Münnich Ferenc belügyminisztert, aki mondta, hogy „nem ismeri Királyt, de valamit kéne tenni a hadseregben, mert a jelenlegi vezetés nem megfelelő”. Megállapodtak, hogy Nagy Imre elé viszik a kérdést döntésre (Radó György jkv. 1957. VI. 24. MOL XX-5-h Vizsg. 26.). Radó – ahogy már az eddigiekből is kiderül – ebben az időszakban orvosként és forradalmárként egyaránt sokat segített Királynak, róla az említett 1986-os kötetében nem tett említést.

¹¹ „Nagy Imre később kérdezett róla, mondtam hogy a honvédségből jó szervezőnek és becsületesnek ismertem meg” – vallotta Jánosi (1957. VII. 10. MOL XX-5-h Vizsg. 26.).

¹² Oláh Vilmos tk. 1957. III. 27.; Rákos Imre tk. 1957. VII. 16. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

¹³ Oláh Vilmos tk. 1957. III. 27.; Szücs Miklós tk. 1957. VII. 10.; Rákos Imre tk. 1957. VII. 16. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

¹⁴ Oláh Vilmos szerint Kovács Istvánnal együtt (tk. 1957. III. 27. MOL XX-5-h Vizsg. 26.)

telével elsőként a decentralizáltan működő felkelőcsoportokat kell egy-egy szervezetre, a katonákat és a rendőröket is magába foglaló Nemzetőrségbe tömöríteni. Az anarchia megfékezésére, a fosztogatások megakadályozására a tagokat ellátják igazolványokkal, más civil fegyverest pedig lefegyvereznek, a rendbontókkal szemben erélyesen lépnek fel. Miután a jelenlevő felkelők ÁVH-ellenes lépéseket sürgettek, kijelentette, hogy a szervezet felül kell vizsgálni és a törvénysértőket felelősségre kell vonni, ha ehhez Nagy Imre hozzájárul. Felvetette, hogy a nemzetőrség vegye át a szovjetektől az őrségeket.¹⁵

Megállapodtak abban, hogy a másnapra széles körű részvétellel megalakítják a Forradalmi Karhatalmi Bizottságot. *„Én javasoltam, hogy az alakuló ülést a tiszti házban tartsuk meg, Király ezt ellenezte, és kijelentette, hogy a Kiliánban lesz az ülés, amivel megtiszteljük a forradalmárokat alakuló ülés előkészítésére”* – vallotta fél évvel később Kovács vezérőrnagy.¹⁶ Ezzel nyilván még inkább megnyerte a civil forradalmárok szimpátiáját. Ekkor tehát ő is a Kilián laktanyát vélte az ellenállás fellegvárának, nem a Corvin közt. Hattagú Előkészítő Bizottságot és kilenctagú küldöttséget is választottak, amelynek az volt a feladata, hogy jóváhagyassa ülés határozatait, a nemzetőrség megalakítását Nagy Imrével. Egyedül Király lett mindkét bizottság tagja, sőt az utóbbi vezetője is. A kormányfő helyeselte a karhatalom átalakítását és meghatalmazó levelet adott Királynak a nemzetőrség létrehozásához, azzal, hogy a szervezet *„az általános titkos választásokkal létrehozandó új kormány hivatalba lépéséig működjék”*.¹⁷

A Forradalmi Honvédelmi Bizottmány

31-én hajnali 5 órakor Honvédelmi Minisztériumban csatlakozott a katonatisztekhez (és civilekhez), akik már három órája tárgyaltak a Forradalmi Honvédelmi Bizottmány megalakításáról. Az ő személyéhez elsősorban Zólyom László ezredes ragaszkodott, aki a legkevésbé sem rejtette véka alá azt a véleményét, hogy „a hadsereg vezetése nagyon gyenge kezekben van”, és Királyt a vezérkari főnökség élén szerette volna látni. *„Őt tartottam egyedül képesnek arra, aki a felkelőket*

¹⁵ Az ülésről készült jegyzőkönyv, 1956. X. 30.; Kovács István tk. 1957. III. 26.; Oláh Vilmos tk. 1957. III. 27. MOL XX-5-h Vizsg. 26.; KIRÁLY 1989, 251. Kovács szerint ő javasolta, a nemzetőrök névsorba vételét, amivel Király – nem derül ki, hogy miért – nem értett egyet.

¹⁶ Kovács István tk. 1957. III. 26. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

¹⁷ Fenn is maradt Nagy Imre 1956. október 30-i nyilatkozata (KIRÁLY 1989, 252.).

és a hadsereget egyaránt kézben tudja tartani”.¹⁸ A tiszték és a felkelők helyeselték, sőt már követelték személyét. Ekkor küldöttséget menesztettek érte a főkapitányságra.

A megérkező Királyt kitörő ováció fogadta, csak amiatt támadt feszültség, hogy Váradi Gyula vezérőrnagy, aki népi ülnökként 1951-ben Király halálra ítéelésének részese volt, felszólalt ellene: „*Őn elismerte a vádak ténszerűségét. [...] Ennek alapján én egy kémmel nem vagyok hajlandó együttműködni.*” Király – az ottlévők nagy többségének szimpátiáját élvezve – kijelentette, hogy tiltakozását méltóságon alulinak tartja, az ügyet az ÁVH kreálta. „*Ezek után mást nem tudtam tenni, mint hogy az általa elmondottakat tudomásul vettem és kezet fogtam Király Bélával*” – vallotta Váradi 1957-ben.¹⁹

Ezután „*a felkelt forradalmi erők megbízottai és a Néphadsereg forradalmi tanácsának küldöttei*”²⁰ – köztük természetesen Király Béla – megalakították a Forradalmi Honvédelmi Bizottmányt – amelynek egyes források szerint Váradi, mások szerint ő lett a parancsnoka –, s erről nyilatkozatot adtak ki, amelynek szövegét 10.45-kor be is olvasták a rádióban. A nyilatkozat – különösen a hadsereg addigi megnyilvánulásaihoz képest – rendkívül harcias hangot ütött meg, a nyilatkozattevők többször is hangsúlyozták, hogy az ország függetlenségét és szabadságát akár fegyveresen is megvédik.²¹

A Forradalmi Karhatalmi Bizottság közgyűlése

Néhány órával később megkezdődött a Forradalmi Karhatalmi Bizottság közgyűlése, a Kilián laktanyában mintegy száz résztvevővel, amelyik többsége a felkelőcsoportok parancsnokaiból és magas rendfokozatú katoná- és rendőrtisztekből állt. Maléter Pál ezredes²² megnyitója után Király Béla vette át a szót, és jól átgondolt beszédével a fegyveres erők centralizálásának szükségességéről igyekezett meggyőzni hallga-

¹⁸ Zólmoly László tk. 1957. IV. 8. Ld. még Lantos József tk. 1957. VIII. 6. ÁBTL V-150005/4.

¹⁹ (Váradi Gyula tk. 1957. VI. 13. ÁBTL V-150005/4. Ld. még Zólmoly László tk. 1957. IV. 8.; Solymosi János tk. 1957. II. 14.; Lantos József tk. 1957. VIII. 6. ÁBTL V-150005/4. KIRÁLY 1989, 255.) Az ülés lefolyásáról jegyzőkönyv készült, amely több példányban megtalálható Nagy Imre és társai periratában.

²⁰ Így írták alá a dokumentumot.

²¹ (KIRÁLY 1989, 257–258.) Több példányban megtalálható Nagy Imre és társai periratában is.

²² Közismert, hogy Király nem kedvelte Malétert, és ezt nem is rejtette véka alá. Még lényegtelen kérdésekben is a lejárására törekedett. A rendszerváltás idején megjelent kötetében látványosan átvette Pongrátz Gergely Maléter-ellenes rágalmaikat, és elfogadta egyéb valótlanosságait is (KIRÁLY 1989, 259.).

tóságát, természetesen elsősorban az igen kevésbé szervezett felkelőcsoportokat. Felhívta a figyelmet az addig elért eredményekre leselkedő veszélyekre, egyrészt a restaurációs, másrészt a reakciós erők, harmadrészt a szovjet csapatok részéről, s hangsúlyozta, hogy e veszélyekkel csak integráltan, jól szervezeten lehet eredményesen szembeszállni.

Tehát a Forradalmi Karhatalmi Bizottság mellett, hogy a honvédség és a rendőrség összehangolja, megalakítja a civil fegyveresekből álló nemzetőrséget az 1848-as hagyományoknak megfelelően, egyenrangú társa lesz a másik két fegyveres szervezetnek. És ekkor – nyilván lelkesítően ható – beszédében érzékletesen ecsetelte a nemzetőrség 1948-as, 1949-es tavaszi sikereit. Sőt, azt az elképzelését is kifejtette, hogy a megalakuló nemzetőrségi zászlóaljok történelmünk nagyjairól kapják elnevezéseiket. Ez nem valósult meg, ellentétben azzal a felvetésével, hogy honvédtisztek működjenek közre a nemzetőrsoportok bázisánál a szervezésben. Beszédében többször is hitet tett Nagy Imre mellett.

Már ekkor javaslatot tett többek között a nemzetőr-főparancsnokság felállítására, a nemzetőr zászlóaljok és más egységek létszámára, és arra, hogy minden nemzetőregység a parancsnokát demokratikus választással nevezi ki. Igazolványokat és jelvényeket ígért a nemzetőröknek (csak az igazolványviselés valósult meg), hogy ezekkel az eszközökkel meg lehessen különböztetni őket a „*felelőtlen zavart keltőtől és joggatlan fegyverviselőktől*”.

Az előzetesen megbeszélteken kívül még a nemzetőrök feladata az ÁVH-sok összeszedésével bővült. Ekkor már nem a szabad választásig, hanem a szovjetek Magyarországról történő távozásáig állapították meg a nemzetőrség működését.²³ Minderről közleményt fogalmazott meg, amit 14.14-kor be is olvastak a *Szabad Kossuth Rádióban*.²⁴

A résztvevők nagy többséggel elfogadták Király javaslatait, aki az értekezlet végén *Marián István* ezredeshez, a műegyetem katonai tanszékvezetőjéhez fordult, hogy erélyesen szervezze meg az egyetemistákat, mert nekik kell alkotniuk a nemzetőrség gerincét.²⁵

Budapest katonai parancsnoka

Délután 5 óraker a rádióban kormányközleményt olvastak be, miszerint Király Béla vezérőrnagyot – akit ezen a napon rehabilitáltak és visszakarta rendfokozatát is – Budapest katonai parancsnokává nevezték ki.²⁶

²³ Kovács István tk. 1957. III. 26. ÁBTL V-150005/4.

²⁴ A FORRADALOM HANGJA 1989, 342–343.

²⁵ Marián István tk. 1957. VII. 15. ÁBTL V-150005/4.

²⁶ Nagy Imre vallomása szerint Tildy Zoltán javaslatára (jkv. 1957. V. 27. MOL XX-5-h Vizsg. 1.)

Vagyis a fővárosban lévő összes fegyveres erő egységes irányítását bízták rá. Tehát nemcsak a hadsereg, hanem a rendőrség és a civil fegyveres erők is az ő alárendeltségébe kerültek. Király egyszerre tartozott a HM és a BM hatáskörébe, de – mivel a Forradalmi Karhatalmi Bizottságot a kormányfő közvetlen alárendeltségébe vonta – rendre kapott utasításokat tőle, amelyek végrehajtásáról közvetlenül neki számolt be.²⁷ Akadtak hatásköri problémák is: Király Marián ezredessel közölte, hogy Maléternek nincs parancsadási joga,²⁸ miközben ő kapott parancsokat tőle.

Kovács István javaslatára Király november 1-jén felállított egy hadműveleti törzset a Hadművelési Csoportfőnökség tucatszai tisztjéből. Számukra a lövöldözések beszüntetését, a nyugalom helyreállítását írta elő. Helyetteseként Zólomy László ezredest jelölte ki, aki gyakori távollétében titkári teendőket látott el. „*Király Bélát olyan sokan keresték külböngő ügyekben, hogy mentesítenem kellett őt*” – vallotta.²⁹

Király ekkoriban a legtöbb időt a főkapitányságon, a nemzetőrparancsnokságon töltötte, a budapesti nemzetőr-csoportok felfegyverzését, ellátását intézte. Újabb gondot jelentett november 1-jétől a szovjet csapatok beszivárgása a keleti határokon. A hivatalos magyarázat csak technikai manőverre hivatkozott, ám másnap az „*erők átcsoportosítása*” tovább folytatódott. Még a tapasztalt Király táborkok is bizonytalan volt annak megítélésében, hogy mi a szovjet vezetés szándéka. Azt is számításba vette, hogy hitszegésre készülnek, és utasítást adott az erők összevonására és a harcok fokozására, majd Zólomy ezredest utasította a védelmi terv elkészítésére. A szovjet erők felderítését, egységeik szemmel tartását írta elő.³⁰ Ugyanakkor azt az utasítást adta a nemzetőröknek, hogy kerüljék a szovjetekkel a súrlódást, „*ezzel segíthetjük a gyorsabb kivonulást*”.³¹

November 2-ára nemzetőrségi gyűlést akart szervezni, hogy a szervezet felépítését végleges formába öntse és hogy annak vezető testületének megválasztására sor kerüljön. Egyik segédjét, Oláh Vilmost arra utasította, hogy erről a rádiót és a Magyar Távirati Irodát értesítse. Ekkor interjút adott a *New York Times*nek.³² Ám a szervezéssel megbízott

²⁷ HORVÁTH 2003, 305.

²⁸ Marián István jkv. 1957. III. 12. ÁBTL V-150006.; Varga Sándor jkv. 1957. IV. 10. ÁBTL V-150006/2

²⁹ Zólomy László jkv. 1956. XII. 12. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

³⁰ Zólomy László tk. 1957. IV. 8.; Takács Sándor tk. 1957. V. 13. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

³¹ Szilágyi Zoltán jkv. 1958. VII. 30. ÁBTL V-145715.

³² Oláh Vilmos tk. 1957. III. 27. MOL XX-5-h Vizsg. 26. Ld. még EÖRSI 2021. 165.

Kiss István rendőr alezredesnek – aki nem kellően oldotta meg a csoportok tájékoztatását, javaslatot tett megrovására.³³ (Az ülést másnapra halasztották.) Még keményebben lépett fel Rákos Imre őrnaggyal szemben, akit – mivel egy Bécsbe, gyógyszerekért induló csoportnak nagyon lassan készítette el a szükséges dokumentumot – szabotázsért bírósággal fenyegette. Átkísértetett a HM-be, és *Janza Károly* miniszternél találkozott, amiért „*politikai tisztet küld a nyakára*”.³⁴

A forradalompárti katonatisztek is mindinkább változást sürgettek, mivel Janzát egyöntetűen alkalmatlannak tartották a miniszteri szerepre. Ezek szerint nem tudtak a kabinet október 31-i határozatairól, amely ezt is magába foglalta. A november 2-i Forradalmi Honvédelmi Bizottmány ülésén Királyt jelölték új miniszternek – az ő távollétében.³⁵ Váradi, a bizottmány elnöke ezt a Parlamentben jelentette Nagy Imrének, de előzőleg közölte *Szücs Miklós* ezredessel, a hadműveleti csoportfőnök helyettesével is, aki e hírt megosztotta Maléterrel és Kovács István vezérőrnaggyal. Szücs az intrikálás eszközához nyúlt, nem is eredménytelenül: Királyt ellenforradalmárként állította be, és társainak javasolta letartóztatását. „*Maléter, jelentésem alapján Nagy Imrének jelentést tett arról, hogy »Királlyal vigyázni kell, s meg kell nézni, hogy hogyan tevékenykednek«.* Együttal javasolta, hogy *Királyt Nagy Imre hívassa be, és számoltassa be munkájáról.*”³⁶ A vizslát magvát sikerült elhinteni.³⁷

Incidens a Külügyminisztériumnál

A II. kerületi Nemzeti Forradalmi Bizottmány katonai vezetője, *Seifert Tibor* tartalékos tizedes – akit sebtében alezredessé léptettek elő – olyan értesüléseket kapott, miszerint a külügyminisztériumban ÁVH-sok bujkálnak. Erre a Széna tériek egyik osztagával elfoglalta és átkutatta az objektumot, miközben a minisztériumi tisztviselőket feltartott kézzel a falhoz állították, majd átkutatták őket. Még lövöldözésekre is sor került, kintről kilőtték az ablakokat.³⁸ Valakinek azonban sikerült telefonon segítséget kérni a HM-től.

³³ Értekezlet jegyzőkönyve, 1956. XI. 2.; Kopácsi Sándor önv. d. n. MOL XX-5-h Vizsg. 62.

³⁴ Oláh Vilmos tk. 1957. III. 27.; Rákos Imre tk. 1957. VII. 16. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

³⁵ A Forradalmi Bizottmány határozata 1956. XI. 2. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

³⁶ Szücs Miklós tk. 1957. VII. 10. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

³⁷ Az intrika Kovács vezérőrnagyra is hatott: „*Szűccsel arra gondoltunk, hogy Király vagy Zólmoy engem el akar takarítani az útból. Beszéltünk arról, hogy ezeket le kéne tartóztatni.*” (Kovács István tk. 1957. III. 26. MOL XX-5-h Vizsg. 26.)

³⁸ Minderről részletesebben ld. EÖRSI 2003a, 221.

Maléter utasítást adott Királynak, hogy teremtsen rendet a külügyminisztériumnál; ezt ő továbbította Zólomy ezredesnek. Zólomy kísé-
rőivel lezáratta a főbejáratot, és magához rendelte a felkelők parancs-
nokát. Az objektum körülzárására a HM őrzászlóaljától rendelt ki kar-
hatalmi erőt, a felkelőket pedig – miután a lövöldözés megszűnt – fel-
sorakoztatta az egyik helyiségben. Ezután K-vonalon Király Bélától
kért további parancsot. A felkelők lefegyverzését kockázatosnak ta-
lálta, ettől Király ideiglenesen eltekintett, azt az utasítást adta, hogy
amíg a helyszínre ér, a fegyvereket tartsa együtt.

Hamarosan megérkezett Király, és ő is felelősségre vonta a felke-
lőket a károkozásért. Kérte őket, hogy ilyesmikkel ne mocskolják be
a forradalom tisztaságát, majd vezetőjüket utasította, hogy vezesse
vissza csoportot a körzetébe. Ezután Király Seiferthez fordult. Piszto-
lyát elvette és utasította a tisztjeit, hogy tartóztassák le.³⁹ Itt a külügy-
minisztériumnál megmutatkozott Király rátermettsége. Határozott fel-
lépésével gyorsan oldotta meg a veszélyes helyzetet, egy nagyobb lét-
számú felfegyverzett osztagot könnyen leszerelt.

A HM-ben kihallgatásakor azzal vádolta Seifertet, hogy akciójá-
val kommunista restaurációt akart előkészíteni. Felelősségre vonta az
illetéktelen előléptetés miatt is. Kivégzéssel fenyegette, két ügyészt
hívott, hogy statáriális úton vonják felelősségre. Azután közölte vele,
ha előkeríti Dudás Józsefet, akkor megmenekül az akasztástól.⁴⁰ Du-
dás volt ugyanis a Magyar Nemzeti Bizottmány elnöke, így felmerült,
hogy ő a fő felelőse a külügyminisztérium elleni támadásnak.

Dudás gazdag politikai múlttal, antifasiszta múlttal, sőt munkás-
mozgalmi múlttal rendelkezett. 1956-ban az októberi harcok után kez-
dett aktivizálódni. Programokat szerkesztett, megalakította a Magyar
Nemzeti Bizottmány elnevezésű forradalmi szervezet, és igen nagy hatású
szónoklataival rövid időn belül sok támogatót szerzett, akikkel elfog-
lalta a *Szabad Nép* székház épületét és önálló lapot is megjelentetett.
Sikerei láttán október 30-án a kormány tárgyalást kezdeményezett vele.
Hamarosan – az elbizakodottsága miatti rossz döntéseinek következté-
ben – ekkorra szinte teljesen elszigetelődött, Nagy Imréről pedig már
banditának tartották.⁴¹ Feltételes letartóztatásáról már november 1-jén

³⁹ Seifert Tibor jkv. 1956. XII. 29.; Zólomy László jkv. 1956. XII. 28. HL 0115/56.; ZÓLOMY 184–186.

⁴⁰ Seifert Tibor jkv. 1956. XII. 29. HL 0115/56.; Zólomy László tk. 1957. IV. 8. MOL XX-5-h Vizsg. 26. Király Béla több visszaemlékezésében említette a külügyminisztériumi eseményt, ám az eddig idézet 1986-os kötetében nem. Ebben viszont külön fejezetet szentelt arról, hogy tévhírek alapján Nagy Imrétől kapott paranccsal a szovjet nagykövetség védelmére sietett, ahol aztán Jurij Andropov nagykövettel tárgyalt. E történet ténytársítását azonban sem a levéltári források, sem a szakirodalom nem támasztja alá.

⁴¹ Dudásról ld. BALÓ 1993.; EÖRSI 2003b.; DRUCZA 2017.

kormányrendelet is született,⁴² de nyílt kérdés marad, hogy ha nincs a külügyminisztériumi incidens, ez bekövetkezett volna-e.⁴³

Király a letartóztatást *Butkovszky Emánuel* szerszámkészítő és *Virág János* pedagógus segítségével hajtotta végre. (Az egykori repülő hadnagy Butkovszky ekkor a Fő utcai Katonai Ügyészség és Börtön épületének felkelőparancsnoka volt, Virág őt támogatta.) Kiderült, hogy Dudás ártatlan a külügyminisztérium elleni akcióban, és az is, hogy Seiferttel nem is ismerték egymást. Így Dudás még este szabadlábra került, noha ellenkező értelmű utasítást kapott a kormányfőtől és Malétertől, az új honvédelmi minisztertől is.⁴⁴ Ezért Nagy Imre 3-án reggel felelősségre vonta,⁴⁵ Maléter pedig – mivel 3-án a szovjet delegációval készült tárgyalásra, 4-ére tervezte őrizetbe vételét Zólyomval együtt, egyrészt a Dudás-ügy miatt, másrészt Szücs intrikái alapján ellenforradalmárnak tartotta.⁴⁶

A Nemzetőrparancsnokság

November 3-án került sor a nemzetőrségi közgyűlésre, amelyre 2-án csak kevesen kaptak meghívót. Király elnökölt, és tájékoztatott többek között a szovjet csapatok jelenlétéről, amiért a kormány kimondta az ország semlegességét és kilépését a Varsói Szerződésből. Arról is beszélt, hogy a titkos választásig az egybegyűltek feladata lesz a rend fenntartása. Vagyis a szovjet támadás lehetőségét még ekkor is kevésbé tartotta esélyesnek.⁴⁷ Az elkészült védelmi tervet jóváhagyta.⁴⁸

Dudás József személye és csoportja a többiek támadásának fókuszába került. Felróták nekik az addig is helytelenített magatartásukat, és az akkoriban elterjedt hírek-álhírek alapján is szidták őket. Anyyira

⁴² A kabinet 1956. XI. 1-jén tartott 3. üléséről készült jkv. ÁBTL V-150005.

⁴³ Állítólag a Minisztertanács utasítása alapján Dudás letartóztatásához Király akár harcokcsikat is igénybe vehetett volna (Virág János 1957. IV. 9. ÁBTL V-150006/1.).

⁴⁴ A kabinet 1956. XI. 1-jei ülésének jegyzőkönyve; Kovács István tk. 1957. III. 26.; Szücs Miklós tk. 1957. VII. 10. MOL XX-5-h Vizsg. 26.; Nagy Imre jkv. 1957. V. 27. MOL XX-5-h Vizsg. 1. Maléter Pál jkv. 1956. XI. 30. MOL XX-5-h Vizsg. 22.

⁴⁵ Nagy Imre jkv. 1957. V. 27. MOL XX-5-h Vizsg. 1.

⁴⁶ (Maléter Pál jkv. 1956. XI. 30. MOL XX-5-h Vizsg. 22.) Király visszaemlékezéseiben rendre rosszindulatúan nyilvánul meg Maléterrel szemben, feltételezhetően ebből eredeztethetően.

⁴⁷ Ennek ellentmond Marián István egyik vallomása, amely szerint Király bejelentette, hogy a „helyzet válságos, a szovjetek elhelyezkedéséből újabb beavatkozás várható” (tk. 1957. VII. 15. MOL XX-5-h Vizsg. 26.). Viszont Nickelsburg László, a Baross tériek parancsnoka ezt vallotta: „*Király Béla azt mondta, hogy azért jönnek vissza a szovjet csapatok, hogy a repülőtereket és a centrumokat biztosítsák*” (tárgy. 1961. VI. 27. MOL 46/60 49d.)

⁴⁸ Zólyom László tk. 1957. IV. 8. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

elmérgesedett a hangulat velük szemben, hogy tettelegességtől is tartani lehetett. Király Béla azonban kijelentette, hogy becsületszavát adta, ha Dudás eljön az értekezletre, és elmondja célkitűzéseit, nem lesz bántódása.⁴⁹ A civil csoportok képviselői – leszámítva a Széna térieket – maradéktalanul és a korábbiaknál még nyomatékosabban közösisítették Dudást.

A közgyűlés egyhangúlag a Királyt választotta főparancsnoknak, Kopácsit a helyettesének. A nemzetőrségi csoportok megszavazták képviselőjüket az Operatív Bizottságban, amelyben Királlyal és Kopácsival együtt tízen alkották a főparancsnokságot.⁵⁰

November 4-e

November 4-én hajnalban Oláh Vilmos jelentette a főosztályon a szovjetek közeledését. Ekkor felvette a kapcsolatot Nagy Imrével, aki szigorúan megtiltotta a tűzharcot. A főosztály előtt négy harcokcsi vonult el. Ekkor Király így szólt: „*nincs mit várni tovább, menjünk a hegyekbe, az utolsó csepp vérünkig harcoljunk az ázsiai barbár hódítók ellen*”.⁵¹ A harcálláspontot azért akarta kitelepíteni, mert „*onnan nem lehetett áttekinteni a helyzetet*”, és „*az lenne a leghelyesebb, ha az erőket kivonnánk a városból és partizánharcra rendezkednének be*”.⁵² Néhány tiszttel mintegy 40 egyetemista kíséretében elindult.

A nemzetőrségek parancsnokai úgy tudták, hogy Király utasításai alapján nem szabad tüzelni a szovjetekre.⁵³ Ám ezek a közlések bizonytalanok, valószínű, hogy a tábornok személyesen nem adott ki parancsot, mások hivatkoztak rá, illetéktelenül. Mindenesetre még ő sem állítja visszaemlékezéseiben, hogy bármelyik csoportnak utasítást adott volna. Viszont *Angyal István*, a Tűzoltó utcai nemzetőrparancsnok önvallomása szerint Király a harc felvételére adott utasítást.⁵⁴ *Dömötör Gergely* százados pedig úgy tudta, hogy a budapesti csapatoknak meghagyta, hogy ne tüzeljenek, de arra nem, hogy tegyék le a fegyvert.⁵⁵

⁴⁹ Lantos József rendőrtiszt szerint Király felugrott, kiabált, hogy amíg nincs garántálva Dudás biztonsága, ő nem hajlandó részt venni a munkában (tk. VIII. 6. MOL XX-5-h 19/26).

⁵⁰ A nemzetőrség közgyűlés jegyzőkönyve, 1956. november 3. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

⁵¹ (Oláh Vilmos tk. 1957. III. 27.; Lantos József tk. 1957. VIII. 6. MOL XX-5-h Vizsg. 26.)

⁵² Király a visszaemlékezéseiben felidéri dialógusait Nagy Imrével, amelyet miniszterelnök azzal zárt, nem kér több jelentést. Erről nem találunk levéltári forrást, noha a főosztályon többen is tartózkodtak.

⁵³ Marián István tk. 1957. VII. 15. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

⁵⁴ Virág János jkv. 1957. IV. 17. ÁBTL V-150006/1.; Kovács Imre vörgey. felj. 1957. II. 24. ÁBTL V-150005/5.; Ravasz Mihály tk. 1959. VI. 8.; Simon István jkv. 1959. VI. 19. ÁBTL V-145625.

⁵⁴ Angyal István tk. 1957. VII. 12. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

⁵⁵ Dömötör Gergely tk. 1957. VI. 17. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

A Budai hegyekből visszaküldte a tiszteket, csak Oláh Vilmos maradt vele. Továbbra is az ellenállás megszervezésére törekedett, bízva az ENSZ segítségével. A Széchenyi-hegyen lévő egyik zavaró állomást Király parancsára adóállomássá állítják fel. Közleményt bocsátott ki: „*A nemzetőrparancsnokság él, főparancsnok Király Béla. Kéri a rendőrség és a honvédség szerveit, segítsék a nemzetőrség munkáját, mint az egyedüli hivatalos karhatalmi szervet.*” Kapcsolatot teremtett a környező nemzetőr csapatokkal – így a Széna téri „Szabó bácsiékkal” is – utasításokat adott, szervezett.⁵⁶

Az 1957-es visszaemlékezését így fejezte be: „*A Szabadság hegy keleti oldalán az egyetemi nemzetőrök is túl nagyra tartották a kockázatot, hazamentek. [...] Ekkor már világos volt, hogy sohasem fogunk győzni. Végül is kénytelenek voltunk feladni a külső segítségre épített reményünket is. Ezután elhagytam hazánkat, nem közölhetem, hogy milyen módon.*”⁵⁷ Ekkor még egy szóval sem említette a nagykovácsi csatát, amelyre később minduntalan hivatkozott. Az 1989-es kötetében egy egész fejezetet szentel ennek a november 11-ére datált, fikciónak bizonyult összecsapásnak.⁵⁸

Mindazonáltal Király Béla az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik kiemelkedő személyisége volt.

Felhasznált irodalom

A FORRADALOM HANGJA 1989 = VARGA László (szerk.): *A forradalom hangja*. Századvég – Nyilvánosság Klub, Budapest, 1989.

ASPERJÁN 2009 = ASPERJÁN György: *Király Béla, a kameleon*. 2009. VII. 5. https://asperjanygyorgy.blog.hu/2009/07/05/kiraly_bela_a_kameleon (Letöltés: 2022. 01. 21.)

BALÓ 1993 = BALÓ A. Péter: Dudás élete és tevékenysége. In: Bak János – Hegedűs B. András – Litván György – S. Varga Katalin (szerkesztőbizottság): *A forradalom és a megtorlás Magyarországon*. 1956-os Intézet Évkönyve 1993. 221–228.

BOKOR 2012 = BOKOR Imre: *Történelemhamisítók*. 2012. VI. 27. <https://internetfigyelo.wordpress.com/2012/06/27/tortenelemhamisitok-mjb-feljegyzes/> (Letöltés: 2022. 01. 21.)

DRUCZA 2017 = DRUCZA Attila: *A Dudás-ügy*. Porta Historica Kiadó, Köröstarján – Kápolnásnyék, 2017,

⁵⁶ Oláh Vilmos tk. 1957. III. 27. MOL XX-5-h Vizsg. 26.

⁵⁷ KIRÁLY II. 1957, 18.

⁵⁸ KIRÁLY 1989, 291–295.

EÖRSI 2003a = EÖRSI László: A (II. kerületi) Nemzeti Forradalmi Bizottmány. In: Rainer M. János – Standeisky Éva (szerk.): *Magyarország a jelenkorban*. Az 1956-os Intézet 2003-as Évkönyve, Budapest, 2003. 208–222.

EÖRSI 2003b = EÖRSI László: Dudás József. In: Eörsi László: *Mítoszok helyett – 1956*. Noran, Budapest, 2003. 107–197.

EÖRSI 2021 = EÖRSI László: „A kommunizmus hosszú éjszakája egyszer véget érhet”. In: Szalay-Berzeviczy András (szerk.): *Címlapon Magyarország*. TranszPress Kft., Budapest, 2021. 145–178.

KIRÁLY 1957 = KIRÁLY Béla: Hogyan fojtották el az oroszok cselével a magyar felkelést? *Life*, 1957. 77. évf. 6. sz.

KIRÁLY 1989 = KIRÁLY Béla: *Honvédségből néphadsereg*. CO-NEXUS Print-teR, Budapest, 1989.

KIRÁLY 2009 = *Elhunyt Király Béla*. Múlt-Kor, 2009. <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=25225> (Letöltés: 2021. 10. 17.)

HORVÁTH 2003 = HORVÁTH Miklós: *1956 hadikronikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.

KUBINYI 1994 = Kubinyi Ferenc: *Fekete lexikon I. (1945–1956)*. Malomfalvi, Budapest, 1994.

SERES ATTILA
PÁNIK A MAGYARORSZÁGI SZOVJET CSAPATOK
HÁTORSZÁGÁBAN 1956 NOVEMBERÉBEN
EGY TALÁNYOS DOKUMENTUM AZ UKRÁN BIZTONSÁGI
SZOLGÁLAT SZAKLEVÉLTÁRÁBÓL

A magyar forradalom és a szovjet hadsereg kárpáti hátországa

Az Ukrán Biztonsági Szolgálat Szaklevéltárában¹ két vastkos dossziéban maradtak az utókorra azok a „hangulatjelentések”, amelyek az Ukrán SZSZK lakosainak az 1956. évi magyar forradalommal kapcsolatban elhangzott spontán kijelentéseit vagy tudatos állásfoglalásait tartalmazzák.² A KGB illetékes területi parancsnokságai a megfigyelés alá volt személyeknek vagy közösségek tagjainak a megfigyelési anyagából szó szerint kivonatolták a forradalomra vonatkozó megnyilvánulásokat, és azokat bizonyos szempontok alapján egy összesítő jelentésbe sűrítették bele, tehát a véleményüket kinyilvánítókat foglalkozási körök, lakóhely szerinti hovatartozásuk, vagy éppen etnikai premisszáik alapján csoportosították. Több jelentés készült például a magasan kvalifikált, és a fővárosban élő tudósokról, professzorokról, az egyes ukrainai városokban tanuló magyar állampolgárságú diákokról, a Vorosilovgrádi terület³ orosz lakosságáról, egy-egy üzem kollektívájáról vagy éppen a kárpátaljai magyarságról. Noha nem rendelkezünk minden egyes ukrainai közigazgatási egységből ilyen összesítéssel, sajnálatos módon a Krím-félsziget orosz és tatár lakosságáról sincs, ezt mégiscsak egy reprezentatív mintának tekinthetjük. Ennek a forráskörnek a feldolgozása rendkívüli fontossággal bír, hiszen ez alapján ítéltethetjük meg, hogy a Szovjetunió Magyarországhoz földrajzilag legközelebb eső, így az „ellenforradalmi veszélynek” a legjobban kitett tagköztársaságában, az Ukrán SZSZK-ban élő ukrán és orosz civil lakosság hogyan viszonyult a magyar forradalomhoz, az ottani „államalkotó” és többségi szláv népesség mélyrétegeiben mennyire tudott teret nyerni a magyar forradalommal kapcsolatos hivatalos szovjet állami doktrína.⁴

¹ Ukránul: Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). A levéltár hivatalos nevének szó szerinti fordítása Ukrán Biztonsági Szolgálat Állami Szaklevéltára, mivel azonban az ukrán nemzetbiztonsági szerv maga is állami szerv, az „állami” jelzót elhagytuk az általunk használt fordításból.

² Lásd: ГДА СБУ, фонд 2, опис 1, справа 2763–2764.

³ Ma: Luganszk (ukr. Luhanszk) megye.

⁴ A kárpátaljai magyarság reflexióira az 1956-os forradalomra vonatkozóan a legteljesebb feldolgozás: DUPKA 2020.

Van egy olyan jelentés, amely némiképpen kilóg ebből a sorból, ugyanis nem szóbeli állásfoglalásokat és megnyilatkozásokat szintetizál, hanem a lakosság ugyancsak egy jól behatárolható csoportjának, a szovjet hadsereg Drohobicsi területen⁵ diszlokált egységeiben szolgálatot teljesítő katonatisztek családtagjainak a pánikszerű reakcióját ismerteti *Vitalij Nyikitcsenko* vezérezredes, a szovjet állambiztonsági szolgálat, a KGB ukrainai vezetője számára. Ezeknek a nyilvánvalóan a Szovjetunió más részeiből származó családoknak az elhatározása elég plasztikusan szemlélteti, hogy a magyar forradalom hogyan gyűrűzött be a szovjet hadsereg hátországának a mindennapjaiba. A személyes ingóságok – hirtelen elhatározástól vezérelt – bevagonírozásának és elszállíttatásának a közvetlen motivációja pontosan kivehető a dokumentumból: az a híresztelés kezdett elterjedni a katonatisztek családtagjai körében, hogy evakuálni fogják őket a Szovjetunió távolabbi vidékeire. Ennek pedig az volt az alapja, hogy a Sztrijben⁶ állomásozó katonai egység tisztjei felmérték a környező falvakban lévő polgári létesítményeket abból a célból, hogy alkalmasak-e a katonák családtagjainak elhelyezésére egy esetleges evakuáció esetén.⁷

A dokumentum logikája eddig talán mindenki számára követhető, a legfontosabb kérdés azonban mégiscsak megválaszolatlan marad. Vajon miért kellett volna a magyar forradalom idején, illetve az azt követő napokban evakuálni a Kárpátaljával (hivatalosan: Kárpátontúli terület) szomszédos szovjet közigazgatási egységben, a Kárpátalja közvetlen közelében lévő két városban, Sztrijben és Sztarij Szamborban⁸ állomásozó szovjet csapatok katonáinak a családtagjait?

Talán eljuthatunk egy lehetséges magyarázatig, ha a két településből, illetve azoknak az 1944–1945 utáni magyar történelemben betöltött – hírhedt – szerepéből indulunk ki. Sztarij Szambor volt az a város, amely mellett, a Vörös Hadsereg általi 1944. augusztus 9-i elfoglalása után a Belügyi Népbiztosság létrehozta a frontvonal mögötti, és közvetlenül a 4. Ukrán Front NKVD-törzse alá tartozó 22. számú áteresztő-elosztótáborát, amelyen keresztül 1944–1945-ben magyar állampolgárságú civilek tízezreit szállították ki a Szovjetunió távolabbi vidékein lévő GUPVI-táborokba.⁹ Sztrij neve sem ismeretlen a magyar történetírásban. Ez volt az a város, amelynek börtönébe az 1956. évi forradalom leverése után a Szovjetunióba deportált – a szakirodalmi adatok szerint – 860 magyar állampolgár közül egy 463 főből álló kontingenst, vagyis

⁵ Ukr. Drohobics.

⁶ Ukr. Sztrij.

⁷ Lásd a mellékletet.

⁸ Ukr. Sztarij Szambir.

⁹ DUPKA 2017, 145–146.

minden bizonnyal a magyarok többségét a KGB 1. számú ungvári börtönéből, annak telítettsége miatt átszállítottak.¹⁰

A magyar civilek deportálása a Szovjetunióba november 7-én kezdődött, s az azt követő napokban, a november 10-től 14-ig tartó intervallumban öltött tömeges méreteket.¹¹ Igaz, a *Mihail Holodkov* belügyminiszter-helyettes által a *Nyikolaj Dudorov* belügyminiszternek küldött november 15-i jelentésből nemcsak azt tudhatjuk meg, hogy addigra 463 magyart már átszállítottak Sztrijbe, hanem azt is, hogy a Magyarországról elhurcolt személyek „szétszétására” vonatkozó döntést az Ungváron tartózkodó Holodkov már november 7-én meghozta.¹² Azt, hogy az „ingóságmentés” és a magyar állampolgárok november 10–14-én tetőző deportálása, illetve a Kárpátokon túli területre szállítása között összefüggés lehet, az a tényező is erősíti, hogy november 8-án és 9-én az esetleges „evakuálás” feltételrendszerének preventív jellegű felmérését az érintett sztrijji csapattest politikai megbízottja végezte el.

Ezt a szinte önmagától kínálkozó ok-okozati összefüggést azonban kissé képlékennyé teszi, hogy a mellékelt irat tanúsága szerint az ingóságok „kimenekítése” Sztrijből már november 2-án, Sztarij Szamborból pedig november 3-án, tehát a november 4-i szovjet intervenció előtt megkezdődött. Emiatt, ezt a fenti verziót is nyitva hagyva, érdemes egy komplexebb, több összetevőből álló magyarázatot találnunk. Figyelembe kell vennünk például, hogy a Sztrijben és Sztarij Szamborban állomásozó csapattestek tisztai állománya a Szovjetunió más területeiről származott, s nem ukrán, hanem orosz nemzetiségű volt. Annak ellenére, hogy az ukrán nacionalista szervezetek, az UPA¹³ és az OUN¹⁴ háború utáni működésének „aranykora” 1953-ban lezárult, egyes ukrán fegyveres alakulatok szervezett ellenállása egészen 1956 tavaszáig-nyaráig kitartott, s a szovjet belügyi egységek és az UPA harcosai közötti utolsó összecsapást 1959-ből jegyezték fel. Az 1940-es évek második felében és az 1950-es évek első felében az ukrán nacionalista mozgalom a legaktívabb éppen Nyugat-Ukrajnában, a Kárpátaljával határos Lvovi, Drogobicsi és Tyernopoli terület hegyvidéki körzeteiben, az ukránul *Prikarpatyjanak* nevezett erdős, és a partizán

¹⁰ HORVÁTH – PAHIRYA 2012, 64.

¹¹ A deportálások történetét, adatait részletesen lásd: LUPKOVICS 2008.; HORVÁTH – PAHIRYA 2021.; VÁRADI 2012/a.; VÁRADI 2012/b.

¹² ОРЕХОВА – СЕРЕДА – СТЫКАЛИН 1998, 652–656.

¹³ UPA: Українська повстанська армія (Ukrán Felkelő Hadsereg).

¹⁴ OUN: Організація українських націоналістів (Ukrán Nacionalisták Szövetsége).

harcmodor szempontjából kiváló terepadottságokkal bíró földrajzi régióban volt.¹⁵ Kárpátalján az UPA és az OUN gyenge hálózattal rendelkezett, a hegyvidéki lakosság körében ugyanakkor számos aktív támogatójuk volt. Itt az UPA legaktívabb sejtje a Huszti járásban tevékenykedő, *Vaszil Pahirja* vezette alakulat volt. Noha a KGB közel egy tucatnyi különleges operatív egységet hozott létre e csoportok likvidálására, s az utolsót így is csak 1956-ban sikerült felszámolnia. Ezen alakulatok utánpótlását 1956-ig részben a csehszlovák–szovjet vagy a magyar–szovjet határon legálisan vagy illegálisan a Szovjetunióba érkező ukrán emigráns nacionalisták biztosították.¹⁶

Az ukrainai KGB iratanyagában – s többek között a tanulmányunk kiinduló pontjául szolgáló „hangulatjelentésekben” – többször is visszaköszön az az információ, hogy 1956 őszén, a magyar forradalom hatására felerősödött („aktivizálódott”) az ukrán nacionalista mozgalom, úgy az emigrációban, mint a Szovjetunió területén. Az ukrainai KGB elnökhelyettese, *Nyikolaj Moroz* vezérőrnagy később, 1957. január 15-én például arról küldött ki egy körlevelet a KGB ukrainai apparátusa főosztályvezetőinek, hogy az OUN *Sztyepan Bandera* nevével fémjelzett szárnya, a Münchenben székelő OUN Külföldi Egységei 1956 decemberének utolsó harmadában a bajor fővárosban egy tanácskozást tartottak, amelyen megvitaták az ukrán nacionalista emigráció és a magyar emigránsok, illetve a forradalom leverése után Nyugat-Németországba menekült magyarok közötti szorosabb együttműködés lehetőségét. A „banderisták” kifejezték, hogy elégedetlenek az USA és más kapitalista országok politikájával szemben, amiért azok nem támogatták hathatósabban a magyar forradalmárokat. A KGB berkeiben úgy vélték, hogy a két emigráció közötti kapcsolat lehetővé fogja tenni majd az OUN tagjai számára, hogy Magyarország területén keresztül, konspiratív úton küldjék el a diverzáns alakulatok harcosait – a dokumentum szóhasználata szerint „ügynökeiket” – a nyugat-ukrainai területekre.¹⁷ Ez a körlevél jóval az általunk közölt dokumentum után keletkezett, és – mivel az abban közölt információk meglehetősen felszínesek – arra is következtetni enged, hogy a KGB-nek nem sikerült elég hatékonyan beépülnie az OUN Bandera nevével fémjelzett müncheni csoportjába, mindazonáltal jól érzékelteti, hogy a magyarországi forradalom reménnyel töltötte el a

¹⁵ A magyar forradalom ukrainai visszhangjára részletesen lásd: БАЖАН 2017. ДЕРЖАЛЮК 2017.

¹⁶ ОФІСІНСЬКІЙ 2010, 226–227.

¹⁷ Nyikolaj Moroz vezérőrnagy körlevele az ukrainai KGB főosztályvezetőinek. Kijev, 1957. január 15. ГДА СБУ, фонд 16, опис 1, справа 919, аркуш 15.

független ukrán államért küzdő politikai és fegyveres csoportok tagjait.

Tehát minden bizonnyal annak hátterében, hogy a Drogoicsi területen szolgálatot teljesítő szovjet katonák családtagjai lélekben és fizikailag is egy evakuációra készültek, és már november 2-án és 3-án elkezdték a korábbi lakhelyükre menekíteni az ingóságait, az általános bizonytalanságérzés mellett a régióban a magyar forradalom hatására felerősödő és tettelegességgel fenyegető ukrán nacionalizmust, illetve az orosz nemzetiségű civilek attól való félelmét is feltételeznünk lehet.

Melléklet¹⁸

A. Gricenko ezredes jelentése V. F. Nyikitsenko vezérezredesnek a szovjet hadsereg Sztrijben és Sztarij Szamborban állomásozó csapatstestei körében kialakult pánikhangulatról Drogoics, 1956. november 21. Orosz nyelvű eredeti gépirat.¹⁹

Совершенно секретно

Экземпляр № 1

Председателю Комитета государственной безопасности при Совете министров УССР генерал-майору товарищу Никитченко В. Ф.

Гор. Киев

В связи с последними событиями в Венгрии, отдельные лица, проживающие в г. г. Стрый и Старый Самбор, Дрогобычской области, в том числе военнослужащие частей Советской Армии, занялись поспешной отправкой своих домашних вещей в восточные районы СССР.

Так, со станции Стрый, Львовской железной дороги за время с 2 по 12 ноября с. г. отправили свои домашние вещи 24 семьи, в том числе семьи военнослужащих войсковой части 19021 Марсова, Полякова, Олефир, Шитика и других.

Посетившая по своей инициативе уполномоченного УКГБ в г. Стрый жена военнослужащего войсковой части 36662 Кузнецова В. П. рассказала, что примерно 15 семей

¹⁸ Az irat eredeti tagolásán és szövegeképén nem változtattunk. Az orosz nyelvű gépiratot magyar fordítását saját magunk készítettük el. Az iraton szereplő eredeti kézírást kurzívval szedtük.

¹⁹ Az irat jelzete: ГДА СБУ, фонд 2, опис 1, справа 2764, аркуши 70–71.

военнослужащих указанной войсковой части отправили контейнерами свои домашние вещи в восточные области СССР.

По данным, поступившим в аппарат уполномоченного УКГБ в городе Самбор, за период с 3 по 6 ноября с. г. со станции Самбор, Львовской железной дороги отправили в восточные районы СССР свои домашние вещи: Чигирева О. И., жена военнослужащего войсковой части 52826, Алехин В. А., военнослужащий, проживает в городе Самборе, Данилов Н. И., военнослужащий, проживает в городе Старый-Самбор и другие.

Появление таких настроений среди военнослужащих в городе Срый отчасти были вызваны неправильными действиями некоторых офицеров войсковой части 19021.

Так, начальник политотдела войсковой части 19021 полковник Петров В. П. 8 и 9 ноября с. г. с группой офицеров выезжал в села Фалиш, Станков, Долгое, Моршин и Бережница, Стрыйского района, для осмотра зданий школ и клубов и определения возможности размещения в них семей военнослужащих в случае их эвакуации из домов ойцперского состава, расположенных у аэродрома.

Об изложенном принформированы партийные органы.

Начальник управления КГБ при СМ УССР по Дрогобычской области

Полковник *А. Гриценко*

21 ноября 1956 г.

№ I/424

Гор. Дрогобыч

Szigorúan titkos

1. sz. példány

V. F. Nyikitscenko²⁰ vezérőrnagy elvtársnak – USZSZK Minisztertanácsa Állambiztonsági Bizottsága elnökének Kijev

A legutóbbi magyarországi eseményekkel összefüggésben a Drogobicsi terület Sztrij és Szambor városaiban élő egyes személyek,

²⁰ Vitalij Fjodorovics Nyikitscenko (1908–1992) ukrán származású szovjet állambiztonsági tiszt, 1954-től 1970-ig az USZSZK Minisztertanácsa melletti Állambiztonsági Bizottság (KGB) elnöke, 1954-től 1971-ig a Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának tagja, 1958-tól 1970-ig a Szovjetunió Legfelső Tanácsának küldötte, 1967-től vezérezredes. 1970–1974 között a KGB Dzerzsinszkij Akadémiájának vezetője.

többek között a Szovjet Hadsereg egységeinek katonái, sietve a Szovjetunió keleti területeire küldték az otthoni ingóságait.

Így november 2. és 12. között, a Lvovi vasútvonalon fekvő sztriji vasútállomásáról 24 család küldte el az otthoni ingóságait, többek között a 19021. számú katonai egység katonáinak, Marszovnak, Poljakovnak, Olefirnek, Sityiknek és másoknak a családjai.

A KGB sztriji megbízottját önszántából felkereső Z. P. Kuznyecova, a 36662. számú katonai egység egyik katonájának a felesége elmondta, hogy a fentnevezett katonai egység 15 katonájának családja konténerekbe pakolva küldte el az otthoni ingóságait a Szovjetunió keleti területeire.

A KGB szambori megbízottjának apparátusához beérkező információk szerint ez év november 3. és 6. között a Lvovi vasútvonalon fekvő szambori vasútállomásról az alábbi személyek küldték el a Szovjetunió keleti területeire a személyes ingóságait: O. I. Csigirjeva, az 52826. számú katonai egységben szolgálatot teljesítő egyik katonának a felesége, a Szamborban élő, s a szovjet hadseregben szolgálatot teljesítő V. A. Alehin, a Sztarij-Szamborban élő és a szovjet hadseregben szolgáló Ny. I. Danyilov és mások.

A Sztrijben szolgálatot teljesítő katonák körében ezt a reakciót részben a 19021. számú katonai egység egyes tisztjeinek a helytelen cselekményei váltották ki. Így például V. P. Petrov ezredes, a 19021. számú katonai egység politikai részlegének a vezetője november 8-án és 9-én más tisztek társaságában a Sztriji járásban lévő Falis, Sztankov, Dolgoje, Morsin és Bereznyica falvakba mentek, ahol megtekintették az iskola- és klubépületeket abból a célból, hogy megítélhessék, alkalmasak-e azok a hadseregben szolgálatot teljesítő katonák családtagjainak az elhelyezésére abban az esetben, ha evakuálni kellene őket a repülőtér melletti tiszt lakásokból.

A fentiekről tájékoztattuk a pártszerveket.²¹

USZSZK Minisztertanácsa Drogobicsi Területi KGB Parancsnokságának vezetője

A. *Gricenko* ezredes²²

1956. november 21.

I/424. sz.

Drogobics

²¹ Az irat mellett megtalálható Vitalij Nyikitesenko dátum nélküli (1957. november 27. előtti), ugyanilyen tartalmú különjelentésének tervezete az Ukrán Kommunista Párt Központi Bizottságának. ГДА СБУ, фонд 2, опис 1, справа 2764, аркуши 70–71.

²² Életrajzi adatai nem ismertek.

Felhasznált irodalom

Levéltári források

Галузевий державний архів Служби безпеки України = ГДА СБУ
Фонд 2, опис 1, справа 2763.

Фонд 2, опис 1, справа 2764.

Фонд 16, опис 1, справа 919.

Forráskiadványok

ОРЕХОВА – СЕРЕДА – СТЫКАЛИН 1998 = ОРЕХОВА, Е. Д. – СЕРЕДА, В. Т. – СТЫКАЛИН, А. С. (*редакторы-составители*): *Советский Союз и венгерский кризис 1956 г. Документы*. РОССПЭН, Москва, 1998.

Monográfiák, könyvfejezetek

DUPKA 2020 = DUPKA György: „Jön még egy új világ”. *A magyar '56 kárpátaljai kézikönyve. (A forradalom visszhangja a „megrengetett Szovjetföldön”)*. Intermix Kiadó, Ungvár – Budapest, 2020.

HORVÁTH – PAHIRYA 2021 = HORVÁTH Miklós – PAHIRYA, Olekszandr: *Kényszerkirándulás a Szovjetunióba. Magyar deportáltak a KGB fogságában – 1956*. Argumentum, Budapest, 2012.

OFICINSZKIJ 2010 = OFICINSZKIJ Román: *Alternativa. Ellenzéki mozgalom*. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Argumentum – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010.

VÁRADI 2012/a = VÁRADI Natália: *Az 1956-os forradalom kárpátaljai dokumentumai. (Forrásválogatás)*. /A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai. II. Közlemények. 43. sz./ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza, 2012.

Tanulmányok

БАЖАН 2017 = БАЖАН, Олег: Угорська революція 1956 року та протестний рух в Україні. In: Вдінянський, С. В. (видп. ред.): *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 26*. Інститут історії України НАН України, Київ, 2017. 516–524.

ДЕРЖАЛЮК 2017 = ДЕРЖАЛЮК, Микола: Угорська революція 1956 року та її вплив на піднесення національно-визвольного руху України. In: Вдінянський, С. В. (видп. ред.): *Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 26*. Інститут історії України НАН України, Київ, 2017. 499–515.

DUPKA 2017 = DUPKA György: Kárpátalja erőszakos szovjetizálása, a helyi magyarok, németek internálása és megtorlása az NKVD jelentések tükrében. In: Ujváry Gábor – Géczy Róbert (szerk.): *Az Elbától Vorhutáig. Magyarok és magyarországi németek szovjet hadifogságban, kényszermunkán és a GULÁG-on című konferencián elhangzott előadások.* (2016. február 25–26.) Magyar Napló – VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár, Budapest, 2017. 139–159.

LUPKOVICS 2008 = LUPKOVICS György: Az 56-os deportáltak iratai a KGB irattárában. *Betekintő*, II. 2008/3.

VÁRADI 2012/b = VÁRADI Natália: 1956-os deportálások a Szovjetunióba. A KGB dokumentumai alapján. *Acta Beregsasiensis*, IV. 2012/2. 39–55.

**PÁSZTOR PÉTER VÁLOGATOTT PUBLIKÁCIÓINAK
JEGYZÉKE**

- PASTOR, Peter: *Young Széchenyi. The Shaping of a Conservative Reformer, 1791–1832*. Ann Arbor, Michigan, Columbia University, University Microfilms, 1967. 493 fol.
- PASTOR, Peter: The Vix Mission in Hungary, 1918–1919. A Re-Examination. *Slavic Review*, Volume 29, No 3, September 1970. 481–498.
- PASTOR, Peter: A Vix-misszió Magyarországon. Felülvizsgálat. *Századok*, 1971. 5. sz. 1086–1087.
- PASTOR, Peter: Études historiques 1970, publiées à l’occasion du XIIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois. Edited by Emil Niederhauser, Ágnes Rozsnyói, and Jenő Szűcs. Volume 2. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970.) Review. *Austrian History Yearbook*, Volume 8, January 1972. 262–264.
- PASTOR, Peter: The Diplomatic Fiasco of the Modern World’s First Woman Ambassador, Róza Bedy-Schwimmer. *East European Quarterly*, Volume 8, No. 3., Fall 1974. 273.
- PASTOR, Peter: *The Hungarian Revolution of 1918 and the allies. A Study of International Relations*. Ann Arbor, Michigan, University Microfilms, 1974. 290 fol.
- PASTOR, Peter: Franco-Rumanian Intervention in Russia and the Vix Ultimatum. Background to Hungary’s Loss of Transylvania. *The Canadian-American Review of Hungarian Studies*, Volume 1, Nos. 1 and 2, Spring-Fall 1974. 12–27.
- PASTOR, Peter: Comment on Orest Subtelny’s “Peter the Great’s Last Testament”. *Slavic Review*, Volume 34, No. 2, June, 1975. 451–456.
- PASTOR, Peter: *Hungary between Wilson and Lenin. The Hungarian Revolution of 1918–1919 and the Big Three*. East European Monographs No. 20. New York, Columbia University Press, 1976. VI. 191 p.
- PASTOR, Peter: Hungary’s Road from Wilsonianism to Leninism. *East Central Europe*, No. 2, June 1976. 210–219.
- PASTOR, Peter: Official Nationalism in Hungary since 1964. In: George W. Simmonds (ed.): *Nationalism in the Era of Brezhnev and Kosygin*. University of Detroit Press, Detroit, 1977. 410–419.

- PASTOR, Peter: *A Short History of Hungary*. Edited by: Halász Zoltán. (Budapest, Corvina Press, 1975, 275 p.) Review. *Austrian History Yearbook*, Volume 14, January 1978. 279–280.
- KIRÁLY, Béla K. and PASTOR, Peter: The Sublime Porte and Ferenc II Rákóczi's Hungary. An episode in Islamic Christian relations. In: Abraham Ascher, Tibor Halasi Kun, Béla K. Király (ed.): *Mutual effects of the Islamic and the Judeo-Christian worlds. The East-European pattern*. Brooklyn College Press, New York, 1979. 129–148.
- PASTOR, Peter: *A Short History of the Hungarian Communist Party*. Edited by: Miklós Molnár. (Westview Press, 1978) Review. *The American Historical Review*, Volume 84, No 5, December 1979. 1428.
- PASTOR, Peter: The Baranya Dispute, 1918-1921. Diplomacy in the Vortex of Ideologies. Leslie Charles Tihany. East European Monographs, 35. Boulder, Colorado. East European Quarterly, 1978. XII, 138 pp. (Columbia University Press, New York, 1978). Review. *Slavic Review*, Volume 38, Issue 3, September 1979. 519–520.
- PASTOR, Peter: Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig [History of Budapest from the March Revolution to the Red Revolution]. György Spira and Károly Vörös. Volume IV of László Gerevich, ed.; Budapest története. (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1978. 809 p. 210 ft.). Review. *Austrian History Yearbook*, Volume 17, January 1981. 458–459.
- PASTOR, Peter: *The Making of a New Europe: R. W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary*. Hugh and Christopher Seton-Watson (University of Washington Press: Seattle, 1981). Review. *Canadian Journal of History*, Volume 16 Issue 3, Winter, 2016. 536–538.
- PASTOR, Peter: *Napoleon et la Hongrie*. Domokos Kosáry. Translated by Éva R. Szilágyi (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979, 122 pp.) Review. *Slavic Review*, Volume 40, Issue 3, Fall 1981. 494.
- Bela K. KIRÁLY, Peter PASTOR and Ivan SANDERS (eds.): *Essays on World War I. Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon. Part III. In the Process of Peacemaking. War and Society in East Central Europe*. Volume VI, Social Science Monographs, Atlantic Research and Publications, Inc., No. 15, Brooklyn College Press. Columbia University Press, New York, 1982. XIV+678 p.

- PASTOR, Peter: Hungarian Territorial Losses During the Liberal-Democratic Revolution of 1918-1919. In: Bela K. Kiraly, Peter Pastor, and Ivan Sanders (eds.): *Essays on World War I. Total War and Peacemaking. A Case Study on Trianon. Part III. In the Process of Peacemaking.* War and Society in East Central Europe. Volume VI, Social Science Monographs, Atlantic Research and Publications, Inc., No. 15, Brooklyn College Press. Columbia University Press, New York, 1982. 255–274.
- PASTOR, Peter: Ferenc Rákóczi and Peter the Great. In: Béla Király and János M. Bak (eds.): *From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary.* Brooklyn College Studies on Society in Change, No. 12; War and Society in East Central Europe, Volume 3. East European Monographs, No. 104, Atlantic Research and Publications, Inc., No. 12, Brooklyn College Press, Columbia University Press, New York, 1982.
- PASTOR, Peter: The Transylvanian Question in War and Revolution, 1914–1919. In: John F. Cadzow, Andrew Ludanyi, and Louis J. Elteto (eds.): *Transylvania. The Roots of Ethnic Conflict.* Kent State University Press, Kent, Ohio 1983.
- PASTOR, Peter: *A Magyar Tanácsköztársaság iparirányítási rendszere.* [The Industrial Management System of the Hungarian Soviet Republic]. Edited by: György Péteri. (Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 287 p.) Review. *Slavic Review*, Volume 42, Issue 2, Summer 1983. 321–323.
- WILLIAMSON, Samuel R. Jr. and PASTOR, Peter (eds.): *Essays on World War I. Origins and Prisoners on War. War and Society in East Central Europe.* Volume V. Brooklyn College Studies on Society in Change, No. 14, Social Science Monographs, No. 126, Atlantic Studies on Society in Change No. 14. Columbia University Press, New York, 1983. XVIII+264 p.
- PASTOR, Peter: Hungarian Prisoners of War in Russia during the War and Revolutions. In: Samuel R. Williamson, Jr. and Peter Pastor (eds.): *Essays on World War I. Origins and Prisoners on War. War and Society in East Central Europe.* Volume V. Brooklyn College Studies on Society in Change, No. 14, Social Science Monographs, No. 126, Atlantic Studies on Society in Change No. 14. Columbia University Press, New York, 1983. 149–162.
- PASTOR, Peter: The Effects of World War I. The Uprooted. Hungarian Refugees and their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918–1921. István Mócsy. Preface by Béla K. Király. East European Monographs, No. 147. Brooklyn College on Society in Change, No. 31. Brooklyn, Social Science Monographs, Brooklyn

Colledge Press, 1984. XIII, 254. p. Atlantic Studies on Society in Change No. 31. *Slavic Review*, Volume 43, Issue 4, Winter 1984. 714–715.

- PASTOR, Peter: One Step Forward, Two Steps Back. The Rise and Fall of the First Hungarian Communist Party, 1918–1922. In: Ivo Banac (ed.): *The Effects on World War I. Class War after the Great War. The Rise of Communist Parties in East Central Europe, 1918–1921*. Atlantic Studies on Society in Change No. 32. New York, Columbia University Press, 1983. 85–126.
- PASTOR, Peter: The Home Front in Hungary, 1914–1918. In: Bela K. Kiraly, Nándor F. Dreisziger, and Albert A. Nofi (eds.): *East Central European Society in World War I*. Atlantic Studies on Society in Change No. 38. Columbia University Press, New York, 1985. 124–134.
- PASTOR, Peter: *Válságos évtizedek. Közép- és Kelet Európa a két világháború között*. 2nd ed. By Iván T. Berend. (Budapest, Gondolat, 1983. 440 p.) Review. *Slavic Review*, Volume 44, Issue 2, Summer 1985. 368–369.
- PASTOR, Peter: Federalism and Constitutionalism in Hungarian History. Call for Papers for AHEA Twelfth Annual Conference. April 23–24, 1987. Montclair State University, Upper Montclair, New Jersey. *American Hungarian Educator*, Newsletter. American Hungarian Educators’ Association, Volume 1, Winter 1987.
- PASTOR, Peter (edited by): *Revolutions and Interventions in Hungary and its Neighbor States, 1918–1919*. War and Society in Easter Europe, Volume 20, Social Science Monographs No. 260, Atlantic Studies on Society in Change No. 39. Columbia University Press, New York, 1988. X+530 p.
- PASTOR, Peter: The French Military Mission in Hungary, 1918–1919. In: Pastor Peter (ed.): *Revolutions and Interventions in Hungary and Its Neighbor States, 1918–1919*. War and Society in Easter Europe, Volume 20, Social Science Monographs No. 260, Atlantic Studies on Society in Change No. 39. Columbia University Press, New York, 1988. 251–260.
- PASTOR, Peter: Recent Publications on the History of the Hungarian Soviet Republic and Béla Kun. In: Pastor, Peter (ed.): *Revolutions and Interventions in Hungary and its Neighbor States, 1918 1919*. War and Society in Easter Europe, Volume 20, Social Science Monographs No. 260, Atlantic Studies on Society in Change No. 39. Columbia University Press, New York, 1988. 467–482.

- PASTOR, Peter: Mihály Károlyi and Revolutionary Defense, 1918-1919. In: Bela K. Kiraly and Albert A. Nofi (ed.): *East Central European War Leaders. Civilian and Military*. Atlantic Studies on Society in Change, No. 44. Columbia University Press, New York, 1988. 85–94.
- PASTOR, Peter: Franco-Rumanian Intervention in Russia. *Hungarian Studies Review*, Vol. 15, No. 2, 1988. 62.
- PASTOR, Peter: Recent Hungarian Publications on Béla Kun. *Slavic Review*, Volume 48, Issue 1, Spring 1989. 89–96.
- PASTOR, Peter: A cártól a komisszárokig. Az 1917-es oroszországi forradalmak történetéből. Tamás Krausz. Népszerű történelem (Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 229 p.) Review. *Slavic Review*, Volume 48, Issue 3, Fall 1989. 494.
- PASTOR, Peter: Revolution in Hungary and the Dissolution of the Multinational State, 1918. András Siklós (Kultúra Hungarian, 1988). Review. *The American Historical Review*, Volume 94, No. 5, December 1989. 1431–1432.
- Jerseyan elected in Hungary. Article. Peter Pastor, a professor of history at Montclair State College, holds Hungarian election poster used by his friend, Bela Kiraly. Caption. *The North Jersey Herald & News*, April 10, 1990.
- PASTOR, Peter: Hungary. In: Martin, Christine (ed.) *Collier's Encyclopedia. International Yearbook 1990*. Collier Newfield, 1990.
- PASTOR, Peter: Triumph in Adversity. Studies in Hungarian Civilization in Honor of Professor Ferenc Somogyi on the Occasion of His Eightieth Birthday. Ed. by Steven Bela Vardy and Agnes Huszar Vardy. East European Monographs, No. 253. (Columbia University Press, New York, 1988). Review. *Slavic Review*, Volume 50, Issue 2, Summer 1991.
- PASTOR, Peter: Hungary in the First World War. József Gálantai. Translated by Éva Grusz and Judit Pokoly. Revised by Mark Godman (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989). VIII, 334 p. Review. *Slavic Review*, Volume 50, Issue 4, Winter 1991, pp. 1041–1042.
- PASTOR, Peter: Exile and Social Thought: Hungarian Intellectuals in Germany and Austria, 1919–1933. Edited by Lee Congdon. (Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1991.) Review. *The American Historical Review*. Volume 97, No. 3, June 1992.
- PASTOR, Peter: Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary. Ian W. Roberts. Studies in Russia and East Europe. (Palgrave Macmillian, United Kingdom, 1991). Review. *Slavic Review*, Volume 51, No. 3, Autumn 1992. 603–604.

- JÓNÁS Pál, Peter PASTOR és TÓTH Pál Péter (szerk.): *Király Béla emlékkönyv. Háború és társadalom*. Századvég, Budapest, 1992. 326 p.
- PASTOR, Peter: Király Béla és az Atlantic Research and Publications, Incorporated. In: Jónás Pál, Peter Pastor, Tóth Pál Péter (szerk.): *Király Béla emlékkönyv. Háború és társadalom*. Budapest, Századvég, 1992. 17–20.
- PASTOR, Peter: Hungarian Emigrés in Wartime Britain. In: John Morrison (ed.): *Eastern Europe and the West. Selected Papers from The Fourth World Congress for Soviet and East European Studies, Harrogate*, 1990. International Council for Soviet and East European Studies, and John Morrison 1992. New York, St. Martin's Press, 1992. 81–91.
- *A moszkvai magyar követség jelentései 1935–1941*. A dokumentumokat válogatta, a jegyzeteket és a névmutatót összeállította, szerkesztette: PASTOR, Peter. Századvég Kiadó, Atlanti Kiadó, Budapest, 1992. 388 p.
- PASTOR, Peter: From Bela Kun to Janos Kadar. Seventy Years of Hungarian Communism. Edited by Miklos Molnar. Translated by Arnold J. Pomerans. (Oxford, Berg, 1990.) Review. *Slavic Review*. Volume 52, No. 4, Winter, 1993.
- PASTOR, Peter: *Soldiers and Politics in Eastern Europe, 1945–90. The Case of Hungary*. Zoltan D. Barany (St. Martin's Press, New York, 1993. XII, 243 p.) Review. *Slavic Review*, Volume 54, Issue 1, Spring 1995, pp. 136–137. Published online by Cambridge University Press: 27 January 2017.
- PASTOR, Peter: Franciaország hadicéljai Ausztria-Magyarországgal szemben és a trianoni békeszerződés. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1995. 37–48.
- PASTOR, Peter: Pastor on Roman. Hungary and the Victor Powers, 1945–1950. Edited by Eric Roman. (New York, St. Martin's Press, 1996. X+342 p.) H-Net, July 1996. [Pastor on Roman, 'Hungary and the Victor Powers, 1945-1950' | Habsburg | H-Net](#)
- PASTOR, Peter: A trianoni békekötés történetírásának színeváltozásai. *Debreceni Szemle*, 1997. 2. sz. 246–254.
- PASTOR, Peter: Crypto-Communist or Democrat? The Life of Politics of Count Mihály Károlyi. Lecture. Indiana University. Bloomington, Indiana, January 29, 1998.
- PASTOR, Peter: *Yugoslavia as History. Twice There Was a Country*. Edited by Lampe John R. (Cambridge University Press,

- New York, 1996. XX+421 p.) Review. *The American Historical Review*, Volume 103, Issue 4, October 1998. 1281.
- PASTOR, Peter: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)* [Hungary in the age of two world wars (1914–1945)]. Mária Ormos. (Csokonai Kiadó, Debrecen, 1998. 324. p.) Review. *Austrian History Yearbook*, Volume 30, January 1999. 313–316.
 - Hanczár János: Magyar párbeszéd az USA-ban. Befejeződött a budapesti jubileumi konferencia. (Interjú). *Magyar Nemzet*, 2000. május 29. 5.
 - PASTOR, Peter: Háború, összeomlás és forradalom az amerikai egyetemi tankönyvekben. In: Angi János, Barta János (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Multiplex Media - Debrecen University Press, Debrecen, 2000. 357–371.
 - PASTOR, Peter: Ormos Mária: Magyarország a két világháború korában. *Debreceni Szemle*, 2000. 2. sz. 297–301.
 - PASTOR, Peter: The ups and downs in the Hungarian historiography of the peace treaty of Trianon. In: Hupchick, Dennis P. and Weisberger, William (ed.): *Hungary's historical legacies. Studies in honor of Steven Béla Várdy*. East European Monographs. Columbia University Press, New York, 2000. 106–115.
 - PASTOR, Peter: Hungary in World War I. The End of Historic Hungary. *Hungarian Studies Review*, Volume 28, No. 1–2, Spring – Fall 2001. 163–184.
 - PASTOR, Peter: Hungary in World War I: The End of Historic Hungary. *Hungarian Studies Review*, 2001, Volume 28. 178.
 - PASTOR, Peter: Egy második kiadás margójára. *Élet és Irodalom*. 2002. november 8. 9.
 - PASTOR, Peter: Major Trends in Hungarian Foreign Policy from the Collapse of the Monarchy to the Peace Treaty of Trianon. *Hungarian Studies*, Volume 17, Issue 1, 1 August 2003. 3–12.
 - PASTOR, Peter: Hamis vallomások. Adalékok Király Béla legújabb emlékiratához. *Debreceni Disputa*, 2004. 5. sz. 40–43.
 - PASTOR, Peter: Hungarian-Soviet Diplomatic relation 1935–1941: Failed Rapprochement. *Europe-Asia Studies*, Volume 56, No. 5, July 2004. 731–750.
 - HUDNUT, Jacob V.: Professors Who Made a Difference. *Montclair State Alumni Magazine*. Montclair State University, New Jersey. Summer 2005.
 - PASTOR, Peter: *Modern Hungarian History. Lecture*. New Jersey Festival of Hungarian Culture Lectures. American Hungarian Museum, Passaic, New Jersey, 17 September 2005.

- PASTOR, Peter: American Representation in Hungary from 1934 to 1941. *Hungarian Studies Review*, 2005, Volume 32. 125.
- PASTOR, Peter: Hungary in the Cold War, 1945-1956: Between the United States and the Soviet Union. Edited by Laszlo Borhi. (Budapest, Central European University Press, 2004. X+352 p.). Review. *Slavic Review*, Volume 64, Issue 4, Winter 2005. 886–887.
- PASTOR, Peter: Magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok. Meghiúsult újbóli közeledés. *Századok*, 2006. 1. sz. 199–218.
- PASTOR, Peter: Postscript. Supporting Democracy – or not. *Washington Post*, November 2006.
- PASTOR, Peter: Meddling in Middle Europe: Britain and the Lands Between 1919-1925. Miklós Lojkó. (Budapest, Central European University Press, 2006. 377 p.) Review. *Slavic Review*, Volume 66, Issue 2, Summer 2007. pp. 320-321. Published online by Cambridge University Press: 27 January 2017.
- PÁSZTOR Péter: Egy golyó rejtélyes útja. *Egyenlítő*, 2007. 10. sz. 11–12.
- K. J.: Magyar történelem amerikaiaknak. (Interjú.) *Könyvhét*, 12. évf. (2008. október), 19 20. sz. 572–573.
- PASTOR, Peter: Hungary from the Nazis to the Soviets: The Establishment of the Communist Regime in Hungary, 1944–1948. (Edited by Peter Kenez, Cambridge University Press; Cambridge, 2006. 312 p.) Review. *Austrian History Yearbook*, Volume 40, April 2009. 351–352.
- PASTOR, Peter and NAGY, Károly: *The Legacy of the 1956 Hungarian Revolution. Five Participants Forty Years Later: Andrew P. Fodor, János Horváth, Béla K. Király, Károly Nagy, László Papp*. Magyar Öregdiák Szövetség – Bessenyei György Kör, Hungarian Alumni Association, New Brunswick, 2010. 104 p.
- PASTOR, Peter: Comments on “The Prague Spring”. Hungary, and the Warsaw Pact Invasion. In: M. Mark Stolarik (ed.): *The Prague Spring and the Warsaw Pact Invasion of Czechoslovakia, 1968. Forty Years Later*. Mundelein, Ill, Bolchazy-Carducci Publishers, June 15, 2010.
- PASTOR, Peter: Blood on the Snow. The Carpathian Winter War of 2015 by Graydon A. Tunstall. Book Review. *The Historian*, Volume 73, Issue 1, 9 March 2011, pp. 209–211.
- PASTOR, Peter: Az orosz autokrácia és a Janov-ciklus. In: Kovács Zoltán és Püski Levente (szerk.): *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 80. születésnapjára*. Debreceni Egyetem Történelmi intézet, Debrecen, 2010. 257–262.

- PASTOR, Peter: Background to the American-Hungarian Peace Treaty of 1921. Lecture. Session: From End of War to End of War. The 36th Annual Conference. American Hungarian Educators Association. *Whither Europe? Whither Hungary? The Challenges of Pluralism in the Twenty-First Century* [Merre megyünk magyarok? Többnyelvűség és kihívásunk a 21. században]. John Carroll University, University Heights, Cleveland Ohio, 15 April, 2011.
- PASTOR, Peter: Inventing Historical Myths—Deborah S. Cornelius. Hungary in World War II. Caught in the Cauldron. *AHEA E-journal of the American Hungarian Educators Association*, Volume 5 (2012), pp. 312–340. <http://ahea.net/e-journal/volume-5-2012>
- PASTOR, Peter: Inventing Historical Myths. *Hungarian Cultural Studies*, Volume 5, 2012/34. 1–29.
- PASTOR, Peter: Király Béla az emlékiratai tükrében. In: Pritz Pál (szerk.): *Emlékirat és történelem. A VII. Hungarológiai Kongresszus (Kolozsvár, Cluj-Napoca, 2011. augusztus 22–27.) azonos című paneljének anyaga*. Magyar Történelmi Társulat, Nemzetközi Magyaraságtudományi Társaság, Budapest, 2012. 244–262.
- PASTOR, Peter and TUNSTALL, Graydon: *Essays on World War I*. Center for Hungarian Studies and Publications, No. 26 Columbia University Press, New York, 2012. 188 p.
- PASTOR, Peter: The Pervasiveness of the Libel against Count Mihály Károlyi as the Traitor Responsible for the Peace Treaty of Trianon.” Session: Hungarian History and Borders. 38th Annual Conference. American Hungarian Educators Association. Rutgers University Inn and Conference Center. New Brunswick, New Jersey. 3 May 2013.
- PASTOR, Peter: Kárpátalja kérdése a magyar–szovjet kapcsolatokban, 1938–1945. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Kárpáti Ukrajna. Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2014. 261–284.
- PASTOR, Peter: The United States’ Role in the Shaping of the Peace Treaty of Trianon. *The Historian*. Volume 76, Issue 3, September 2014. 550–566.
- PASTOR, Peter: Vörös, Boldizsár 2014: Történelemhamisítás és politikai propaganda. Illés Béla elmeszüleményei a magyar szabadságküzdelmek orosz támogatásáról. [Falsification of History and Political Propaganda - The Brainchildren of Béla Illés about the Russian Support of Hungarian Struggles for Freedom]. Review. (Budapest, Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Történettudományi Intézet, 2014.

335 pp.). *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 8 (2015).

- PASTOR, Peter: A történelmi mítoszok újragyártása. *Századok*, 2016. 6. sz. 1563–1584.
- PASTOR, Peter: The American Reception and Settlement of Hungarian Refugees in 1956–1957. *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 9 (2016). 197–205.
- PASTOR, Peter: Hajdu, Tibor and Ferenc Pollmann. 2014. *A régi Magyarország utolsó háborúja 1914–1918* [The Last War of Old Hungary 1914–1918] (Budapest, Osiris, 2014). *Hungarian Cultural Studies*, e-Journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 9 (2016). 291–296.
- PASTOR, Peter: The American Reception and Settlement of Hungarian Refugees in 1956–1957. *Hungarian Cultural Studies*. e-Journal of the American Hungarian Educators Association, Volume 9 (2016).
- PASTOR, Peter: Illyés Gyula és Nagy Lajos útinaplója szovjetúnióbeli látogatásáról. *Napló és Történelem. Múltunk*, 2017. 1. sz. 117–134.
- PASTOR, Peter: Photographs as Historic Documents: An Examination of Two of Evgenii Khaldei’s Budapest Photos. *Slavic Review*, Volume 76, Issue 1, Spring 2017. 53–62.
- PASTOR, Peter: The True Story of Béla Király, the Hero of the 1956 Revolution. Part 1. *Hungarian Spectrum*, August 27, 2017.
- Andrea Lauer Rice and Réka Pigniczky: *Memory Project. A Visual History Archive of Hungarian Immigration*. (Interjú). College Park, MD, USA. 2017. Pásztor Péter | Memory Project
- PASTOR Peter: Swanson, John C.: *Tangible Belonging. Negotiating Germanness in Twentieth-Century Hungary*. (University of Pittsburgh Press: Pittsburgh, 2017). Book Review. *Nations and Nationalism*, August 2018. 824–825.
- PASTOR, Peter: Woodrow Wilson, a “békeszerző” amerikai elnök és a Magyarországi Tanácsköztársaság. In: Krausz Tamás és Morva Judit (szerk.): *1919 Tanácsköztársaság 2019*. Budapest, Közép-Európai Fejlesztési Egyesület, 2019. 133–165.
- PASTOR, Peter: Hungarian and Soviet Efforts to Possess Ruthenia, 1938–1945. *The Historian*, 4 September 2019. 398–425.
- PASTOR, Peter: A New Historical Myth from Hungary. The Legend of Colonel Ferenc Koszorús as the Wartime Savior of the Jews of Budapest. Review Article of Jeszenszky, Géza, ed., *July*

- 1944: *Deportation of the Jews of Budapest Foiled*. (Helena History Press, Reno, Nevada, 2018. 317 p.) Distributed by CEU Press. *Hungarian Cultural Studies. e-Journal of the American Hungarian Educators Association*, Volume 12 (2019).
- PASTOR, Peter: Péter Csunderlik: A “vörös farsangtól” a “vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamphlet- és visszaemlékezés-irodalomban. (Budapest, Napvilág Kiadó, 2019, 365 p.). [From the “Red Carnival” to the “Red Mongol Invasion”. The Soviet Republic in the Pamphlet and Memoir Literature of the Early Horthy Era]. Review. *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics*, Volume 14, Issue 1, July 2020. 111–116.
 - PASTOR, Peter: Fényképek mint történelmi dokumentumok. Jevgenij Haldej két, Budapesten készült fotójának vizsgálata. *Eszmélet*, 31. évf. 121. sz. (2019 tavasz). 105–117.
 - PASTOR, Peter: A fehérterrortól – nyugati olvasóknak. Béla Bodó: *The White Terror. Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921*. (London, Routledge, 2019, 333 p.) *Múltunk*, 2020. 2 sz. 225–233.
 - PASTOR, Peter: *The White Terror. Antisemitic and Political Violence in Hungary, 1919–1921*. Edited by Béla Bodó. (Routledge, New York, 2019. Volume 2020, 20th Century, World War I, The White Terror, anti-Semitism. XXV+333. p.) Review. *Michigan War Studies Review*, 30 October 2020.
 - CSUNDERLIK Péter: Szibériában dőlt el Magyarország sorsa – Peter Pastor történész Trianonról. Interjú. *Népszava*, 2020. június 6. (*Szép Szó* magazin). 4.
 - PASTOR, Peter: Mised by Evgenii Khaldei “Budapest Ghetto”. Photos Staged outside the Ghetto and Their False Narratives. *Holocaust and Genocide Studies*, Spring, 2022. (Megjelenés előtt).

Összeállította: *Völgyesi Edit – Seres Attila*
Budapest, 2022. április 10.

**A PÁSZTOR PÉTER ÁLTAL SZERKESZTETT, CENTER FOR
HUNGARIAN STUDIES AND PUBLICATIONS
SOROZATAINAK KÖTETEI**

CHSP Hungarian Authors Series

- No. 1. Gyula SZVÁK: *False Tsars*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2000. 180 p.
- No. 2. Marcell JANKOVICS: *Book of the Sun*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Csokonai Kiadó, New Jersey – Debrecen, 2001. 373 p.
- No. 3. Ignác ROMSICS: *The Dismantling of Historic Hungary. The Peace Treaty of Trianon, 1920*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2002. 199 p.
- No. 4. Tamás KRAUSZ: *The Soviet and Hungarian Holocausts. A Comparative Essay*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2006. 136 p.
- No. 5. *The Place of Russia in Europe and Asia*. Edited by Gyula SZVÁK. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Center for Russian Studies of ELTE, New Jersey – Budapest, 2010. 283 p.

CHSP Hungarian Studies Series

- No. 1. András GERŐ: *Emperor Francis Joseph, King of the Hungarians*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2001. 250 p.
- No. 2. György PÉTERI: *Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary, 1921–1929*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2002. 195 p.
- No. 3. György RÉTI: *Hungarian–Italian Relations in the Shadow of Hitler’s Germany, 1933–1940*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2003. 346 p.

- No. 4. Pál PRITZ: *The War Crimes Trial of Hungarian Prime Minister László Bárdossy*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2004. 221 p.
- No. 5. Gábor GYÁNI: *Identity and the Urban Experience. Fin-de-Siècle Budapest*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2004. 271 p.
- No. 6. Tibor FRANK: *Picturing Austria-Hungary. The British Perception of the Habsburg Monarchy, 1865–1870*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2005. 444 p.
- No. 7. András BOZÓKI and Miklós SÜKÖSD: *Anarchism in Hungary. Theory, History, Legacies*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2006. 364 p.
- No. 8. Gergely ROMSICS: *Myth and Remembrance. The Dissolution of the Habsburg Empire in the Memoir Literature of the Austro-Hungarian Political Elite*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2006. 272 p.
- No. 9. András GERÓ: *Imagined History. Chapters from Nineteenth and Twentieth Century Hungarian Symbolic Politics*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2006. 403 p.
- No. 10. Balázs ABLONCZY: *Pál Teleki (1879–1941). A Biography*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2006. 338 p.
- No. 11. László EÖRSI: *The Hungarian Revolution of 1956. Myths and Realities*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2006. 206 p.

- No. 12. András GERŐ: *The Jewish Criterion in Hungary*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2007. 151 p.
- No. 13. Tibor GLANT: *Remember Hungary 1956. Essays on the Hungarian Revolution and War of Independence in American Memory*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2007. 246 p.
- No. 14. Baron Móric KORNFELD: *Reflections on Twentieth Century Hungary: A Hungarian Magnate's View*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2007. 391 p.
- No. 15. Miklós ZEIDLER: *Ideas on Territorial Revision in Hungary 1920–1945*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2007. 440 p.
- No. 16. András GERŐ: *Hungarian Illusionism*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2008. 120 p.
- No. 17. Ambrus MISKOLCZY: *Romanians in Historic Hungary*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2008. 171 p.
- No. 18. Géza PÁLFFY: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. 2009. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2006. 406 p.
- No. 19. József BANYÁR and József MÉSZÁROS: *A Possible and Desirable Pension System*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Gondolat Publishing Co., New Jersey – Budapest, 2009. 179 p.
- No. 20. András GERŐ: *The Austro-Hungarian Monarchy Revisited*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for

- Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2009. 221 p.
- No. 21. András GERŐ: *Public Space in Budapest. The History of Kossuth Square*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2009. 375 p.
 - No. 22. Mihály FÜLÖP: *The Council for Foreign Ministers and the Hungarian Peace Treaty*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2010. 419 p.
 - No. 23. András GERŐ: *Neither Woman Nor Jew. The Confluence of Prejudices in the Monarchy at the Turn of the Century*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2010. 116 p.
 - No. 24. Erika SZÍVÓS: *Social History of Fine Art in Hungary, 1867–1918*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne – Institute of Habsburg History, New Jersey – Budapest, 2011. 349 p.
 - No. 25. Eugene DE THASSY: *Risky Region. Memoirs of a Hungarian Righteous Gentile*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2012. 582 p.
 - No. 26. *Essays on World War I*. Edited by Peter PASTOR and Graydon A. TUNSTALL. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2012. 188 p.
 - No. 27. Attila SERES: *Hungarian–Soviet Economic Relations, 1920–1941*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2012. 234 p.
 - No. 28. Árpád HORNYÁK: *Hungarian–Yugoslav Diplomatic Relations, 1918–1927*. Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Center for Hungarian Studies and Publications, Inc. Wayne, New Jersey, 2013. 426 p.

SZERKESZTŐI UTÓSZÓ

„Fejtágító” – Pásztor Péter mindig ezzel a kifejezéssel utalt élcelődve arra a – Covid-járvány előtti időszak éveiben működő – havonkénti, eleinte tisztán informális jellegű összejövetelre, „brain storming”-ra, melynek keretében a Columbia Egyetem „nagy öregjei” megvitatták egymással a világpolitika, a társadalompolitika főbb kérdéseit. Ezek az összejövetelek annyira jól sikerültek, hogy nemcsak baráti beszélgetéssel, közös vacsorával teltek, hanem ennek a körnek a tagjai formális vitaindító előadásokat is tartottak, s ez az alkalom egy idő után valóságos műhelyszemináriummá nőtte ki magát.

Talán sokszor elcsépelet szó ez, nemcsak egyetemi tanárok használják a hallgatóiknak tartott órákra vonatkozóan, hanem fordítva, egyetemisták is az egyetemi kurzusaik vicces minősítésére, netán befutott szakemberek a nekik szervezett, sokszor feleslegesnek ítélt és kötelezően „letudandó” továbbképzések megnevezésére stb. Ha azonban Pásztor Péterhez kötjük, s ismerjük a háttérét, egyszerre jut eszünkbe Péter évtizedeken át elhivatottsággal végzett egyetemi tanári munkája, iskolateremtő tevékenysége, az erőfeszítései a magyar, az orosz, a szovjet és általában véve a kelet-európai történelem szakszerű megismertetésére Amerikában, illetve a szelíd bölcsessége, közvetlensége, rugalmassága, s a fiatal nemzedék iránti szeretete. (Ez utóbbi, jegyezzük meg, hatalmas tudói erény.) Mindezek az emberi tulajdonságok példaértékű szakmai alázattal és józan szakmai ítélőképességgel párosulnak nála. Egy „lezser tudós” – bevallom, én erre asszociáltam, miután legelőször találkoztam vele, jó órát beszélgettünk egymással, az életkorunk közötti különbség az első perctől kezdve nem jelentett akadályt abban, hogy rögtön kollegiális, baráti viszonyba kerüljünk egymással.

Van azonban még egy fontos dolog, amit Péterrel kapcsolatban hangsúlyoznunk kell: az a tudományos misszió, amit a magyar történészek, „öregék” és fiatalok szakmunkáinak amerikai népszerűsítése, illetve hazai kollégák amerikai partneri kapcsolatrendszerének egyengetése terén végzett. Péter az alapítója és szakmai vezetője a Center for Hungarian Studies kiadónak, sorozatszerkesztője a kiadó által megjelentetett *Hungarian Authors Series* és *Hungarian Studies Series* sorozatoknak, s ebben a „spiritus rectori” minőségében – önzetlenül a saját erőforrásait a magyar nyelvű kéziratok fordítására és kiadására áldozva – több, mint kéttucatnyi magyar történész, szerző számára tette lehetővé, hogy monográfiákban vagy tanulmánykötetekben reprezentált szakmai munkásságuk angol nyelven is napvilágot lásson, s ezáltal a világ legnagyobb „tudományos fogyasztói piacán” is elérhetővé váljon.

A kötet írásai rendkívül sorétűek (sokszínűek) mind kronológiai, mind műfaji, mind tematikai értelemben, abban nemcsak történettudományi tanulmányoknak, hanem régészet- és irodalomtudományi szakmunkáknak, szociológiai írásoknak, történetfilozófiai, történetpolitikai esszéknek is helyet adtunk. Egyúttal igyekeztünk olyan új kutatási eredményeken alapuló tanulmányokat is közreadni, amelyek valamelyest „lefedik” és tükrözik Péter történeszi érdeklődési körét és munkásságát, így elsősorban a XIX. és XX. századi Kelet-Európa és azon belül is különösen Oroszország és a Szovjetunió történelmét, illetve az 1956. évi magyar forradalom történetét. Egy alkotói közösség mindenki számára hasznos „szerzői fejtágítóját” állítottunk össze, ennek az alkotói közösségnek legfontosabb közös nevezője a Péter iránti barátságunk, szeretetünk és tiszteletünk. A kötet végén közöljük Péter válogatott publikációinak jegyzékét – a teljesség igénye nélkül. Mivel ez a jegyzék „inkognitóban” készült, több bibliográfiai adatbázisból, sziszifuszi munkával kellett hozzá összegyűjtenünk az egyes tételeket, sajnos nem lehetett tökéletes, egyes kiadványoknál hiányoznak bizonyos bibliográfiai adatok, a legtöbb esetben a publikáció pontos oldal-száma.

Seres Attila
Budapest, 2022. április 10.

A KÖTET SZERZŐI

- Angi János*, történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem
Barta Róbert, történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem
Bárdonics Dominika, doktorandusz, Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskola – tudományos kutató, Magyar Nemzeti Levéltár Gulág- és Gupvikutató Intézet
Bebesi György, történész, kutatócsoportvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet
Bene Krisztián, történész, tanszékvezető egyetemi docens, dékánhelyettes, Pécsi Tudományegyetem
Borsi-Kálmán Béla, történész, az MTA doktora, nyugalmazott professzor, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Kelet-Európa Története Tanszék
Csepeli György, szociológus, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Csunderlik Péter, történész, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem – tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet
Deák István, történész, professor emeritus, Columbia University (New York City)
Dénes Iván Zoltán, eszmetörténész, kutatócsoport-vezető, Marczali Henrik Kutatócsoport (Budapest)
Eörsi László, történész, nyugdíjas, az 1956-os Intézet volt tudományos munkatársa
Frank Tibor, történész, az MTA doktora, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Gerő András, történész, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem – igazgató, Habsburg Történeti Intézet
Glant Tibor, történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem, Észak-Amerikai Tanszék
Gyáni Gábor, történész, akadémikus, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete, Eötvös Loránd Tudományegyetem
Hornyák Árpád, történész, tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete
Kolontári Attila, történész, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala
Mazsu János, történész, egyetemi docens, Debreceni Egyetem
Mátay Mónika, történész, egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem

A KÖTET SZERZŐI

Pók Attila, történész, nyugalmazott tudományos tanácsadó, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete – tudományos tanácsadó, Felsőfokú Tanulmányok Intézete (Kőszeg)

Pritz Pál, történész, az MTA doktora, magántanár (professzor), Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

Rainer M. János, történész, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem (Eger)

Seres Attila, történész, tudományos főmunkatárs, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

Szentpéteri József, régész, nyugalmazott tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete

Széchenyi Ágnes, irodalomtörténész, tudományos főmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtörténeti Intézet

A KÖNYVBORÍTÓN SZEREPLŐ ILLUSZTRÁCIÓK JEGYZÉKE

- Egy KGB-s dosszié címlapja. Ukrán Biztonsági Szolgálat Szaklevéltára (Kijev), f. 65, op. 5, szpr. 2.
- A KGB szolgálati tájékoztatója a Szovjetunióba deportált Pesti György magyar állampolgárról. Ukrán Biztonsági Szolgálat Szaklevéltára (Kijev), f. 65, op. 5, szpr. 10.

**A MOSZT KÖNYVEK SOROZAT
KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI**

- **„Önkényuralom, alkotmányosság, forradalom.” Előadások és tanulmányok az első orosz forradalom 100 éves évfordulója alkalmából. MOSZT Könyvek I.** Szerk.: *Polgár Tamás*. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola, Európa és a Magyarság Doktori Program, MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2006.
- **Azef levelei: 1893–1917. „Pizma Azefa: 1893–1917” (Egy kettősügnök hagyatékából) Forráskiadvány. MOSZT Könyvek 2.** Szerk.: *Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs – Budapest, 2008.
- **Utak és alternatívák. Előadások és tanulmányok az 1917-es orosz forradalom 90 éves évfordulójára alkalmából. MOSZT Könyvek 3.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – Történész Céh Egyesület, Pécs, 2009.
- **„Afganisztán – 1979 – 89 – 99 – 2009” Konferenciakötet. MOSZT Könyvek 4.** Szerk.: *Dávid Ferenc – Kolontári Attila – Lengyel Gábor*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2010.
- **Bebesi György: A roskatag kolosszus bukása: Oroszország története a 19. században, 1801–1914. MOSZT Könyvek 5.** Szerk.: *Lengyel Gábor*, társszerk.: *Kolontári Attila*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2011.
- **Európa peremén. Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről. MOSZT Könyvek 6. Kutatási Füzetek 18.** Sorozatszerk.: *Fischer Ferenc – Ormos Mária – Harsányi Iván*. Szerk.: *Bebesi György – Lengyel Gábor*. PTE Interdiszciplináris Doktori Iskola – MOSZT Kutatócsoport Pécs, 2013.
- **Háborúk és békekötések a 18–20. századi orosz-szovjet történelemben. MOSZT Könyvek 7.** Szerk.: *Máté Zsolt*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2014.
- **Európa Perifériáján. MOSZT Könyvek 8.** Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
- **Bene Krisztián: A Nagy Károly hadosztály. A Waffen-SS francia önkénteseinek harcai a keleti hadszíntéren. MOSZT Könyvek 9.** PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.

- **De Disciplina ”Rusistica” I. Magyar ruszisták a hazai történeti ruszisztikáról.** MOSZT Könyvek 10. Szerk.: *Csurgai Zoltán – Huszár Mihály*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.
- **Új nemzedék.** MOSZT Könyvek 11. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.
- **V. Molnár László: Ruszisztikai és magyar–orosz kapcsolattörténeti írások (1711–1848). Válogatás tíz év cikkeiből (2008–2018).** MOSZT Könyvek 12. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- **Bárdonicsek Dominika: A szovjet büntetés-végrehajtás egy sajátos válfaja: a Gulág női táborai (1934–1953).** MOSZT Könyvek 13. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- **Fiatalkutatók Fóruma.** MOSZT Könyvek 14. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- **Saáry Gábor Levente: A magyar gépkocsizó gyalogság létrejötte és szerepe az 1941. évi Szovjetunió elleni hadműveletekben.** MOSZT Könyvek 15. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2019.
- **Bodor Mária: Az orosz medve a Vezúvra tekint. Az orosz–nápolyi–szicíliai diplomáciai kapcsolatok nemzetközi összefüggései és helye I. Sándor (1801–1825) európai ügyekben követett politikájában.** MOSZT Könyvek 16. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán – Somogyi Bianka*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
- **Forradalmak és kölcsönhatások 1917. Orosz Birodalom – Szovjetunió – Oroszország.** MOSZT Könyvek 17. Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Bárdonicsek Dominika*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.
- **Schrek Katalin: A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében. Koncepciók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841).** MOSZT Könyvek 18. Szerk.: *Bene Krisztián*. PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.

- *Vámos Eszter – Bebesi György: Az orosz cári hadsereg intervencióc csapatainak szerepe az 1848 – 1849-es szabadságharc leverésében. MOSZT Könyvek 19.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2021.
- **Pécsi Történeti Ruszisztika. Kelet-Európa és Balkán tanulmányok 6. – MOSZT Könyvek 20.** Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI Kelet-Európa és Balkán Története és Kultúrája Kutatócsoport – PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport – MTA PAB Kelet- és Közép-Európa Története Munkabizottság, Pécs, 2021.
- *Bene Krisztián: A Francia Antibolsevik Légió a keleti hadszíntéren.* Szerk.: *Bárdonicsek Dominika.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2021.

A MOSZT FÜZETEK SOROZAT KORÁBBAN MEGJELENT KÖTETEI

- *Kolontári Attila: Alekszej von Lampe, Vrangel báró katonai képviselője Magyarországon. MOSZT Füzetek 1.* Szerk.: *Kopasz Zsanett – Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2015.
- *Zsemlye János: Följegyzések Nagy Péter katonai modernizációjáról és európai külpolitikájáról (1695–1721). MOSZT Füzetek 2.* Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
- *Szunomár Szabolcs: Georgij Zsukov életpályája és katonai tevékenysége. MOSZT Füzetek 3.* Szerk.: *Bene Krisztián.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2016.
- *Bene Krisztián: Lotaringiai kereszt és vörös csillag. A Szabad Franciaország és a Szovjetunió közötti kapcsolatok a második világháborúban. MOSZT Füzetek 4.* Szerk.: *Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2017.
- *Mohai-Kakasy Bernadett: Anglia Oroszország-képe a 17. század második felében két forrás alapján. MOSZT Füzetek 5.* Szerk.: *Bene Krisztián – Kolontári Attila – Csurgai Zoltán.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.
- *Bene Krisztián: Idegen lobogók alatt. Mozaikok a Szovjetunió elleni német hadjáratban részt vevő külföldi kontingensek történetéből. MOSZT Füzetek 6.* Szerk.: *Bárdonicsek Dominika – Bebesi György.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2020.

A MOSZT EGYEDI KIADVÁNYAI

- **A pécsi ruszisztika szolgálatában. Bebesi György 60 éves.** Szerk.: *Bene Krisztián – Huszár Mihály – Kolontári Attila.* PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport, Pécs, 2018.